Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайгыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

TORAIGHYROV UNIVERSITY

ВЕСТНИК ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№3 (2023)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО
О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ30VPY00029268
выдано
Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

https://doi.org/10.48081/GLPR6468

Бас редакторы – главный редактор
Жусупов Н. К.
д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора — Анесова А. Ж., *доктор PhD*
Ответственный секретарь — Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*
Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*
Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*
Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*
Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*
Шоқубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

© Торайгыров университет

МАЗМҰНЫ

Абдрахманова Э. А., Тахан С. Ш.
Бахыт Қайырбеков шығармашылығындағы ұлттық және жалпыадамзаттық проблемаларды түсіндіру....9
Ағабекова Ж. А., Салимжанова А. С.
Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарындағы гендерлік білімнің концепциясы....20
Бөрібаев С. М., Кузембаева Г. А., Анесова А. Ж.
Тіл мен мәдениеттің байланысы: ағылшын тілінің оқулықтарын сипаттамалық талдау....37
Даутбаева К. Б., Дүйсекова К. К.
Қазақ және ағылшын тілдеріндегі бағалау мәнді тілдік құрылымдардың ұлттық-мәдени сипаты....50
Ерланова А. Е.
Мәшһүр Жүсіп поэтикасы: ұлттық өрнектің қолданысы....63
Жалалова А. М., Балтабаева Ж. Қ., Қалиева Н. Ш.
Ескі түркі жазба ескерткіштері тіліндегі мақал-мәтелдер мен қанатты сөздердің танымдық сипаты....74
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.
Алаш ғалымдарының фольклортанушылық қызметі: Мәшһүр Жүсіп Көпеев....87
Ибрагим А. М., Карбозов Е. К.
Қазіргі фэнтези шығармаларда фольклорлық сарындардың көрініс табуы....98
Кадирхан А. К., Төкенқызы Г.
Лингвистикалық корпус мәтініндегі ауызекі сөйлеу тілі элементтерінің стильдік қырлары....110
Камешева Ю. О., Жумабекова Б. К., Нығметова Б. Д.
Американдық ток-шоу дискурсында хеджирлеудің рөлі....122
Капанова Д. Е., Искакова Ш. Г., Бисалиева Н. С.
Мотивация – Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы студенттерінің ағылшын тілін үйренудегі элементі....133
Каппасова А. Ш., Адилова А. С.
Прецедентті құбылыс және газет мәтіні....146
Карымхан А. А., Мамбетова М. К., Кулахметова М. С.
Шет тілін оқытуда бейімделген мәтіндерді қолданудың маңыздылығы....157
Кеңес Б. Е.
Қазақ тілінің ақпараттық технологиялар терминологиясындағы будан терминдер....169
Кобландина К. С., Есенова Қ. Ө., Шаһарман Ә. П.
Этникалық стереотиптер мен перифразалар: медиа кеңістіктегі қолданысы....181

Қожахмет А. Қ., Сыздықова Г. О.
Ғылыми мәтінді қабылдау, түсіну және интерпретациялау 196
Кылдыроглу М., Шакирова Қ. М., Амангалиева А. Е.
Б. Ысқақовтың поэтикалық әлем бейнесіндегі «Туған жер» концептісі 209
Личман Е. Ю.
Мифологиялық бейнелер мен сарындар XXI ғасырдағы қазақстандық әдебиеттану мен өнертану ғылыми зерттеулерінің мәселесі ретінде 222
Муталиева Р. М., Қапасова Б. Қ., Елікпаев С. Т.
З. Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі туралы 237
Нұрғазина А. Б., Әбішева К. М., Акошева М. К.
Этикалық категориялар білім форматы ретінде және олардың концептуалдық талдауы 245
Ораз А. Н., Маликов Қ. Т.
Лексикалық дағдыларды қалыптастыруда геймификация әдісінің мүмкіндіктері (қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда) 259
Рахимбекова С. А.
Көркем образдарды талдау арқылы білім алушыларды қазақ тіліне үйрету 271
Сагидуллиева С. С., Султангалиева Р. Б., Оразбек М. С.
Әдебиеттегі барокко стилінің интерпретациясы 280
Саурбаев Р. Ж., Жетпісбай Ә. Қ., Омаров Н. Р.
Қазіргі ағылшын тіліндегі пәнді номинациялау құралдары жөніндегі мәселе 290
Селезнева К. С., Жумашева А. Ш., Ерджан Г. С.
Ағылшын халық ертеңдеріндегі архетиптік әңгімелер: ана мен өгей ана архетиптері 302
Смагулова А. М., Толеубаева К. А.
М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаятындағы драматизм мәселесі 314
Сүтжанов С. Н., Құралқанова Б. Ш., Құрманғожаева Э. С.
Шығыс-түркі әдебиетіндегі рухани-мәдени қатынастар 323
Халелова А. Х.
Еуропадағы бизнес тілінің шығу тарихына қысқаша шолу 335
Шакенова М. Т., Оспанова У. А., Атанаева М. К., Исабаева Г. Н., Рысбаева М. К.
ЖОО студенттері арасында оқу сауаттылығын өлшеу бойынша құралдар әзірлеу 346

Авторлар туралы ақпарат 359

Авторларға арналған ережелер 379

Жарияланым этикасы 403

СОДЕРЖАНИЕ

Абдрахманова Э. А., Тахан С. Ш.
Интерпретация национальных и общечеловеческих проблем в творчестве Бахыта Каирбекова 9
Ағабекова Ж. А., Салимжанова А. С.
Концепция гендерного образования в вузах Республики Казахстан 20
Бөрібаев С. М., Кузембаева Г. А., Анесова А. Ж.
Взаимосвязь языка и культуры: описательный анализ учебников английского языка 37
Даутбаева К. Б., Дуйсекова К. К.
Национально-культурный характер оценочно значимых языковых структур на казахском и английском языках 50
Ерланова А. Е.
Поэтика Машхура Жусупа: использование национального выражения 63
Жалалова А. М., Балтабаева Ж. К., Калиева Н. Ш.
Когнитивное описание пословиц-поговорок и крылатых слов на языке древнетюркских письменных памятников 74
Жусупов Н. К., Баратова М. Н.
Фольклористическая деятельность ученых Алаш: Машхур Жусип Копеев 87
Ибрагим А. М., Карбозов Е. К.
Отражение фольклорных мотивов в современных произведениях фэнтези 98
Кадирхан А. К., Төкенқызы Г.
Стилистические особенности элементов разговорной речи в тексте лингвистического корпуса 110
Камешева Ю. О., Жумабекова Б. К., Ныгметова Б. Д.
Роль хеджирования в дискурсе Американских ток-шоу 122
Капанова Д. Е., Искакова Ш. Г., Бисалиева Н. С.
Мотивация – элемент в изучении английского языка студентами Академии физической культуры и массового спорта 133
Каппасова А. Ш., Адилова А. С.
Прецедентное явление и газетный текст 146
Карымхан А. А., Мамбетова М. К., Кулахметова М. С.
Важность использования адаптированных текстов при обучении иностранному языку 157
Кенес Б. Е.
Гибридные термины в информационно-технологической терминологии казахского языка 169
Кобландина К. С., Есенова Қ. Ө., Шаһарман Ә. П.
Этнические стереотипы и перифразы: применение в медиа пространстве 181

Кожахмет А. К., Сыздыкова Г. О.
Восприятие, понимание и интерпретация научного текста 196
Кылдыроглу М., Шакирова К. М., Амангалиева А. Е.
Концепт «родина» в поэтической картине мира Б. Искакова.....209
Личман Е. Ю.
Мифологические образы и мотивы как проблема научных исследований
в казахстанском литературоведении и искусствоведении XXI века 222
Муталиева Р. М., Капасова Б. К., Еликпаев С. Т.
О романе-эссе «Мой Ауэзов» З. Кабдолова 237
Нургазина А. Б., Абишева К. М., Акошева М. К.
Этические категории как формат знания и их концептуальный анализ.....245
Ораз А. Н., Маликов Қ. Т.
Возможности метода геймификации в формировании лексических навыков
(в преподавании казахского языка как второго языка) 259
Рахимбекова С. А.
Обучение изучающих казахский язык посредством анализа
художественных образов 271
Сагидуллиева С. С., Султангалиева Р. Б., Оразбек М. С.
Интерпретация стиля барокко в литературе 280
Саурбаев Р. Ж., Жетписбай А. К., Омаров Н. Р.
К вопросу о средствах номинации предмета
в современном английском языке 290
Селезнева К. С., Жумашева А. Ш., Ерджан Г. С.
Архетипические сюжеты в английских народных сказках:
женские архетипы матери и мачехи 302
Смагулова А. М., Толеубаева К. А.
Проблема драматизма в произведении
М. Магауина «Кипчакская красавица» 314
Сутжанов С. Н., Куралканова Б. Ш., Курмангожаева Э. С.
Духовно-культурные отношения в восточно-тюркской литературе 323
Халелова А. Х.
Краткий обзор истории происхождения делового языка в Европе 335
Шакенова М. Т., Оспанова У. А., Атанаева М. К.,
Исабаева Г. Н., Рысбаева М. К.
Разработка инструментария по измерению
грамотности чтения среди студентов вузов.....346

Сведения об авторах.....359

Правила для авторов 379

Публикационная этика 403

CONTENT

Abdrakhmanova E. A., Takhan S. Sh.
Interpretation of national and universal
problems in the works of Bakhyt Kairbekov.....9
Agabekova Zh. A., Salimzhanova A. S.
Concept of gender education in the universities of Kazakhstan.....20
Boribayev S. M., Kuzembayeva G. A., Anessova A. Zh.
Interconnection of language and culture: a descriptive
analysis of EFL textbooks.....37
Dautbayeva K. B., Duisekova K. K.
National-cultural character of evaluative meaning
language structures in kazakh and English.....50
Yerlanova A. Y.
Mashkhur Zhussip poetics: the use of national example.....63
Zhalalova A. M., Baltabaeva Zh. K., Kalieva N. Sh.
Cognitive description of proverbs-sayings and winged words in the language of
ancient Turkic written monuments.....74
Zhussupov N. K., Baratova M. N.
Folklore activities of Alash scientists: Mashkhur Zhussip Kopeev.....87
Ibragim A., Karbozov E.
Reflection of folklore motives in modern fantasy literature.....98
Kadirhan A. K., Tokenkyzy G.
Stylistic features of the elements of colloquial speech in the text
of the linguistic enclosures 110
Kamesheva Yu. O., Zhumabekova B. K., Nygmetova B. D.
The role of hedging in American talk show discourse 122
Kapanova D. E., Iskakova sh. G., Bissalieva N. S.
Motivation – an element in study English by students from Academy of Physical
Education and Mass Sports.....133
Kappasova A. S., Adilova A. S.
Precedent phenomenon and newspaper text.....146
Karymkhan A. A., Mambetova M. K., Kulakhmetova M. S.
The importance of using adapted texts in teaching a foreign language 157
Kenges B. E.
Hybrid terms in the information technology terminology
of the Kazakh language 169
Koblandina K. S., Yessenova K. O., Shaharman A. P.
Ethnic stereotypes and periphrases: application in the media space.....181
Kozhakhmet A. K., Syzdykova G. O.
Perception, understanding and interpretation of a scientific text 196
Kildiroglu M., Shakirova K. M., Amangaliyeva A. Ye.
The concept of homeland in B. Iskakov's poetic picture of the world 209

Lichman Ye. Yu.
Mythological images and motives as a problem of scientific research in Kazakhstani literary studies and arts of the XXI century 222
Mutaliyeva R. M., Kapassova B. K., Elikpayev S. T.
About the novel-essay «My Auezov» by Z. Kabdolov 237
Nurgazina A. B., Abisheva K. M., Akosheva M. K.
Ethical categories as a format of knowledge and their conceptual analysis 245
Oraz A. N., Malikov K. T.
Opportunities of the gamification method in lexical skills formation (in teaching the Kazakh language as a second language) 259
Rakhimbekova S. A.
Teaching students to the Kazakh language through the analysis of artistic images.....271
Sagidulliyeva S. S., Sultangaliyeva R. B., Orazbek M. S.
Interpretation of the baroque style in literature.....280
Saurbayev R. Zh., Zhetpisbay A. K., Omarov N. R.
On the issue of the means of subject nomination in modern English.....290
Selezneva X. S., Zhumasheva A. Sh., Ercan G. S.
Archetypical plots in English folk tales: female archetypes of the mother and stepmother.....302
Smagulova A. M., Toleubaeva K. A.
The problem of dramatism in the story «Kipchak beauty» by Mukhtar Magauin.....314
Sutzhanov S. N., Kuralkanova B. S., Kurmangozhaeva E. S.
Spiritual and cultural relations in Eastern-Turkic literature 323
Khalelova A.
A brief overview of the history of the origin of the business language in Europe 335
Shakenova M. T., Ospanova U. A., Astanayeva M. K., Isabayeva G. N., Rysbaeva M. K.
Development of tools for measuring reading literacy among university students.....346

Information about the authors.....359

Rules for authors 379

Publication ethics.....403

МРНТИ 17.71.07

https://doi.org/10.48081/NRFI5422

Э. А. Абдрахманова[1], С. Ш. Тахан[2]
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана
*e-mail: elmira1101@list.ru

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В ТВОРЧЕСТВЕ БАХЫТА КАИРБЕКОВА

Статья посвящена трактовке национальной и общечеловеческой проблематики в творчестве известного казахского поэта Бахыта Каирбекова. Привлекательность поэзии Б. Каирбекова обусловлена его незаурядным талантом, которое пропитано духом родной земли и философской мудростью предков, открывающий космос казахской культуры и истории. Творческая индивидуальность проявляется в своеобразии его художественного мышления, поэтического видения и понимания жизни. Это есть путь для поиска смысла жизни, мудрости, близкой души. Его поэзия – это образное понимание мира. Все основные национальные и общечеловеческие проблемы, поднятые в поэзии Бахыта Каирбекова, рисуют образы национальной культуры. Родина, культура и философия кочевничества стали для него одной из главных струн творчества и находятся в неразрывной связи с общечеловеческими ценностями, что достигалось с помощью лингвокультурологической интерпретации и трансформацией национального образа мира. Материал статьи освещает актуальную научную проблему, связанную с изучением национального наследия и популяризацией эстетических ценностей литературы периода постмодернизма. На основе творчества казахского поэта, переводчика и кинорежиссера Бахыта Каирбекова осмысливается возможность формирования транснационального сознания через общечеловеческие и национальные образы.

Ключевые слова: Бахыт Каирбеков, поэт, автор, творчество, интерпретация, национальные, общечеловеческие проблемы.

Введение

На сегодняшний день процессы глобализации культуры сформировали одну из важнейших тенденций в творчестве писателей-билингвов - поиск национальной и общечеловеческой идентичности. Многовекторность развития процессов в современной культуре (живопись, кино, театр) демонстрирует, как универсальное назначение культуры может свободно сосуществовать в русле поиска уникального, что видится важным для определения развития любой культуры в целом. Ключевым понятием для современной культуры является понятие «национализм», трансформирующее стереотипные ассоциации индивидуального восприятия и интерпретации окружающего мира [1].

Как известно, американский антрополог Рут Бенедикт, исследуя понятия «общечеловеческая картина мира» и «национальный характер», отмечает их неразрывную связь. Она считает, что картина мира является частью представления культуры о внешнем мире. Это набор ответов, которые дает та или иная культура на вечные вопросы бытия. Если при ценностном подходе на все эти вопросы отвечать универсальным языком, то понятие «общечеловеческий образ мира» предполагает интерпретацию национальной культуры, выделение характерных только для нее, применение метода эмпатии к изучению культуры [2].

Современная лингвистика позволяет изучать естественный интерес к изображению различных предметов и явлений природы, внутреннего мира человека в языке. Изучение способов и средств вербализации ключевых этнических или индивидуальных понятий, значимых эпизодов действительности позволяет установить особенности картины мира носителей языка в целом и языковой картины мира в частности. Творческое наследие Б. Каирбекова составляют разнородные тексты, глубоко отражающие национальные и общечеловеческие ценности и проблемы. Произведения разных жанровых форм, написанные Б. Каирбековым позволяют глубоко проникнуться в их содержание, понять специфику его творчества. Стоит отметить, что стихотворения и поэтические циклы составляют существенную часть в творческой деятельности писателя и привлекают как читателей так и литературоведов.

Язык художественного произведения, ставший сегодня своеобразной ценностью, признается неоценимой общечеловеческой ценностью и становится одним из основополагающих принципов общества. В целом язык является средством мировоззрения, объективации таких видов мышления, как понятие и рассуждение. Один из способов по-настоящему понять природу общечеловеческих и национальных ценностей состоит в том, чтобы рассмотреть символы языка, их составные элементы, их содержание

и личную сторону на основе собственных законов языка, а другой путь - рассмотреть их в тесной взаимосвязи между собой в реальной жизни, в мышлении и в познании. Конечной целью познания в художественном произведении, безусловно, является овладение внутренней природой явлений, их воплощением и, соответственно, их применением в деятельности человека, умение показать их реальное воплощение. Овладевая законом бытия, человек реализует свою природу в форме изобразительных понятий. Хотя знание в художественном произведении как бы ориентировано на вещи внешнего мира, оно ориентировано с точки зрения человека, который его реализует, и заключается в том, что выражаемый процесс постоянно направлен в душу человека.

Руководствуясь основами этих теоретических положений, мы решили рассмотреть в творчестве Б. Каирбекова национальные и общечеловеческие проблемы, в частности, общечеловеческие ценности. Ведь для того, чтобы по-настоящему познать сущность национальных ценностей, недостаточно знать законы самого языка, корни которого связаны с историей, бытом, культурой, мировоззрением народа, проблемами, общечеловеческой моралью и принципами говорящего. Например, если говорить об изучении общечеловеческого мира с точки зрения эстетического, этического, религиозного, мифологического познания, то черты, присущие человеческим ценностям, прослеживаются в познании окружающего мира. Национально-общечеловеческое содержание произведений Б. Каирбекова отличается тем, что в нем используется слово, отражающее как национальное так и общечеловеческое знание.

В нашей статье мы проводим интерпретацию «общечеловечности» как отражение специфической национальной картины мира и способ воплощения национальной культуры в тексте казахского поэта-билингва Бахыта Каирбекова.

Материалы и методы

Для полного раскрытия темы при написании статьи использовались как общенаучные, так и эмпирические методы. Методология продиктована спецификой предмета исследования, который предполагает синтез подходов мотивного и сравнительного анализа, учитывающих историко-литературный, интертекстуальный, хронотопический и структурно-семантический аспекты изучения лирических произведений. Своеобразие поэтического текста Бахыта Каирбекова, цель и задачи статьи позволили нам использовать комплекс таких методов, как историко-функциональный, типологический, структурно-семантический, а для выявления национальной и общечеловеческой проблематики использован метод лингвокультурологической интерпретации и был проведен контекстуальный анализ. Практическая значимость

заключается в том, что представленные результаты и конкретные выводы могут послужить основой для написания научных трудов, для изучения отечественной литературы, трактовки вопросов интерпретации национальных и общечеловеческих проблем в художественной литературе, а также для анализа и комментирования творчества Бахыта Каирбекова. Материалом послужили стихи, эссе и документальные фильмы талантливого современного казахского поэта, переводчика и кинорежиссера.

Результаты и обсуждение

В выявлении интересов и духовно-этических ценностей важно понимать мироощущение и миропонимание человека, осмысление его места и назначения в рамках своей нации и своего народа, с человечеством и природой, вне которой не дано было существовать нашим предкам, нам в настоящем и в будущем тоже. От того, насколько людям удастся разобраться в этих проблемах и найти правильные пути их решения, зависит, без преувеличения, грядущее цивилизации в целом. И хотя человек с древнейших времен погружен в размышления по поводу этих вопросов, быстро меняющиеся жизнь и окружающий человека мир наполняют их новым содержанием, побуждают нас снова и снова обращаться к ним, искать ответы, соответствующие реалиям сегодняшнего, а может быть, и завтрашнего дня. Профессор Есихиса Касима отмечает важность поддержания и трансформации культур с течением времени и выделяет метод кросс-культурного сравнения как основной при исследовании взаимодействия между культурой и сознанием [3]. По словам Гомера, мир следует постигать мыслью и сердцем. Сегодня мы с полным основанием можем утверждать, что лишь совокупность всех аспектов картины мира даст действительное его отображение, будет способствовать тому, чтобы сделать достойной человека общественную жизнь, утвердить ее как высшую ценность.

Бахыт Каирбеков – поэт, понявший гармонию духа природы и человека через национальное мировоззрение и общечеловеческий взгляд. Масштабы его поэтического творчества, красочная образность, изысканность и глубина его лирики поражают и восхищают. Поэзия Б. Каирбекова одухотворяет каждую жаждущую душу, вызывая восторженный полет духа, накал чувств и страстей, проникновенность и обаяние.

Бахыт Каирбеков является поэтом, сценаристом, кинорежиссером и заслуженным деятелем Республики Казахстан. Следует достойно отметить его многочисленные и важные заслуги: лауреат премии Махамбета Утемисова, кавалер ордена «Құрмет», орден «Onur Nisani» международной организации тюркской филологии, обладатель Гран-при «Лазурная звезда» форума российского телевидения, победитель межрегионального «Томского фестиваля путешествий» в номинации «Историко-этнографический

фильм», обладатель Гран-при 3-го Международного телекинофестиваля телевизионных фильмов «Победили вместе», посвященного 65-летию Победы в Великой Отечественной войне, автор либретто балетов и молодежных мюзиклов и т.д.

Творчество Бахыта Каирбекова характеризуется образно-поэтической переработкой мыслей, переживаний, опыта жизни и представляет собой перманентное обращение к духовному наследию предков. Особенный интерес вызывает поэтическая глубина концептуального осмысления культуры и философии кочевничества в неразрывной связи с общечеловеческой культурной памятью. Поэта привлекают истоки и прошлое предков, обычаи и традиции своего народа, которые он, являясь знатоком в области культурно-исторического наследия, не только просто описывает, но и анализирует и разъясняет. Через своё творчество Б. Каирбеков пытается передать глубокий философский смысл национальных традиций, обычаев и казахского этикета. Осознание глубин и единения с миром предков и истории находят отражение в книгах «Наследие веков. Казахский этикет» (2018), «Национальные обычаи и традиции. Казахский этикет» (2012), «Казахская юрта. Национальный образ мира» (1998).

Основной темой большинства лирических произведений Бахыта Каирбекова является обращение к духовной культуре кочевого народа, где шанырак, юрта, небо, степь, путь, вода, солнце, древо жизни выступают основными мотивами и позволяют автору передать философию кочевания казахов. Будучи главным в постижении духовности, национальное самосознание всегда оставалось символом глубокого духовного поиска и утверждения нравственности. В контексте поэтической деятельности в категорию духовности входят также языково-культурная и эстетическая воля, самостоятельность и индивидуальность, самоопределение поэта в художественном пространстве, его воля и поиск себя, а также категории экзистенциальной и надэкзистенциальной природы жизни и смерти [4].

Бахыт Каирбеков через свою лирику реализует своё авторское «я», освещает видение мира, культурное наследие, возвращает к философской мудрости предков. Творчество для него есть путь, путь познания собственной души и постижения себя. Постигая дух, величие родной земли и космоса казахской истории и культуры, он стремится в поэтическом дискурсе протянуть нить между эпохами и разными поколениями:

Мир кочевья – родного уюта –
Где я не жил...
И вроде бы жил.

Для поэта важно передать молодому поколению и сохранить духовное богатство и культурное наследие, созданное предками с древних времен.

Б. Каирбеков воплощает духовность через свое отношение к национальной культуре и общечеловеческим ценностям, что позволяет создать индивидуально-авторскую картину мира.

Одним из доминирующих образов в произведениях писателя является степь, которая выступает как воспоминание о детстве, о своих истоках и в тоже время является родным домом. Степь – есть часть жизни, часть целого и неразрывного. Само творчество Б. Каирбекова можно сравнить с великими степными просторами, которые ведут к космосу казахской культуры и истории. Любовь к степным просторам нашла отражение не только в лирике:

Во мне твой голос победит,
Строкой звенящей отзовется,
Я буду петь:
Пусть в горле бьется
Полынный ветер,
Сердце рвется
В простор разбуженной степи!

но и в кинематографе и театре. Б. Каирбеков выступил в роли автора либретто «Вечный зов древней степи», поставленной в Astana Opera в 2020 году французскими хореографами.

Солнце и луна как и степь, являются для поэта одними из основных символов воплощения жизни, света и мудрости. Они олицетворяют верховное божество, становятся недосягаемым и несут в себе жизненную силу, что ярко представлено в поэтическом сборнике «Навстречу солнцу» (2014).

Исследуя мир кочевья и имея душу кочевника, Бахыт Каирбеков является носителем национальной и духовно-нравственной культуры. Жизненный и творческий опыт, глубокое познание мудрости предков позволяют поэту создавать философские, литературно-критические и биографические произведения. Его миропонимание, жизнеутверждение, поиск смысла жизни, восприятие реальности и душевное состояние помогают передать художественные стилистические средства, оригинальное строение стиха, а также лирические образы. Поэт не использует сложные речевые обороты, он стремится к точности и яркости, его лирика обладает заметной выразительностью. Палитра стилистических средств представлена эпитетами, метафорами «онемевшая алая память», сравнениями «сердце хочет жить, не веря горящей листве» и преобладанием анафор «почему на домбре не играю, почему я по-русски пою», которые более чётко помогают передать эмоции и чувства поэта.

Своеобразный творческий стиль Б. Каирбекова подчеркивает и характеризует его внутренний и душевный мир. Душа природы и душа человека представляет собой неразрывную связь, ведь человек может духовно

возвышаться только тогда, когда видит и понимает окружающие его ценности, которые помогают прививать любовь к миру. Эта лирико-философская идея и есть путь познания себя. Обращаясь к культурному наследию и философской мудрости предков, пройдя путь кочевника поэт постигает гармонию природы и человека, земли и неба, постигает космос и приближается к материальному лону живой жизни.

Выводы

В целом, интерпретируя национальные и общечеловеческие вопросы в творчестве Бахыта Каирбекова, можно сказать, что поэтика автора имеет глубокие этнические корни и традиции. В ней нашли отражение национальное мировоззрение, духовно-нравственный и эстетический опыт казахского народа-кочевника. Его национальные образы, с помощью которых строится мировоззрение в современной поэзии Казахстана, постоянны и устойчивы, насколько можно говорить об устойчивом значении символов в поэзии. Кроме того, взгляд поэта раскрывает внутренний мир лирического героя, глубокое психологическое проникновение с эпизодами национального характера.

В заключении можно сказать, что Бахыт Каирбеков через творчество обращает внимание читателя на свое мировоззрение истории и культуры своего народа, отражает размышления о национальном характере и душевном состоянии кочующих индивидуумов, их стремления к познанию космоса и вечности души. Стилистические особенности поэзии основаны на образах и закономерностях, которые в сочетании с оригинальной авторской речью позволяют воспроизвести национальное пространство и понимание национального характера. Творчество Бахыта Каирбекова – это наследие, оставленное своему народу, где достаточно осмыслены общечеловеческие и национальные проблемы казахского народа, где он обращается к духовному наследию предков, постигает гармонию природы и человека, земли и космоса.

Список использованных источников

1 О традициях – с любовью. Караван.kz. [Электронный ресурс] – https://www.caravan.kz/articles/o-tradiciyakh-s-lyubovyu-374062/?ysclid=lgieokdg5c446352862

2 **Benedict, Ruth** Patterns of Culture // Configurationalism and the Patterns of Culture [Electronic resource]. – http://public.gettysburg.edu/~dperry/Class%20Readings%20Scanned%20Documents/Theory%20Scans/Exegeses/Benedict%20exegesis.pdf

3 **Kashima, Yoshihisa** How can you capture cultural dynamics? // Frontiers in Psychology [Electronic resource] – https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2014.00995/full

4 **Салханова, Ж. Х.** Жанр эссе в творчестве Бахыта Каирбекова [Текст] // Вестник Казахского Национального университета. Серия филологическая. – № 6. – 2014. – С. 102–109.

5 **Серикова, С. К.** Поэтика адресата в лирике Бахыта Каирбекова [Текст] // Вестник Казахского Национального университета. Серия филологическая. – 2012. – № 3 (137). – С. 238–242.

6 **Исенова, Ф. К., Бейсенова Н. Б.** Этнообраз «трава» в поэтической картине мира Б. Каирбекова как отражение культурной идентичности [Текст] // Идеи. Поиски. Решения: сборник статей и тезисов XII Международной научно-практической конференции преподавателей, аспирантов, магистрантов, студентов. Минск, 26 октября 2018 г. В 7 т. БГУ. – Минск : БГУ, 2018. – Т. 6. – С. 73–77.

7 **Маслова, В. А.** «Образ мира, в слове явленный…» (на материале творчества поэта - билингва Бахыта Каирбекова) [Текст] // Полилингвиальность и транскультурные практики. 2021. Т. 18. № 2. С. 176–184.

8 **Хвастова, Ю. В.** Национальное мироущение в творчестве Бахыта Каирбекова [Текст] //Литературно-духовное наследие в контексте межкультурной коммуникации. Мат. конф. 2019. – С. 180–183.

9 **Исенова, Ф. К., Бейсенова Н. Б.** Общечеловеческое и этническое в концептуальном содержании образа «любовь» в лирике Бахыта Каирбекова [Текст] // Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева № 2 (127) /2019. – С. 157–161

References

1 O tradiciyax – s lyubov`yu [About traditions - with love]. Karavan.kz. [Electronic resource] - https://www.caravan.kz/articles/o-tradiciyakh-s-lyubovyu-374062/?ysclid=lgieokdg5c446352862

2 **Benedict, Ruth** Patterns of Culture // Configurationalism and the Patterns of Culture [Electronic resource] – http://public.gettysburg.edu/~dperry/Class%20Readings%20Scanned%20Documents/Theory%20Scans/Exegeses/Benedict%20exegesis.pdf

3 **Kashima, Yoshihisa** How can you capture cultural dynamics? // Frontiers in Psychology [Electronic resource] – https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2014.00995/full

4 **Salxanova, Zh. X.** Zhanr e`sse v tvorchestve Baxy`ta Kairbekova [Essay genre in the creation of Bakhyt Kairbekov] [Text] // Vestnik Kazaxskogo Nacional`nogo universiteta. Seriya. Filologicheskaya. – № 6. – 2014. – S. 102–109.

5 **Serikova, S. K.** Poe`tika adresata v lirike Baxy`ta Kairbekova [The poetics of the addressee in the lyrics of Bakhyt Kairbekov] [Text] // Vestnik Kazaxskogo Nacional`nogo universiteta. Seriya filologicheskaya. – 2012. – № 3 (137). – S. 238–242.

6 **Isenova, F. K., Bejsenova, N. B.** E`tnoobraz «trava» v poe`ticheskoj kartine mira B. Kairbekova kak otrazhenie kul`turnoj identichnosti [The ethnographic image «grass» in B. Kairbekov's poetic picture of the world as a reflection of cultural identity] [Text] // Idei. Poiski. Resheniya: sbornik statej i tezisov XII Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii prepodavatelej, aspirantov, magistrantov, studentov. Minsk, 26 oktyabrya 2018 g. V 7 t. BGU. – Minsk: BGU, 2018. – T. 6. – S. 73–77.

7 **Maslova, V. A.** «Obraz mira, v slove yavlenny`j…» [«The image of the world revealed in the word...»] [Text] (na materiale tvorchestva poe`ta - bilingva Baxy`ta Kairbekova) // Polilingvial`nost` i transkul`turny`e praktiki. 2021. T. 18. № 2. S. 176–184.

8 **Xvastova, Yu. V.** Nacional`noe miroushhenie v tvorchestve Baxy`ta Kairbekova [National attitude in the works of Bakhyt Kairbekov] [Text] // Literaturno-duxovnoe nasledie v kontekste mezhkul`turnoj kommunikacii. Mat. konf. 2019. – P. 180–183.

9 **Isenova, F. K., Bejsenova, N. B.** Obshhechelovecheskoe i e`tnicheskoe v konceptual`nom soderzhanii obraza «lyubov`» v lirike Baxy`ta Kairbekova [The universal and ethnic in the conceptual content of the image of «love» in the lyrics of Bakhyt Kairbekov] [Text] // Vestnik Evrazijskogo nacional`nogo universiteta imeni L. N. Gumileva № 2 (127) /2019. – P. 157–161

Принято к изданию 08.09.23.

**Э. А. Абдрахманова[1], С. Ш. Тахан[2]*
[1,2]Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

БАХЫТ ҚАЙЫРБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ТҮСІНДІРУ

Мақала Бахыт Қайырбеков шығармашылығындағы ұлттық және жалпыадамзаттық мәселелерді түсіндіруге арналған. Орыс тілінде ұсынылған қазақ ақыны әлемінің бейнесі талданған жерде ол әлемнің орыс бейнесінен де, қазақ тілінен де ерекшеленеді, яғни шет тілі әлемнің ұлттық бейнесін өзгерте алады. Оның поэзиясы-әлемді бейнелі түсіну. Оның шығармашылығының тартымдылығы оның ерекше талантымен ғана емес, сонымен қатар қазіргі қазақтың не екенін, оның ежелгі Отанының әлемі қандай екенін білмейтіндігімізге байланысты. Бұған лингвомәдени түсіндіру әдісі арқылы қол жеткізілді, сонымен қатар әлемнің ұлттық имиджінің өзгеруі тіркелді. Бахыт Қайырбеков поэзиясында көтерілген барлық негізгі ұлттық және жалпыадамзаттық проблемалар ұлттық мәдениеттің бейнелерін бейнелейді, Отан ол үшін шығармашылықтың басты бағыттарының біріне айналды, бірақ оның шығармашылығында тікелей номинациялар жоқ. Мақала материалы ұлттық мұраны зерттеумен және Қазақстан Республикасының тарихындағы Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттің эстетикалық құндылықтарын дәріптеумен байланысты өзекті ғылыми проблеманы баяндайды. Қазақ ақыны, аудармашы Бақыт Қайырбековтің шығармашылығы негізінде жалпыадамзаттық және Ұлттық бейнелер арқылы трансұлттық сананы қалыптастыру мүмкіндігі түсініледі.

Кілтті сөздер: Бахыт Қайырбеков, ақын, автор, шығармашылық, интерпретация, ұлтшылдық, жалпыадамзаттық мәселелер.

**E. A. Abdrakhmanova[1], S. Sh. Takhan[2]*
[1,2]Eurasian National University named after L. Gumilyov,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Accepted for publication on 08.09.23.

INTERPRETATION OF NATIONAL AND UNIVERSAL PROBLEMS IN THE WORKS OF BAKHYT KAIRBEKOV

The article is devoted to the interpretation of national and universal issues in the works of Bakhyt Kairbekov. Russian Russian, where the image of the Kazakh poet's world was analyzed, it differs both from the Russian image of the world and from the Kazakh, that is, a foreign language is able to transform the national image of the world. His poetry is a figurative understanding of the world. The attractiveness of his work is due not only to his extraordinary talent, but also to the fact that we almost do not know what a modern Kazakh is like, what the world of his ancient homeland is like. This was achieved using the method of linguistic and cultural interpretation, as well as the transformation of the national image of the world was recorded. All the main national and universal problems raised in Bakhyt Kairbekov's poetry draw images of national culture, the motherland has become one of the main strings of creativity for him, but there are almost no direct nominations in his work. The article highlights an urgent scientific problem related to the study of national heritage and the popularization of aesthetic values of literature of the period of independence in the history of the Republic of Kazakhstan. Based on the work of the Kazakh poet, translator Bakhyt Kairbekov, the possibility of forming a transnational consciousness through universal and national images is comprehended.

Keywords: Bakhyt Kairbekov, poet, author, creativity, interpretation, nationalism, universal problems.

SRSTI 12.01.21

https://doi.org/10.48081/KKQB8985

Zh. A. Agabekova[1],A. S. Salimzhanova[2]
[1]Nazarbayev University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]Kazakh National Women's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty
*e-mail: zhazira.agabekova@gmail.com

CONCEPT OF GENDER EDUCATION IN THE UNIVERSITIES OF KAZAKHSTAN

The fourth technological revolution introduces new changes in the direction and structure of world science. The content of the socio-humanitarian direction has expanded, and new concepts of education have appeared. Gender education is one of the fastest-developing areas of the social sphere of education. In Western countries, gender education began in the second half of the twentieth century and was carried out in Kazakhstan from the first years of sovereignty. The functioning of research centers focused on gender studies has had a beneficial effect on the formation of education in this area. Now half of the universities conduct gender-based disciplines with expanding priority directions. The sphere of gender knowledge, initially covering only the sociological direction, is filled with politics, economics, philology, and history. Gender education is considered as one of the most important components of the educational process of social and humanitarian specialists. Its content includes ideological and universal values. The problem of gender education and the study of the content of gender education are considered in various aspects. In Kazakhstan, gender education, and interdisciplinary connections are not clearly expressed, and the direction is not fully distinguishable. In this article, the gender education in Kazakhstan is studied, and creation of the concept of gender education is studied.

Keywords: gender education, Kazakhstan, gender studies, gender-based disciplines, gender knowledge.

Introduction

Concepts related to gender have been used in philology since the Middle Ages. Social contradictions, the restriction of women's freedom, the visibility of

women among historical figures, and the emergence of a division of labor between members of society required consideration of the content of gender education in a new direction with interdisciplinary connections. The field contains topics as gender words/terms in the vocabulary, from gender names in the onomastic glossary to the depiction of musculature and feminist images in literature in different eras, along with the description of the role of women in the formation of political leaders. In the context of gender education, the coverage of such topics and the identification of the causes of gender-negative concepts in our time is becoming increasingly important. It is unclear to what extent raised topics are taught and discussed in gender education. There are no special scientific studies on the thematic and substantive equality of gender education in Kazakhstan.

Gender balance should be considered at all levels, including in early childhood education and leadership. Learning environments should include consideration of access to health resources and services, and gender-based violence. It took more than twenty years to start teaching gender education in the history of Kazakhstan. Although the disciplines at universities cover different areas and profiles, no general concept or curriculum has been developed for them. Moreover, special specialists are not trained for teaching the modules. One of the points of this article will be to determine the scope of work that will be carried out in this direction in the future. The study in this article will contributes to the development of theoretical and methodological foundations of social and humanitarian sciences in Kazakhstan.

Gender education refers to the teaching and learning process that focuses on promoting understanding and awareness of gender roles, stereotypes, equality, and issues related to gender and sexuality. In Kazakhstan, like in many other countries, gender education has been a topic of discussion and development to promote gender equality and address related challenges.

In Kazakhstan, gender education is considered in the social, humanitarian, business, economic and educational spheres, but the interrelationship between spheres is not clarified. Most of the courses on gender in higher educational institutions of Kazakhstan are limited to teaching the basic structure of gender theory. Since the terminology of gender education has not been formed, some concepts are repeated, words are not used in their full meaning, and theories are not systematically presented.

Literature review

Educational disciplines, both in compulsory and higher education, require specific professional knowledge and skills, including understanding how the SDGs and global sustainable development challenges are relevant to one profession, sector, or activity [1]. The ways in which human rights matter to gender equality and rights in education has been a key strand in the work of UNESCO, UN Women, and is a major strand in CEDAW (Convention on the Elimination of Discrimination

against Women) [2, 3, 4, 5]. In addition, the Constitutions of many countries give prominence to gender equality, education and rights [6, 7, 8]. International declarations aimed at mobilizing governments, civil society and UN organizations have, since the Beijing Declaration of 1995, kept a concern with gender equality and girls' education in their text either with sections on each, or with targets and indicators which note the significance of each although, in implementation, the dual concern has been hard to maintain [9, 10].

There are several articles written by Kazakh scientists about gender education. Alkozhaeva N.S. conducted research on gender education and its importance in the pedagogical aspect and analyzed the results [11]. Shakirova Svetlana wrote several articles investigating the methodology and scientific direction of gender education in Kazakhstan [12,13,14]. Kalinichenko O.V. made a general analysis related to gender education [15]. But those articles fail to cover the area and research object of gender education. Due to the lack of comprehensive research related to gender education in Kazakhstan its scientific concept was not fully developed. This article analyses gaps in gender education in Kazakhstan. In 2005 «Decree of the President of the Republic of Kazakhstan on the Approval of the Strategy on Gender Equality in the Republic of Kazakhstan in 2006–2016» was issued [16]. During the implementation of this decree, the Ministry of Science and Higher Education (former Ministry of Education and Science) did tremendous work. They developed methods of gender education for teachers, organized training courses, round tables and training on gender education.

In 2019, the Directory of gender education in higher educational institutions of the republic of Kazakhstan was issued [17]. According to this directory, for 2019 Gender education courses were conducted in 21 higher educational institutions of the republic, which comprised 18 % of all higher educational institutions at that time. The main direction of all the courses from which the information was obtained is dedicated to the course «Gender Psychology» [17].

Today, leading US institutions of higher education offer undergraduate and graduate degrees in gender education. For example, the University of Wisconsin-Madison offers several courses in Gender & Women Studies. Courses discuss gender differences from a cultural and global perspective. Programs of the courses offer to analyze the cultural representations of women and men within the social and historical contexts of race, class, gender and sexuality, issues of Black women, gender differences in health care, etc. Students learn gender topics in various fields such as politics, history, law, and get knowledge about feminism, colonialism, gender inequality [18].

Princeton University is one of the famous institutions of higher education that offers programs in gender education. According to the information published on the official website of the university, gender courses cover topics such as gender

and sexuality studies, gender standards in media and beauty, gender inequality across races, etc. In addition, there is an analysis of works on feminism and science, feminist writers in science fiction [19].

The American University, founded in Washington, launched the Program on Gender Analysis in Economics (PGAE). The project focuses on improving the status of women and other disadvantaged groups by examining gender roles in social production, the labor market, economics and development. The American University offers a unique program to students by teaching relevant research on Africa, Asia, Latin America, the post-socialist world and OECD countries and collaborating with other researchers in the field of gender economics [20].

Data collection and analysis

Kazakh National Women's Teacher Training University collected information on gender courses in Kazakhstan by sending official letter of inquiry to 92 universities in February 2019. Letter of inquiry was asking universities to provide information on teaching courses on gender issues. In the course of the study, information was obtained on the gender education in higher education institutions of Kazakhstan, and elective courses on gender education were analyzed. Curricula and syllabi for the 2019–2020 academic year were examined.

In 1999, Abai Kazakh National Pedagogical University in Almaty city was the first to conduct the subject "Gender theories" in the Kazakh education system [17]. The research institutions, such as the Institute of Social and Gender Studies at the Kazakh State Women's Pedagogical Institute (2000), the Center for Gender Education at the Al-Farabi National University (2005), were founded. The list of universities where gender courses (undergraduate level) were taught in the 2018–2019 academic year in Kazakhstan is provided in Table 1.

Table 1 – List of universities where gender courses (undergraduate level) were taught in the 2018–2019 academic year

#	Name of universities	City	Brief description of the course
1	Kazakh National University named after Al-Farabi	Almaty	Course name: Gender sociology. Number of credits: 3 (5 ECTS). Course author: Zhanazarova Z. Zh. The course deals with the history of gender studies, an anthology of gender theory, the foundations of feminist theory, gender and physical education, family types, reproductive rights.
			Course name: Gender psychology. Credits: 3 (5 ECTS). Course author: Sadykova N. M. The course deals with gender stratification in gender psychology, gender characteristics of personality, men and women in the business world, Bem gender schema theory, history and theory of feminism, family relations, gender psychology, gender socialization, gender leadership, the role of women leaders, social psychology of gender.
			Course name: Genderology and feminology. Number of credits: 3 (5 ECTS). Course author: Kylyshbayeva B. N. This course examines the concept, subject, object of genderology and feminology, Marxist approaches, liberal feminism, postmodern feminism, radical feminism, cyberfeminism, genderology and modern theories of feminology, gender studies in Kazakhstan, poverty feminism, social gender stereotypes, gender aspects in social work, the national idea and the mechanism for regulating gender equality, the problems of modern Kazakhstan society in the process of social change.
2	Kazakh State Women's Teacher Training University	Almaty	Course name: Gender policy. Number of credits: 3 (5 ECTS). Course author: Atash B. M. This course focuses on gender studies, gender issues in legal relations and gender education, gender issues in politics, women's political activity, violence against women, gender issues in social policy, the National Action Plan for the advancement of women in Kazakhstan, family gender issues, social problems of women, gender problems in Kazakh society.
3	Kazakh Academy of Transport and Communication named after M.Tanyshev	Almaty	Course name: Introduction to the theory of gender. Number of credits: 2 module (90 academic hours). Course author: Zharkynbayeva R. S. This course examines the relationship of gender with political processes, gender criteria in government policy, gender crimes, gender discrimination, the development of political participation and representation, gender in public politics.

4	Narxoz University	Almaty	Name of the course: Gender Economics. Number of credits: 3. This course addresses the issues of interdisciplinary features of gender studies, gender production in everyday life, family, gender policy in the Republic of Kazakhstan, the concept of gender economics, economic analysis of gender inequality, women's equality in the labor market, gender budgeting, household economics and division of labor.
5	Caspian Public University	Almaty	Course title: Human rights and mechanisms for their protection. Number of credits: 2. Course author: Mukhtarova A. K. This course deals with the issues of human and civil rights, the formation of the rule of law, the chronological approach in the history of the formation of human rights, the classification of basic human and civil rights, the international bill of human rights, political law, civil law, forms of discrimination, infringements of human rights, gender structure , the concept of gender expertise of laws, gender criteria for human rights, women's rights, forms of violence, the national mechanism for the protection of women in the Republic of Kazakhstan.
6	Almaty Management University	Almaty	Course name: Gender management. Number of credits: 3. Course author: Lipovka A. V. This course covers an introduction to the discipline of gender management, the contribution of women to the theory and practice of management, new theories of leadership in a multi-gender world, gender socialization and gender identity, leadership and gender stereotypes, the gender potential of Kazakhstan, women's and men's entrepreneurship, the gender aspect in the management of human resources. resources, stress management, time management, personal life issues.
7	KIMEP	Almaty	Course Name: Gender and Public Policy. Number of Credits: 3. Course Author: Aliya Tankibayeva. In this course are considered Gender Basic concepts, Sociology of gender in historical and comparative perspective, Contemporary theories and theoretical contributions, Gender and Development. Gender in Economic Context, Engendering Social Policies, Gender and the Labor Markets, Globalization, informatization and gender, Tools for gender mainstreaming in public sector programs and projects, Tools for gender mainstreaming in public sector programs and projects, Gender and Finance, Gender Budgeting, Work life interplay. gender in organizations.

	Eurasian National University named after L.N. Gumilyov	Astana	Course name: Gender and Identity No further course information was provided.
8	A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute	Astana	Course Name: Gender Studies in Pedagogy. In the 2019–2020 academic year, the introduction of elective courses «Pedagogical Sciences», «Business, Management and Law» were planned. It is planned to include the topic of gender in their content, and develop an educational complex for the 2019–2020 academic year.
9	North-Kazakhstan State University named after M. Kozybayev	Petropavl	Course name: Gender approach in gender education. Number of credits: 2 (3 ECTS). Course author: Course author: Department of «Pedagogy and Psychology». This course discusses the basic concepts of gender theory, the Strategy for gender equality in the Republic of Kazakhstan, the history of the gender approach in education, the formation of the main gender culture of students, the features of gender education in modern conditions, the implementation of gender education in the family and school, the need to implement a gender approach, mental characteristics in development of boys and girls, gender conflicts, gender stereotypes, teacher's gender sensitivity.
	Kostanay State Pedagogical University	Kostanay	Course name: Gender psychology. Number of credits: 3 (5 ECTS). Course author: Akhmetbekova Z. D. This course covers the topics of the formation of gender psychology as a science, gender stereotypes in personality development, gender specificity of leadership, gender specificity of behaviors, gender differences, relations between parents and children in the family.

10	Kokshetau State University named after Sh.Ualikhanov	Kokshetau	Course name: Gender policy. Number of credits: 3 (5 ECTS). Course author: Tlenshina G. M. This course examines the concept of gender studies, gender stereotypes, gender issues in world philosophical and political thought, the history of the women's movement, gender ideology in the Soviet Union, international experience in gender equality, anthropobiological issues of gender studies, women and men in the economics, gender aspects of politics, gender in the social sector, issues of gender-based violence, gender aspects of family and culture.
			Name of the course: Gender psychology. Number of credits: 2 (3 ECTS). Author of the course: Mukytova Zh. K. This course deals with the development of gender psychology, the history of gender psychology abroad, ideas about masculinity and femininity, sexual dimorphism, gender identity, gender stereotypes, ethnic stereotypes, gender problems in marriage, the role of parents in raising a child, manifestations of a woman's leadership qualities, cross-country - cultural study of leadership, differences in wages between men and women, types of gender relations, conflicts between women and men, deviant relationships, factors affecting gender socialization.
11	Kokshetau University named after Abai Myrzakhmetov	Kokshetau	Course name: Gender psychology. Number of credits: 2. Course author: Mukytova Zh. K. This course deals with the development of gender psychology, the history of gender psychology abroad, ideas about masculinity and femininity, sexual dimorphism, gender identity, ethnic stereotypes, gender problems in marriage, the role of parents in the upbringing of a child, the manifestation of a woman's leadership qualities, a cross-cultural study of leadership, differences in wages between men and women, types of gender relations, conflicts between women and men, deviant relationships, factors influencing gender socialization.
			Course name: Gender policy (for the specialty social work). Number of credits: 3. Course author: Tlenshina G. M. This course discusses the concept of gender studies, gender stereotypes, gender issues in the world philosophical and political Union, international experience in gender equality, anthropobiological issues of gender studies, women and men in the economy, gender aspects of politics, gender in the social sector, issues of gender-based violence, gender aspects of family and culture.

12	Makhambet Utemisov West Kazakhstan state university	Oral	Course name: Gender sociology. Number of credits: 2 credits. Course author: Kenzhegulova A. A. This course includes the subject of gender sociology, sociological and philosophical and scientific theory, gender socialization in modern society, gender approaches in the context of gender equality in family and marriage, in public policy.
13	Auezov South Kazakhstan University	Shymkent	Course name: Gender psychology. Number of credits: 4 (6 ECTS). Course author: Issabayeva A. S. In this course are considered Plato and Aristotle' ideas about gender differences, Jean Jacques Rousseau and his analysis of different behavior norms for men and women, gender stereotypes, I. Kant and his division of men and women, the emergence of feminism in France during the Great revolution, women scientists' views on the psychology of gender differences, gender stratification in different cultures, methods of research of gender psychology, theories and concepts of gender psychology, theories of gender socialization, theories of women's psychology, theories of men's psychology, differences between men and women in mental phenomena.
14	Korkyt Ata Kyzylorda University	Kyzylorda	Course Title: Theory and Methods of Gender Studies. No further information was provided.
			Course Title: Gender Psychology. No further information provided.
15	Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University	Oskemen	Course name: Gender Psychology in Sports, Practical Psychology in Sex Education and Gender Psychology in Sports. No further information was provided.
16	Arkalyk State University named aster Y.Altynsarin	Arkalyk	Course Title: Gender Education: Legal and Gender Literacy. No further course information was provided.
17	Taraz State Pedagogical University	Taraz	Course Title: Fundamentals of Gender Policy. No further course information was provided.
18	West Kazakhstan Marat Ospanov State Medical University	Aktobe	Course Name: Genderology. No further course information was provided.
19	Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov	Atyrau	Course Title: Gender Policy. No further course information was provided.

Most of the gender-related courses taught in Kazakhstan are based on sociology, psychology and political issues. For example, the 3 (5 ECTS) credit

gender policy course taught at the Kazakh State Women's Teacher Training University (currently National University) in Almaty discussed gender issues in the field of law and Kazakh society and the position of women in political life, while at the Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov, the gender issue in philosophy and global policy, the roles of women and men in the economical fields were considered. Gender psychology courses are held in higher educational institutions such as Kazakh National University named after Al-Farabi, Kostanay State Pedagogical University and South Kazakhstan State University named after Auezov. In these classes, topics such as the formation of gender psychology, gender differences of married couples, the concept of masculinity and femininity, gender demography are taught. Gender education courses taught in the field of sociology focus on the history of gender studies and gender roles in the family [17].

In a number of higher education institutions of Kazakhstan in the 2018–2019 academic year, gender issues were studied within the framework of such courses as Philosophy, Sociology, Political Science, Cultural Studies, Fundamentals of Economics, Psychology of the Family [17]. The list of these universities is provided in Table 2.

Table 2 – List of universities where gender studies were included in the content of other courses (undergraduate level) in the 2018–2019 academic year

#	Universities	Social and humanitarian subjects, the content of which deals with gender studies/issues
1	Karaganda State University named after Academician E. A. Buketov	«Political Science», «Philosophy» «Sociology»
2	Karaganda State Technical University	«Sociology», «Economics»
3	Kazakh National Medical University is a university named After S. D, Asfendiyarov	«Political Science», «Sociology» «Culturology»
4	South Kazakhstan State Pedagogical University	«Sociology», «Family Psychology»
5	Karaganda Economic University	«Social work with women» for specialties «Social work»
6	Kurmangazy Kazakh National Conservatory	«Sociology»
7	A. K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute	«Pedagogy»
8	Pavlodar State Pedagogical University	«Political Science», «Family Psychology», «Sociology», «Family Law»
9	West Kazakhstan Agrarian-Technical University named after Zhangir khan	«Philosophy», «Sociology», «Rukhani Zhangyru»

Analysis in this article allow to outline the key points about gender education in Kazakhstan:

- Gender Equality Initiatives: Kazakhstani government has made efforts to promote gender equality through various initiatives, including education. These initiatives aim to reduce gender-based discrimination, empower women, and encourage men's involvement in addressing gender issues.

- Inclusion in School Curricula: the government has worked on integrating gender-related topics into the national school curriculum. This includes addressing gender stereotypes and inequalities through subjects such as social studies, history, and civics.

- Teacher Training: to effectively implement gender education, teacher training programs have been conducted to equip educators with the knowledge and skills needed to address gender-related topics in the classroom. This is essential for fostering a safe and inclusive learning environment.

- Awareness Campaigns: various organizations, both governmental and non-governmental, have conducted awareness campaigns to highlight the importance of gender equality and to challenge harmful gender norms and stereotypes.

- Challenges: despite these efforts, challenges remain. Traditional gender roles and stereotypes can still be deeply ingrained in society. Addressing these issues requires a multi-faceted approach involving education, policy changes, and cultural shifts.

- Higher Education: some universities in Kazakhstan offer gender studies programs that provide an in-depth exploration of gender-related issues, theories, and research. These programs can contribute to the development of a more informed and empowered population.

Information about research funding

This article was prepared as part of the project «The scientific concept of gender education in the universities of Kazakhstan: theoretical and methodological foundations», grant funding by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2024. (IRN AP19680587).

Conclusion

In this article, data from higher education institutions of Kazakhstan were analyzed. It was found that 19 universities in Almaty and the regions have specially designed elective training courses for gender education, which is less than twenty percent of all universities. In 9 higher education institutions, gender issues are considered in the content of other socio-humanitarian disciplines. As a result, gender education is implemented only in 28 universities, or in less than a quarter of all universities of Kazakhstan.

Analysis also showed that there were no gender education courses in 22 education institutions in the 2018-2019 academic year in Kazakhstan. The most common course at present in the universities of the country is «Gender Psychology».

It is recommended to ensure the development of gender disciplines in universities of Kazakhstan, both quantitatively and qualitatively, with updating the content. It is also necessary to ensure the increase of scientific research on gender issues in undergraduate and graduate programs. It is also important to prepare educational, methodological and scientific literature on gender, primarily in the state language - Kazakh, as well as in Russian and English languages.

References

1 **de Miguel González, R., Sebastián-López, M.** Education on Sustainable Development Goals: Geographical Perspectives for Gender Equality in Sustainable Cities and Communities // Sustainability. 2022. № 14(7). – P. 4042. [Electronic resource]. – URL: https://www.mdpi.com/2071-1050/14/7/4042.

2 **Wilson, D.** Human Rights: Promoting Gender Equality in and Through Education // Prospects. – 2004. – № 34(1). – P. 11–27. [Electronic resource]. – doi:10.1023/B:PROS.0000026677.67065.84.

3 **Subrahmanian, R.** Gender Equality in Education: Definitions and Measurements // International Journal of Educational Development. – 2005. – № 25 (4). – P. 395–407. [Electronic resource]. – doi:10.1016/j.ijedudev.2005.04.003.

4. **Farrior, S.** Human Rights Advocacy on Gender Issues: Challenges and Opportunities // Journal of Human Rights Practice. – 2009. – № 1(1). – P. 83–100. [Electronic resource]. – doi:10.1093/jhuman/hup002.

5 **Liebowitz, D. J., Zwingel, S.** Gender Equality Oversimplified: Using CEDAW to Counter the Measurement Obsession // International Studies Review. – 2014. – № 16(3). – P. 362–389. [Electronic resource]. – doi:10.1111/misr.12139.

6 **Chopra, R., Jeffery, P.** Educational Regimes in Contemporary India [Text]. – New Delhi: SAGE Publishing, 2005.

7 **Bajaj, M.** The Productive Plasticity of Rights: Globalization, Education and Human Rights. In Globalization and Education: Integration and Contestation Across Cultures [Text] / edited by N. Stromquist and K. Monkman. – Lanham: Rowman and Littlefield, 2014. – P. 51–66.

8 **Cassola, A., Raub, A., Foley, D., Heymann, J.** Where do Women Stand? New Evidence on the Presence and Absence of Gender Equality in the World's Constitutions // Politics & Gender. – 2014. – № 10(2). – P. 200–235. [Electronic resource]. – doi:10.1017/S1743923X1400004X.

9 **Unterhalter, E.** Gender Equality, Education and the Capability Approach. In Sen's Capability Approach and Social Justice in Education [Text] / edited by M. Walker and E. Unterhalter. – London, New York: Palgrave, 2007. – P. 87–108.

10 **Rao, N., Cagna P.** Feminist Mobilization, Claims Making and Policy Change: An Introduction // Development and Change. – 2018. – № 49(3). – P. 708–713. [Electronic resource]. – doi:10.1111/dech.12393.

11 **Әлқожаева, Н. С.** Қазіргі кездегі гендерлік білім мәселесі // ҚазҰУ хабаршысы, «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. 2011. № 3(34). – Б. 54–57. [Электронды ресурс]. – [Electronic resource]. – URL: https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz/index.php/1-ped/article/view/173/167.

12 **Шакирова, С. М.** Использование качественной методологии в преподавании гендерных курсов // Состояние гендерного образования в Казахстане: политика, образование, культура. Алматы: Қазақ университеті, 2010. – С. 256-267. [Электронный ресурс]. – URL: https://shorturl.at/CJLO3.

13 **Шакирова, С. М.** О состоянии гендерного образования в высшей школе в Казахстане [Текст]. – Алматы: Центр гендерных исследований, 2009. – 135 с.

14 **Шакирова, С. М.** Женская и гендерная проблематика в научной периодике Казахстана: количественный анализ // Вестник Казахского национального женского педагогического университета. 2022. № 3 (91). – С. 17–34. Начало формыКонец формы [Электронный ресурс]. – URL: https://vestnik.kazmkpu.kz/jour/article/view/730/531.

15 **Калиниченко, О. В.** Анализ состояния проблемы гендерного образования в Республике Казахстан // Современная высшая школа: инновационный аспект. 2012. № 2. – С. 97–100. [Электронный ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-sostoyaniya-problemy-gendernogo-obrazovaniya-v-respublike-kazahstan/viewer.

16 Strategy for gender equality in the Republic of Kazakhstan for 2006-2016. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan № 1677 of 29 November 2005. [Electronic resource]. – URL: https://www.akorda.kz/upload/nac_komissiya_po_delam_zhenshin/5.2%20%D0%A1%D0%93%D0%A0%20%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB.pdf.

17 **Дабылтаева, М. М., Тлеукенова, Ж. С.** Директория гендерного образования в высших учебных заведениях Республики Казахстан [Текст]. – Алматы : Казахский государственный женский педагогический университет, 2019.

18 Gender and women's studies (GEN&WS). University of Wisconsin-Madison website. [Electronic resource]. – URL: https://guide.wisc.edu/courses/gen_ws/.

19 Gender and Sexuality Studies. Princeton University website. [Electronic resource]. – URL: https://www.princeton.edu/academics/area-of-study/gender-and-sexuality-studies.

20 Program on Gender Analysis in Economics (PGAE). American University website. [Electronic resource]. – URL: https://www.american.edu/cas/economics/gender/.

References

1 **de Miguel González, R., Sebastián-López, M.** Education on Sustainable Development Goals: Geographical Perspectives for Gender Equality in Sustainable Cities and Communities // Sustainability. 2022. № 14(7). – P. 4042. [Electronic resource]. – URL: https://www.mdpi.com/2071-1050/14/7/4042.

2 **Wilson, D.** Human Rights: Promoting Gender Equality in and Through Education // Prospects. – 2004. – № 34(1). – P. 11–27. [Electronic resource]. – doi:10.1023/B:PROS.0000026677.67065.84.

3 **Subrahmanian, R.** Gender Equality in Education: Definitions and Measurements // International Journal of Educational Development. – 2005. – № 25 (4). – P. 395–407. [Electronic resource]. – doi:10.1016/j.ijedudev.2005.04.003.

4. **Farrior, S.** Human Rights Advocacy on Gender Issues: Challenges and Opportunities // Journal of Human Rights Practice. – 2009. – № 1(1). – P. 83–100. [Electronic resource]. – doi:10.1093/jhuman/hup002.

5 **Liebowitz, D. J., Zwingel, S.** Gender Equality Oversimplified: Using CEDAW to Counter the Measurement Obsession // International Studies Review. – 2014. – № 16(3). – P. 362–389. [Electronic resource]. – doi:10.1111/misr.12139.

6 **Chopra, R., Jeffery, P.** Educational Regimes in Contemporary India [Text]. – New Delhi: SAGE Publishing, 2005.

7 **Bajaj, M.** The Productive Plasticity of Rights: Globalization, Education and Human Rights. In Globalization and Education: Integration and Contestation Across Cultures [Text] / edited by N. Stromquist and K. Monkman. – Lanham: Rowman and Littlefield, 2014. – P. 51–66.

8 **Cassola, A., Raub, A., Foley, D., Heymann, J.** Where do Women Stand? New Evidence on the Presence and Absence of Gender Equality in the World's Constitutions // Politics & Gender. – 2014. – № 10(2). – P. 200–235. [Electronic resource]. – doi:10.1017/S1743923X1400004X.

9 **Unterhalter, E.** Gender Equality, Education and the Capability Approach. In Sen's Capability Approach and Social Justice in Education [Text] / edited by M. Walker and E. Unterhalter. – London, New York: Palgrave, 2007. – P. 87–108.

10 Rao, N., Cagna P. Feminist Mobilization, Claims Making and Policy Change: An Introduction // Development and Change. – 2018. – № 49(3). – P. 708–713. [Electronic resource]. – doi:10.1111/dech.12393.

11 **Alkozhaeva, N. S.** Kazyrgy kezdegi genderlik bilim maselesi [Contemporary issue of gender education] // Bulletin of KazNU, series

«Pedagogical sciences». 2011. № 3(34). – P. 54–57. [Electronic resource]. – URL: https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz/index.php/1-ped/article/view/173/167.

12 **Shakirova, S. M.** Ispolzovaniye kachestvennoy metodologii v prepodavanii gendernyh kursov // Sostoyaniye gendernogo obrazovaniya v Kazakhstane: politika, obrazovaniye, kultura [The use of qualitative methodology in teaching gender courses // The state of gender education in Kazakhstan: politics, education, culture]. Almaty: Kazakh University, 2010. – P. 256–267. [Electronic resource]. – URL: https://shorturl.at/CJLO3.

13 **Shakirova, S. M.** O sostoyanii gendernogo obrazovaniya v vysshey shkole v Kazakhstane [On the state of gender education in higher education in Kazakhstan] [Text]. – Almaty: Center for Gender Studies, 2009. – 135 p.

14 **Shakirova, S. M.** Zhenskaya i gendernaya problematika v nauchnoy periodike Kazakhstana: kolichestvennyy analiz [Women's and gender issues in the scientific periodicals of Kazakhstan: a quantitative analysis] // Bulletin of the Kazakh National Women's Teacher Training University. 2022. № 3(91). – P. 17–34. [Electronic resource]. – URL: https://vestnik.kazmkpu.kz/jour/article/view/730/531.

15 **Kalinichenko, O. V.** Analiz sostoyaniya problem gendernogo obrazovaniya v Respublike Kazakhstan [Analysis of the state of the problem of gender education in the Republic of Kazakhstan] // Modern Higher School: Innovative Aspect. 2012. № 2. – P. 97–100. [Electronic resource]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-sostoyaniya-problemy-gendernogo-obrazovaniya-v-respublike-kazahstan/viewer.

16 Strategy for gender equality in the Republic of Kazakhstan for 2006–2016. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan № 1677 of 29 November 2005. [Electronic resource]. – URL: https://www.akorda.kz/upload/nac_komissiya_po_delam_zhenshin/5.2%20%D0%A1%D0%93%D0%A0%20%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB.pdf.

17 **Dabyltaeva, M. M., Tleýkenova, J. S.** Direktoriya gendernogo obrazovaniya v vysshyh uchebnyh zavedeniyah Respubliki Kazakhstan [Directory of gender education in higher educational institutions of the republic of Kazakhstan] [Text]. – Almaty: Kazakh National Women's Teacher Training University, 2019.

18 Gender and women's studies (GEN&WS). University of Wisconsin-Madison website. [Electronic resource]. – URL: https://guide.wisc.edu/courses/gen_ws/.

19 Gender and Sexuality Studies. Princeton University website. [Electronic resource]. – URL: https://www.princeton.edu/academics/area-of-study/gender-and-sexuality-studies.

20 Program on Gender Analysis in Economics (PGAE). American University website. [Electronic resource]. – URL: https://www.american.edu/cas/economics/gender/.

Accepted for publication on 08.09.23.

**Ж. А. Ағабекова[1], А. С. Салимжанова[2]*
[1]Назарбаев университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК БІЛІМНІҢ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Төртінші технологиялық революция әлемдік ғылымның бағыты мен құрылымына өзгерістер әкелуде. Әлеуметтік-гуманитарлық бағыттың мазмұны кеңейіп білім берудің жаңа концепциялары пайда болды. Гендерлік білім беру-қоғамдық-әлеуметтік білім саласының жедел дамып келе жатқан бағыттарының бірі. Батыс елдерінде XX ғасырдың екінші жартысынан басталған гендерлік білім беру Қазақстан жерінде егемендіктің алғашқы жылдарынан бастап жүзеге асырылды. Гендерлік зерттеулерге бағытталған ғылыми орталықтардың жұмыс істеуі осы салада білім беруді қалыптастыруға әсерін тигізді. Гендерлік білім беру әлеуметтік-гуманитарлық бейіндегі мамандардың оқу процесінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып саналады. Оның мазмұны дүниетанымдық және жалпы адамзаттық құндылықтарды қамтиды. Гендерлік білім беру мәселесі мен гендерлік білім мазмұнын зерттеу түрлі аспектіде қаралады. Қазір ЖОО-ның тең жартысында гендерлік мазмұндағы пәндер жүргізіледі. Олардың басым бағыты мен салалары кеңеюде. Алғашқыда тек социологиялық бағытты қамтыған гендерлік білімнің аясы саясат, экономика, филология, тарихпен толыгуда. Бірақ, Қазақстанда гендерлік білімде пәнаралық байланыстар нақты көрінбейді, гендерлік білім берудің бағыты толық ажыратылмаған. Мақалада Қазақстандағы гендерлік білім беру зерттеліп, оның концепциясын құру қарастырылады.

Кілтті сөздер: гендерлік білім беру, Қазақстан, гендерлік зерттеулер, гендерлік пәндер, гендерлік білім.

*Ж. А. Ағабекова[1], А. С. Салимжанова[2]
[1]Назарбаев университет,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2]Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Принято к изданию 08.09.23.

КОНЦЕПЦИЯ ГЕНДЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Четвертая технологическая революция вносит новые изменения в направление и структуру мировой науки. Расширилось содержание социально-гуманитарного направления, появились новые концепции образования. Гендерное образование является одним из наиболее динамично развивающихся направлений общественного и социального образования. Гендерное образование рассматривается как одна из важнейших составляющих образовательного процесса социальных и гуманитарных специалистов. В его содержание входят мировоззренческие и общечеловеческие ценности. Проблема гендерного образования и изучение содержания гендерного образования рассматриваются в различных аспектах. Гендерное образование, которое началось изучаться в западных странах во второй половине XX века, проводилось в Казахстане с первых лет независимости. Функционирование научно-исследовательских центров, ориентированных на гендерные исследования, благотворно сказалось на становлении образования в этой области. На сегодняшний день в половине вузов страны гендерные дисциплины ведутся с расширением приоритетных направлений. Сфера знаний по гендерным вопросам, изначально охватывала только социологическое направление, на сегодняшний день также включает в себя такие направления как политика, экономика, филология и история. Однако, в Казахстане междисциплинарные связи в гендерном образовании выражены нечетко, также не изучены направления исследований в этой области. В данной статье изучается гендерное образование в Казахстане и рассматривается создание концепции гендерного образования.

Ключевые слова: гендерное образование, Казахстан, гендерные исследования, гендерные дисциплины, знания по гендерным вопросам.

SRSTI 16.31.02

https://doi.org/10.48081/CLML7686

S. M. Boribayev[1], *G. A. Kuzembayeva[2], A. Zh. Anessova[3]
[1,2]K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Republic of Kazakhstan, Aktobe;
[3]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
*e-mail: kuzembayeva@mail.ru

INTERCONNECTION OF LANGUAGE AND CULTURE: A DESCRIPTIVE ANALYSIS OF EFL TEXTBOOKS

Introducing English to learners should be facilitated through cultural materials included in the textbooks. English as a Foreign Language (EFL) textbooks should contribute to students' respect of their local culture and the culture of the studied language, followed by honouring the disparities between different ethnic or religious groups and uniting with nature and life. The EFL textbooks should raise students' comprehension of the diversity of cultures while learning English as a foreign language. Thus, the purpose of our study is to investigate the structure of EFL textbooks used in Kazakhstani primary schools, examining how cultural content is presented within them and to what extent they support students' ICC. The descriptive study used the content analysis of the three textbooks for teaching EFL in Kazakhstan's primary schools – Smiles 2, Smiles 3, and Smiles 4. The results showed that the textbooks mostly contain information about the target culture, including the source culture and international cultures. The textbooks focus on culture themes such as Social, Personal, Politics, Religious, and Environmental Issues. The textbooks also provide adequate intercultural communication skills. The study includes the practical implications of providing students with a sufficient number of references to the target, source, and international cultures for the development of their intercultural communicative competence.

Keywords: language, culture, foreign language, textbook analysis, Kazakhstan.

Introduction

English is a widely used international language, with more than 80 % of non-native speakers communicating in it [1]. This means that English is not only

spoken by native speakers in an English-speaking context, but also by speakers from various cultural backgrounds across the globe [2–4]. English has become the global language of communication, connecting native and non-native speakers alike in an ever-growing web of professional, academic, and commercial pursuits. Nearly three quarters of all, for example, 75 % of emails, 80 % of digital data, and more than eight tenths of informational resources are stored in English [2] as a testament to its omnipresence around the world. This carries with it an imperative to communicate effectively across cultural boundaries for a truly meaningful exchange – no longer it is enough to simply understand each other's words, but rather people must strive for understanding the differences as well.

The English language is a window into its culture, and learning English is an exploration of the world around. Immersing in its words and expressions allows students to gain insight into the customs, beliefs, and values that make up this unique culture [2, 5]. Through activities that promote interaction between native speakers and those who are learning the language, educators can provide materials that reflect both source culture as well as international cultures.

It is of utmost importance to analyze the cultural content of English textbooks, examining the variety of cultures, topics discussed and the structure of intercultural communicative competence (ICC) development activities. In recent years, some public and private lower secondary schools have adopted a fresh curriculum set forth by Kazakhstan's Ministry of Education and Science that includes international textbooks penned by foreign authors. Unfortunately, there are still many public schools that haven't made this switch yet, instead continuing to rely on locally-written English textbooks. The question of cultural content in English as a Foreign Language (EFL) textbooks used in Kazakhstan is something that needs to be urgently explored. What kind of native and target culture is presented? Can we find any intercultural communicative competence within those texts? It is significant to investigate and find out if these EFL textbooks are providing cultural information, and how it can help students learn. Thus, the purpose of this research is to delve into the structure of EFL textbooks used in Kazakhstani primary schools, examining how cultural content is presented within them and to what extent they support students' ICC. Through this exploration, we hope to gain valuable insights that could inform the development of effective EFL textbooks in the future with the efficient ICC support.

Theoretical framework

By incorporating cultural content into lessons, students will benefit from an enriched educational experience which will undoubtedly lead to greater understanding of all cultures involved [6]. In order to truly reflect the cultures of different countries, English textbooks must go beyond simply presenting

language differences, they must also provide an in-depth exploration of cultural conjugations [1].

Studies have shown that both domestic and global textbooks contain cultural content, but further research is needed to ensure that this content is both accurate and meaningful. Ahmed & Narsy-Combes (2011) took a step in the right direction by analyzing foreign-authored texts for their cultural content related to both C1 and C2 student cultures. By doing so, they were able to create a bridge between two worlds – providing an insightful look into two distinct cultures while simultaneously instilling vital language skills [7].

Cortazzi and Jin (1999) distinguish three types of cultural information that can be used in language textbooks and materials: (1) target culture materials that use the culture of a country where English is spoken as a first language; (2) source culture materials that draw on the learners' own culture as content; (3) international target culture materials that use a great variety of cultures in English and non-English-speaking countries around the world [8].

Pashmforoosh and Babai (2015) as well as Tajeddin and Pakzadian (2020) further divided cultures according to Kachru's (1986) three types of world English languages: an inner circle, an outer circle, and an expanding circle. At the heart of the English-speaking world lies a core group of countries, each with their own unique and vibrant culture [9–11]. These include New Zealand, Ireland, USA, UK and Canada – all native speakers of our beloved language. Surrounding this inner circle are countries where English is spoken as a second language: South Africa, Singapore, India, Nigeria and the Philippines to name just a few. Here English is used to bridge gaps between cultures and unite people – allowing for new opportunities and experiences. Finally, we come to the expanding circle; those nations that use English as an international language in their daily lives. Japan, China, Taiwan, Korea and Saudi Arabia are some examples here; places, where communicating in English has opened up countless doors for their citizens. Even more distant lands such as Indonesia or Iran have embraced our language as a tool for global connection.

This research aims to explore whether cultural content can be identified in English as a Foreign Language (EFL) textbooks used in Kazakhstan, and if so, how native (Kazakh) and target cultures are introduced. This study as well intends to analyze how English as a Foreign Language (EFL) textbooks used in the Kazakhstani primary schools are structured in terms of culture. This study will provide valuable insights into the representation of cultural content in the Kazakhstani EFL textbooks and have the potential to influence the design of effective EFL textbooks in the future.

Materials and Methods

The present study is aimed at investigating the cultural content of the EFL textbooks in Kazakhstan and exploring whether they support students' intercultural communicative competence. The textbooks used for teaching English in Kazakhstani primary schools (grades 2–4) – Smiles 2, Smiles 3, and Smiles 4 were selected for the study [12–14]. A descriptive content analysis of the textbooks is employed in the study. The study results are presented in the way of tables, figures and pictures by depicting the number, percentage, and ratio of culture types, culture themes, and ICC development activities from the textbooks.

Smiles 2 is written by Jenny Dooley and Virginia Evans. It has 8 chapters consisting of All about me (Chapter 1), My family and friends (Chapter 2), My school (Chapter 3), The world around us (Chapter 4), health and Body (Chapter 5), traditions and Customs (Chapter 6), The Natural Environment (Chapter 7), Travel (Chapter 8). Its contents contain mostly dialogues with a lot of pictures.

Smiles 3 is written by Jenny Dooley (series consultant Bob Obee, translations by N. Mukhamedjanova). It has 8 chapters consisting of Animals (Chapter 1), Light and Dark (Chapter 2), Time (Chapter 3), Buildings (Chapter 4), Art and Music (Chapter 5), Explorers and Inventors (Chapter 6), Water, Water Everywhere (Chapter 7), Having Fun (Chapter 8).

Smiles 4 is written by Jenny Dooley (series consultant Bob Obee, translations by N. Mukhamedjanova). It has 8 chapters consisting of Kazakhstan in the World of Sport (Chapter 1), Values in Myth and Legends (Chapter 2), Treasure and Heritage (Chapter 3), Professions and ways of communication (Chapter 4), Hot and Cold (Chapter 5), Healthy World (Chapter 6), Journey into Space (Chapter 7), Machines (Chapter 8).

Detailed information about the textbooks is shown in Table 1.

Table 1 – The Description of EFL Textbooks

Criteria	*Smiles 2*	*Smiles 3*	*Smiles 4*
Types of Authors	Foreign authors	Foreign authors	Foreign authors
Authors' name	Jenny Dooley, Virginia Evans	Jenny Dooley	Jenny Dooley
City, Country	Newbury, UK	Newbury, UK	Newbury, UK
Publisher	Express Publishing	Express Publishing	Express Publishing
Year	2017	2017	2017
Number of units	8	8	8
Page	95	128	144
Table of contents	Reading simple words, consolidating reading skills, enriching vocabulary and writing skills	Phonetic, lexical, grammatical, listening, speaking, reading and writing skills	Lexical, grammatical, phonetic, spelling, listening, speaking, reading and writing skills

The textbooks provide language skills and sub-skills such as grammar, vocabulary, pronunciation, speaking, listening, reading, and writing, provide listening and grammar activities and include different themes for each chapter.

Results and Discussion

Figure 1 indicates types of culture presented in the textbooks.

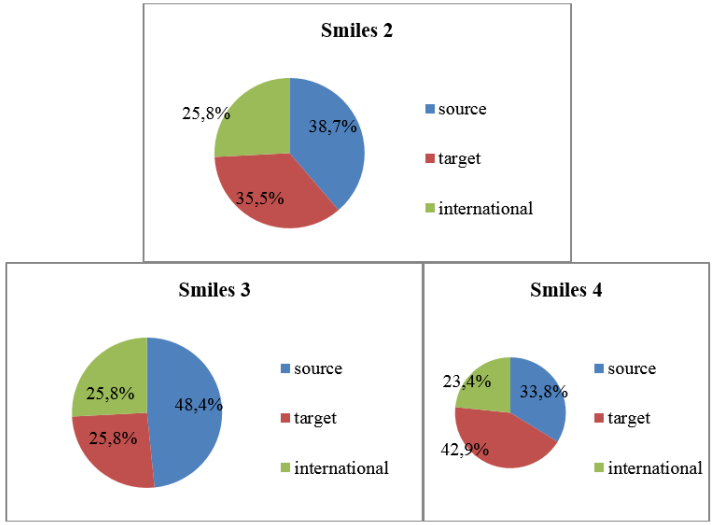

Figure 1 – Culture Content of Textbooks

Smiles 2 depicts an almost equal number of the source and target cultures with 12 cases (38.71 %) and 11 cases (35.48 %) respectively. International cultures include 8 (25.81 %) cases.

Smiles 3 mostly includes source cultures with 15 (48.39 %) cases. Target cultures amount to 8 (25.81 %) cases, whereas international cultures is 8 (25.81 %) cases.

Smiles 4 includes similar distribution of source cultures and target cultures, which amount to 26 (33.77 %) and 33 (42.86 %) cases respectively. International cultures include 18 (23.38 %) cases.

The examples of the source, target, and international cultures from the textbooks are demonstrated in Picture 1.

Picture 1 – Examples of the source, target, and international cultures from the textbooks

As shown from the Picture 1, Smiles 2 provides international culture highlighting the various cultures around the globe for some instances. Unit 6 (page 78) indicates the international culture involving the national dance of Spain – Flamenco.

The target culture referring to inner-circle countries or the culture of the English native speakers' countries in comparison with the source culture could be seen, for instance, in Unit 5 Health and body (page 66), which describes two favorite types of sports in Kazakhstan and Great Britain.

Smiles 3 consists of several types of cultures. For example, there is an element of international culture that describes Manuel, a police officer from Mexico (Unit 4. A Postman, page 60).

Culture themes in the analysed textbooks fall into five categories: Social, Personal, Politics, Religion, and Environmental Issues as presented in Figure 2.

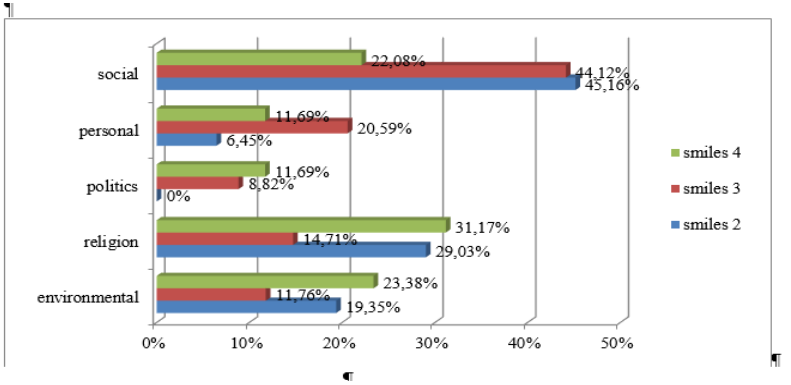

Figure 2 – Culture Themes of the Textbooks

As can be seen from the Figure 2, the social culture is mostly presented in Smiles 2 (45.2 %) and Smiles 3 (44.1 %), followed by Smiles 4 (22.1 %).

The representation of the personal culture is not much in the textbooks: Smiles 3 (20.6 %), Smiles 4 (11.7 %), and Smiles 2 (6.5 %).

The ratio of cultural elements related to Politics and institutions is as follows: Smiles 4 (11.7 %), Smiles 3 (8.8 %), and lacks in Smiles 2.

The culture theme Religion is mostly addressed in Smiles 4 (31.2 %) and Smiles 2 (29 %), followed by Smiles 3 (14.7 %).

The Environmental culture in the textbooks is represented as follows: Smiles 4 (23.4 %), Smiles 2 (19.4 %), Smiles 3 (11.8 %).

The activities of the textbooks supporting Kazakhstani primary school EFL students ICC are presented in Tables 4–6.

Table 4 – ICC components in Smiles 2

ICC Components	*Percentage*	*Example*	*Unit*	*Page*
Knowledge	41.94 %	The national dances of two cultures	Unit 6. Traditions and customs	Page 78
Attitude	6.45 %	Kazakh National celebration Nauryz	Unit 6. Traditions and customs	Page 73
The skill of interpreting and relating	9.68 %	The Special days of every culture	Unit 6 Traditions and customs	Page 70

The skill of discovery and interaction	19.35 %	Two girls talk about their hobbies and classes	Unit 3. My school	Page 40
Critical cultural awareness	22.58 %	Beautiful places of two cultures	Unit 7. The natural environment	Page 92

Table 5 – ICC components in Smiles 3

ICC Components	*Percentage*	*Example*	*Unit*	*Page*
Knowledge	32.35 %	Two boys and their traditional costume	Unit 2. School rules	Page 30
Attitude	8.82 %	Types of sports of cultures	Unit 7 Summer camp	Page 106
The skill of interpreting and relating	20.59 %	Traditional dishes of cultures	Unit 3. My favorite day	Page 46
The skill of discovery and interaction	20.59 %	Space administrations of countries	Unit 6. Explorers and inventors	Page 79
Critical cultural awareness	17.65 %	Apartments of cultures	Unit 5. My day	Page 76

Table 6 – ICC components in Smiles 4

ICC Components	*Percentage*	*Example*	*Unit*	*Page*
Knowledge	29.87 %	The top athletes of every culture	Unit 1. A Sports Event	Page 16
Attitude	7.79 %	Robotics made in two countries	Unit 8. Machines	Page 126
The skill of interpreting and relating	11.69 %	Lake Kaindy and Giant's Causeway	Unit 3. Treasure and Heritage	Page 48
The skill of discovery and interaction	23.38 %	Texts about space centers of two nations	Unit 7. Journey into Space	Page 112

Critical cultural awareness	27.27 %	The big animals of two nations	Unit 2. Values in myth and Legends	Page 30

The findings show that the textbooks contain different types of cultures. The textbooks predominantly emphasize the source and target cultures. It aligns with previous study of Baleghizadeh & Amiri Shayesteh (2020). investigating global textbooks [15]. The global textbooks involve international cultures, mostly European, American cultures.

Another important finding is that the textbooks provide enough activities supporting students' ICC. The ratio of ICC activities in Smiles 2, Smiles3, and Smiles 4 was calculated taking into account all the cultural elements that were included in the textbooks and the knowledge and skills developed through them such as the Knowledge, Attitude, The Skill of Interpreting and Relating, The Skill of Discovery and Interaction, and Critical Cultural Awareness. As can be seen from Tables 4–6, a large number of activities belongs to development of knowledge. Thus, the textbooks fully support students' ICC and contain various activities contributing to this.

The study findings are supported by Setyono & Widodo (2019) highlighting that textbooks can stimulate the formation of the right culture (source culture, target culture, and international culture) [16]. We agree with Chao (2011), that students should accept their culture as well as other cultures so that there are no cultural inconsistencies [17].

However, the limitations of the study should be discussed. In our study only 3 English textbooks for grades 2, 3, and 4 (primary school level) were analysed. So, it is necessary to make further analyses by studying English textbooks for secondary and high schools in order to reveal a detailed cultural vision in Kazakhstani EFL textbooks. It is also important to investigate how effectively teachers address ICC in English lessons.

Conclusions

The study investigated the types of cultures (source, target, and international cultures) and their distribution, cultural classifications and ICC development activities presented in the EFL textbooks for Kazakhstani primary schools.

The textbooks analysed focus more on the students' source culture, though the international and source cultures do not lag behind. More attention is paid to Social, Environmental, and Religion topics in the textbooks. All the textbooks show an adequate students' ICC support by employing various activities for its development.

It is important to mention that Kazakh teachers and authorities need to be careful when choosing educational materials, as students should have a vision

about their own culture and other cultures (target and international cultures) and have the ability to accept different cultures so that there are no misunderstandings or cultural conflicts. It is allowed that teachers can provide an abundant cross-cultural element for their teaching materials.

References

1 **Sharifian, F.** Globalisation and developing metacultural competence in learning English as an International Language [Text] // Multilingual Education. – 2013. – № 3(7). – P. 1–11.

2 **Alptekin, C.** Towards intercultural communicative competence in ELT [Text] // ELT Journal. – 2002. 56(1). – P. 57–64.

3 Pashmforoosh, R., Babaii, E. Whose culture and how far? culture presentation in current business English textbook series [Text] // Journal of Teaching in International Business. – 2015. – № 26(3). – P. 216–236.

4 **Yamanaka, N.** An evaluation of English textbooks in Japan from the viewpoint of nations in the inner, outer, and expanding circles [Text] // JALT Journal. – 2006. – № 28(1). – P. 57–75.

5 **Amerian, M., Tajabadi, A.** The role of culture in foreign language teaching textbooks: an evaluation of New Headway series from an intercultural perspective [Text] // Intercultural Education. – 2020. – № 31(6). – P. 623–644.

6 **Tajeddin, Z., Teimournezhad, S.** Exploring the hidden agenda in the representation of culture in international and localised ELT textbooks [Text] // Language Learning Journal. – 2015. – № 43(2). – P. 180–193.

7 **Ahmed, F., Narcy-Combes, M. F.** An analysis of textbooks from a cultural point of view [Text] // TESOL Journal. – 2011. – № 5. – P. 21–37.

8 **Cortazzi, M., & Jin, L. X.** Cultural mirrors: Materials and me thods in the EFL classroom [Text] // In E. Hinkel (Ed.), Culture in second language teaching and learning (pp. 196-219). Cambridge: Cam bridge University Press, 1999.

9 **Pashmforoosh, R., Babaii, E.** Whose Culture and How Far? Culture Presentation in Current Business English Textbook Series [Text] // Journal of Teaching in International Business. – 2015. – № 26(3). – P. 216–236.

10 **Tajeddin, Z., Pakzadian, M.** Representation of inner, outer and expanding circle varieties and cultures in global ELT textbooks [Electronic resource] // Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education. – 2020. – № 5(10). Access mode: https://doi.org/10.1186/s40862-020-00089-9

11 **Kachru, B. B.** The power and politics of English [Text] // World Englishes. – 1986. – № 5(2-3). – P. 121–140.

12 **Dooley J., Evans, V.** Smiles English 4 [Electronic resource]. Newbury: Liberty House, Greenham Business Park, 2019. Access mode: https://okulyk.kz/anglijskij-jazyk/752/

13 **Evans, V., Dooley, J.** Smiles English 2 [Electronic resource]. Express Publishing, 2017. Access mode: https://okulyk.kz/anglijskij-jazyk/49/

14 **Dooley, J.** Smiles English 3 [Electronic resource]. (Series Consultant: B. Obee, Translations by N. Mukhamedjanova). Express Publishing, 2017. Access mode: https://okulyk.kz/download-pdf/?74&9772

15 **Baleghizadeh, S., Amiri Shayesteh, L.** A content analysis of the cultural representations of three ESL grammar textbooks [Text] // Cogent Education. – 2020. – № 7(1). – P. 1–15.

16 **Setyono, B., Widodo, H. P.** The representation of multicultural values in the Indonesian Ministry of Education and Culture-Endorsed EFL textbook: a critical discourse analysis [Text] // Intercultural Education. – 2019. – № 30(4). – P. 383–397.

17 **Chao, T.** The hidden curriculum of cultural content in internationally published ELT textbooks: a closer look at new American inside out [Text] // Journal of Asia TEFL. – 2011. – № 8(2). – P. 189–210.

Accepted for publication on 08.09.23.

*С. М. Бөрібаев[1], *Г. А. Кузембаева[2], А. Ж. Анесова[3]*
[1,2]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.;
[3]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ БАЙЛАНЫСЫ: АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ОҚУЛЫҚТАРЫН СИПАТТАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Оқушылардың ағылшын тілімен танысуына оқулықтарға енгізілген мәдениет материалдарының үлесі зор. Шетел тілі ретінде ағылшын тілінің оқулықтары оқушылардың жергілікті және оқытылатын тіл мәдениетін, сонымен қатар әртүрлі этникалық немесе діни топтар арасындағы айырмашылықтарды құрметтеуге және табиғат пен өмірмен бірлікті қалыптастыруға ықпал етуі керек,. Ағылшын тілі оқулықтары оқушыларға ағылшын тілін шетел тілі ретінде үйрену кезінде мәдениеттердің әртүрлілігін жақсы түсінуге көмектесуі керек. Осылайша, біздің зерттеуіміздің

мақсаты қазақстандық бастауыш мектептерде қолданылатын ағылшын тілі оқулықтарының құрылымын зерттеу, олардың мәдени мазмұнының қалай ұсынатынын және оқушылардың мәдениетаралық коммуникативтік құзіреттілігін қаншалықты қамтитынын айқындау болып табылады. Сипаттамалық зерттеуде Қазақстанның бастауыш мектептерінде қолданылатын –Smiles 2, Smiles 3 және Smiles 4 ағылшын тілін оқытуға арналған үш оқулықтың мазмұндық талдауы іске асырылды. Нәтижелер оқулықтарда негізінен мақсатты мәдениет және де дереккөз мәдениеті мен халықаралық мәдениеттер туралы ақпарат бар екенін көрсетті. Оқулықтар әлеуметтік, жеке, саяси, діни және экологиялық мәселелер сияқты мәдени тақырыптарды қамтиды. Сонымен қатар, оқулықтар мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын қамтамасыз етеді. Зерттеу оқушыларға мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін мақсатты, жергілікті және халықаралық мәдениеттерге жеткілікті сілтемелер берудің тәжірибелік құндылығын қамтиды.

Кілтті сөздер: тіл, мәдениет, шетел тілі, оқулықтарды талдау, Қазақстан.

*С. М. Бөрібаев[1], *Г. А. Кузембаева[2], А. Ж. Анесова[3]*
[1,2]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Республика Казахстан, г. Актобе;
[3]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Принято к изданию 08.09.23.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ: ОПИСАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УЧЕБНИКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ознакомлению учащихся с английским языком следует способствовать с помощью материалов по культуре, включенных в учебники английского языка. Учебники по английскому языку как иностранному должны воспитывать уважение учащихся к своей местной культуре и культуре изучаемого языка, за чем следует уважение различий между различными этническими или религиозными группами и единение с природой и жизнью. Учебники английского языка должны помочь учащимся лучше понять разнообразие культур при изучении английского языка как иностранного. Таким образом, целью нашего исследования является изучение структуры учебников

английского языка, используемых в казахстанских начальных школах, определение того, как в них представлен культурный контент и в какой степени они поддерживают формирование межкультурной коммуникативной компетенции учащихся. В описательном исследовании использовался контент–анализ трех учебников для преподавания английского языка в начальных школах Казахстана – Smiles 2, Smiles 3 и Smiles 4. Результаты показали, что учебники в основном содержат информацию о целевой культуре, включая культуру языка-источника и международную культуру. Учебники посвящены таким культурным темам, как социальные, личные, политические, религиозные проблемы и вопросы окружающей среды. Изучаемые учебники обеспечивают достаточные навыки межкультурного взаимодействия. Исследование включает в себя практические заключения предоставления студентам достаточного количества ссылок на целевую, исходную и международную культуры для развития их межкультурной коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: язык, культура, иностранный язык, анализ учебников, Казахстан.

SRSTI 16.21.25

https://doi.org/10.48081/NBQN4038

K. B. Dautbayeva[1], K. K. Duisekova[2]
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana
*e-mail: dautbaeva.k@mail.ru

NATIONAL-CULTURAL CHARACTER OF EVALUATIVE MEANING LANGUAGE STRUCTURES IN KAZAKH AND ENGLISH

The article is devoted to the consideration of the national cultural nature of evaluative language structures in the Kazakh and English languages. In this article, we set out to reveal the relationship of evaluative language structures in Kazakh and English with the national worldview. The article analyzes the activities of evaluative language structures (parables and idioms, proverbs) in the Kazakh and English languages to represent a conceptual picture of the world. The relevance of the research is manifested in the fact that the evaluation determines the spiritual culture of the nation, the conceptual picture of the world in its worldview by considering the use of evaluative meaning language structures in combination with the national worldview.

In the study and systematization of theoretical material, general scientific methods of analysis, synthesis and deduction, as well as lexico-semantic analysis, comparative research methods were used.

In modern linguistic research, various aspects of the study of evaluation are presented. In today's linguistics, we cannot say that the problem of value, evaluation is one of the most fully studied. Especially the linguocultural aspect of the evaluation category is one of the issues that needs to be studied. This article is considered a contribution to research in this field. The results of the study can be used in research in the fields of «Linguoculturology», «Cognitive linguistics», «Linguoaxiology».

The conclusions obtained as a result of the study can serve as an impetus for a deeper study of the Kazakh and English evaluative vocabulary in the linguocultural direction.

Keywords: linguoculturology, conceptual picture of the world, cognitive linguistics, evaluation category, language, culture.

Introduction

In modern linguistics, special attention is paid to the study of the facts of language from a linguocultural, semantic, pragmatic, ethnolinguistic, functional and cognitive point of view.

Humanity learns about the world by revealing the natural functions of things and classifying their phenomena based on the experience that it sees, learns, acquires in life. The real phenomena of life are characterized in terms of valuable quality, such as *good* and *evil*, *goodness* and *evil*, benefit and harm, etc.

Evaluation is a special linguistic category that exists in language communication, a phenomenon of special social significance. The main function of evaluation is reasoning about a specific substance and phenomenon. The evaluation process is the result of human cognitive activity. The term *«evaluation»* is understood from the point of view of evaluation in the same way as the term *«expressing an evaluative opinion»*. J. Austin shows evaluation in four main areas of language use, including *evaluation, description, expression* and *orectives* [1]. In linguistic research, the evaluation category is analyzed as a logical-grammatical, functional-semantic or functional-semantic-stylistic category.

The function of the cognitive direction in recognizing the nature of the linguistic units of evaluation is enormous. Cognitive linguistics is a means of systematization and construction of linguistics from the point of view of the linguistic picture of the world concepts. The evaluation category plays an important role in the formation of the conceptual picture of the world. The reason for this is that the evaluation reflects the opinion, personal tastes, worldview, mindset of the speaker, and therefore the evaluation is closely related to the thinking of people with their worldview, their understanding of the world. The term «evaluation», used in a narrow and broad sense, reflects various human relationships with the environment.

Materials and methods

In the course of the research, general scientific methods of analysis, synthesis and deduction were used to study and systematize theoretical material. The article discusses the relevance of the evaluation category in the Kazakh and English languages to the formation of a conceptual picture of the world in the linguocultural direction and cognitive approach. The methods of lexical and semantic analysis, comparative research in the reflection of evaluative meaning language structures in the construction of a conceptual picture of the world, linguistic and cultural character are used. The evaluation uses various manifestations, perspectives, motives, and different codes and approaches. Evaluation of the philosophical basis, as well as categories, is also called psychological (feelings, will, duty, etc., arising in the perception of objects), ontological (evaluation refers to the true properties

of the object, their compliance / non-compliance with the norm), conceptual, cognitive, philosophical or logical.

Results and discussion

As for evaluation, first of all, the versatility of the category «virtue», the subjectivity of the evaluative value is discussed in the works of T. Hobbes [2], J. Locke writes about the hedonistic concept of *bad* and *good* [3], and the Category of evaluation is reflected and considered in utilitarian directions by I. Kant [4].

The problem of evaluative meaning is studied in the works of Sh. Nurgozhina, B. Momynova, O. Burkitov, M. Sergaliev, A. Aldasheva, K. Yesenova F. Zhaksybayeva, Z. Yernazarova, etc., devoted to the style of journalism, newspaper text, pragmatic aspect.

In the study of G. A.Tusupbekova «the meaning of evaluation in the modern Kazakh language and its structural system» the linguistic nature of the evaluation category is comprehensively considered [5, 122].

In relation to news discourse, F. Zhaksybayeva's dissertation explores the pragmatic function of evaluative vocabulary [6, 21].

The scholar Arutyunova «Types of language values: Evaluation. The Event. Fact». In her fundamental research work considered the main philosophical conclusions regarding the nature of evaluation. The closest to the essence of the phenomenon of evaluation is the normative definition of the essence of evaluation, based on the theological principle. This definition takes into account the opposite of the meanings of evaluations – descriptive meanings, which are important for the language. The scholar classifies the meaning of evaluation as relational, that is, a meaning that establishes a correspondence between the world and its glorified model and is associated with modus [7, 29].

Zh. Mankeeva reasons: «the ability to see the bright future of the language in its diverse connection with a person, his strong mental, spiritual development, all thinking and truth knowledge processes for the knowledge of the world, life, as well as the mechanisms and structures that form the basis of it»[8, 39–43]

B. Momynova in her work «newspaper vocabulary: system and structure» focuses specifically on the evaluative vocabulary in the newspaper language. In the process of using evaluation as a language tool, the newspaper emphasizes that it has the opportunity to socially and politically evaluate individuals and other structural societies as ideological opponents of positive, negative phenomena, life changes in society [9, 134].

And the well-known researcher Z. Yernazarova in her research work «pragmalinguistic aspect of the syntax of the spoken language» makes the following conclusions: «Evaluation is represented on the basis of an act of speech. Therefore, acts of evaluative speech acquire the only pragmatic value. From the point of view of values inherent in humanity, pragmatic significance contributes to

the formation of speech that are used on the purpose of evaluating the phenomenon-actions. If the evaluation is given from a *positive* or *negative* point of view, there are units in the spoken language that are tuned to this goal» [10, 169].

Z. K. Temirgazina considers about the evaluation that: «Value is the meaning of the object for the subject – good, goodness, beauty, etc., and evaluation is the emotional and intellectual identification of this meaning by the subject – the experience of the good, the verdict of conscience, the judgment of taste, etc» [11, 10].

In research works in modern linguistics, there are several directions related to the meaning of evaluation, such as consideration from the point of view of semasiological, linguistic, pragmatic, system-level, cognitive, typological, communicative, lexicographic aspects. All of them reflect the «existence view» of the evaluation in the language and complement each other. In this study, the linguistic structures of assessment were considered in the direction of linguoculturology.

In linguistics, the term linguoculturology began to be used since the 90s of the XX century. Linguoculturology (lat.: lingua-language, cultura-culture, logos-science, doctrine) as a scientific discipline of the synthesis type, characterized by a holistic, balanced and systematic consideration of culture and language.

The theoretical foundations of linguoculturology were studied in depth by such scholars as W. Humboldt, E. Sepir, B. Worf, G. K. Kolshansky, F. I. Buslaev, A. N. Afanasyev, A. A. Potebnya, A. Vezhivitskaya, N. I. Tolstoy, S. E. Nikitina, Yu. S. Stepanov, V. V. Vorobyov, who noted that language is a cultural tool.

According to the hypothesis of E.Sepir and B.Warf, the structure of language and the systemic semantics of its units mature in correspondence with the structure of thinking and the method of cognition of the outside world in certain people.

V. Vorobyov in his study «Linguoculturology: (theory and method)» wrote that «Linguoculturology is a» scientific discipline of the synthesis type», which is characterized, first of all, by a holistic, balanced and systematic consideration of culture and language. It is more important here than a simple study of the interaction of linguistic, ethno-cultural and ethnopsychological factors, but a holistic theoretical-descriptive study of the cultural values reflected in the language,» says Vorobyov [12, 4].

Aspects of linguoculturology in English is studied in the works of K. J. Dunkerley and W. P. Robinson, K. Fox, A. B. Geffer, B. J. Naterop, E. Haberfellner, E. Weiss, H. Roddick.

The image of the world and language, culture are inextricably linked. The category of evaluation is closely related to a person's understanding of the world, that is, the linguistic picture of the world in human consciousness. Evaluation –

the process of categorization of being from the point of view of evaluation and its result [13, 199].

The image of the world is a large – scale image of the world, which represents in the form of concepts the specific features of the world, the essence inherent only to oneself, which lies at the root of a person's vision, knowledge of the world world and is considered the result of all spiritual actions of a person. The concept of «linguistic picture of the world» as a term was first introduced into scientific circulation by the well-known scientist L. Weisgerber. This term originates in the ideas of W. Humboldt and the theory of ethnolinguistics at the end of the XIX century in the sciences of physics, philosophy, logic of L. Wingenstein, G. Hertz, and in the XX century in linguistics A. Ya. Gurevich, Yu. Stepanov, G. Kolshansky, L. Weisgerber, V. Postovalova, Yu. Karaulov.

The conceptual picture of the world (cognitive model) reflects the result of conscious, cognitive actions of a person, reflects our real life, the image of the physical world, etc.

The conceptual picture of the world is organized by the laws of thought.

Concepts expressed in the form of knowledge about the environment are recognized as a conceptual picture of the world. Under the influence of information changes, the conceptual picture of the world is dynamically created and is always updated. In the formation of a conceptual image, figurative, visual, experimental, exploratory, adverbial-conceptual types of thinking are involved. In this regard, the concept of a conceptual picture of the world is richer, broader and more complex than the concept of a linguistic picture of the world. For this purpose, the linguistic picture of the world becomes the first and forms it, as opposed to the conceptual picture of the world, because a person can know the world and himself only through language [14, 140].

The conceptual picture of the world can be shared by different people, because humanity has a common mindset. The conceptual picture of the world is an ideal dynamic formation, the basis of which is created not only by verbal, but also by all sensory, all subject–cognitive reality in a symbolic way.

The language is inextricably linked with the way of life of its people. It depends not only on the history, culture of that country, but also on the way of life, spirituality, achievements in the material sphere. Therefore, language serves not only as a messenger of the mind, it is also a promoter of historical and cultural values. The worldview determines the way of life, consciousness, social, political conditions, level of education, concepts of a person. The distinction of a nation from another nation is traced in its way of thinking, spiritual world, customs, traditions, behavior.

The evaluation of the positive and negative behavior of humanity in comparison with various phenomena of the environment and nature is given

differently by different nations. It depends on the way of life, traditions and worldview of the people. For example, the content of proverbs and sayings in the Kazakh language often aims to convey one thought, and in order to define it, they compare, depict, evaluate, and equate it with another world. Among the proverbs of such content as: «*Жұмсақ ағаш құртқа жем, Жуас адам жұртқа жем»* (A soft tree is prey for worms, a soft man is prey for everyone.), *«Бақа жарығы сумен, Қатын жарығы ерімен»* (The frog is beautiful with the lake, the woman is beautiful with her husband), *«Еңбексіз ит жер, бейнетсіз бит жер»* (who did not work eats a dog (i.e what gets), who has not experienced pain eats lice) the evaluative vocabulary in the composition of proverbs compares the properties of insects in nature with the properties of humans.

For example, in the proverb *«айыр құйрық шаяннан айыр тілді адам жаман»*, even if a person's tongue is not forked, his negative behavior like stinging, biting and injuring the soul with words is represented by the relatively individual physiological characteristics of the scorpion. In the representation of the Kazakh people, the image of the айдаһар (dragon) as the owner of powerful spiritual strength has been preserved. This is why regular comparisons with the word dragon are used to evaluate various human behaviors.

Descriptive comparisons: *айдаһардай айбарлы* (furious like a dragon), *ажданадай ашулы, айдаһардай зәрлі* (angry like a dragon), *айдаһардың жарқыраған жалғыз көзіндей* (like a dragon›s single shining eye), *аузын ашқан айдаһардай* (like a dragon with its mouth open), *жеміне ұмтылған ажданадай* (like a dragon looking for its prey).

Comparisons with the image of the dragon, denoting action and movement, such as: *айдаһарша аласұру, айдаһардай ышқыну, айдаһардай ысқыру, ажданадай аранын ашу, айдаһардай арбау, айдаһардай ақыру, айдаһардай ысылдау,* are widely used to describe a person who does not find a place for himself, confused and exhausted.

The leech *(сүлік)* appears in the Kazakh legends as a black shiny, sticky, stretching, sucking worm. The leech has moments that can be recognized from the positive and negative sides. Its beautiful, sleek black figure is attractively balanced by its chiseled, toned, slender body. For example: *сүліктей әдемі* (beautiful as a leech), *сүліктей жып-жылтыр* (shiny as a leech), *сүліктей қара* (black as a leech). And its eye-catching and eye-sucking properties are balanced by an unpleasant side. For example: *сүліктей сору* (suck like a leech), *сүліктей қадалу* (stare like a leech), *сүліктей жабысу* (cling like a leech), *сүліктей тырс-тырс ету* (fumble like a leech).

It is known that the smallest species of insects – louse (бит), is recognized in the minds of people with negative meanings, such as blood-sucking and dirty. Therefore, evaluating the various characteristics of a person, we find the name of

this insect from the composition of constant phrases with a negative meaning. For example: *балақтағы бит басқа шықты, биттей де нәрсе қалған жоқ, битін салды, битін сығып, қанын жалап отыр, биті торғайдай, мойны ырғайдай, т.б.* Other insects are also used in the sense of «to frighten, to terrify», to show a degenerate, ugly appearance.

For example: *ала жылан, аш бақа; көк бақа; тірі жан, тісті бақа; аузын бақадай ашты; тісті бақадай жабысты.*

Also, one of the harmful and poisonous insects – the wasp *(бүйі)*, which is found in abundance in the Kazakh steppes, is often used to give a negative evaluation, for example, makes the environment disturbing, noisy, intimidating. Because it is a well-known fact that a person who sees a wasp or is bitten by a wasp is frightened, rebels, panics, inspires fear. The concept, born from this feeling, found a rational combination in the form of a regular phrase when describing the named meanings. For example: *бүйідей тиді, бүйі тигендей қылды.* In a number of countries, the butterfly, which is a symbol of summer fashion, tenderness and beauty, is widely used in Kazakh folklore to convey the meanings of cheerfulness, flight, blind flight. For example: *ақ көбелек, көзсіз көбелек, қан көбелек ойнады, шыр көбелек айналу.* The word «worm» *(құрт)*, found in phrases, is often used to express only a negative meaning, i.e. meanings of curse, dissatisfaction, slowness of the disease.

For example: *Көздің құрты. Көздің құртын жеді. Көзінің құртын салып, сұғын қадап отыр. Құлағының құрт етін жеді.*

At the same time, there are many language constructions that compare the character and state of mind of a person with natural phenomena.

For example: an assessment of a person's state of mind: *жауар бұлттай түнеріп, қабағынан қар жауып, борандай бұрқ сарқ етіп, жаңбыр жаумай су болу* etc.

Evaluation of human behavior: *жаздай жайдарлы, көктемнің күніндей қырық құбылған, күздей мұңлы,* etc.

Evaluation of human activity: *теңіздей толқу, Сырдың суы балтырынан келмеу, құйындай жүйтку* etc. As we see from these myths, our people portrayed the good qualities of a person, comparing them with the pleasant qualities of nature, and evaluated the negative and unpleasant qualities, equating them with the ugly qualities of nature. In general, Kazakhs tend to describe the positive and negative aspects of human behavior, comparing it with the good and bad behavior of animals and livestock, which are the source of their life.

In English, the following proverbs and analogies are found in evaluating various behavior of a similar person. Speaking about human behavior in the «good/bad» mode, the following types of evaluative meanings can be distinguished: 1. Good and evil: *Thus to be good one must love those who are evil, among whom*

one must include oneself. In the war between good and evil the major battleground is in the hearts of children and the weapons are the lives o f adults. 2. True and untrue: *A truth – teller finds the door closed against him. The liar is not believed when he speaks the truth.* 3.Sadness and joy. *One happiness scatters a thousand sorrows. The error of the moment becomes the sorrow of the whole life.* In this case, proverbs and sayings tell us more about a person's state of mind than about his behavior. We have found idioms that define human behavior: *Worrywart, Armchair critic, Busy body, Know it all, Behind the times, Cheapskate, Slimeball, A party pooper, Set in one's way, Social butterfly, Down to Earth etc.*

The variety of illocutive functions of evaluative opinions the pragmatic nature of the evaluation category, which puts the «human factor» in the first place in the «picture of the world», the pragmatic function of the assessment study is considered in the works of M. Orazov, B.Momynova, G. Khasanov.

In the ranking of significant language structures, phraseology plays an important role. In relation to a person, the thematic series of evaluators is diverse in itself.

Evaluation of a person expressing his behavior:

Types of meanings that express positive and negative qualities of a person include:

– courage, audacity, determination: *шыбын жанын шүберекке түйді;*

– cruelty, ruthlessness: *сүліктей сорды; сүліктей қадалды; көзіне көк шыбын үймелетті; қарға құзғын, шыбынға шұқытты;*

– avarice, insatiability, corruption, envy: *битін салды (төкті); жылан жайлап барады;*

– disrespect, lack of reputation: *сөзін бит шаққандай көрмеді; сона шаққандай құрлы көрмеді; шыбын құрлы көрмеді;*

– dexterity, ability: *жұмыртқадан жүн қырқады, бит терісінен биялай тоқыды;*

– hard work: *тірі жан, тісті бақа;*

– crooked, stubborn, fickle character: *көзсіз көбелек; тісті бақадай жабысты;*

– the trick: *жыланның аяғын көрген;тасбақаның аузынан шөп алу;*

– good-natured, cheerful: *ақ көбелек;*

– unkindness, selfish intentions towards someone: *балақтағы бит басқа шықты; аш кенеше жабысты;*

– talent, master: *бит тағалады;*

Appreciate the mood of a person:

– Joy, fear, surprise: a*узын бақадай ашырды (ашты); шыбыны ұшты;*

– get angry: *битке өкпелеп тоныңды отқа салма;*

Evaluation of human strength by physique, face shape and age:

– appearance: *көк бақа; биті торғайдай, мойны ырғайдай;*

– power: *инеліктей бұралған; тышқан жұтқан жыландай;*

Human life, habitat:

– poverty, hard life: *сығарға биті жоқ,*

– rich, blessed life: *есек құрты мұрнынан түседі; қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған, ақ түйенің қарны жарылған* etc.

Evaluation of the relationship of man with the environment:

– enmity: *ала жылан, аш бақа;*

– hurt someone: *кірпідей жиырылу; жыландай жиырылу;*

– threaten, disturb, scold someone: *құлағының құрт етін жеді; бүйідей тиді; бүйі тигендей қылды.*

Language structures that serve to assess the different character of such a person are also exposed in English. Face only a mother could love. Face that would stop a clock. A man of moods. The life and soul of the party. Neither fish nor flesh. A memory like a sieve. Yes-man and etc.

Words with an evaluation component in the composition of lexical meaning can be divided into three groups: 1) Lexemes with the meaning of evaluation (the price is given from the material-conceptual side): excellent, good, bad; 2) Lexemes with ingerent evaluation connotations (the assessment is complicated and relevant in terms of the semantic structure of the word, carried out when necessary): fox (cunning man), wolf (real predator, brave), etc. 3) Words that have connotations of adderent evaluation (assessment is carried out in the context of factors in various situations): шебер (master), қылмыскер (criminal), айтыскер (participant of poetry competitions), etc.

Conclusions

Thus, evaluation is a mental-verbal activity involving the expression of positive or negative characteristics in relation to a specific object, the process of conceptualization of evaluation and categorization of evaluation. It serves to create a picture of the world. «*The national linguistic image of the world»* is an image of the world in which, despite the commonality of some ideas about the world, each nation is recognizable in its own way by a special tone, largely determined by national cognition; we come to the conclusion that *«the conceptual image of the world»* is a system of knowledge about the world accumulated in human consciousness, having a certain orientation, constantly updated.

We tried to prove by examples from parables and proverbs, idioms that evaluative meaningful structures in the language are used to form a conceptual picture of the world. Evaluation in accordance with the culture, worldview of each nation conveys the knowledge of the people about the image of the world. The language serves as a way of describing and reflecting the worldview, personality of each nation, its experience in mastering the world. The language not only

describes the national experience, but passes it on from generation to generation. By accumulating the characteristic cultural and cognitive characteristics of each nation, the language assimilates reality. That is, language as one of the ways of feeling and perceiving truth brings members of a particular language collective closer together not only linguistically, but also culturally and cognitively.

References

1 **Остин, Дж. Л.** How to Do Things With Words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. – Oxford at the Clarendon press, 1962. –172 p.

2 **Гоббс, Т.** Избранные произведения. В 2 т. – М. : Мысль, 1964. – Т. 1. – С. 287–409.

3 **Локк, Дж.** Элементы натуральной философии.1698.Сочинения в трех томах: Т. 2.— М. : Мысль, 1985. – 560 с

4 **Кант, И.** Трактаты и письма. – М. : «Наука», 1980, 710 с.

5 **Түсіпбекова, Ғ. А.** Қазіргі қазақ тіліндегі бағалау мағынасы және оның құрылымдық жүйесі : филол. ғыл. канд. дисс... Астана, 2007 ж. – 122 б.

6 **Жақсыбаева, Ф. З.** Газет мәтінінің прагматикалық функциясы / Қазақ тілінде шығатын газет материалдары бойынша: филол. ғыл. канд. дисс... автореф. – Алматы, 2000. – 21 б.

7 **Арутюнова, Н. Д.** Типы значений: Оценка. Событие. Факт. – М., 1988. – 341 с.

8 **Манкеева, Ж.** Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері// Тілтаным. – Алматы, 2001. №4. – 39-43 б.

9 Момынова, Б. «Қазақ тіліндегі қоғамдық саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам». – Алматы : «Қазақ университеті», – 2005. – 139 б.

10 **Ерназарова, З.** Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистика- лық аспектісі. – Алматы, 2001. – 192 б.

11 **Темиргазина, З. К.** Оценочные высказывания в совр еменном русскос языке. Дисс...д-ра. филол. наук. – Алматы, 1999. – 287 с.

12 **Воробьев, В.** Лингвокультурология: учебное пособие. [Лингвокультурология: учебник]. [Текст] – М. : Изд-во РУДН, 2006.

13 **Ильина, Н. В.** Структура и функционирование оценочных конструкций в современном английском языке: дисс... канд. филол. наук. – М., 1984. – 199 с.

14 **Жаманбаева, Қ. Ә.** Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы : Ғылым, 1998. – 140 б.

References

1 **Austin, J. L.** How to Do Things With Words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. – Oxford at the Clarendon press, 1962. – 172 p.

2 **Hobbes, T.** Izbranny`e proizvedeniya. V 2 t. [Selected works. In 2 vols.] [Text] – Moscow, 1964, – Vol. 1. – P. 287–409.

3 **Locke, J.** E`lementy` natural`noj filosofii.1698.Sochineniya v trex tomax: T. 2. [Works in three volumes] [Text] – Moscow, 1985, – Vol. 2. – 560 p.

4 *Kant, I.* Traktaty` i pis`ma [Treatises and letters]. – Moscow, 1980, –710 p.

5 **Tusupbekova, G. A.** [The meaning of assessment in the modern Kazakh language and its structural system] [Text] – Astana, 2007. – 122 p.

6 **Zhaksybayeva, F. Z.** Gazet matininin pragmatikaly`q funkciyasy` / Qazaq tilinde shy`gaty`n gazet materialdary` bojy`nsha [Pragmatic function of the text of the newspaper / on the materials of the newspaper published in the Kazakh language] filol. gy`l. kand. diss... avtoref. [Text] – Almaty, 2000. – 21 p.

7 **Arutyunova, N. D.** Tipy` znachenij: Ocenka. Soby`tie. Fakt [Types of language values: Evaluation. The Event. Fact.] [Text] – Moscow, 1988. – 341 p.

8 **Mankeeva, Zh.** Qazaq tilin zertteudin kognitivtik negizderi// Tiltany`m. [Cognitive foundations of the study of the Kazakh language// Tiltanym] [Text] – Almaty, 2001. №4 – pp. 39–43.

9 **Momynova, B.** Qazaq tilindegi qogamdy`q sayasi leksika: aleumettik-bagalauy`shty`q sozzhasam [«Socio – political vocabulary in the Kazakh language : socio-evaluative word formation». [Text] – Almaty : «Kazakh University», 2000. – 139 p.

10 **Yernazarova, Z.** Sojleu tili sintaksisinin pragmalingvistikaly`q aspektisi. [Pragmalinguistic aspect of the syntax of spoken language] [Text] - Almaty, 2001. – 192 P.

11 **Temirgazina, Z. K.** Ocenochny`e vy`skazy`vaniya v sovremennom russkom yazy`ke. Diss...d-ra. filol. nauk. [Evaluative statements in the modern Russian] [Text] – Almaty, 1999. – 287 p.

12 **Vorobyev, V.** Lingvokul'turologiya: uchebnoe posobie. [Linguoculturology : textbook]. [Text] – Moscow : Publishing House of the RPFU, 2006

13 **Ilyina, N. V.** Struktura i funkcionirovanie osenochnyh struktur v sovremennom anglijskom yazyke [Structure and functioning of evaluative structures in modern English language] [Text] – Moscow, 1984. – 199 p.

14 **Zhamanbayeva, K. A.** Til qoldany`sy`ny`n kognitivtik negizderi: e`mociya, simvol, tildik sana. [Cognitive foundations of language use: emotion, symbol, linguistic consciousnes]. [Text] – Almaty : Science, 1998. – 140 p.

Accepted for publication on 08.09.23.

**К. Б. Даутбаева[1], К.К. Дүйсекова[2]*
[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ БАҒАЛАУ МӘНДІ ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ СИПАТЫ

Мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі бағалау мәнді тілдік құрылымдардың ұлттық мәдени сипатын қарастыруға арналған. Мақалада қазақ және ағылшын тіліндегі бағалау мәнді тілдік құрылымдардың ұлттық дүниетаныммен байланысын ашу мақсатын көзделді. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі бағалау мәнді тілдік құрылымдардың (теңеулер мен тұрақты тіркестердің, мақал мәтелдердің) әлемнің концептуалды бейнесін берудегі қызметі талданды. Зерттеудің өзектілігі бағалау мәнді тілдік құрылымдардың қолданысын ұлттық дүниетаныммен сабақтастыра қарастыру арқылы ұлттың рухани мәдениетін, дүниетанымындағы әлемнің концептуалды бейнесін айқындауынан көрінеді.

Қазіргі лингвистикалық еңбектерде бағалауды зерттеудің әртүрлі аспектілері ұсынылған. Бүгінгі тіл білімінде баға, бағалау, бағалауыштық ұғымдары толыққанды зерттелмеген. Әсіресе бағалау категориясының лингвомәдени аспектісі тереңірек қарастыруды қажет ететін мәселелердің бірі. Бұл мақала осы бағыттағы зерттеулерге қосылған үлес болып саналады. Зерттеу нәтижелерін «Лингвомәдениеттану», «Когнитивті лингвистика», «Лингвоаксиология» салалары бойынша зерттеулерде қолдануға болады. Зерттеу нәтижесінде алынған тұжырымдар қазақ және ағылшын тіліндегі бағалауыштық лексиканы лингвомәдени бағытта зерттеуге түртікі болады.

Кілтті сөздер: лингвомәдениеттану, әлемнің концептуалды бейнесі, когнитивті лингвистика, бағалау категориясы, тіл, мәдениет, теңеу.

*К. Б. Даутбаева[1], К. К. Дуйсекова[2]
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Принято к изданию 08.09.23.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ ХАРАКТЕР ОЦЕНОЧНО ЗНАЧИМЫХ ЯЗЫКОВЫХ СТРУКТУР НА КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена рассмотрению национально-культурного характера оценочно значимых языковых структур на казахском и английском языках. В данной статье мы нацелены на раскрытие связи оценочно значимых языковых структур на казахском и английском языках с национальным мировоззрением. В статье проанализирована деятельность оценочно значимых языковых структур (сравнений, устойчивых словосочетаний и пословиц) на казахском и английском языках в репрезентации концептуальной картины мира. Актуальность исследования проявляется в определении духовной культуры нации, концептуальной картины мира в ее мировоззрении путем рассмотрения использования оценочных значимых языковых структур в сочетании с национальным мировоззрением.

В современных лингвистических исследованиях представлены различные аспекты изучения оценки. Нельзя сказать, что в современном языкознании проблема оценки и оценивания является одной из наиболее полно изученных. Лингвокультурный аспект категории оценки, в частности, является одной из проблем, требующих изучения. Эта статья считается вкладом в исследования в этой области. Результаты исследования могут быть использованы в исследованиях по областям «Лингвокультурология», «Когнитивная лингвистика», «Лингвоаксиология». Полученные в результате исследования выводы могут послужить толчком к более глубокому изучению оценочной лексики в казахском и английском языках в лингвокультурном направлении.

Ключевые слова: лингвокультурология, концептуальная картина мира, когнитивная лингвистика, категория оценки, язык, культура, сравнение.

SRSTI 17.71.07

https://doi.org/10.48081/SGHP2618

A. Y. Yerlanova
Toraighrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
*e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

MASHKHUR ZHUSSIP POETICS: THE USE OF NATIONAL EXAMPLE

Abstract. The article examines the use of national expressions, one of the features of the poetics of the poet, thinker Mashkhur Zhussip Kopeev. The purpose of the article is to identify the use of words, artistic features of the poet, reflecting his individuality, specificity in literature and thereby forming an initiative to study the poetics of the poet.

The research has scientific and practical significance. It can also be used in local history lessons, in the discipline of literature of the early twentieth century and general theory of literature.

The poet's poems clearly show that the national expression, Kazakh cognition, national color play a big role in enriching Mashkhur Zhussip's creativity, in determining his difference from other poets-writers. It can be said that this experience of the scientist, who grew up reading folk literature, and then collected folklore himself, positively influenced his work. Skillfully using national knowledge, he developed literature in terms of genre, style, art and imagery.

In the article, examples taken from the works of a poet were analyzed using scientific evidence and compared with the opinions of scholars. To identify the specificity of using national elements, methods such as gathering, analyzing, comparing, and hermeneutics were employed. National elements were examined in relation to three categories: enriching the vocabulary with vernacular words, national elements in religious connotations, and archaisms.

The poet's poems from the multivolume collection of works were chosen as the object of research.

Keywords: poetics, imagery, national expression, artistic specificity, artistic text

Introduction

The value of the contributions written about the creativity of Mashkhur Zhussip Kopeev is immeasurable. His works that have left a great impression on the history

of literature continue to be studied and analyzed today, revealing his uniqueness and individuality. His poetry stands out for its deep understanding of the national consciousness and cultural heritage of the Kazakh people. By blending the literary traditions of the people's oral literature and the eastern literary tradition, his works convey a unique poetic style.

Mashkhur Zhussip Kopeev's contribution to Kazakh literature is unique in that it combines elements of both the people's oral literature and the eastern literary tradition. His works stand out for their strong national character, conveying the cultural and spiritual values of the Kazakh people. He is known for his expertise in the jirau poetry genre, which is an important part of Kazakh oral literature.

In the works of Mashkhur Zhussip Kopeev, we see a deep understanding of the Kazakh people's values, customs, and beliefs. He effectively uses the national example in his poetry, demonstrating the richness and diversity of the Kazakh people's cultural heritage. His works serve as an important source for researchers studying the history and culture of the Kazakh people.

During his lifetime, Mashkhur Zhussip Kopeev made a significant contribution to the development of Kazakh literature. His poetry, which combines the literary traditions of the people's oral literature and the eastern literary tradition, continues to inspire and influence contemporary Kazakh literature.

Materials and methods

During the process of writing the paper, scientific methods of gathering and analyzing materials were used to substantiate the theoretical framework. Through this approach, the literary and poetic works of the 20th century, as well as the creativity of the Mashkhur Zhussip, were examined, and the opinions of scholars were compared. As a result of this comparison, the specificity of using national elements, examples, and evidence in the works of the famous poet Mashkhur Zhussip Kopeev was identified and justified through the use of comparative, hermeneutic, and analytical methods.

Results and discussion

In literature, every author has their own unique style. One of the elements that showcases an author's individuality is their use of words, which reveals their authorial voice. In our previous research, we drew on the poetics of the renowned poet Mashkhur Zhussip to identify the following factors:

1) Acquired knowledge
2) Connection to Eastern literature
3) Folk literature
4) Traditional customs
5) Contemporary reality

When we examine the biography and creative heritage of the Mashkhur Zhussip, we can see that his level of knowledge was exceptionally high. He mastered all the aspects of Muslim education of his time, including twenty-two subjects. He went to the

cities of Samarkand, Tashkent, and Bukhara in Central Asia and acquired knowledge in Islamic madrasas at the highest level. This testifies to the remarkable dedication of Mashkhur Zhussip to his pursuit of knowledge.

The poetic strength of Mashkhur Zhussip's literary heritage, intertwined with his vast knowledge, was also remarkably high. The poet's unique ability to reveal and understand the essence of the familiar and the hidden, along with his distinctive structural characteristics, set him apart.

One of the main features of the poet's creativity is the extensive use of national examples close to the Kazakh identity. This is evidenced by the works of the famous speaker, scientist, and writer Q.P.Zhussipov who used such examples [1]. For example, in the poem «From the melody of the Kazakh on this day»:

The wind carries the wail,
The countless steppe stretches out like a blanket.
One is a mountain, the other is a river,
He himself rides and takes himself away [2].

In the published version, the word «wail» is associated with the steppe [1]. The wail is not merely equated with the steppe, but is also juxtaposed with it. In the rhythm of this wail, the akyn refers to those who are *«sitting in groups»* as the *«blanket»*. The arrival of the steppe, which is like a black wanderer, to the wail is an indication of the nomads' impatience and their eagerness to come to it quickly. Finally, it is mentioned how the wail affects people. The mountain and the river in the wail signify the broadness of the steppe and the policy of the Russian Empire to divide the Kazakh steppe through their acquisition of the mountains and rivers.

The purpose of taking words such as kobelek, torgai, and bodene in this poem is not to take them for free in order to increase the value of the lament. By using words close to the understanding of Kazakhs, such as taking care of the thick winter coat of a sleeping sheep and saving it from wolves, it shows an effective way of expressing through approaching the people's language and enhancing the national culture. The Kobelek, which knows how to fly from flower to flower and only understands the language of the people, is a well-known symbol of the Kazakh people. That is, by settling on the top of the Kobelek tree at night and listening to the people's speeches, it has been passing on their story as a national example.

If we appreciate the feature of Mashkhur Zhussip, who creates an inexhaustible vocabulary, expands the meaning of words, and uses words in a unique sense, the use of kobelek, bodene, and torgai in a meaningful way increases the value of the poem. That is, the author introduces the richness of the Kazakh language, the diversity of its words, idioms, and phrases, and the expressiveness of its usage through national examples, content, and sharpness.

Language is an integral part of any national culture; it helps us delve into the thought patterns of different nations and view the world from the perspectives of its

speakers. All human knowledge about the world, captured in linguistic form, constitutes a metaphorical concept known as the «linguistic worldview». The study of the linguistic worldview, as a kind of database and repository of linguistic material, is the subject of close attention from contemporary linguists.

The concept of «linguistic worldview» was introduced into scientific terminology in the first half of the 20th century by L. Weisgerber, a German scholar and culturologist. Since then, the linguistic worldview has been studied by various disciplines closely related to linguistics, such as psycholinguistics, ethnolinguistics, cognitive linguistics, linguocultural studies, and literature.

Language and human thought are closely interconnected and inseparable. As early as the 19th century, Wilhelm von Humboldt developed the idea of language as an expression of a people's individual worldview. Benjamin Whorf, an American linguist and student of Edward Sapir, furthered the notion that processes like thinking and experience can be influenced by the categories and patterns offered by language [3].

As evident from this principle, each language plays a significant role in shaping and demonstrating the image and culture of a nation. Mashkhur Zhussip, too, immortalized literature through the national character of the language. The examples we provide below serve as evidence of this.

In describing the national elements, the poet pays great attention to intricate details. When speaking about Mashkhur Zhussip's talent and expressive methods, he first emphasizes many details deeply rooted in the national tradition. For example, "Өнерге өзіңді өзің ерте баулы, Жастықтың бір күн көшіп кетер ауылы" (translated as «Your talent will lead you to early fame, The youth will leave the village on a certain day»). This detail exemplifies the departure of youth from the village on a certain day. Its main significance lies in its close connection to the Kazakh culture, involving a strong emotional attachment and understanding. By comparing the village's departure with moving to another place or an adventurous journey, the poet has ingeniously expressed the potential for the young generation to quickly achieve their goals.

Indeed, by enriching the vocabulary with vernacular words, the poet has created a distinct national feature in the lyrical heritage. In the poem «Мәшһүрдің қырық алты жасында сөйлеген сөзі» (translated as «The words spoken by Mashkhur at the age of forty-six»), there are lines like *«Өзіме көрінемін өзім мінді, Кісендеп бекітпедім неге тілді?» (translated as «I see myself, I pity myself, Why do I curse myself?»).* When we carefully examine the words used in this poem, the word «тіл» (til), which means «tongue» in Kazakh, is not just a vernacular word. It has a deeper meaning, implying the act of holding or biting it. In this context, it suggests the suppression of speech, refraining from saying unnecessary or excessive words, and keeping inner thoughts hidden.

Thus, if we reflect on the poet's choice of the word «кісендеп» (kisendep), meaning «cursing oneself» in Kazakh, it emphasizes the strength required to control

one's impulses without uttering words thoughtlessly. It highlights the poet's conscious decision to express self-restraint, resisting the temptation to divulge one's own faults, and serves as a specific criterion for reflecting on the person's inner struggles and remorse for their own mistakes.

From among other creations, the popular «Nepsingdi atqa mingizbe» was a representation of the nepsing (a type of poem) in Kazakh style. For example:

Make a wish, do not hold back,
If you stay for a long time, do not regret.
Take a lot of care of yourself,
And keep your mind in your eyes [2, 118].

In this example, the akyn Mashkhur Zhussip did not simply translate the stateless nepsing into Kazakh, but also adhered to the requirements of creating a polished piece. It is not just a matter of replacing words, as *«jortqyzyp, jelgizbe bagu, jayau zhurgizbe atqa mingizu»* is not an accurate representation of Kazakh poetry. The Kazakh people have always had a good understanding of customs, traditions, and respect for their ancestors, which has been reflected in their way of life. The akyns have also played a role in this, describing the Kazakh people's national character through their works and identifying the national models that define the Kazakh people by using the cultural heritage of the people, rather than relying on negative stereotypes, superstitions, and vices.

When we compare walking and wishing, we can see which one is graceful and which one is characterized by rapid movements in Kazakh culture. From here, we can see the importance of creating national models as demonstrated by Mashkhur Zhussip's ability to create such models.

If we pay attention to the inexhaustible meaning of the word *«Könil»*, we can see that it is also used to describe the soul, and its use is regulated by both formal and informal language. However, the term *«Könildiñ közi» (the eye of the soul)* also exists in Kazakh. Let me explain: every word spoken by a poet, every word associated with another word, and the great meaning conveyed by small details, must be interpreted through its eloquence and its inexhaustible meaning.

If we present the opinion of the well-known researcher S. N. Sutdzhanov here: «M. Zh. Kopeev, through his genuine findings, accurately depicted the essence of the turbulent era in which he lived. This characteristic was clearly evident in his works. Mashkhur Zhussip perceived the socio-political and socio-cultural aspects of the Kazakh steppe during that time. Expressing his thoughts through his poems, he was able to demonstrate the complete picture of Kazakh life at that period» [4].

In the poem «Bes Paryz» (Five Prayers), there is a phrase that showcases the author's unique use of language. It reads:

Secondly, prayer is our obligation,
We owe it to ourselves to speak it without hesitation.
If we sacrifice ourselves and kneel,

Only then do we reach God, this is our appeal [5, 138].

In this example, the act of sacrifice and bowing down is not just an act of prayer, but also a way to preserve the Muslim traditions and Kazakh customs. Through this, he uses informal language and incorporates the phrase *«sacrifice and bow down»* into his writing, along with his own style and eloquent language [6, 98]. Using just one word, he was able to promote Kazakh military and heroic traditions, Muslim customs, and national customs, all of which he skillfully conveyed through his writing.

The «Five Gifts of Death» is a well-known piece by Mashkhur Zhussip, who is highly regarded for his knowledge of religion. In order to convey this message to the people and to achieve the goal of imparting this knowledge, we must also introduce the teachers of religious and spiritual leaders, following in the footsteps of the great Turkic literature. For example, in the works of Zhussip Balassagun and Khoja Ahmed Yassawi, we can see the use of traditional customs and national symbols [7]. We can also explore the effects of religion, tradition, national identity, and eastern literature in Mashkhur Zhussip's works.

In the next section, a group of archaic words are used to find the appearance of the national pattern in the works of the poet. For example, in the poem «The Wandering of the Gale», the following lines are used:

He walked from that side towards the sunset,
As if he was going to take something from Medina.
A lone old man approached him,
With a crooked hand, like a fallen branch [2, 311].

Or

It was a strange event for the eagle,
Unable to capture even a single prey!
Although it was a tumultuous world,
It was left behind like a barren wasteland [2, 312].

The word «talys» is often used in these two funeral rites [2, 311–312]. The definition given in the explanatory dictionary is: *«TALYS.* A dish made from the head skin of a sheep, stuffed with its own meat» [8, 779]. Another word, *«TALYSTAY,»* is also given in the dictionary. Its definition is: Strong, large, big. The first definition is closer to the meaning of the funeral.

The word *«talys»* doesn't make sense in today's language because it belongs to the category of archaic words. Although if we consider that the names of many historical words were used in the past and their meanings have been forgotten, it is understandable that today's reader may not be familiar with this word.

This word is one of the meanings that has been widely used in lyrical poetry [9, 95]. For example, in the poem by Bukhar:

I am a restless Arghyn,
My mouth is full of thorns.
You are a delicate flower,
I am a sharp arrow,

the meaning of the word "talis" from the path of its origin is used in the context of the metaphorical meaning of the word.

Scientist Rabiga Syzdykova assigns the word 'talys' to the third group of the literary language vocabulary in the 15th–17th centuries, giving it the status of 'historical words (historicism)'. «The third category of ancient elements comprises historical words (referred to as historicisms), which include archaic names for various natural phenomena, social and political terms, and the military lexicon used by the Kazakh society during that period. Among them are words like 'sadaq' (tax), 'kireuke' (tribute), 'dulyga' (feud), 'talys' (bride-price), each of which had specific meanings in that era. Additionally, there are obscure terms like 'tondyq' (a type of tax), 'ala' (feudal tax), 'saqeter' (a military levy), and 'quspen' (a type of tax) that are not well understood in modern times [10, 92].»

We can also see the use of the word «talis» in the works of the famous poet who lived in two different eras, indicating the continuity of the tradition of using this metaphorical expression. This is just one small example of the continuity of tradition, because we cannot deny the importance of this great concept in the literature of all times and eras, which has been passed down from generation to generation.

Let's take a look at the poetic beginnings of the Mashkhur Zhussip, from which we can see the national character of the Kazakhs. Having received both deep and broad knowledge and having absorbed the traditions of the people's oral literature from a young age, Mashkhur Zhussip skillfully combined his knowledge of Eastern literature with the works of his predecessors to create literature that was in tune with the times, and sang the truth of the era through the works of literary figures, from those who learned from the people's literary traditions to those who raised their knowledge of Eastern literature and culture.

Conclusion

If we were to point out some of the characteristics of the creative work of the versatile Mashkhur Zhusip:

→ In the 20th century, Mashkhur Zhussip was a prominent akyn (folk poet) who was on par with Abai in literature, with his own special place in literature.

→ Mashkhur Zhussip used the ideas and techniques brought to literature by Kopeev, adapting them to the literary content, form, and genre, and creating diverse works.

→ As a prominent representative of the religious enlightenment movement of the early 20th century, Mashkhur Zhussip was able to use national examples to convey religious teachings to the people.

→ The works of aqyns are valuable for the Kazakh culture and literature, as they reflect the customs and traditions, the essence of the Kazakh people, and their way of life.

→ The role of compiling a vocabulary of words related to religion, culture, knowledge, and other topics related to Kazakh ethnography is crucial.

→ The development of the Kazakh language, literature, and its diverse genres has been greatly influenced by the creative works of writers who have enriched them with thematic, structural, and genre innovations.

→ The unique knowledge of the Kazakh people's history, creation, and culture, including their religious beliefs and funeral customs, can be found in their aqyns' works.

→ In the process of using national examples, the use of colloquial expressions and the expansion of the meaning of words have enriched Kazakh literature with various artistic devices.

References

1 **Жүсіп, Қ. П.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік [Мәтін]. Қазақстан. Павлодар. Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б. – ISBN 9965-449-64-3

2 **Көпеев, М. Ж.** Шығармалары. 4 том [Мәтін]. Павлодар қ. : «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 535 б. – ISBN 9965-610-39-5

3 **Penny, L**. The Whorf Theory Complex : A Critical Reconstruction [Мәтін]. – John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 1996. – ISBN 1556196199

4 **Сүтжанов, С. Н.** Мәшһүртану курсы: оқу құралы [Мәтін]. – Павлодар : ПМПУ; 2019. – Изд.2-е, доп. – 99 б.

5 **Көпеев, М. Ж.** Шығармалары. 1 том [Мәтін]. Павлодар қ. : «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б. – ISBN 9965-562-19-X

6 **Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Оқу құрал [Мәтін]. – Павлодар : «Brand Print», 2010. – 256 б. – ISBN 9965-842-77-9

7 **Жүсіпов, Е. Қ.** Мәшһүр-Жүсіп шығармашылығындағы шығыс әдеби дәстүрі. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті бойынша филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Астана, 2001.

8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Мәтін] / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 968 б. – ISBN 9965-798-99-0

9 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Екі томдық [Мәтін]. /Құрастырған М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы : Жазушы, 1989. – Т 1. – 384 б. – 5-605-00358-5 (т.1)

10 **Сыздықова, Р.** Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV–XIX ғасырлар) [Мәтін]. – Алматы : «Ана тілі», 1993. – 320 б. – ISBN 5-630-00214-7

References

1 **Zhysip, Q. P.** Qazaq lirikasy`ndağy` stil` zhəne bejnelilik [Style and imagery in Kazakh lyrics] [Text]. Qazaqstan. Pavlodar. Pavlodar universiteti baspasy`, 1999. – 384 b. – ISBN 9965-449-64-3

2 **Kөpeev, M. Zh.** Shy`ғarmalary`. 4 tom [Collection of works. Vol.4.] [Text]. Pavlodar q.: «E`KO» ҒӨF, 2004. – 535 b. – ISBN 9965-610-39-5

3 Penny, L. The Whorf Theory Complex : A Critical Reconstruction [Text]. – John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 1996. – ISBN 1556196199

4 **Sytzhanov, S. N.** Məshhүrtanu kursy`: oқu құraly`[The course of Mashkhur study. Study guide] [Text]. – Pavlodar : PMPU; 2019. – Izd.2-e, dop. – 99 b.

5 **Kөpeev, M. Zh.** Shy`ғarmalary`. 1 tom [Collection of works. Vol.1.] [Text]. Pavlodar q.: «E`KO» ҒӨF, 2003. – 436 b. – ISBN 9965-562-19-X

6 **Baratova, M. N.** Məshhүr Zhүsip өleңderiniң zhanrly`q-stil`dik ereksheligi. Oқu құral [Genre originality of the poetic works of Mashkhur Zhusip. Study guide] [Text]. – Pavlodar: «Brand Print», 2010. – 256 b.

7 **Zhүsipov, E. Q.** Məshhүr-Zhүsip shy`ғarmashy`ly`ғy`ndağy` shy`ғy`s ədebi dəstүri. 10.01.02 – Qazaq ədebieti boјy`nsha filologiya ғy`ly`mdary`ny`ң kandidaty` dərezhesin alu үshin dajy`ndalғan dissertaciyasy`. – Astana, 2001

8 Qazaq tiliniң tүsindirme sөzdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] [Text]. / Zhalpy` redakciyasy`n basқarғan T. Zhanүzaқov. – Almaty`: Dajk-Press, 2008. – 968 b. – ISBN 9965-798-99-0

9 Bes ғasy`r zhy`rlajdy`: XV ғasy`rdan XX ғasy`rdy`ң bas kezine dejingi қazaқ aқy`n-zhy`raulary`ny`ң shy`ғarmalary`. Eki tomdy`q [Mətin]. /Құrasty`ғan M.Mағauin, M.Bajdildaev. – Almaty`: Zhazushy`, 1989. – T 1. – 384 b. – 5-605-00358-5 (t. 1)

10 **Sy`zdy`қova, R.** Qazaq ədebi tiliniң tariхy` (XV-XIX ғasy`rlar) [History of the Kazakh literary language. XV–XIX centuries] [Text]. – Almaty`: «Ana tili», 1993. – 320 b. – ISBN 5-630-00214-7

Accepted for publication on 08.09.23.

**А. Е. Ерланова*
Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

МӘШһҮР ЖҮСІП ПОЭТИКАСЫ: ҰЛТТЫҚ ӨРНЕКТІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Мақалада ақын, ойшыл Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің поэтикасын танытатын ерекшеліктерінің бірі ұлттық өрнектердің қолдануы қарастырылады. Мақаланың мақсаты ақынның әдебиеттегі өзіндік даралығын, ерекшелігін көрсететін сөз қолданыстарын, көркемдік ерекшеліктерін анықтау және сол арқылы ақын поэтикасын зерттеудің бастамасын қалыптастыру.

Зерттеудің ғылыми әрі практикалық маңызы бар. «Мәшһүртану» курстарында, өлкетану сабағында, XX ғасыр басындағы әдебиет және жалпы әдебиет теориясы пәнінде де қолдануға болады.

Ұлттық өрнектің, қазақи таным түсініктің, ұлттық колориттің Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығын байыта түсуде, басқа ақын жазушылардан ерекшелігін айқындауда үлкен рөл атқаратыны ақынның өлеңдерінде анық байқалады. Халық ауыз әдебиетімен сусындап өскен, кейін өзі фольклорды жинап қағаз бетіне түсірген ғұламаның осы тәжірибесі оның шығармашылығына оңды әсер етті дей аламыз. Ұлттық танымды шебер пайдалана отырып әдебиеттің жанр, стиль, көркемдік пен бейнелілік тұрғысынан дамытты.

Мақалада ақынның өлеңдерінен келтірілген мысалдар ғылыми дәлелдермен тұжырымдалды, ғалымдардың еңбектерімен салыстырылды. Ұлттық өрнектің қолдану ерекшелігін анықтау үшін жинау, талдау, салыстыру, герменевтика әдістері қолданылды. Ұлттық өрнектер қолдану ерекшелігіне қарай шартты түрде үш топқа бөліп қарастырылды: дерексіз ұғымды заттандыру, діни өлеңдеріндегі ұлттық өрнектер, көне көздер.

Зерттеу нысаны ретінде ақынның көп томдық шығармалар жинағынан өлеңдері таңдалып алынды.

Кілтті сөздер: поэтика, бейнелілік, ұлттық көрініс, көркемдік ерекшелік, көркем мәтін

**А. Е. Ерланова*
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Принято к изданию 08.09.23.

ПОЭТИКА МАШХУРА ЖУСУПА: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВЫРАЖЕНИЯ

В статье рассматривается использование национальных выражений, одной из особенностей творчества поэта, мыслителя Машхур Жусупа Копеева. Целью статьи является выявление словоупотребления, художественных особенностей поэта, отражающих его индивидуальность, специфику в литературе и тем самым формирование инициативы изучения творчества поэта.

Исследование имеет научное и практическое значение. Результаты исследования можно использовать и на уроках краеведения, и на занятиях по дисциплинам литературы начала XX века и общей теории литературы.

В стихах поэта отчетливо прослеживается, что национальное выражение, казахское познание, национальный колорит играют большую роль в обогащении творчества Машхура Жусупа, в определении его отличия от других поэтов-писателей. Можно сказать, что этот опыт ученого, который вырос, читая народную литературу, а затем сам собирал фольклор, положительно повлиял на его творчество. Умело используя национальное познание, он развил литературу с точки зрения жанра, стиля, искусства и образности.

В статье были сформулированы примеры из стихов поэта с научными доказательствами, сравнивались с трудами других ученых. Для определения специфики применения национального выражения использовались методы сбора, анализа, сравнения, герменевтики. Национальные выражения по специфике употребления условно рассматривались как три группы: выделение абстрактного понятия, национальные выражения в религиозных стихах, историзмы.

В качестве объекта исследования были выбраны стихи поэта из многотомного собрания сочинений.

Ключевые слова: поэтика, образность, национальное самовыражение, художественная специфика, художественный текст

SRSTI 16.21.33

https://doi.org/10.48081/BXUW4046

***A. M. Zhalalova[1], Zh. K. Baltabaeva[2], N. Sh. Kalieva[3]**

[1]Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[3]Kazakh National Women's Teacher Training University
Republic of Kazakhstan, Almaty
*e-mail: akshaim01@mail.ru

COGNITIVE DESCRIPTION OF PROVERBS-SAYINGS AND WINGED WORDS IN THE LANGUAGE OF ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENTS

The article deals with the cognitive nature of proverbs-sayings and winged words in the language of ancient Turkic written monuments. The article aims to reveal the worldview function, the cognitive essence of proverbs and sayings, and winged words collected from ancient Turkic written monuments. They are a golden link that connects people's lives past and present that is, a spiritual treasure that continues spiritual and cultural traditions, preserved in the mind of a person, society's memory, language, and mentality. Winged words, proverbs, and sayings in the language of the ancient Turkic written monuments we are considering are also lexical units that provide an informational explanation when defining a conceptual system. In the course of the study, it was found that the concept of «man» occupies the main place in the linguomental space of the works of medieval poets Y. Balasaguni, M. Kashkari, A. Yugineki, S. Sarayi, A. Navoi, R. Khorezmi, it was determined that their winged words and proverbs and sayings have a conceptual meaning. Proverbs and sayings about human dignity, behavior, morals, fame, and honor, supplement the concept of «man» with units that reflect universal human values, such as «satisfaction» as well as «honor, shame», «heroism», «generosity» etc. were analyzed with their opposite meanings – «disgrace», «cowardice», «stinginess» in the language of written monuments.

The conceptual meaning of the symbolic data with the numerals «two, four, thousand» related to the concept «man» was also taken into account.

Keywords: written monuments, winged words, proverbs, sayings, concept.

Introduction

Old Turkic Monuments of Runic Writings, which are a valuable source not only of the Kazakh people, but also of the language, culture, and worldview of the Turkic peoples in general, occupy a special place. Because the lexical-semantic background of the units in the written language contains a lot of cognitive information related to the centuries-old worldview of the people. The image of the universe recognized and known by people is revealed through concepts that are «combined into one node with content signs, a word that has a common concept, a line of thought in one core».

In cognitive linguistics, any attempt to understand the nature of the concept leads to an understanding of the emergence of interrelated concepts and terms [1, p. 440].

A concept is a set of knowledge and experience, an abstract unit, resulting from the knowledge of the world around a person. The concept is a special cultural layer representing a person's connection with the whole world [2, p.64].

And the national conceptosphere is a set of special properties of the folk worldview, traditions, thinking, education, culture, communication rules, attitude to other nations, spiritual soul, and material value of the people [3, p. 80], B. Nurdauletova noted that the transformation of the phenomenon of the concept into the basic notion in the context of several sciences, the growing interest in its comprehensive recognition made it possible to form it as a separate theory. Based on this theory, the concept is considered mental knowledge manifested through vocabulary and language categories that have accumulated linguistic and cultural features [4, p. 66]. F. Sametova defines the concept as a discrete mental knowledge, which is the basic unit of the human mental code, has its own relatively ordered internal structure, is the result of human cognitive activity, and contains complex, encyclopedic, cultural information about the object being represented [5, p. 3].

The main goal of the article is to deeply study the nature of concepts, which are the object of cognitive linguistics research, to find and analyze information related to them in the language of ancient Turkic writings. The representation of the true world in the human mind through the concepts used in the conceptual sense in written monuments is closely connected with winged words, proverbs and sayings.

The conceptual system about «man» that we are considering is reflected in the works of poets-thinkers of the XI–XII centuries.

Research methods and materials

The old Turkic written monuments used as the research material was taken from the version translated by the famous turkologist A. Kuryshzhanov [6], to study the cognitive features of winged words and proverbs and sayings in written

monuments, methods of scientific analysis, summary, description, cognitive analysis were used based on theoretical conclusions.

Results and discussion

No matter which country's culture we take, we can see that it consists of many elements that differ from each other in structure and construction. Such elements include songs, fairy tales, riddles, as well as proverbs and sayings. The latter are short and clear in most cases where they are used figuratively rather than literally, emphasizing the uniqueness of national identity.

The specificity of proverbs lies not only in the brevity of volume and depth in content but also in their intelligibility and rationality. Therefore, each person uses them as his weapon, no matter what proverb he considers necessary in everyday life. Proverbs and sayings are not only witnesses of past lives but also a figurative pattern that is not spoiled by time. By determining its linguistic and cognitive value, we distinguish the world of artistic knowledge and the social nature of our language [7, p. 147].

Proverbs are one of the most complex phenomena in a language. Among scientists, there are still those who do not recognize their linguistic status, and there is also an opinion that some consider them to be text or speech units. Other researchers found them as hybrid units that combine linguistic and textual characteristics [8, p. 133].

Kazakh proverbs are diverse not only in terms of quantity but also in terms of quality and content. The main reason for this is those, which are considered to be a particularly bright, meaningful, and important expression of our national mentality in the language, are a clear testimony of the worldview and consciousness characteristic of the Kazakh ethnic group, the source of folk wisdom and philosophical thinking, aesthetic cognition and education, civilization and culture, the source of all being. They have been divided and sharpened for many centuries and cover many different topics, and they are also a wise assessment of phenomena that occur in human life, everyday life, various social situations, and events of historical significance, and they are the core of words, very common and durable, as an invariable part of our language [9, p. 25].

In the collection «Old Turkic written monuments» translated by A. Kuryshzhanov, winged words, proverbs and sayings of the Turkic peoples and excerpts from works of fiction such as «About Man», «About Behavior», «State of Mood», «Kinship and Respect», «About people», «Good» and «bad», etc. were grouped into several sub-themes. Each group topic is further classified within itself. For example, the subtitle «About man» contains the groupings «man» and «morality», «honor» and «shame», «glory» and «honor», «dignity» and «regularity». According to Y. Balasaguni, the characteristic features of a real person are restraint, honesty, humanity, brotherhood, open character, chastity, shame,

honest conscience, kindness, virtue, etc. If a person has such qualities, then he bears his name with dignity *(Adam oz atyn kisilikpen koteredi)* and will be rewarded for his good deeds *(Izgi atymen er algyska bolenedi)*. Y. Balasaguni analyzed honor and shame on the same level. In his opinion, *«Bar baleden uyat saqtaidy», «Barlyq zhaqsy istin bailamy da uyat;«Arsyz – adamnyn qory, «Bul zhalgandy buzatyn – arsyz adam»*. And if S. Sarayi concluded that *«Azamattyq zhasai almagan adam – bul omirge kelmegen adammen birdei», Uyatsyz adam itten de zhaman,* M. Kashkari said: *«Uyaty barmen – urys, uyatsyzben ustaspa»*, it means that one can argue with a person who has a conscience, do not fight with a shameless one, for a conscientious person can admit his mistakes, but one should not argue and fight with a shameless and impolite person who does not admit his mistakes himself.

Among the lexical units in Yusup Balasaguni's «Kutty Bilik» epic, it can be said that the concept of man is mostly used in terms of semantics. In describing the good qualities to be found in a person, numerals also have a special meaning in expressing a national outlook. For example, in the poet's work, there are the following lines about conscience and honor:

Manailama ar-uyattan bezgenge,
Myndap algys – inabatty sezgenge.

In these lines, one can notice that there is a deep meaning in the fact that to thank a conscientious, respectful person it is used the numerative «thousand». For the great thinker, the main value of the world is human dignity, so he believed that it is necessary to express gratitude to a person who has dignity, not ten, not hundreds, but thousands. Also, the genius poet expressed слово «conscience» with the word «inabat», which is similar in meaning. In the «Explanatory Dictionary of the Kazakh Language» the following meanings of the word «inabat» are given: 1. A moral sense, virtue. 2. Conscience, shame [10, p. 355].

«Thousand» is often used in the Kazakh culture to express gratitude for goodness and to show genuine feelings of kindness. From the power of the Kazakh language, which can figuratively convey gratitude and sincere intentions, one can see the ability of people to show a culture of respect at a high level [11, p. 142].

In the works of Y. Balasaguni, the number «thousand» is used in another symbolic meaning. For example, a poet who emphasizes the role of a friend in a person's life had those lines: «*Even if you have* ***thousand (myn)*** *friends, one is still missing».* Such lines were also found in A. Yugineki's poem:

Myn *adam dosyn bolsa da, kop korme,*
Dostaryn ***myn*** *bolsa da, «az» dep bil,*
Dushpanyn bireu bolsa da, saqtan.

The phrase *«a thousand friends»* can be called a cognitive model in the conceptual field that determines the characteristics of a close, caring, like-minded person. In his work he emphasized that alcohol, which is contrary to the law of

healthy life, causes a lot of harm to a person, it was concluded that *«Sharaptan myn bale tuser izine», «Zinaqorlyk tukirtedi betine»*. It is known that there is a lot of harm caused by wine – a drunkard is unhappy in his family (not only himself), dishonorable at work, disrespectful to his brothers and neighbors, has poor health, etc. It is difficult to enumerate the harm caused by alcohol to human beings. The concept of «thousand» is taken to show the harm of wine to human beings in ancient times.

In the worldview of Y. Balasaguni, cognitive words related to the concept of «honor and shame» are combined with opposite concepts, such as good, evil, honesty, and dishonesty. For example, the poet has the following lines with the number «two»:

Adal ar men ak konil de elener,

Eki zhalgan baqytyna bolener. And here the number eki (two) as a linguistic and cultural unit is recognized as «an instrument of creating a mental image» in the anthropocentric system, having a metaphorical meaning. In the following lines it was shown that the number «two» has two different characteristics, i.e. the commendable name of a person known for his good deeds, and the bad name of a person distinguished by his opposite negative actions:

Eki narse barlyk tilde zhattalar:
Biri – zhaman, biri – zhaksy at bolar.
Zhaksy bolsan – maktauly atyn saqtalar,
Zhaman bolsan – zhaman atyn dattalar.

There are «four meanings of the word «two». The third of them means «binary, double, pair» [10, p. 219]. In this meaning of the number «two» there is a worldview value. The number «two» in the language system grouped into five types. The first of them is the use of the number "two" in a paired meaning, considering it as the use of even names formed within the framework of visual cognition, dividing its transmission by the number «two» into two parts. The first of them is somatic names, consisting of two pairs like *two shoulders, two eyes, two legs, two hands, two ears, two cheeks*, and two faces can be seen from the constant phrase created by the movement of body parts as if two people walk on two shoulders (enormous, stately). The second is the figurative use of body parts of animals and birds, which consist of two pairs, a pair structure or a pair of objects: two wings and one tail (phraseology, related to birds), two strings, one filly (dombra), etc. [11, p. 66].

In the language of ancient written monuments, the number *four* also has a conceptual meaning. In many research works, it is noted that for Kazakh culture, the archetypal meaning of all «four» in the language is based on four sides, four phenomena of the world, cultural information about "four" is revealed mainly in a positive seme, because there is no negative understanding of four in folk

knowledge, the division of the world from four corners, the change of four seasons, the division into four directions (Northern, Southern, Western, Eastern) is actively used in the Kazakh worldview to give the concept of siege, isolation, protection from four sides, go to the four corners of the world [11, p. 88].

Among the lexical units in the works of medieval thinkers, the most used in terms of semantic weight is «erlik» (heroism). In educating young people to be brave, to love the people, to protect the country, and to educate them about patriotism, it will be correct to imitate the words of wise poets in the language of written monuments. Many lines in ancient writings glorify the characteristic qualities of a man who can bear any difficulty and is strong, brave, and courageous. For example, According to S. Sarayi, *«Nagyz er bolsan, sol ataqqa ie bola bil», «Zhudyryq zhumsau – erlik emes», «Qiyn iske synalgan erdi zhiber», and in M. Kashkari: «Batyr zhauda synalady, Zhuas zhaida synalady», «Er shekispei, bekispes, Zhel aidamai bult ketpes»*, according to Y. Balasaguni: *«Erding aty aiqasta shygady», «Er igisi el zhugin koteredi», «Kushti kisi – qut kozi».* The conceptualization of the word *«Er (man)»* is clearly visible from the word-formation analysis of this lexeme. The meaning of the word *«Er (man)»* is *a brave, courageous, hero.* From this root conceptual words and phrases have been formed that are characteristic of the cultural identity of the Kazakh people. They are: *erlik (*means *heroism)* – batyldyq (courage), batyrlyq (feat), zhauzhurektilik (fearlessness); *erzhurek* (means *brave*) – zhurekzhutqan (fearless), zhurekti (bravery), *erkokirek* (self-confident) – or minezdi (haughty), namysshyl (proud); *erzhetti* – kameletke tolyp, azamat bolu (to attain the age of majority, to become a citizen); *er zhigit (the brightest guy)* – er minezdi azamat (bravery); *er kelbetti (courageous)* – kesek tulgaly (a bigger man); *er qara* – a) er azamat qataryna kosyldy (to become a man), sanatqa ilindi (to be a man); b) demeu (support), suyeu (help) etc.

One of the most common concepts in the works of medieval thinkers is related to «generosity» and «stinginess». The linguistic and cognitive expression of the concept of generosity can be classified into the following frame structures: *«zhomarttyq – zhaksy adet» (generosity is a good habit), «zhomarttyq – maueli agash, agashtyn zhemisi» (generosity is a mature tree, the fruit of a tree), «zhomarttyq pen adamgershilik – ata men apa» (generosity and morality are parents), «zhomarttyq – izgi omir» (generosity is a good life). The meaning of the word «zhomarttyq» – 1. Qoly ashyq (open-handed), beregen (generous), myrza (kind); 2. in the figurative sense: darhandyq (generousity), kendik (kindness), moldyq (abundance)* [10, p. 307]. It is known that the manifestation of national knowledge, and the patterns of artistic knowledge are traced in specific linguistic data, which are distinguished by their national identity. One can find many examples of generosity in ancient written monuments. When greed rules in the

field of eternal struggle and endless controversy, it violates justice in society. It is quite natural that in such a society spirituality and higher morality occupy the lowest level in the system of human values. For example, S. Sarayi left the following profound statements: «*Atym shyqsyn desen, zhomart bol; Atym shyqsyn desen, asyndy aiama; Zhomart bolu – izgi omir; Zhomart ozi de zheidi, ozgeni de syilaidy); Zhomart erge el algysyn togedi; Saran atyn estise, zhurt sogedi». And A.Navoi said: «Zhomarttyq – baqtagy maueli agash, tipti agashtyn zhemisi», «Zhomarttyq pen adamgershilik – ata men apa, adaldyq pen inabattyq solardyn eki perzenti».* If poets think that the noblest human qualities – generosity and morality are compared with a pair of father and mother, honesty and good breeding are compared with two children of generosity and morality, who distinguish the meaning of the lexical unit of the worldview, the level of cognition.

And the opposite concept of generosity is *«sarandyq (stinginess)»*. The root of the word *«Sarandyq»* is *saran (stingy)*. In the Explanatory Dictionary, the word "Saran" is given the definition of a miser that does not give anything [10, p. 709].

Cognitive model – «Sarandyq – emi zhoq auru. Information about *Stinginess* is often found in paremiological units. For example, Y. Balasaguni said: *«Sarandyq – emi zhoq auru, «Sarandyq – ozindi qurtatyn qumarlyq».* As for A. Navoi: *«Saran bir tambai otken koktem siyaqty».* A. Yugineki said: *«Saran dunienin malyn zhisa da toimaidy».*

Another ethnocultural concept related to the concept of *«Sarandyq (Stinginess)»* is *«Dunieqorlyq (Greed)».* There are also examples of this in ancient scriptures. Yugineki said about it:

Dunieqorlyq – emdelmeitin auru:
Dunieqor – kim bar ogan ten kelgen?
Ol – bir kesel, eshkim ony zhenbegen.

Zh. Balasagun conceptualized:

Dunie ushin ozindi otqa salma,
Bireudikin kushpen tartyp alma.

Also along with the concept of 'Sarandyq», the lexeme of «ashkozdik (greed)» is also active in revealing the meaning of the concept of «kanagatsyzdyq (gluttony)» in people. It can be clearly demonstrated in the following examples. A.Yugineki said:

Ashkozdik – zhaman adet serti qatty
Okinish, artynda onyn qaygy zhatty.

M. Kashkari:

Ashkozdik eldi buzady:
«El buzyldy bailyk kuyp, mall zhigan,
Kushigendei oleksege qonzhigan
Saktaidy zhurt malyn zhemei qarzhylap.

Saran altyn zhia berer, zar zhylap.
Tuysty emes,maldy qamsyz zhasady
Zhaqynymen ittei yryldasady.
Qoryqpai-aq bailygy ushin qu zhannun
Balasyn da buyndyrar tuganun».

The thinkers wanted to prove in the content of the verses that a greedy person is never satisfied with what he has. When greed rules in the field of eternal struggle, struggle and endless controversy, it violates justice in society. It is quite natural that in such a society spirituality and higher morality occupy the lowest level in the system of human values. In their poems, thinkers, in order to reveal the meaning of the concept «ashkozdik», used such linguistic units as «eldi buzatyn», «zhaqynymen yryldastyratyn», reflecting the negative habits of a person, sinful human nature.

There are also some lines related to the lexeme «satisfaction» in the winged words, proverbs, and sayings related to the concept of «man» in ancient Turkic written monuments. For example, the following Y. Balasaguni's lines related to the topic have a great meaning behind them:

«Dunie tolmai, koldy zhaigyzady,
Qanagat bolsa – konil toigyzady or:
«Shalqyp daulet, baqyt qonsa – tasyma,
Zhaqsylyq et, zhamandyq qyp zhasyma».

In these lines, *shalkyp daulet, bakhyt konsa – tasyma* combined with the concept of *«qanagat»* which means to be satisfied, even if the man is lucky and his business goes uphill, and in another linguistic unit «zhaqsylyq et» means to do good to others, the language unit «zhamandyq qyp zhasyma» is used in the sense of warning not to do bad and has a cognitive character. R. Khorezmi said: «Bir zhapyraq nan tapsan – qanagat et» which means to be satisfied with what you have, regardless of how little or how much you have. Although the emotional concept of qanagat, which is reflected in human behavior and expresses one of the moral qualities, does not reveal the full meaning of the concept of «man», it is a linguistic unit that represents one of the human values.

Funding information

The article was written within the framework of the research project **IRN AP09260204 «The system of concepts in the worldview of the ancient Turkic people»** to determine the cognitive nature of proverbs and sayings in the language of ancient Turkic written monuments.

Conclusion

Winged words and proverbs and sayings in the language of ancient Turkic written monuments translated by professor Abzhan Kuryshzhanuly, found in the works of medieval poets such as Y. Balasaguni, M. Kashkari, A. Yugineki,

S. Sarayi, A. Navoi, R. Khorezmi originate from the folk worldview and everyday life, and over time have reached the status of a noble masterpiece of folk literature. Whatever proverbs and sayings, winged words we take, it is proved that the Kazakh worldview has deep roots, and it is determined that lexemes have a conceptual meaning. The concepts used in the conceptual meaning of written monuments allow us to deeply comprehend the truth. Especially in the works of medieval poets, such concepts as morality, conscience and shame, heroism and oppression, generosity and stinginess are the main themes that raise the concept of «man» to the conceptual level.

References

1 **Ruzibaeva, N. R.** Cognitive linguistics: basic concepts. Academic research in educational sciences. – Volume 2, – Issue 1, 2021. ISSN: 2181-1385. – P. 436-446. [Electronic resource]. – URL: http://ares.uz/storage/app/media/2021/Vol_2_No_1/438-446.pdf

2 **Obloqulova, Sh.** The main concept of cognitive linguistics and Linguoculturology. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 2023. – 2(2), – P. 63–65. [Electronic resource]. – URL: https://in-academy.uz/index.php/zdit/article/view/8520

3 **Есеналиева, Ж.** Лингвистиканың өзекті мәселелері. Ғылыми мақалалар жинағы [Мәтін]. – Алматы : Полилингва, 2021. – 288 б.

4 **Нұрдәулетова, Б. И.** Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі [Мәтін] : фил. ғыл. докт. ... дис. – Астана : 2008. – 324 б.

5 **Саметова, Ф. Т.** Репрезентация пространства и времени в языковом сознании [Мәтін] : дис. … канд. филол. наук. – Кокшетау : 2010. – 138 с.

6 **Құрышжанұлы, Ә.** Ескі түркі жазба ескерткіштері [Мәтін]. – Алматы : Қайнар, 2001. – 469 б.

7 **Бияздықова, Ә. Ә.** Қазақ тіліндегі «бақыт» концептісінің танымдық сипаты мен қызметі : Монография [Мәтін]. – Алматы : Үшқиян, 2018. – 307 б.

8 **Abakumova, O. B., Korostenski, J.** Reference, evaluation and codes of culture in Russian and Czech proverbs of truth and lie. XLinguae, Volume 13, Issue 2, 2020. ISSN 1337-8384, ISSN 2453-711X. – P. 133–139. [Electronic resource]. – URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dspace5.zcu.cz/bitstream/11025/43030/1/XLinguae2_2020_10.pdf

9 **Қарсыбекова, Ш. П.** Қазақ мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық тұрғыда топтастырудың этнолингвистикалық принциптері [Мәтін]. фил.ғыл. канд. ... автореферaты. – Алматы : 2004, – 29 б.

10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Дайк Пресс, 2008. – 968 б.

11 **Курмамбаева, Ж. Б.** Қазақ тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі : «6D021300-Лингвистика» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған дисс. [Мәтін] : – Алматы, 2020. – 163 б.

References

1 **Ruzibaeva, N. R.** Cognitive linguistics: basic concepts [Text]. Academic research in educational sciences. Volume 2, Issue 1, 2021. ISSN : 2181-1385. – P. 436–446. [Electronic resource]. – URL: http://ares.uz/storage/app/media/2021/Vol_2_No_1/438-446.pdf

2 **Obloqulova, Sh.** The main concept of cognitive linguistics and Linguoculturology. Innovative research in the modern world: theory and practice, 2023. – 2(2), – P. 63-65. [Electronic resource]. – URL: https://in-academy.uz/index.php/zdit/article/view/8520

3 **Esenalieva, Zh.** Lingvistikanın ozekti maseleleri. Gylymi maqalalar zhinagy. [Actual problems of Linguistics. Collection of scientific articles] [Text]. – Almaty : Polilingva, 2021. – 288 p.

4 **Nurdauletova, B. I..** Zhyraular poetikasyndagy dunienin konceptualdyq beinesi [Conceptual picture of the world in the poetics of the Zhyrau] : dis. … doct. philol. sciences .– Astana : 2008. – 324 p.

5 **Sametova, F. T.** Reprezentatsiya prostranstva i vremeni v yazykovom soznanii [Representation of space and time in linguistic consciousness] : dis. ... candidate of philol. sciences. – Kokshetau : 2010. – 138 p.

6 **Kuryshzhanuly, A.** Eski turki zhazba eskertkishteri [Old Turkic written monuments] [Text]. – Almaty : Kainar, 2001. – 469 p.

7 **Biyazdykova, A. A.** Qazaq tilindegi «baqyt» konceptisinin tanymdyq sipaty men qyzmeti : monografiya [Cognitive nature and function of the concept of «happiness» in the Kazakh language: monograph] [Text]. – Almaty : Ushkiyan, 2018. – 307 p.

8 **Abakumova, O. B., Korostenski J.** Reference, evaluation and codes of culture in Russian and Czech proverbs of truth and lie [Text]. XLinguae, Volume 13, Issue 2, 2020. ISSN 1337-8384, ISSN 2453-711X. – P. 133–139. [Electronic resource]. – URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dspace5.zcu.cz/bitstream/11025/43030/1/XLinguae2_2020_10.pdf

9 **Qarsybekova, Sh. P.** Qazaq maqal-matelderdin etnolnngvistikalyq turgyda toptastyrudyn etnolingvistikalyq principteri [Ethnolinguistic principles of

ethnolinguistic grouping of Kazakh proverbs and sayings] : aftoref. of candidate of philology sciences. – Almaty, 2004, – 29 p.

10 Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Daik Press, 2008. – 968 p.

11 **Kurmambayeva, Zh. B.** Qazaq tilindegi san ataularynyn lingvomadenittanymdyq negizi : 6D021300 - Linguistica fïlocofïya doktory (PhD) darezhesin alu uşhin dayındalgan dissertaciy [Linguoculturological basis of numerical in the Kazakh language : dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) 6D021300 – Linguistics] [Text] – Almaty, 2020. – 163 p.

Accepted for publication on 08.09.23.

**А. М. Жалалова[1], Ж. Қ. Балтабаева[2], Н. Ш. Қалиева[3]*
[1]Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

ЕСКІ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР МЕН ҚАНАТТЫ СӨЗДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Мақалада ескі түркі жазба ескерткіштері тіліндегі мақал-мәтелдер мен қанатты сөздердің танымдық сипаты қарастырылған. Мақаланың мақсаты – көне түркі жазба ескерткіштері бойынша жиналған мақал-мәтелдер мен нақыл сөздердің дүниетанымдық қызметін, танымдық мәнін анықтау. Мақал-мәтелдер халық өмірінің өткені мен бүгінін байланыстыратын алтын арқау, яғни рухани, мәдени салт-дәстүрді жалғастырушы, адам санасында, қоғам жадында, тілінде, ділінде сақталатын рухани қазына болып табылатындығы ақиқат. Олай болса, біз қарастырып отырған ескі түркі жазба ескерткіштері тіліндегі аталы сөздер, мақал-мәтелдер де концептілік жүйені анықтауда ақпараттық түсінік беретін лексикалық бірліктер болып табылады. Зерттеу барысында орта ғасырлық ақындар Ю. Баласағұни, М. Қашқари, А. Йүгінеки, С. Сарайи, Ә. Науаи, Р. Хорезми шығармаларының лингвоментальды кеңістігінде «адам» концептісі басты орын алатындығы, олардың даналық сөздері мен мақал-мәтелдері концептілік мәнге ие екендігі айқындалды. Жазба жәдігерлер тіліндегі мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер адам туралы, оның қадір-қасиеті, мінез-құлқы, адамгершілік, атақ пен абырой т.б. адамға тән құндылықтарды көрсететін бірліктер арқылы «адам» концептісінің қатарын толықтыратын «ар, ұят» және оған қарама-қарсы «ұятсыздық» концептілері, «ерлік» және оған қарама-қарсы «ездік» концептілері, «жомарттық» және оған қарама-қарсы – «сараңдық» концептілері және «қанағат» концептісіне талдау жасалды. Сондай-ақ «адам» концептісіне қатысты екі, төрт, мың сан атауларының символдық мәліметтерінің концептілік мәні назарға алынды.

Кілтті сөздер: жазба ескерткіштері, мақалдар, мәтелдер, қанатты сөздер, концепт.

**А. М. Жалалова[1], Ж. К. Балтабаева[2], Н. Ш. Калиева[3]*
[1]Казахская национальная академия искусств
имени Темирбека Жүргенова,
Республика Казахстан, Алматы;
[2]Казахский национальный педагогический
университет имени Абая,
Республика Казахстан, Алматы;
[3]Казахский национальный женский
педагогический университет,
Республика Казахстан, Алматы.
Принято к изданию 08.09.23.

КОГНИТИВНОЕ ОПИСАНИЕ ПОСЛОВИЦ-ПОГОВОРОК И КРЫЛАТЫХ СЛОВ НА ЯЗЫКЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

В статье рассматривается познавательная природа пословиц-поговорок и крылатых слов на языке древнетюркских письменных памятников. Цель статьи - выявить мировоззренческую функцию, когнитивную сущность пословиц-поговорок и крылатых слов, собранных по древнетюркским письменным памятникам. Они являются золотым звеном, связывающим прошлое и настоящее жизни людей, то есть, духовным сокровищем, продолжающим духовные и культурные традиции, сохраняющимся в сознании человека, памяти общества, языке, менталитете. Крылатые слова, пословицы и поговорки на языке рассматриваемых нами древнетюркских

письменных памятников также являются лексическими единицами, которые дают информационное объяснение при определении концептуальной системы. В ходе исследования было установлено, что концепт «человек» занимает основное место в лингвоментальном пространстве произведений средневековых поэтов Ю. Баласагуни, М. Кашкари, А. Югинеки, С. Сарайи, А. Навои, Р. Хорезми, определено, что их крылатые слова и пословицы-поговорки имеют концептуальное значение. Пословицы и поговорки о человеческом достоинстве, поведении, правах, славе и чести, дополняющие концепцию «человек» единицами, отражающими общечеловеческие ценности, такие как «удовлетворение», а также «честь, стыд», «героизм», «щедрость» и т.д. были проанализированы с их противоположными значениями – «бесчестие», «трусость», «скупость» на языке письменных памятников.

Также было принято во внимание концептуальное значение символических данных числителей «два, четыре, тысяча», относящихся к концепту «человек».

Ключевые слова: письменные памятники, пословицы, поговорки, крылатые слова, концепт.

МРНТИ 17.71.07

https://doi.org/10.48081/VIQB3198

***Н. К. Жусупов[1], М. Н. Баратова[2]**

[1,2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар
*e-mail: nartai1970@mail.ru

ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧЕНЫХ АЛАШ: МАШХУР ЖУСИП КОПЕЕВ

В данной статье рассматривается фольклористическая деятельность известного казахского поэта, фольклориста, историка, этнографа, востоковеда Машхур Жусипа Копеева. В том числе его требования к сбору образцов фольклора, особенностям выдачи текстового паспорта, мировоззрению о фольклоре и др.

Существует три источника формирования Машхур Жусипа в качестве ученого-фольклориста. Первый – принятие богатого наследия своего народа, устной литературы и фольклорных образцов; второй – овладение достижениями ученых Востока в Средние века; третий – влияние западных ученых, в том числе русской интеллигенции.

Известно, что в процессе сбора устной литературы и фольклорных образцов Машхур Жусип опирался на определенные принципы сбора. Это возникает из просветительско-демократических взглядов поэта. Машхур Жусип Копеев относился к фольклору как благородному наследию, не подлежащему к изменению, исправлению, а также придерживался условия для того, чтобы текст был записан как есть. Поэтому особо следует отметить, что поэт не забывал указывать, от кого что получил.

Значение трудов Машхур Жусипа по сбору казахского фольклора не ограничивается одной областью, он является бесценным источником материалов для таких областей как: история, философия, педагогика и др. Это, в свою очередь, указывает на важность работы Машхур Жусипа Копеева, которая была проанализирована в статье.

Ключевые слова: Машхур Жусип Копеев, фольклор, история, образец, сбор, принцип, мировоззрение.

Введение

Говоря об истории сбора казахской народной литературы, следует отметить разнообразие особенностей деятельности Машхур Жусипа, созвучных с общими характеристиками деятельности Ш. Уалиханова, В. Радлова, А. Диваева и других ученых. В результате глубокого изучения восточной, западной культуры, совершенного усвоения казахского языка, овладения арабским, персидским, русским, древнетюркским языками и путешествия по казахской степи в последней четверти XIX века и в начале XX-го века Машхур Жусип имел возможность, по сравнению со своими современниками, большого сбора казахской народной литературы, широкого исследования ее. Произведя обзор материалов Машхур Жусипа, составляющих объем в 15–20 томов, выделим следующие особенности, способствующих началу анализа его трудов. Во-первых, Машхур Жусип не ограничивался сокращенной формой или сказки, или предания, фабулой произведения. Акын старался записывать тот или иной материал в полном объеме, при этом сохраняя стиль изложения исполнителя. Во-вторых, он записывал каждое слово так, как он слышал, сохраняя орфоэпию, произношение каждого слова. Особенно, большое внимание обращал на звуковую мелодичность слов, на их созвучие. Обращая внимание на качество звуковой оформленности слов, тем самым, оказывал действенное влияние на образность произведения. По нашим определениям, такая запись играет существенную роль в истории фонетики слов казахского языка. В-третьих, Машхур Жусип всегда указывал, какой материал, из чьих уст, при каких обстоятельствах записывал. Следовательно, историческая, этнографическая значимость рукописей акына, без сомнения, особенна. В-четвертых, имея широкие знания истории народа, культуре его, обычаях и традициях, Машхур Жусип в материалах давал собственную оценку, свои замечания. Последние материалы Машхур Жусипа показывают, что Машхур Жусип их не просто записывал, а также анализировал, сравнивал с историческим событием, положением народа. Это характеризует исследовательскую деятельность Машхур Жусипа.

Материалы и методы

При написании статьи использовались следующие научные методы: экспедиционный, аналитический, типологический, сравнительно-исторический, историко-функциональный, нарративный и др.

Результаты и обсуждение

Существует три источника формирования Машхур Жусипа в качестве ученого-фольклориста. Первый – принятие богатого наследия своего народа, устной литературы и фольклорных образцов; второй – овладение

достижениями ученых Востока в средние века; третий – влияние западных ученых, среди них – русских.

Выше мы говорили о том, что Машхур Жусип перенял у ученых Востока средних веков стиль записи рукописи, удобного для кочевого казахского народа, кроме того, чтобы не перепутать страницы рукописи, акын записывал слово, с которого начинается следующая страница, с краю на предыдущей странице.

Такой методикой сбора, записи фольклорных образцов не пользовались другие ученые-фольклористы, это – особенность собирательской деятельности Машхур Жусипа.

А среди западных ученых Машхур Жусип был хорошо знаком с трудами ученых-фольклористов В. В. Радлова, Г. Н. Потанина [1] и др. То есть, безусловно, их труды оказали существенное влияние на деятельность Машхур Жусипа.

В процессе сбора устной литературы и фольклорных образцов Машхур Жусип опирался на определенные принципы сбора. В основу этих принципов положено просветительское-демократическое мировоззрение акына. В первую очередь, важно отметить следующее: Машхур Жусип понимал фольклор как дорогое наследие, не подвергающееся ни изменениям, ни исправлениям, придерживался принципов записи материалов без текстологических изменений. По этой причине Машхур Жусип постоянно указывал, из чьих уст он записывал материал. Так, например, приведем пример текста, начинающегося со слов «Однажды был один бай»: было у него три сына. После женитьбы двух сыновей, решив поженить младшего, идет в дом невесты. Байбише (старшая жена, в данном случае – бая) говорит невестке своей о снохах: «Одна называет меня «черствой старушкой», а вторая – «черствой свекровкой». А как ты меня будешь звать?». Невеста оказалась находчивой: «Мы размягчим замерзший навоз». Вот в таком небольшом рассказе сообщается о том, из чьих уст, при каких обстоятельствах записал Машхур Жусип этот образец: *«Ходжа Бойбарлык, приехавший из Бухарай Шарифа в дом Саккулак Бопан углы Миркулалдина Мырзакул углы, прозванного ишаном Семиз, угощает младших детей Ералы, Нуралы сахаром и изюмом. Тогда Саккулак говорит...»* [2].

Этот отрывок приводится акыном в качестве причины повествования этого рассказа и пояснения истории повествования данного рассказа. То есть это является паспортом записи данного фольклорного материала. Здесь Машхур Жусип указывает имена исполнителей рассказа, даже указывает имена их отцов, род. То есть имя человека, повествующего этот рассказ, – оратор Саккулак. Также сообщается о том, что рассказ посвящен Миркулалдину Мырзакул углы, прозванному «ишаном Семиз». Из этого

видим, что Машхур Жусип записал этот небольшой рассказ без всяких текстологических изменений.

Пояснения Машхур Жусипа примечательны своей историчностью, правдивостью. К примеру, в историческом рассказе о Шон би имеет место следущий факт: *«Кусаин, сын Поштая, из рода Айдабол, сын Алшынбая Какабай из рода Каракесек, сын Еркебулана Жантемир из рода Каржас – дети, родившиеся в год смерти Шона. Неужели Машхур Жусип, родившийся в 25 мушел этим событиям, был вместе с Шоном, умершим 25 лет тому назад?»* [3].

А в рассказе «Мудрый Тайтеке би» («Әз Тәйтеке би») приводит группу нескольких поговорок, их автором, то есть исполнителем выступает хан четырех Шомекей. Это подтверждает, что в собирательской деятельности Машхур Жусип придерживался основных принципов указания исполнителя образца, записанного из уст народа. В фольклористской науке указание имени исполнителя и передающего человека, где, каким образом записан тот или иной материал, сведения об окружении исполнителя и передающего человека, о также другие принципы – все это является основным обязательным требованием оформления паспорта любого фольклорного материала.

В рукописях акына очень много таких примеров. Второе – акын рассматривал фольклор как необходимость жизни народа, как средство, дающее народу знание, воспитание. Поэтому акын уточнял историю происхождения, обстоятельства исполнения, распространения каждого текста. К примеру, обратимся к рассказу Машхур Жусипа «Скотник Алтай» («Малшы Алтай») [4]. Здесь повествуется о том, как сын Куандыка Алтай пасет лошадей Писпекбая в поте лица, благодаря своему упорному труду он спасает лошадей от джута. Бай остается довольным человечности табунщика, в знак благодарности отдает ему в жены свою дочь Байбике. Далее речь идет о потомках Байбике, прозванных «Высшим Алтаем».

Кроме того, сообщается о том, что после смерти Байбике бай отдает в жены Алтаю вторую дочь Аккоян. Потомки ее называются «Нижним Алтаем». Как мы видим, Машхур Жусип предлагает этот рассказ в качестве примера для молодежи своего времени. В этом контексте заслуживает внимания и рассказ Машхур Жусипа «Новости о хозяйстве, имевшие место» [5]. В этом рассказе повествуется о том, как народ Алшын Каражигит би, выходца из Младшего жуза, в результате джута теряет весь скот. В целях поиска выхода народа из этого тяжелого положения би отправляет своего единственного сына к Толе би из рода Уйсин. Тот, в свою очередь, советует, чтоб каждый джигит избавился от трех препятствий. Первое – лень, второе – сонливость, третье – скудность, бедность. Обосновывается вредность этих трех качеств. Услышав об этом, сын бия собирает джигитов своего народа,

обязывает их, чтоб каждый занимался ремеслом, приносил пользу себе и народу. А сам, пока джигиты вернулись на родные земли, ежедневно днем и ночью доил одну кобылицу, этим молоком кормил весь род. Таким образом восхваляется улучшение положения народа. Машхур Жусип опубликовал этот рассказ в газете /1890, №9/, в начале рассказа дает пояснение: «*Уважемые редакторы, поздравляя вас с новым годом, выражаю пожелание процветания газеты. Газета стала для всех любимой, так как она пробудила казахский народ ото сна. Как говорят, «речь рождается из слова, если не говорить, откуда слово?», речи, приосящие пользу казахам, не я придумал, а этому способствовали одаренные люди, известные своим искусством, образованностью. Они пробуждали народ ото сна, рождали из слов речи, давали нужные ответы, способствовали чтению газет с удовольствием. В древности говорили: «Приноси пользу себе, если себе много, то другу». Я записывал эти рассказы, считая, что они мне принесут пользу. Спросите, почему? Я скажу так: «Друг говорит с болью, а враг – с усмешкой». Я довольствуюсь тем, что у меня достаточно друзей, родственных по духу, дающих мне мудрые советы и наставления»* [6]. Таким образом, этот рассказ показывает, что Машхур Жусип собирал фольклорные образцы, приносящие пользу народу и служащие примером.

Вместе с тем, в тексте «Законы-обычаи во времена Абылая» содержится следующее сведение: *«...На шею женщин, занимающихся прелюбодеянием, накидывали аркан, привязывали к хвосту только пущенной в косяк кобылицы и отпускали. В давние времена, в период правления ханов, биев существовала баранта – одна из форм решения родовых споров. Воровства вообще не было. Не знали, что такое прелюбодеяние. Совершивших такое действие сажали на черного ишака лицом назад (чтобы сделать посмешищем), на шею вешали закопченную кошму, накидывали аркан и таким образом убивали. Если спор рождался по поводу ярки (овечки от шести месяцев до одного года), целый род сажали на коня. Все они шли навстречу правде. Не навстречу лжи. После этого человека, затевающего спор, вместе с его родом сажали на коня. Две стороны привязывают к порогу биев по девять голов верблюдов. В качестве штрафа за вызванный спор. В таком случае, если вор не берет на себя вину, не будет свидетеля, то должны отдать душу. Пусть отдаст душу, в противном случае, пусть будет вором. Тогда хозяин верблюдов среди рода, откуда вышел вор, выдвигает одного человека, которому он сам доверяет. Тогда этот человек из своего рода выдвигает еще троих: «Пусть впереди меня идет тот или этот, иначе я не выйду вперед». Если действия человека, которого прозвали вором, окажутся человечными, то его не убивают. Человека, которого выдвигали для отдачи души, заворачивали в белую кошму, обегали могилу трижды. Впереди идут*

те, которые просили: «Пусть впереди идет тот или этот». Примером отдачи своей души является вот это действие. Говорят: «Заходи в мечеть, прочитай аят, отдай душу». Мулле отдают жертвоприношение в размере 20 серебряных монет. «Повелитель, среди бравших и мы. В это время кто отдает чужие», – говоря так, уходят». Имеет место такое сведение [7].

Приведя такие сведения, акын превозносит действия биев, подчеркивает их особую роль, обращает внимание на добрые деяния, имевшие место в те времена.

Обращая внимание на вышеизложенные сведения, важно отметить, что Машхур Жусип собирал фольклорные образцы не для примера. В своих образцах автор пытался передать свое мировоззрение. То есть акын оценивал фольклор как форму собственного представления народного сознания. А это обосновывает созвучность, гармонию собирательской и исследовательской деятельности Машхур Жусипа.

Если обратиться к третьему принципу сбора, к пониманию фольклора как источника истории, как устной истории, то это служит одной из особенностей собирательской деятельности Машхур Жусипа. В подтверждение этому можно привести цикл 16 рассказов о хане Абылае [8]. Здесь приводятся периоды жизни хана, начиная с детских лет и до последних дней жизни. В целом, в этих рассказах описывается занимающаяся в истории казахского народа особое место борьба с калмаками за свободу, независимость. Именно в тяжелое для народа время осуществляется становление Абылая как хана, Абылай опирается на доверенных ему биев и батыров. Благодаря храбрости, мудрости, осторумию Абылая, а самое главное, благодаря своему единогласию, единству, содружеству народ достиг своей цели, реализовал свою мечту.

К примеру, в историческом предании «Жарылгап и хан Абылай» повествуется об одном из эпизодов жизни хана, там сообщается: *«Пожелание хана настолько исполнилось, что первенец Жарылгапа Жоламан был прозван «Жоламан, имевший 16 сыновей». От Жоламана – Койсуймес, от Койсуймеса – господин Баймурын, от Баймурына – ходжа Акай, от ходжы Акай – братья Макат, Хасан. У последних двух количество лошадей превышало тысячи голов, количество овец также превышало тысячи голов. На территории Агыску Жарылгап был четырежды аульным старостой. Как говорят, «если впереди – тысяча, то сзади – сто», одни богатые, полны скота. Потомки Актанберди, внуки и правнуки Жанысбая имели в Дегелене четыре тысяч голов лошадей».*

В древности существовало поверье: «Три качества – богатство, бекство, воровство – не могут совмещаться в одном человеке». Эти три качества были присущи только Жарылгапу. Почему? Благодаря пожеланию (бата), которое

выразил хан Абылай. Встретили превенца господина Баймурына Шотака. Характер – степенный, безграничной щедрости, скажем, святой. Родившиеся от байбише Шотака Исак, Ермек-Муса, Секербай были настоящими ворами своего времени. И Кышкаш, прославившийся в том и этом году, – вор, родившийся от Жарылгапа. Будете живы, услышите, От Кышкаш родился настоящий Шатынауык». Такое пояснение дает Машхур Жусип [9]. Из этого следует, что рассказы, посвященные историческим личностям, принимались Машхур Жусипом как правдивые. Из сведения акына: «Во времена хана Абылая из народа вышли батыры: Кабанбай из рода Каракерей, Богенбай из рода Канжыгалы, Казыбек би, Жанибек Шакшакулы, Барак /«Выгоняет врагов, доброе имя присваивается Бараку», – так говорили о батыре Барак/, Шанышкылы Бердиходжа, Сырым Малайсары:

Абылай садится на коня породы серой:
Он наступает, земля становится тесной,
Сотни джунгаров схватили Абылая,
С флагом вперед, Малайсары, –

это есть тот самый Малайсары. Турсынбай из рода Балтакерей, Байгозы из рода Тараkты, известный всему Среднему жузу Олжабай, Жаугаш из рода Малай Жадигера, Бигаш, Борибас, Аксары из рода Орманшы, Шотана, стрелок Биикше из рода Козган, Алтеке Жидебай, Сары Баян из рода Уак:

Бежавший теряет ум,
Растерявшийся – терпение,
Не встретишь Баяна джигита,
Пронзившего мечом врага.
В войске батыров много,
На пути врага не встретишь никого,
подобно батыру Баяну.

Все перечисленные батыры – это те батыры, которые боролись с джунгарами за казахские земли. У казахов нет батыра, мужественнее Кабанбая из рода Каракерей, нет бия, праведнее Толе би из рода Уйсин» [7, 10].

Эти пояснения в рукописях Машхур Жусипа свидетельствуют о преимуществе историко-летописного, этнографического описания: определение семи колен человека, выявление рода, окружения, то есть конкретное описание периодов человеческой жизни – рождение героя, его становление, пути приобретения славы. Здесь проявляется умение акына различать исторический фольклор от художественного фольклора.

Информация о финансировании

Данная статья была финансирована Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19678022 «Фольклористическая деятельность ученых Алаш: начало XX века»).

Выводы

Машхур Жусип учитывал, что по истечении времени, по мере роста народного мировоззрения любое историческое событие приобретает другое понимание, при этом оно сохраняет свою правдивость. По этой причине акын старался четко разграничить историю и фольклор.

Список использованных источников

1 **Hallez, Xavier.** G. N. Potanin et l'intelligensia kazakhe : entre politique et traditions orales [Text]. CEMOTI. – 2002. – № 34. – pp. 13–41. [Electronic resource]. – https://doi.org/10.3406/cemot.2002.1653

2 Бұл дерек «әулеттік архивтен» алынған.

3 **Көпеев, М. Ж.** Таңдамалы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1992. – Т. 2. – Б. 91.

4 Дала уалаяты газеті. [Мәтін] – А. : Ғылым, 1894. – № 6.

5 Дала уалаяты газеті. [Мәтін] – А. : Ғылым, 1890. – № 9.

6 Дала уалаяты газеті. [Мәтін] – А. : Ғылым, 1989. – Б. 161.

7 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазба қоры. 1170- папка. – Б. 751–759.

8 **Zhusipov, N. K., Baratova, M., Kadyrova, B., Gulnaz, K.** Legends devoted to Abylai Khan in the manuscripts by Mashkhur-Zhusip [Text]. Middle East Journal of Scientific Research. – 2013. – Vol. 14. – № 4. – pp. 485–489. [Electronic resource]. – URL: http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-84880273523&partnerID=MN8TOARS

9 Қазақстан мектебі. [Мәтін] – 1993. – № 6. – Б. 78–79.

10 Абылай хан. [Мәтін] – А. : Жазушы, 1993. – Б. 315–316.

References

1 **Hallez, Xavier.** G. N. Potanin et l'intelligensia kazakhe : entre politique et traditions orales [Text]. CEMOTI. – 2002. – № 34. – pp. 13–41. [Electronic resource]. – https://doi.org/10.3406/cemot.2002.1653

2 Būl derek «äulettık arhivten» alynğan [This data is taken from the «dynastic archive»].

3 **Kopeev, M. Zh.** Tandamaly. [Selected] [Text]. – Almaty : Gylym, 1992. – Vol. 2. – P. 91.

4 «Dala ualaiaty» gazetı. [newspaper «Dala ualayaty»] [Text]. – A. : Gylym, 1989. – № 6.

5 «Dala ualaiaty» gazetı. [newspaper «Dala ualayaty»] [Text]. – A. : Gylym, 1989. – № 9.

6 «Dala ualaiaty» gazetı. [newspaper «Dala ualayaty»] [Text]. – A. : Gylym, 1989. – P. 161.

7 QR Ğylym akademiяsynyŋ Ortalyq qoljazbalar qory [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. – folder # 1170. – P. 751-759.

8 **Zhusipov, N. K., Baratova, M., Kadyrova, B., Gulnaz, K.** Legends devoted to Abylai Khan in the manuscripts by Mashkhur-Zhusip [Text]. Middle East Journal of Scientific Research. – 2013. – Vol. 14. – № 4. – pp. 485-489. [Electronic resource]. – URL: http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-84880273523&partnerID=MN8TOARS

9 Qazaqstan mektebı [School of Kazakhstan] [Text]. – 1993. – № 6. –P. 78-79.

10 Abylai han [Abylai khan] [Text]. – A. : Zhazushy, 1993. – P. 315-316.

Принято к изданию 08.09.23.

**Н. Қ. Жүсіпов[1], М. Н. Баратова[2]*
[1,2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

АЛАШ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРТАНУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ: МӘШҺҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ

Бұл мақалада белгілі қазақтың ақыны, фольклортанушысы, тарихшысы, этнографы, шығыстанушысы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің фольклор туралы көзқарастары, фольклортанушылық қызметі, оның ішінде ақынның фольклор үлгілерін жинаудағы талаптары, мәтін паспортын берудегі т.б. ерекшеліктері топтастырылып қарастырылған.

Мәшһүр Жүсіптің фольклорист ғалым ретінде қалыптасуының үш қайнар көзі ажыратылады. Бірі – өз елінің ауыз әдебиеті мен фольклор үлгілерінен тұратын бай мұрасын қабылдауы; екіншісі - шығыс елінің, оның ішінде орта ғасырлық ғалымдар жетістіктерін игеруі; үшіншісі – батыс ғалымдары, оның ішінде орыс зиялылары әсері.

Ауыз әдебиеті мен фольклорлық үлгілерді жинау барысында Мәшһүр Жүсіп белгілі бір жинау принциптеріне сүйенгені белгілі. Ол ақынның ағартушы-демократиялық көзқарастарынан туындайды. Мәшһүр Жүсіп Көпеев фольклорды өзгертуге, түзетуге жатпайтын асыл мұра деп біліп, мәтінді сол қалпында хатқа түсіру шартын ұстанғаны мақалада арнайы сөз болады. Сол себепті, ақын кімнен не алғанын көрсетіп отыруды ұмытпағаны да ерекше аталып қарастырылады.

Мәшһүр Жүсіптің қазақ фольклорын жинаудағы еңбектерінің мәні тек сол саламен ғана шектелмейді, ол тарих, философия, педагогика т.б. салалар үшін бага жетпес материал көзі болып табылады. Бұл өз кезегінде Мәшһүр Жүсіп Көпеев еңбектерінің маңызыдылыгын көрсететіні де еңбек ішінде жан-жақты талдауга түскен.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп Көпеев, фольклор, тарих, үлгі, жинау, принцип, көзқарас.

**N. K. Zhussupov[1], M. N. Baratova[2]*
[1,2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Accepted for publication on 08.09.23.

FOLKLORE ACTIVITIES OF ALASH SCIENTISTS: MASHKHUR ZHUSSIP KOPEEV

This article examines the folkloristic activity of the famous Kazakh poet, folklorist, historian, ethnographer, orientalist Mashkhur Zhussip Kopeev. Including its requirements for collecting samples of folklore, peculiarities of issuing a text passport, worldview about folklore, etc.

There are three sources of Mashkhur Zhussip's formation as a folklore scholar. The first is the acceptance of the rich heritage of his people, oral literature and folklore samples; the second is the mastery of the achievements of scientists of the East in the Middle Ages; the third is the influence of Western scientists, including the Russian intelligentsia.

It is known that in the process of collecting oral literature and folklore samples Mashkhur Zhussip relied on certain principles of collection. It arises from the enlightenment and democratic views of the poet. Mashkhur Zhussip Kopeev treated folklore as a noble heritage, not subject to change, correction, and also adhered to the condition that the text be written as it

is. Therefore, it should be especially noted that the poet did not forget to indicate from whom he received what.

The significance of Mashkhur Zhussip's works on the collection of Kazakh folklore is not limited to one area, it is an invaluable source of materials for history, philosophy, pedagogy, etc. This, in turn, indicates the importance of the work of Mashkhur Zhussip Kopeev, which was analyzed in the article.

Keywords: Mashkhur Zhussip Kopeev, folklore, history, sample, collection, principle, worldview.

ҒТАМР 17.82.90

https://doi.org/10.48081/XPUF9857

***А. М. Ибрагим[1], Е. К. Карбозов[2]**

[1,2]Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Қазақстан Республикасы, г. Алматы
*e-mail: ibragimayagoz@gmail.com

ҚАЗІРГІ ФЭНТЕЗИ ШЫҒАРМАЛАРДА ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАРДЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

Мақалада қазіргі таңда үлкен сұранысқа ие болып отырғанына қарамастан, Қазақстанда теориялық тұрғыдан әлі де болса жеткілікті дәрежеде зерттеле қоймаған фэнтези жанрындағы шығармаларда әмбебап және ұлттық фольклорлық мотивтердің көрініс табуы және олардың өзгеруі анықталады. Бұл мақалада З. Наурызбаева мен Л.Калаустың «Бату және оның достары «Алтын тостағанды іздеу» повесті мен Тауфих Шегировтің «Келешек туралы» роман-фэнтезиі шығармалары мысалында түркі мифологиясын бейнелеудің модельдері, фольклор элементтерінің көрініс табуы дескриптивтік әдіснама негізінде эпмирикалық тәсіл арқылы қарастырылады және Дж. К. Роулиннің Гарри Поттер туралы шығармаларымен салғастырмалы түрде талданады. Қазіргі әдебиеттегі мифологияны бейнелеудің екі моделі туралы айтуға болады: мифологиялық «шындықты» қайта құру немесе ежелгі халықтардың мифопоэтикалық көзқарастарына негізделген авторлық миф жасау. Қалың оқырман көңілінен орын тауып жүрген фэнтези шығармаларда фольклорымыз қандай күйде және қаншалықты беріліп жатыр деген сұрақ осы мақаламызға арқау болды. Талдау нәтижесінде фольклорлық архетиптер жоғарыда аталған шығармаларда негізгі рөл атқаратындығы және онда авторлық интерпретациясы негізінде ерекше трансформацияға ұшырағандығы анықталады. Сондай-ақ шығармалардағы басты кейіпкерлердің қазақ фэнтезиінде де, ағылшын фэнтезиінде де ертеден келе жатқан жыныстық таптаурындарға сай жасалғандығын ескерсек, оның себебін анықтау зерттеуіміздің жалғасы болмақ.

Кілтті сөздер: фэнтези, фольклорлық мотивтер, мифтік образ, трансформация, балалар әдебиеті.

Кіріспе

Соңғы онжылдықта еліміздегі оқырманның өз халқының мифологиясына деген қызығушылығы артып, Кеңес үкіметі ыдырағаннан кейін кітап дүкендерінің дүңгіршектерін толтырған Батыстың фэнтезиінен үлгі алып, «қазақ фэнтезиінің» кіші жанры танымал бола бастады. Көптеген жазушылар (З. Наурызбаева, Л. Калаус, Т. Шеғиров, Р. Сауытбай, Т. Ермашев және т.б.) қазақ мифологиясының кейіпкерлері қоныстанған психологиялық тұрғыдан сенімді әлем құруға тырысып, қазақ фольклорын өз шығармаларына арқау етті. Ұрпақтар сабақтастығы үзілуі ұлт тамырына балта шапқанмен тең. Өз ұлтының шыққан тегін, наным-сенімін, салт-дәстүрін, ауыз әдебиетін білмей өскен ұрпақ өз тарихынан құр алақан қалғандай күй кешері анық. Бүгінгі әдебиетшілеріміздің алдына қойған маңызды да мәнді мақсаттарының бірі жас оқырманның қызығушылығын ескере отырып, күштеп таңусыз-ақ, халқымыздың фольклорын көркем түрде бойына сіңіру болмақ. Осы мәселені ескере отырып, қалың оқырман көңілінен орын тауып жүрген фэнтези шығармаларда фольклорымыз қандай күйде және қаншалықты беріліп жатыр деген сұрақ осы мақаламызға арқау болды.

Фэнтези мен фольклор түрлі жолдармен бір-бірімен астасып жатыр. Айдаһарлар, жезтырнақ пен қамқоршы рухтар, қасқырлар мен вампирлер кітаптарда, фильмдерде және басқа да танымал мәдени шығармаларда қиял-ғажайып мотивтер ретінде көрінеді, бірақ шығу тегі халықтық мотивтер болып табылады және олардың тамыры халық ертегілеріне, халық сенімдеріне негізделген. Фэнтезидің өзі дәлдікпен жазылған ертегі деп анықтама берген екен Синисало, өйткені фэнтезиде ертегінің белгісіз уақыты мен орны ойдан шығарылған тарихпен, отбасылармен және карталармен қиялдағы шындыққа бекітілген.

Материалдар мен әдістер

Бұл мақалада танымал мифолог-ғалым З.Наурызбаева мен Л.Калаустың қаламынан туындаған ғажайып туынды «Бату және оның достары «Алтын тостағанды іздеу» повесті мен Тауфих Шеғировтің «Келешек туралы» роман-фэнтезиі мысалында түркі мифологиясын бейнелеудің модельдері, фольклор элементтерінің көрініс табуы дескриптивтік әдіснама негізінде эпмирикалық тәсіл арқылы қарастырылады және Дж.К.Роулиннің «Гарри Поттер» шығармасымен салғастырмалы түрде талданады. Сондай-ақ жұмыстың теориялық негізіне С.А. Қасқабасовтың және Қ.Жұмалиевтің еңбектері арқау болды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі биік өреге, озық мәдениетке жеткен қазақ прозасының халық мұрасымен байланысын айқындау – күрделі шаруа. Олай болатыны – ең бергісін айтқанда, көркем прозадағы тілдің өзі халық тілінен ажырап,

жазушының стильдік тезіне түсіп, әбден ұстарып, оралым-өрнегі өзгеріп, жаңа тынысы ашылады[1, 100–101].

Екіншіден, фольклорлық сюжеттер, сарындар, бейнелер прозаға сол қалпында тасымалданбайды, оны дарынды жазушы әбден өңдеп, өз шығармасының көркемдік-эстетикалық талаптарына бағындырып қолданады. Үшіншіден, халық қазынасындағы эпикалық уақыт пен кеңістік прозада реалды-тұрмыстық өлшемге көшіріледі. Эпос пен ертекте кеңістік пен уақыт міндетті түрде бақытты түйінмен, яғни тұйықталып аяқталса, көркем шығармада бұлай болу – қарабайырлық, қарадүрсіндік саналатындықтан, шығарма тосын да шытырман жайтпен тамамдалады. Фольклордың қызметі атам заманда орныққан халық санасындағы таным мен образдарды қадағалау, ұрпаққа ұластыру, бұлжытпай орындату болғандықтан, ол бір ғана қайталау (ескіні дәріптеу) әдісін қолданады, ал әдебиеттің міндеті жаңа қаһармандар мен бейнелерді жасау болғандықтан, ол даралау, оқшаулау (тыңға түрен салу) тәсілдерін кәдеге жаратады[2, 19–26].

Фольклорлық санамызға берік орын тепкен, қазіргі прозада ұлттық негізбен байланыстырылатын рухани байлығымыздың бір көзі – мифтер. Миф әртүрлі көркем бағыттар мен жанрларда орнығып қана қоймай, көркем мәтіннің барлық деңгейіне енді. Әсіресе оның реминисценция түрінде көрінуі өте айқын. Автор мифологиялық есімдерді қолдана отырып, біріншіден, образ сомдайды, екіншіден, белгілі сюжетті қайта түсіндіреді, яғни жаңа стратегиялы есімге бағындыра отырып, ой елегінен өткізеді. Соның нәтижесінде баяндауды мифтендіру жүзеге асады.

Мифтің басты міндеті – жер бетіндегі нәрселердің, аспан шырақтарының, адамның, жан-жануардың пайда болу себептерін түсіндіру. Бұл үшін алуан түрлі ежелгі наным-сенімдер, ұғым-түсініктер пайдаланылады. Солардан мифтік сананы, оның өзгеруін, сөйтіп, бірте-бірте көркем құралға айналғанын көруге болады. Қазақ мифінің ішінде әсіресе кең тарағаны – жер бетіндегі тау-тастың, көлдің пайда болу тарихын баяндайтын, сондай-ақ аспан әлемінің құрылысын түсіндіретін және әртүрлі жануар мен жәндіктердің кейбір қасиеттерін әңгімелейтін шығармалар[3, 26].

Тауфих Шеғировтің «Келешек туралы» деп аталатын роман-фэнтезиіне тоқталар болсақ, автор еліміздің тарихын, қазіргі және тәуелсіздіктен кейін орын алған экономикалық, саяси және әлеуметтік мәселелерді ирония мен сатираға кеңінен қалам сілтей отырып, оқырманға ұтымды жеткізеді. Қазақ халқының шығу тарихы мен осы күнге дейін жету оқиғаларын, «киелі Құдайдың нұрына бөленген» халықтың қалай жолдан тайғанын, исі қазаққа тән кереғар мінездер мен кемшіліктерінің себептерін қиялға қанат жайғызып, мифологиялық тұрғыдан түсіндіреді. Әуелде періштелердің қорғауында болып, ырыс-ынтымағы жарасып, ел тамсанып, жаудың азуы

бата алмаған қазақты жаулары перінің қызымен келісімге келіп, пері қызы қазақтың қара домалағын елітіп, қазақтың арасында қазақ пен пері қызынан туылған адам кейпіндегі мақұлықтың ұрпағының араласуынан, Шайтанның азғыруынан қазақ халқы алалана бастайды. Әуелдегі «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» азып-тозу мен қиын-қыстау замандарға ауып, қазіргі қазақтың жағдайы мен 200 жылдан кейінгі болашағымызды фэнтези жанрында болжап, өздігінен безіп, орыс пен қытайға қатар еліктеуден сыртқы кейпі де, іші жан-дүниесі де екі жақты қатар дарытқандықтан, жартыкем мақұлыққа айналған «оршұттердің» болашақтағы аянышты жағдайы жайында сөз етіледі.

«Оршұтстан» әлемінде фэнтези жанрына тән белгілер, қасиеттер бар, десе де олар көбінесе сатира түрінде беріледі. Бір қарағанда шығарма желісіне арқау болған кейіпкерлер мен жер-су атаулары, оқиға желісі шындықтан мүмкіндігінше алыс және бұрын-сонды болмаған халықтар туралы болып көрінеді, бірақ кейіпкерлерге жататын халықтардың өздерінің оңай танылатын прототиптері бар. Шығарма хронотопы 2230 жылы Оршұтстан жерінде орын алады. «Қарапайым адамдар» – «мәмбеттер» ауылдарда тұрады, олардың өмірі, сыртқы келбеті, ұстанымдары мен сөйлеу ерекшеліктері бойынша байырғы көшпелі салтты ұстанған, өзге ұлттардың араласпасынан әлдеқайда алшақ қазақ халқы екендігі оқырманға бірден ұғынықты болады. Тұрмыстық сипаттамалар айқын көрініс тапқан, қазақ ұлтының танымал бейнесін жасау үшін бірнеше жарқын белгілер беріледі: қазақ тағамдары туралы, қазақ фольклорына, мінез-құлықтарына сілтемелер: *«– Бұл Жанат Ахмади деген мәмбеттердің атақты ертегішілерінің бірі. Әр ауылдың өз ертегішісі бар. Мәмбеттер радио тыңдап, телевизор көргеннен гөрі көбіне өздерінің жыр-хисса, ертегі-әңгімелерін тыңдағанды бек құп көреді. «Қобыланды», «Қырымның қырық батыры», «Қарасай-Қази», «Бақтиярдың тоқсан бұтағы» дейтін хисса-дастандарды таңды-таңға ұрып неше күн, неше түн жырлайды. Жанат ертегіші қазір «Абай жолы» деген атақты романды айтып отыр. Әрқайсысы кірпіштей төрт кітап. Соны жеті күн бойы жаңылмай жатқа айтады»* [4].

Қазақтар құрған елдің, қалалардың, саяси тұлғалардың атаулары шифрланған, десе де олардың шынайы өмірдегі прототиптерін табу қиынға соқпайды: «Бозақия» «Қазақстаннан» қайта жасалды, «Кезбек» атауында «өзбек» елінің атауы.

Шығармада баршамызға бұрыннан белгілі аңыздар кірістірілген әрі автор тарапынан өзінше өңделген, өзгертілген. Мәселен, Алдар көсе мен Шықбермес Шығайбай туралы аңыз, Аққу құс туралы аңыз, «Мұңлық-Зарлық» сынды ауыз әдебиетіміздің көрнекті өкілдері шығармаға арқау болған.

Романдағы сиқырлы жаратылыстардың дені басқа фэнтези жанрында кездесетін сиқырлы жаратылыстардан мүлдем ерек. Шығармадағы олардың рөлі сиқыр орнату не басқа әлем тұрғыны емес, қазақтың басына қара бұлт болып төнген Семей полигоны сынды тарихи экологиялық проблемалардың салдарынан туылған адам-құбыжық мутанттары болып табылады: туылғаны қырық күн толған сәбидің 32 тісінің ақсиып, ақ сақалы беліне түсуі, денесін аюдай қара түк басқан жарымжандар мен маңдайына қос мүйізі қатар біткен мақұлықтар, т.б.

Қазақ фольклорында бұл фантастикалық жаратылыстар жоқ емес. Албасты, жезтырнақ, жалмауыз кемпір, Дәу және тағы басқаларын қазақ халқының аңыздары мен ертегілерінен еш қиындықсыз табуға болады, бірақ кейбір себептерге байланысты олар аз зерттеліп, олардың барлығын біріктіріп, ғылыми тұрғыдан жіктеуге талпыныстар осы уақытқа дейін, өкінішке орай, жасалмады.

Фэнтези шығармалардағы орын алатын сиқырдың дерлік барлығы қандай да бір заттың көмегімен жүзеге асып жатады. Әсіресе «Гарри Поттермен» сусындап өскен қазіргі жасөспірімдер мен балалар сиқырды таяқтың жасайтынына бек сенімді. Десе де, мұндай мотив қазақ ертегілерінде де толып жатыр. Мәселен, жер бетін түгел көз алдына әкелетін айна; діттеген мекенге көзді ашып-жұмғанша ұшырып жеткізетін кілем, өлгенді қайта тірілтетін таяқ («Қасиетті құдық» ертегісі); бетін жалап қалған сәтте барлық жан-жануардың тілін түсіну қабілетін беретін асыл тас («Сұрмергеннің ажалы» ертегісі). Жалпы алғанда, осындай ғажайыптардың жасай алатын сиқырлы заттар қазақ қиял-ғажайып ертегілерінде лық толы [9].

Кәдуілгі күнделікті тұрмыста қолданылып жүрген заттардың сиқырлы күнке ие болу сәттері Құранда да кездесіп жатады. Мәселен, «Құранның 2-сүре, 57-аятында былай делінген: (Мұса өз халқы үшін ішімдік су сұрайды. Біз (Алла) айттық: «Ұр тасты таяғыңмен». Ол ұрды, тастан 12 бұлақ ақты, әрқайсысы өздерінің су ішетін бұлақтарын біліп алды...».

Бұл Құран аятын мысалға келтірудегі бірден-бір ниет – оқырман назарын сиқырлы таяққа аудару. Мысалдағыдай, тасты ұрғанда су шығаратаны құдіретті таяқ қазіргі өмірде бар ма?! Болмаса, болашақта жүзеге асуы мүмкін идея ма екен? Осы сиқырлы таяқ идеясын қазіргі заман ғылымының тұрғысынан қарап, оны жаңа бір фантастикалық идеяға ұластырып алып кетуге болмас па екен?! Басқа қарапайым заттардан гөрі фэнтези шығармаларда таяқтың сиқырмен тығыз байланыста көрініс табуында фольклорға арқа сүйеу болып табылады. Кейбір аңыз-әңгімелерде ел арасында сыйлы, әулие кісілер үнемі өздерімен асатаяғын тастамай жүретіндігін көп кездестіреміз. Және де әулие дүние салған, сол асатаяғы арқылы оның әулиелігі асатаяқты ұстаған ұрпағына даритын сарындар да жиі ұшырасады.

Қазақ халқы өзінің өмір-салтын, тұрмыс-тіршілігін, кейбір әрекетін ағашқа теліп, ағаштарды адам бейнесіне енгізіп, сан түрлі аңыз-әңгіме шығарған. Солардың ішінде ең көп таралғандарының бірі – қасиетті Бәйтерек ағашы туралы аңыз-әңгімелер. Осы Бәйтерек ағашын өз шығармаларына арқау еткен Зира Наурызбаева мен Лиля Калаус «Алтын тостағанды іздеу. Бату және оның достары» фэнтези-повестінде осы дүниеден сиқырлар әлеміне сапар шегу үшін қасиетті бәйтерек ағашынан жасалды деп есептелетін домбыраның көмегімен ғана мүмкін болатыны айтылады. Жалпы алып қарағанда, исі қазақ үшін қасиетті, құдіретті болып саналатын домбыраның фэнтези жанрындағы қазіргі шығармаларда маңызды рөл ойнатудағы негізгі мақсат – кейінгі ұрпаққа сол қасиетті жеткізе білу, естен шығармау. Аталмыш жанрдағы шығармаларда домбыра біз білетін әуен шығару функциясынан бөлек қандай да бір қасиетті жануарға трансформациялану қасиетіне ие болу арқылы автордың қиялының жүйріктігінен хабар береді. Сондай-ақ осы арқылы авторлар домбыраны жанды етіп көрсете білген. Мәселен, «Алтын тостағанды іздеу. Бату және оның достары» фэнтези-повестінде домбыра екінші сиқырлы әлемде басты кейіпкерлер Бату мен Аспараның айнымас серігі – қанатты пыраққа айналса, Тауфиқ Шеғировтің «Келешек туралы» роман-фэнтезиінде аққуға айналады. Қазақ фольклорында ерекше орынға ие Бәйтеректің басқа ұлттарға ортақ «Әлемдік Ағаш» концепті – әлемдік ағаш тұжырымдамасы – ғаламның көп деңгейлі құрылымы идеясының және сонымен бірге оның тұтастығының ең көп таралған символы.

Жалпы алғанда, «Әлемдік Ағаш» тақырыбындағы ғылыми әдебиеттер өте бай, мұны М.Элиаданың үш томдық «діни ой тарихында» келтірген әлемдік ағаштың кең деректері дәлелдейді. Ал кеңес ғылымында ол алғаш рет 70-80 жылдары В.Н.Топоровтың еңбектерінде тұжырымдалған.

Қазақ мифологиясына келетін болсақ, әлемнің үш сатылы моделінің тұжырымдамасы мұнда өте айқын көрінетінін атап өткен жөн. Қазақ ертегілерінде ертеден мифтен енген Самұрық құсты бесіктен белі жаңа шыққан сәбиден бастап біледі. Ал ел ішінде тараған осы аңыздың бірнеше нұсқасы белгілі. Жалпы алғанда, Самұрық құсқа байланысты айтылатын сюжет бойынша басты кейіпкер-батыр алып ағаш бәйтеректің көлеңкесінде ұйықтап жатады. Бір уақытта ағаш басындағы ұяда жатқан балапандардың жанұшыра шырылдаған даусын естіп қараса, қандыауыз аждаһаны көреді. Батыр айдаһарды өлтіреді. Сол заматта аспан түнеріп, жойқын жел соғады да аспан нөсерлетіп қоя береді. Анығында бұл табиғаттан емес, балапандарын тірі көруден үміті үзілген самұрық құстың қанат қағысы мен көз-жасы еді. Балапандарын құтқарған батырға алғыс ретінде құс бір қауырсынын жұлып беріп, «жаның қиналғанда түтетсең, жаныңнан табыламын» деп уәде береді. Аңыздағы осы сарын «Алтын тостағанды іздеу» фэнтези-

повестінде кездеседі. Аспара белбеуіндегі кісесіне қолын салып, анасы сыйға тартқан қауырсынды алып шығады да, өзі білетіндей көмекке самұрық құсты шақырып, оны тұтата бастайды. Алайда арада сүтпісірім уақыт өтсе де, лезде жанынан табылуы тиіс самұрық келе қоймайды. Есесіне, Аспара мен Батуға қарай арбиған ұзын қолдарын ербеңдетіп, көзге қораш мақұлық іспетті Мыстан кемпір жүгіріп келе жатады. Авторлардың осы сарынды өз шығармаларына арқау етуіндегі мақсаты – жас оқырманға халқының ауыз әдебиетін еске түсіру әрі осы арқылы өскелең ұрпаққа көктен (бұл жерде сиқырлы Самұрық құстан) ғажайып күтпей, өз жігерімен қиындықты еңсеруге үндейді.

Аңыз күн мен түннің, қыс пен жаздың, жарық пен қараңғылықтың өзгеруін, зұлымдық пен жақсылықтың күресін, тепе-теңдікті және оларды күнделікті өмірде өзгертуді білдіруі мүмкін. Бәйтерек пен әлемдік ағаш туралы әртүрлі және көптеген ғылыми талдаулардың нәтижелері бойынша мынадай қорытынды жасауға болады:

– Қазақ мифтерінде әлемдік бәйтерек ағашы жердің ортасында көтеріліп, үш ғарыш аймағын байланыстырады;

– Бәйтерек аспанды қажетті биіктікке көтереді және ұстайды, яғни аспанның тұрақтылығының кепілі болып табылады;

– Бәйтерек-жердегі тіршіліктің тууының, оның өркендеуінің символы.

Осы шығармаға арқау болған самұрық құс туралы аңыздағы «Құс-ағаш-жылан» схемасы әлемдік ағаш тұжырымдамасының семантикалық өзегін біршама трансформативті түрде білдіреді.

Фэнтези жанрында қалам тербеушілер міндетті түрде халықтың аңыз, ертегілеріне шолу жасап, өз еңбектеріне халық фольклорының қандай да бір сарындарын я элементтерін арқау етеді. Өйткені ертеректегі арман-қиялдың нағыз шоғырланған тұсы да осында болып табылады. «Аңыз әңгімелерде фантазия да араласады, бірақ аңызға айналған адамның өзі тарихи адам болғандықтан, фантазия оның айналасындағы қарым-қатынасы болған құбылыстарында болмаса, аңыз болған геройлардың өз бастары реалдық адам қатарында қала береді», - дейді академик Қ.Жұмалиев [5, 64]. Демек, мұнда белгілі бір фольклорлық образдың жағымды қасиеттері автор тарапынан қайта жаңғыртуға ұшырап, реминисценцияланған, жаңа образ жасауда көркемдік келісім тапқан. Қаламгердің адам мен аң-құстың сипаттарына жіті ден қоя отырып, көне мифтік ұғымдарды жаңа қырынан тірілте қолданып, көркемдік шеберлікке жетуі.

«Алтын тостағанды іздеу» фэнтезиінде Дана әжесінің емшілік қасиеті болғандығын және әжесінің ұмыры таусылуға айналған жылдары ауылда белгісіз індет жайлап, жұрттың қырыла бастағанын айтады. Бір күні түнде тау жақтан айрықша дауыс естіледі де, ертеңіне бүкіл ауыл індеттен құлан-

таза айығады. Түнгісін дауыс шыққан орынға барған жұрт ақ жылан мен өлі аюдың денесін көреді. Сол күні Дананың әжесі дүние салады. Демек, шығармада ақ жылан жақсылықтың, аю ауру-індеттің символы ретінде берілген. Шығарма авторларының қазақ мифологиясын терең зерттеп, бүге-шүгесіне дейін қанық болғандығын осыдан байқасақ болады. Өйткені авторлар шығыс фольклорының кең қанат жайған анимизм түсінігіне сүйене отырып, Дананың әжесін ақ жылан кейпіне енгізеді. Осы тұрғыда атақты фольклор зерттеушісі С.Қасқабасов былай дейді: «Алғашқы қауым адамы өзін табиғаттан, жан-жануардан бөлмеген, яғни «адам мен табиғаттың теңдігі» туралы заң қалыптасқан. Адам өзін қоршаған ортадағы нәрсенің бәрі адам сияқты жанды нәрсе, олар адамша тірлік етеді, сондықтан олармен адам тікелей араласа алады, оп-оңай бір-біріне ауысады, құбылып бірі-бірінің кейпіне ене алады, тілдеседі деп нанған. Мұндай анимизм фольклорда, әсіресе миф пен ертегіде жиі кездеседі: адам оп-оңай аңның немесе басқа бір нәрсенің түріне енеді; я болмаса, хайуан адам кейпіне ауыса алады, ол адамша сөйлейді; немесе адам мен жануар үйленіп, бірге ұмыр кешеді» [3, 7].

Бұл үзінді қазақтар арасында мифтік бейнелер әлемі қаншалықты күрделі болғандығын айғақтайды. Бір жағынан, олар халықтық ауызша прозада толыққанды өмір сүрді, екінші жағынан, сол қиялдағы жаратылыстармен халық емшілері – бақсы өмірінде шынымен күрескен. Егер бұған қазақтың классикалық ертегілеріне көшіп, эволюция процесінде сол мифтік тіршілік иелері мүлдем зиянсыз бейнелерге айналғанын қосатын болсақ, онда шындық қайдан басталатынын және оның мифке қай жерде ауысатынын түсіну мүмкін емес болады.

Аталмыш шығармада қазақ фольклорының маңызды бөлігінің бірі «тыйым сөздердің» жас оқырманға сыры мен мәні үйлесімді, жеңіл, нақты ашылғандай. Олай дейтініміз, «табалдырықта тұрма!» дегенді ата-әжелерімізден естімегеніміз жоқ шығар. Десе де, оған аса мән беріп, мағынасын, шығу төркінін, себебін іздеуге асыққандар көп болмаса керек. «Алтын тостағанды іздеу» шығармасында «табалдырық» концептіне қатысты мына бір жолдарға назар аударсақ: «Әжеңнің саған неліктен табалдырықта тұруға тыйым салатынын білесің бе? Себебі кез келген есік басқа дүниеге апаратын босаға болып шығуы мүмкін. Табалдырықта тұрғанда, сен дүние шегінде тұрдың. Маған да табалдырықтан тіл қаттың, мен жауап бердім» делінген [6, 17]. Демек, қазақ фольклорынан бек орын алған тыйым сөздердің қай қайсысы болмасын, атам қазақтың сонау тарихынан, бастан өткерген жақсы-жаман күндерінің әсерінен жинақталып, кейінгі ұрпағынан жаманнан қорғап, жақсыға бастау мақсатында айтылып қалған деп ұғамыз.

Үш қайнаса сорпасы қосылмайтын қазақ пен ағылшын ұлттарының мифологиясында белгілі бір ұғымдарға қатысты ұқсастықтар өте көп. Және

оның себебін анықтау алдағы уақыттың еншісіне қалдырамыз. Мәселен, екі ұлттың мифологиясында да жылан культінің алатын орны ерекше. Шынтуайтында, мифтік ұғымдардың кейбірі тарихи болмыс туралы қандай да бір бағдар беретін болса, енді бірі нақты тарихи көрсеткіштерге айналса, не бір түйткілді шешудегі негізгі айғақ қызметін атқарып тұрады. Сондай мифтік көрсеткіштердің бірі әрі бірегейі – мифологиялық жылан культі. Жыланға табынатын халық та бар, оны дұшпан, зұлымдықтың қайнар көзі деп санайтын халық та бар. Жыланды тотем деп түсіну, оған табыну салтының шығуы нақты бір өркениеттің орналасқан, өрбіп шыққан аймағының климаттық жағдайларына да байланысты. Түркілерде жылан культі аса маңызды сенім-нанымдық жиынтықтың бірі болып саналады. Сөзімізге дәлел ретінде фольклорлық-мифологиялық метериалдардан, археогиялық материалдардан, түрік тілінің сөздік қорынан кездестіретін мәліметтерді келтірсек болады. Біздің ертегі-мифтерімізде де Жылан-Бабаның есімі сақталған. Арғықазақтар рухтың бейнесін жыланмен сәйкестендіргенін де байқауға болады. Адам өлгенде оның жаны жыланға айналады деген түсінік болған екен. Ер Төстіктің жер астына түсіп Жылан-Бапы ханның еліне баруы, Қорқыттың ажалы жылан кейпінде келуі – жыланның біздің түсінікте о дүниемен байланысы барлығына мысал бола алады. Қазақ халқы жыланды киелі жануарға балаған. Жоғарыда жылан әр ұлттың түсінігінде әртүрлі көрініс табатынын атап өттік, мәселен, зерттеу пәніне айналған қазақ және британ фэнтезилеріндегі жылан культінің көрініс табуы айтарлықтай айырма жасайды. «Гарри Поттерде» Василиск есімді жылан зұлымдықтың, қайғы-қасіреттің символы ретінде беріліп, басты кейіпкер Гарри онымен күресте жеңіске жетеді [11].

Қорытынды

Қорыта келе, қазіргі фэнтези жанрында жазылған шығармалардағы фольклорлық мотив жаңа серпін, тың ізденістерге толы. Атам заманнан бері келе жатқан аңыз-әңгімелер, ертегілер, мифтер, эпос-хикаялар реминисценция үлгісімен қайта жанданып, жаңаша түрде халық санасынан орын алған. Қазіргі фэнтези шығармалардағы фольклорлық сарынның қолданылуы, авторлық танымға, шығарманың идеясын ашуға қызмет етсе, екіншіден, кейіпкер образын, рухты тануға, қоғамдағы әлеуметтік ақиқатты танып-білуге айрықша септігін тигізеді.

«Бату және оның достары» және «Гарри Поттер» шығармаларының ортақ ұқсастықтары да аз емес. Мәселен, басты кейіпкерлер тұрғысынан қарастырар болсақ, екі шығармада да екі ұл бала мен қыз баланың болуы, қыз баланың ұлдарға қарағанда батылдырақ, ақылдырақ болуы. Десе де, ділдік тұрғыдан жер мен көктей айырма жасайтынына қарамастан қос шығармада да барлық негізгі оқиға қазақ фэнтезиінде Батудың, ал ағылшын фэнтезиінде

Гарридің айналасында өрбиді. Демек, екі елде де феминизм мәселесі ушығып тұр деген сөз. Тағы бір мән беретін қызық мәселе – екі шығарманың да авторлары нәзік жандылар екендігінде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 **Уәлиев, Н.** Сөз мәдениеті. Алматы : Мектеп, 1984. – 107 б.

2 **Қасқабасов, С. А.** Қазақ фольклоры: статусы мен теориялық негіздері // қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. 1-т. Алматы, 2008. – 320 б.

3 **Қасқабасов, С. А.** Ойөріс. Алматы : «Жібек Жолы», 2009. – 303 б.

4 [Электронды ресурс]. – https://abai.kz/post/40430

8 **Жұмалиев, Қ.** Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы : «Жазушы», 1958. – 420 б.

6 **З. Наурзбаева, Л. Калаус.** Алтын тостағанды іздеу : Бату мен оның достарының бастан кешкендері. повесть – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 233, [1] б.

7 **Роулиң, Ж. К.** Хәрри Поттер мен пәлсапа тас. Алматы : Steppe & World Publishing, 2020. – 324 б.

8 **Дербісәлин, Ә.** Дәстүр мен жалғастық. – Алматы : Ғылым, 1976. – 204 б.

9 Алтын бит. Қазақ ертегілері-Алматы : Жалын, 1983. – 84 б.

10 **Griesinger, E.** Harry Potter and the «Deeper Magic»: Narrating Hope in Children's Literature, Published by: The Johns Hopkins University Press, Vol. 51, No. 3 (Spring 2002), pp. 455–480

11 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Chamber of Secrets. New York: Scholastic, 1999.

References

1 **Uáliev, N.** Soz mádenieti [Word culture]. Almaty : Mektep, 1984. – p.107

2 **Qasqabasov, S. A.** Qazaq fol`klory`: statusy` men teoriyaly`q negizderi [theoretical basis and status of Kazakh folklore] // qazaq ádebietinin tarihy`. 10 tomdy`q. 1-t. Almaty`, 2008. – p.320

3 **Qasqabasov, S. A.** Ojoris. Almaty` : «Zhibek Zholy`», 2009. – p. 303

4 [Electronic resource]. – https://abai.kz/post/40430

5 **Zhumaliev, Q.** Qazaq e`posy` men ádebieti tarihy` m áseleleri [The issues of Kazakh epos and history of literature]. – Almaty`: «Zhazushi», 1958. – p. 420

6 **Z. Naurzbaeva, L. Kalaus.** Alty`n tostagandy` izdeu : Batu men ony`n dostary`ny`n bastan keshkenderi [Seeking the golden bowl: adventures of Batu and his friends]. povest` – Almaty` : Qazaq e`nciklopediyasy`, 2018. – p. 233, [1]

7 **Rowling, Zh. K.** Garri Potter men p álsapa tas [Harry Potter and the philosopher's Stone]. Almaty : Steppe & World Publishing, 2020. – p. 324

8 **Derbisälin, Á.** Dästür men jalǵastyq [Tradition and continuity]. – Almaty : Gylym, 1976. – 204 p

9 Alty`n bit. Qazaq ertegileri [Golden louse. Kazakh fairytales] – Almaty` : Zhaly`n, 1983. – p. 84

10 **Griesinger, E.** Harry Potter and the «Deeper Magic»: Narrating Hope in Children's Literature, Published by : The Johns Hopkins University Press, Vol. 51, No. 3 (Spring 2002), pp. 455-480

11 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Chamber of Secrets. New York : Scholastic, 1999.

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**А. М. Ибрагим[1], Е. К. Карбозов[2]*
[1,2]КазНУ имени Аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Принято к изданию 08.09.23.

ОТРАЖЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МОТИВОВ В СОВРЕМЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ФЭНТЕЗИ

В статье рассматриваются проявление универсальных и национальных фольклорных мотивов и их изменение в произведениях жанра фэнтези, которые, несмотря на то, что сейчас очень популярны, в Казахстане теоретически еще недостаточно изучены. В данной статье рассматриваются модели изображения тюркской мифологии, отражение элементов фольклора на основе дескриптивной методологии, эпмирического подхода на примере повести З. Наурызбаевой и Л. Калауса «Бату и его друзья в поисках золотой чаши» и романа-фэнтези Таufиха Шегирова «Келешек туралы», также проводится сопоставительный анализ с произведениями Дж. К. Роулинга о Гарри Поттере. Можно говорить о двух моделях отражения мифологии в современной литературе: воссоздании мифологической «реальности» или создании авторского мифа, основанного на мифопоэтических воззрениях древних народов. Вопрос о том, в каком состоянии и в какой степени передается наш фольклор в фэнтезийных произведениях, который находит отклик у широкого читателя, лег в основу этой статьи. В результате анализа выясняется, что фольклорные архетипы играют основную роль в

вышеперечисленных произведениях и претерпевают в них особую трансформацию на основе авторской интерпретации. Кроме того, учитывая, что главные герои произведений созданы в соответствии с давними сексуальными стереотипами как в казахском фэнтези, так и в английском фэнтези, выяснение причин станет продолжением нашего исследования.

Ключевые слова: фэнтези, фольклорные мотивы, мифический образ, трансформация, детская литература

**Ayagoz Ibragim[1], Erkhan Karbozov[2]*
[1,2]Al-Farabi KazNU,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Accepted for publication on 08.09.23.

REFLECTION OF FOLKLORE MOTIVES IN MODERN FANTASY LITERATURE

The article reveals the manifestation of universal and national folklore motifs and their change in the works of the fantasy genre, which, despite the fact that they are now in great demand, have not yet been theoretically studied enough. This article discusses the image models of Turkic mythology, the reflection of folklore elements based on descriptive methodology, the empiric approach on the example of the story «Batu and his friends» in search of the golden bowl» by Z. Nauryzbaeva and L. Kalaus and the fantasy novel by Taufikh Shegirov « Keleshek turaly « , a comparative analysis is also carried out with the work of J. K. Rowling about Harry Potter. We can talk about two models of reflection of mythology in modern literature: the reconstruction of mythological «reality» or the creation of an author's myth based on the mythopoetic views of ancient peoples. The question of in what state and to what extent our folklore is transmitted in fantasy works, which resonates with a wide readership, formed the basis of this article. As a result of the analysis, it turns out that folklore archetypes play a major role in the above works and undergo a special transformation in them based on the author's interpretation. In addition, given that the main characters of the works are created in accordance with long-standing sexual stereotypes in both Kazakh fantasy and English fantasy, finding out the reasons will be a continuation of our study.

Keywords: fantasy, folklore motifs, mythical image, transformation, children's literature

ҒТАМР 16.21.55

https://doi.org/10.48081/VLMZ9388

***А. К. Кадирхан[1], Г. Төкенқызы[2]**

[1,2]Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Қазақстан Республикасы, Астана қ.

*e-mail: alma_1992@mail.ru

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КОРПУС МӘТІНІНДЕГІ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ СТИЛЬДІК ҚЫРЛАРЫ

Жалпы адамзаттың қарым-қатынасы ауызша сөйлесу және жазбаша тілдесу арқылы жүреді. Жазбаша тілдесімнен гөрі бүгінгі қоғамның өзара қарым-қатынасы ауызша сөйлесуге ұласқан. Ауызша сөйлеу тілі – бұл күнделікті тұрмыста екі немесе одан да көп адамдардың өзара сөйлесуі, пікір алысуы. Мұны ауызекі сөйлеу стилі қарастырады. Ауызекі сөйлеу тілінің басты ерекшелігі – оның алдын ала дайындықсыз, тікелей жүзеге асуында. Мақалада бүгінгі қоғамның ауызекі сөйлеу тіліндегі кейбір тілдік бірліктердің қолданысы, олардың нормадан ауытқу себептері мен салдары, стильдік қызметі талданады. Талдауға негіз болған ауызекі сөйлеу тіліне тән мәтіндер «Қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпустар» базасынан алынды. Осы мәтіндерді талдау кезінде ауызекі сөйлеу тілінде кейбір сөздердің құрамындағы дыбыстардың алмасымын, етістіктердің, есім сөздердің қысқарған формаларын, жаргон, варваризмдердің қолданысын, сөйлем құрылысының сақталмай, инверсиялық құбылысқа ұшырауы сынды ерекшеліктерге линвгистикалық талдау жасалады. Оған қоса, стилистика, лексикология сынды салаларда зерттеу жүргізген белгілі ғалымдардың тұжырымдары да мақаладан көрініс тапты. Нәтижесінде бүгінгі қоғамның алдын ала дайындықсыз коммуникацияға түсу барысында сөйлеу тілдерінің жай, толымсыз сөйлемдерге бағытталатыны, сондай-ақ бір ойдың аяқталмай, келесі бір ойға жалғасатыны немесе ойдың қайталануы, кірме сөздерді жиі қолданатындықтары анықталды.

Кілтті сөздер: ауызекі сөйлеу тілі, стиль, корпус, варваризм, жаргон, инверсия.

Кіріспе

Виртуалды кеңістікте тіліміздің сақталуы мен өрісінің кеңеюіне, оның қордаланып, жүйелі арнаға түсуіне негіз боларлық тетік – корпус екені белгілі. Жалпы корпус – статистикалық дәйекті ақпаратты жылдам табуға мүмкіндік беретін іздеу механизмімен жабдықталған, цифрланған мәтіндері арнайы белгілер көмегімен өңделген инновациялық ақпараттық-анықтамалық жүйе.

Біз ауызекі сөйлеу тіліндегі кейбір тілдік бірліктердің стильдік қызметіне, жұмсалымына талдау жасау үшін «Қазақ тілінің ұлттық корпусының кіші корпустар» базасына енгізілген ауызекі сөйлеу стиліне тән мәтіндерін негізге алдық. Аталған корпуста барлығы 13 400 құжат, 13 030 789 сөз бар. Осы базаны негізге ала отырып, ауызекі сөйлеу тіліндегі кейбір тілдік бірліктердің қазіргі қолданысына, жалпы қоғамның қазіргі сөйлеу мәніне, тіл тазалығына назар аударды. Өйткені күнделікті тіршілік қызметінде ауызекі сөйлеу тілінің орны ерекше. Әр дәуірдің өз сөйлеу тілі болады. Бұл, әрине, қазақ тілі түбірімен өзгеріп отырады дегендік емес екендігі белгілі. Мысалы, қазақ халқының 18 ғасырдың басындағы сөйлеу тілі мен 19 ғасыр басындағы сөйлеу тілінде айтарлықтай ерекшеліктер болғанын білеміз. Сондай-ақ өткен ғасыр басындағы сөйлеу тілімізбен қазіргі сөйлеу тілімізде де айқын айырмашылық көп. Әдетте ауызекі сөйлеу стилінің ерекшелігі әдеби тіл қабатынан тыс жатқан сөздердің белгілі бір мақсатта қолдануынан көрінеді. Корпустағы медиамәтіндер диалогке құрылғандықтан мәтіннің бір шоғырын сөйлеу тілінің элементтері құрайды. «Экспрессивтік-эмоционалды сөздер барлық стильде бірдей қолданыла бермейді. Олар негізінен сөйлеу тілі мен көркем әдебиетке тән» [1, 178]. «Қазақ тілінде әдеби нормадан шет қалатын, ауызекі сөйлеу тілінде белсенді қызмет атқаратын эмоционалды-экспрессивті бояуы ерекше сөздер тобы «қарапайым сөздер» деп аталатын лексикалық қабатқа кіреді. «Дөрекі, қарапайым элементтер, әсіресе макоронизмдер кейіпкердің мінез-құлқын, алған тәлім-тәрбиесін, білім, мәдениет дәрежесін көрсету үшін келтіріліп, оның образын жасауға көмектеседі. Бұл – стильдік тәсіл» [2, 36], «Разговорный стиль порожден устной формой речи, и специфические его особенности в значительной степени зависят именно от устной речи» [3, 273], – дейді ғалымдар. Корпус мәтіндеріндегі сұхбатта қарапайым сөздер, яғни ауызекі сөйлеу элементтері жиі кездеседі.

Материалдар мен әдістер

Мақалада «Қазақ тілінің ұлттық корпусының кіші корпустар» базасына енгізілген ауызекі сөйлеу стиліне тән мәтіндердегі тілдік бірліктердің ерекшеліктерін талдау нысанға алынғандықтан, ауызекі сөйлеу стилін зерттеген ғалымдар М. Балақаев, Е. Жанпейісов және Р. Сыздық, М. Серғалиев, Б. Шалабай, Р. Әміров еңбектері назарда болды.

Лингвистикалық әдебиетте қарапайым сөздердің екі түрлі ерекшелігі көрсетілген:

а) стильдік мәні бір нәрсенің бағасын кемітіп, құнын түсіріп төмендету бағыты болады.

ә) диалектизмдер сияқты территориялық жағынан шектелген емес, жалпы халыққа бірдей таныс сөздер. Сонымен қатар әдеби тілде қолдануға ыңғайсыз экспрессивті мәні болады. Тұрмыстық сөздер мен қарапайым сөздер бір-біріне өте-мөте ұқсас, бұлардың арасына шек қойып ажыратудың өзі кейде тым қиынға соғады» [4, 131]. Сұхбат беруші еркін, өз ойын бірден беретін болғандықтан, қарапайым сөздерді, варваризмдер мен диалектизмдерді жиі қолданады, кейде жаргондарды да сөз арасында қолдануы мүмкін.

Нәтижелер мен талқылау

Ауызекі сөйлеу стилі сөйлеушінің дара стилі мен стереотиптің, ойын бірден жеткізуімен, ситуацияның үйлесімімен сипатталады. Осындай ауызекі сөйлеудің негізгі белгілері корпус мәтіндерінде айқын көрсетіледі. Корпустағы диалогке құрылған мәтіндер окказионалды қолданыстар және кірме сөздердің молдығымен ерекшеленеді. Мысалы, «Түнгі студия» бағдарламасындағы Өміркұл Айниязов сұхбатында: *«Бірде / вечерде тамада болдым дейсіз. Енді сіз ол кезде казіргідей / гонорар айтпайсыз го / ол филармонияда айлығыңыз 44 мың».* Вечер, тамада, гонорар сөздерінің қазақша баламасымен жарыса қолданылатынын көреміз. *«Фонограмма дегені минусовка дауыс жоқ». Фонограмма, минусовка – кірме сөздер.* Шет тілінен енген сөздердің қолданысы да ауызекі сөйлеу тілімізде артып келеді. Мысалы, *«Қайрат білесіз бе менің ойымша ол өзіне көңіл аудартқысы келген сияқты немесе хайп. Кім білсін?!». Хайп* – жұрттың назарын өзіне аударту, өз-өзін жарнамалау, көзге түсу деген мағынаны береді.

«Биімізді көрсеттік сөйтсе битіп тұрып, «Даа жігіттер әртүрлі екен» дит та жаңағы Задорнадский. «Бір біріне ұқсамайды ерекше топ. Бір біріне ешқайсысы бір-бірінен келмейді» дит та. Көп бойзбендта бір-біріне келет дит та бойзбендтар. Сөйтсе Әзімбек «Иә» дит та. «Біреуі – энергичный, рухты» дет та ол мені айтты. «Біреуі – музыкальный» дит, а біреуі «Біреуі – красивый» әдемі дит». Бойзбендт – ер адамдардан құралған топ.

Тілімізде, кейде сонорлық дауыссыз дыбыстардың ситуациялық жағдайға сай түсіріліп айтылуы кездеседі. Сөйлеу тілінің стильдік белгісін көрсететін тілдік құралдардың қатарына *боп, кеп, қып, дим, дит* т.б. сөздер жатады. Бұл лексемалардың әдеби тілдегі көрінісі *қылып, келіп, деймін, болып, әкеліп* т.б. түрінде беріледі. Ауызекі тіліндегі қарапайым сөздердің экспрессиясы күшті болып келеді. Ол құбылыс әрекеттің жылдамдығын, қозғалыстың айқындылығын білдіруге қызмет етеді. Мысалы, бейтарап стильдегі *боп қалды* тіркесін *болып қалды* деп айтсақ, оның контекстегі мағынасы басқаша

түсініледі. Қысқартылған сөздерді қолдану арқылы сөйлеуші белгілі бір іске тез кірісетінін аңғартқан. Бұл жайлы ғалым Е.Жанпейісов ауызекі сөйлеуде сөз тіркесінің әдеби тілден ерекшеленіп, әртүрлі дыбыстық қысқартуларға, синтаксистік ауытқуларға ұшырауын кейіпкерлер тілін, яғни белгілі бір сөйлеуші тілінің ерекшелігін сақтау қажеттілігімен түсіндіреді [5, 24]. Медиамәтіндегі сұхбатта сөйлеуші тілі, ауызекі сөйлеу тілі сол қалпында жұмсалады. Кейбір мәтіндерде *«ғой»* сөзіндегі *«й»* дыбысының көбінесе түсіріліп қалатынын аңғаруға болады. Ол еліміздің кейбір аймақтарына ғана тән фонетикалық ауытқу болатын, қазір белсенді қолданыста деуге де болады.

*«Кешіріңіз, Шолпан ханым, мен түсінемін, әдемі түсінік беріп *жатсыз*, мәселе жоқ *ода*, сіз нақты сұраққа жауап бере аласыз ба, мынадай қателер неге кетіп отыр?»* («Ашық алаң» бағдарламасы, « Мектеп оқулықтарындағы олқылықтар»). *Ода* – лексемасының орнына әдеби тіл нормасына сай *онда, ендеше* деген қолданылуы керек еді.

Медиамәтінде сөйлеушінің сөйлеу мәнері мен стиліне байланысты *«жатырсыз»* етістігі ауызекі стиліне тән үрдіс бойынша қысқартылып берілген. Екінші мәтінде де осы үрдісті байқауға болады: «*Жалпы домбыраны қай жасыңыздан бастап ұстап келе жатсыз? Серік қылып келе жатсыз? Домбырамен шықтыңыз, соған қарағанда, дәстүрлі әншісіз-ау деймін»* (Түнгі студия». Өміркұл Айниязов сұхбаты).

Сұхбат беруші адамның жергілікті тіл ерекшелігін сақтап сөйлеуіне байланысты етістіктердің қысқартыла жұмсалғанын көреміз. Мысалы: ***отқан – отырған,*** *«Бұл әнді шырқап *отқан* себебіміз де тегіннен *и* тегін емес. Бұл сіздің мектеп қабырғасында жүргенде ең алғашқы рет вальс билеген әніңіз», «Жаңағы «тәуық» деген сөз дұрыс па сонда мыңдаған оқушы оқып *отқан*?»* («Ашық алаң» бағдарламасы, «Мектеп оқулықтарындағы олқылықтар»). Сұхбат беруші тіліндегі қысқартулар да ауызекі стиліне тән. Тағы мысал келтірер болсақ, *битіп, дит, дим* т.б. етістіктерді атауға болады. «Өміркұлды мен өз басым мен Амиеш дим» (Түнгі студия. Өміркұл Айниязов) *«Дианаға несімен ұнағаны енді түсінікті болды. «Маған қатты ұнады ғой» деді ғой битіп».* ***Битіп*** *(былай деп...) – кіріккен сөз. «Махамбеттің термесінің соңғы жағында рэпке ұқсатып / көмеймен айту* ***дит*** *«Горловое пение» сондай жерлерде қостық».*

«Бұны көбісі ***битіп*** *қарайды жаңағы «О ауыл туралы бір / жаңағы рэп ән шығыпты» дейді. Шіркін ай бір музыканттар үңіліп қарайтын болса, ішінде өте үлкен еңбек бар.* Медимәтіндерде диалектілік ерекшеліктер де жиі кездеседі. Әдеби тілге енбейтін сөздердің қатарына диалектизмдер де жататыны белгілі. «Бұлар, белгілі бір аймақ тұрғындары үшін атқаратын қызметіне қоса, әдеби тіл үшін де, әдебиет тілі үшін де қажет қазына [5, 120], – деп Х.Нұрмұқанов орынды атап көрсетеді. Сонымен мысалдардағы ***битіп,***

дит, дим – белгілі бір аймақтарға тән сөзқолданыстар болып табылады. Ұлттық корпустың ауызекі сөйлеу тіліне арналған кіші корпусындағы мәтіндерде екі түрлі форма бірі әдеби тілде орныққан, бірі әдеби тілден тыс қалған сөздер жарыса қолданыла береді. Мысалы, *«сонсын», «сөйтпей»* деген сөздер ауызекі тілде кездеседі.

Қазірге ауызекі сөйлеу тілінің элементтерін заманауи жаргон сөздер құрайтыны белгілі. Бұл туралы ағылшын ғалымы О.Джесперсон: «сленг – это форма речи, которая на самом деле обязана своим происхождением стремлению отоварться от языка, навязанного нам обществом» дейді [6]. Ауызекі сөйлеу ең көп таралған жаргон сөздерді қолданумен сипатталады. Бұл сөздер өте «жалпы» мағынаға ие, кейде тіпті хабарланғанның мәнін дәл ашпайды. Әдемі ауызша ресми сөйлеуімен танымал адамдардың күнделікті әңгімелерінің жазбаларында бірдей сөздердің қайталануы сияқты өрнектер бар. Зерттеуші О.Лаптева ауызекі сөйлеу тілі мен стилі бір-біріне ұқсас болғанымен, ауызекі сөйлеу тілі функционалдық жағынан келгенде ауқымы кеңдігі байқалады дейді [7, 35]. Шындығында, өрнек дәл болмаса да, сөйлеушілердің көз алдында тұрған қимылдар, мимика, заттар мәлімдемені түсінуге көмектеседі. Ең бастысы, сөйлеуші ойды білдіру формасына мән бермейді, өйткені түсінбеушілік болмайтынына сенімді: егер олар түсінбесе, қайта сұрайды. Сонымен қатар орыс тіліндегі немесе ағылшын тіліндегі сөздерді араластырып сөйлеу де кеңінен таралған. Тіпті сәнге айналды десе де болады. Мұндай шұбалыңқы қолданыстар, жаргондар тілдің тазалығына нұқсан келтіргенмен, жоғарыдай айтқанымыздай, ол арқылы қоғамда қандай әлеуметтік орта қалыптасып жатқанын, жыл сайын дамып жатқан технологиялар арқылы тілімізге қандай жаңа сөздер еніп жатқанын аңғаруға болады. Сол сияқты сөз тіркестерін сауатсыз қолдану сөйлеу тілінің нормаларын да бұзады. Ондай стилистикалық қателер сөйлеу тіліне тән.

Ауызекі сөйлеу мәтінінде кездесетін жаргон сөздерді төмендегідей топтарға бөліп қарастырдық:

1) Құрамына қарай – дара және күрделі.

Дара сөзден болған жаргондар:

/Братан/, анау бағана обедте айтып едіңіз ғой... Бұл мысалдағы «братан» сөзі әдеби нормадағы «аға» деген мағынада жұмсалып тұр. *Екеуіңнің старшағың болып отырмын да.* Бұл жерде жастардың арасында ең жиі қолданылатын жаргон сөздердің бірі «старшак» екенін байқап отырмыз. «Старшак» сөзі «үлкен», «аға» мағынасында қолданылады.

Бүгінде кейбір сөздер өзінің әдеби нормасынан ауытқып, жастардың арасында қолданылатын сленгке айналған. Сөзімізге дәлел болу үшін төмендегі мысалды келтірейік: */И/ қазанбас деп қойдың да сенде анадай өз-өзін қабылдау дейді ғой, /принятие себя/.* Бұл сөйлемдегі «қазанбас» сөзі жалпы әдеби қолданыста данышпандылықтың, бірегейліктің, дарындылықтың белгісі мәнін берсе, қазіргі қолданыста ол ақылы жоқ адамға болмаса адамның тікелей болмысына байланысты қолданылады екен.

Күрделі сөзден болған жаргондар:

Маған, мысалы, басында ұлдар көп жазатын, брат қойсай деген сияқты. «Брат қойсай» деген қолданыс «Бауырым қойшы» деген мағынада жұмсалады. Бұл қолданыстың қазіргі жастардың арасында белсенділігі жоғары. *Жаңағыдай әйелі миын жеп отырады, сен жұмыс істемейсің, азаннан кешке дейін диванда отырасың анау-мынау деп.* Келтірілген мысалда «миын жеу» көп сөйлеу немесе ұрысу мәнінде жұмсалып тұр. Бұл тіркесті бүгінде кейбір заманауи әндердің мәтінінен де жиі кездестіруге болады.

2) Аралас жаргондар:

Орыс тілі арқылы енген:

Енді \\ негативтан көзім ашылмады. Негатив сөзін орыс тілінен қазақ тіліне аударғанда «келеңсіздік» деген мағынаны білдіреді. Ал контекске назар аударсақ, ол «жаман пікір» деген мәнде жұмсалып тұр. Демек бұдан байқағанымыздай, қазіргі жастар «негатив» сөзін жаман сөзінің орнына қолданады.

Ағылшын тілі арқылы енген:

Бәріне /хеллоу/, сәлем сіздермен бірге Зируза және де «5 зат» бағдарламасы. «Хеллоу» сөзі ағылшын тілінен аударғанда «сәлем» деген мағынаны береді. Бұл сөзді осы мағынада жұмсалатынын бәрі біледі. Келесі мысалда кездесетін жаргонды неологизмге жатқызуымызға болады. *Жоқ, рақмет! \\ неге сен бір балаға жақындай салсаң, /шиппинг/ басталып кетеді?* Бұл жердегі «шиппинг» сөзі екі адамның арасындағы жақын қарым-қатынасты білдіреді. Г. Т. Нұрпейісова: «сленг, жаргон және аргоны бір-бірінен ажырата білуіміз керек. Сленгтің жаргон, аргодан негізгі айырмашылығы қолданушы топтың жас ерекшелігі мен кәсіби біліктілігінен көрініс табады. Тілімізде сленг сөздерде кең қоланысқа ие болып отыр. «Көптеген сленг сөздері мен сөйлемшелерінің дөрекі эмоционалдық бояуы бір-бірінен өзгеше реңктермен ерекшеленеді (әзілқой, келекелі, мысқылды, менсінбеген, кеміткен, елемеген, дөрекі және тіпті өрескел)» [8, 1]. Жаргонизмдер мен сленг сөздер де нормаға қайшы болса да ауызекі тілімізде кездесіп отыр.

Әдеби тіл нормасына түспеген, бірақ белгілі бір ортада белсенді түрде қолданылып жүрген сөздердің медиамәтінде кездесуі заңдылық. Себебі әдеби тілге енбейтін сөздердің барлығын қажет емес деп есептеуге болмайды. «... ондай көпшілік халқымыз тұтынып келген, әдебиетке түспей жүрген тың сөздерден жатырқап, бой тарту – бір жағынан, халық тіліне жасалған зорлық, екінші жағынан алғанда, бар қазақ тілін білмей, баурай алмай тұрып, бұлайша паңдық ету қыңырлық пен

астамдық» [9, 167], – деп тұжырымдайды жазушы М. Әуезов. Ұлы жазушының бұл пікірі диалектизмдерге байланысты айтылған. Қазіргі таңдағы жаргон, аргон, сленг сөздер де қарапайым сөздер сияқты ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылуы тіліміздің шұбарлануына ғана емес, ұлттық тіл байлығының жоғалуына әкеліп соқтыру қаупін арттыруы мүмкін. «Сөйлеу тілі лексикасынан диалект, кітаби сөз, жаргондарды да бөлуге болмайды. Сөйлеу тілі лексикасын әдеби сөйлеу тілі лексикасы, бейәдеби сөйлеу тілі лексикасы деп бөлуге болады» [10, 41] немесе «қарапайым сөздер де ауызекі сөйлеу тіліндегі лексиконның бір саласы» [11, 93] деген пікірлер де бар. Ауызекі сөйлеудегі сөз тіркестері өте сирек қолданылады, сөздерді біртұтас тұтастыққа біріктіру негізінен интонация арқылы жүзеге асырылады. Ауызекі тілдегі сөз тәртібінің негізгі қызметі грамматикалық емес, психологиялық болып табылады. Сөздер ойдың қалыптасу дәйектілігінде орналасқан. Әңгімелесудегі сөйлемдер «ойлау» процесімен тығыз байланысты, сондықтан оны анық көрінетін етеді. Сөйлеу тілі әсіресе синтаксистік ерекшелігімен сипатталады. Ең алдымен, бұл бір-бірінен кейін қысқа қарапайым сөйлемдерді қолдануда көрінеді: *«Енді енді тағы бір проектке шақырып жатыр, Алла қаласа басты рөлде». Инверсиялы сөйлемдер жиі қолданылады. Толымсыз сөйлемдердің жұмсалуы: «Министрдің қолында болса, ендеше жаңадан келген *министрға*, жаңадан келген *вице-министрға* айтатын нәрсеміз»* («Ашық алаң» бағдарламасы, «Мектеп оқулықтарындағы олқылықтар»). *«Әлі бір жұмбақ айтпай-ақ қояйын ол жағын»* («Түнгі студия» бағдарламасы, «Алаш тобы»). Тікелей жеке қарым-қатынас жағдайында мұндай сөйлеу табиғи және қалыпты. Ұзақ, әсіресе күрделі сөйлемдер сөйлеу тілінде сирек қолданыста. Өйткені сөйлеушіге де, тыңдаушыға да жай сөйлемдер қолайлы. Ауызекі сөйлеу мәтінінде қаратпалар жиі қолданылады. Тыңдармандарды тарту мақсатында стильдік қызметтері айрықша. Мысалы, *«Ассалаумағалейкум, кеш жарық, құрметті Ұлттық арнаның көрермендері! Кеш жарық, достар!»*

«Ханымдар мен мырзалар, эфирде «Түнгі студия»! Қарсы алыңыздар, Қайрат Әділгерей!»

Егер адам танысы туралы айтатын болса, онда ол әдетте ойланбастан дайын сөйлеу блоктарын қолданады: *Бұл өте қызықты. Оның керемет табиғаты бар. Бізде керемет жер бар – қар алқабы.* Бірақ егер сөйлеуші бір нәрсені еске түсірсе, бір нәрсені түсіндіргісі келсе, онда хабарламаны қалыптастыру процесі байқалады. Мысалы: *жоқ, білесіз бе, біз, ең бастысы, жарықты сөндірдік, ол фотографиялық құрылғыны қайта жүктеді, кенеттен артиллериялық үш оқ қатарынан, сөзбе-сөз құлақтың үстінде, снарядтар құлақтың дәл үстінде ысқырады, жарқылдар бар... Жарық, білесіз бе, бәрі қалай қорқады...* – мұнда келісілген анықтамалар алдын ала

жоспарланбаған, олар сөйлеу процесінде қосылады. Ауызекі тілде барлық маңызды нәрселер сөйлемнің басына қарай «қозғалады», өйткені соңында орналастырылғандардың бәрі қабылданбауы мүмкін. Қарым-қатынастың екі жағы – кім үшін және не үшін – сөздердің сөйлеу тәртібін анықтайды. Ауызекі сөйлеудегі сөздердің реті жазбаша сөйлеудегі сөздердің орналасу нормаларынан соншалықты ерекшеленетіндігіне байланысты, жазушылар әдетте кейіпкерлерінің сөйлеуін көркемдік қайта құру үшін ауызекі сөйлеу құрылымдарын пайдаланады (сөйлеудің стильді бояу функциялары). Ауызекі сөйлеу нормасы – қысқа сөйлемдер, ал қысқа сөйлемдер көбінесе олардың толымсыз болуымен байланысты. Ауызекі сөйлеу жағдайға сүйенетіндіктен, көптеген сөздер қажетсіз болып шығады, өйткені әңгімелесуші мен тыңдаушы бір-бірін бейвербалды амалдар арқылы түсінеді: *«қалайсың ба?» – «Иә жоқ, мүмкін», «құю?» – «Жүр».* Ауызекі тілде күрделі сөйлемдер де кездеседі, бірақ көп компонентті болмайды. Олар көбінесе жай сөйлем немесе екі компонентті құрмалас сөйлем болуы мүмкін. Корпус мәтіндерінде түсіндірме, ыңғайлас және себептік бағыныңқы сөйлемдер басым, ал ондағы сөздер еркін орналасады.

Қорытынды

Сөйлесу шарттары тақырыптың дамуын алдын ала жоспарлауға, яғни мәтінді ұйымдастыруға мүмкіндік бермейді. Біріншіден, сөйлеуші мәтіннің айтылған бөліктерін жадында сақтай алмайды. Екіншіден, әңгімелесуші әрдайым сөйлеуге араласады, тіпті егер негізгі сөйлеуші бір нәрсе туралы монологиялық әңгіме айтса да. Үшіншіден, сөйлеушінің өзі кейбір мәліметтерді еске түсіреді және жоғарыда айтылғандарға оралады, ой қосады, өзін тоқтатады. Төртіншіден, әңгімелесушінің немесе белгілі бір жағдайға байланысты әңгіме мүлдем үзіліп, аяқталмай қалуы мүмкін. Ауызекі тілде мәтін бар ма, әлде оның мәтіндік ұйымы жоқ па? Бұл туралы әртүрлі көзқарастар бар. Бірақ ауызекі тілде мәтіннің бар екенін мойындайтындар да оның ерекшелігі туралы айтады. Әдетте, ауызекі сөйлеу стиліне құрылған мәтіндерде бір тақырыптан екінші тақырыпқа «секірулер» тән. Кейде мәтінге нақты бір тақырып бере алмауымыз мүмкін.

Корпус мәтіндеріндегі әңгіме, диалогта ауызекі сөйлеу стилінің белгілерін атап өтуге болады:

- есімнің өзгертілген формалары Ереке, Әлеке түрінде келуі. Мысалы «Өміркұлды мен өз басым мен Амиеш дим» (Түнгі студия. Өміркұл Айниязов), «Кім кім араларыңызда жасы үлкен кім? Әз ағаң ғой» (Түнгі студия. Өміркұл Айниязов);

- варваризмдердің жиі қолданылуы «Бірде / вечерде тамада болдым дейсіз. Енді сіз ол кезде казіргідей / гонорар айтпайсыз ғо. (Түнгі студия. Өміркұл Айниязов);

- мәтіндегі сөйлемдердің толымсыз сөйлем түрінде келуі... олардың мағынасы сөйлеушіге түсінікті (сондықтан біз бармаймыз); – сөйлем құрылысының сақталмауы, яғни инверсиялы сөйлемдердің қолданылуы (Хаски итін өзім жақсы көремін, иттің образында отырған адам емес пе, иә, жанындағы?).

Тілдің дамуына қоғамдағы жаңалықтар, мәдениаралық қатынастар әсер етуі заңдылық. Десек те тілімізге оңды солды еніп жатқан кірме сөздер мен жаргондардың көптігі және оның сұхбат алып отырған журналисттердің тілінде кездесуі қынжылтады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ**. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы [Текст]. – Алматы, 1997. – 256 б.

2 **Балақаев М., Томанов М., Манасбаев Б., Жанпейісов Е.** Қазақ тілінің стилистикасы. Оқу құралы [Текст]. – Алматы, 2005. – 254 б.

3 **Арнольд И. В.** Стилистика современного английского языка: (Стилистика декодирования): Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Иностр. яз.». – 3-е изд. [Текст]. – М. : Просвещение, 1990. – с. 272 –278.

4 **Жанпейісов, Е.** Қазақ прозасының тілі [Текст] // Монография – Алматы, 1968. – 264 б.

5 Нұрмаханов, Х. Сөз және шеберлік [Текст] // Монография – Алматы, 1987. – 288 б.

6 **Jesperson, O.** Growth and Structure og the English Language / O.Jesperson. [Text]. – London, 1998. – 98 p.

7 **Лаптева, О. А.** Русский разговорный синтаксис. [Текст]. – М. : Наука, 1976. – 399 с.

8 **Нұрпейісова, Г. Т.** Сленгтердің пайда болу тарихы [Электронды ресурс]. – https://emirsaba.org/azastan-respublikasi-bilim-jene-filim-ministr -ligi-ahmet-bajtrs-v3.html?page=34

9 **Әуезов, М.** Әр жылдар ойлары [Текст] // Монография – Алматы, 1959. – 556 б.

10 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі [Текст]. – Алматы. Сөздік – Словарь, 2005. – 440 б.

11 **Балақаев, М.** Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. Оқу құралы [Текст]. – Алматы, 1989. – 96 б.

References

1 **Bolganbaiuly, A., Kaliuly, G.** Kazirgi kazak tilinin leksikologiasy men frazeologiasy. Oku kuraly [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language] [Text]. – Almaty, 1997. – 256 p.

2 **Balakayev, M., Tomanov, M., Manasbayev, B., Zhanpeisov, E.** Kazak tilinin stilistikasy. Oku kuraly [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language] [Text]. – Almaty, 1997. – 256 p.

3 **Arnold, I. V.** Stilistika sovremennogo angliskogo yazika: (Stilistika dekodirovania): Uchebnye posobie dlya studentov ped.ins-tov po spec. «Inostr. yazika». – 3-e izd. [Stylistics of the modern English language: (Stylistics of decoding): Textbook for students of pedagogical in-tov on spec. «Foreign language.» – 3rd ed.] [Text]. Moskow : Prosveshenie, 1990. – 272–278 p.

4 **Zhanpeisov, E.** Kazak prozasynyn tili [The language of Kazakh prose] [Text] // Monografia – Almaty, 1968. – 264 p.

5 **Nurmuhanov, H.** Soz jane sheberlik [Word and skill] [Text] // Monografia – Almaty, 1987. – 288 p.

6 **Jesperson, O.** Growth and Structure og the English Language / O. Jesperson. [Text]. – London, 1998. – 98 p.

7 **Lapteva, O. A.** Ruskii razgovornyi sintaksis [Russian colloquial syntax] [Text]. – Moskow : Nauka, 1976. – 399 p.

8 **Nurpeyisova, G. T.** Slengterdin paida boly tarihy [The history of slang] [Electronic resource] https://emirsaba.org/azastan-respublikasi-bilim-jene-filim-ministr -ligi-ahmet-bajtrs-v3.html?page=34

9 **Auezov, M.** Ar jyldar oilary [Thoughts of different years] [Text] // Monografia – Almaty, 1959. – 556 p.

10 **Kaliev, G.** Til bilimi terminderinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of linguistics terms] [Text]. Dictionary, 2005 – 440 p.

11 **Balakaev, M.** Til madenieti jane kazak tilin okytu. Oku kuraly [Language culture and teaching the Kazakh language] [Text]. – Almaty, 1989. – 96 p.

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**А. К. Кадирхан[1], Г. Төкенқызы[2]*
[1,2]Национальный научно-практический центр
«Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова,
Республика Казахстан, г. Астана.
Принято к изданию 08.09.23.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭЛЕМЕНТОВ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ В ТЕКСТЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО КОРПУСА

Общение человечества в целом происходит через устное общение и письменное общение. В отличие от письменного общения, взаимодействие в современном обществе представляет собой скорее устное общение. Устная речь – это общение, обмен мнениями между двумя или более людьми в повседневной жизни. Это рассматривается стилем устной речи. Главная особенность разговорной речи заключается в ее непосредственном осуществлении, без предварительной подготовки. В статье анализируется использование некоторых языковых единиц в разговорной речи современного общества, причины и последствия их отклонения от нормы, стилистическая функция. Тексты, характерные для разговорного языка, послужившие основой для анализа, взяты из базы «малые корпуса Национального корпуса казахского языка». При анализе данных текстов проводится линвгистический анализ таких особенностей, как обмен звуками в составе некоторых слов в разговорной речи, сокращенные формы глаголов, именных слов, использование жаргона, наречий, варваризмы, подверженность конструкции предложения инверсионному явлению без сохранения. Кроме того, в статье нашли отражение выводы известных ученых, проводивших исследования в таких областях, как стилистика, лексикология. В результате было установлено, что в процессе погружения современного общества в общение без предварительной подготовки речевые языки ориентируются на простые, неполные предложения, а также не заканчиваются одной мыслью, а затем переходят к другой, или повторяются мысли, часто употребляются вводные слова.

Ключевые слова: разговорный язык, стиль, корпус, варваризмы, сленг, инверсия.

**A. K. Kadirhan[1], G. Tokenkyzy[2]*
[1,2]National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna»
named after Sh. Shayakhmetov,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Accepted for publication on 08.09.23.

STYLISTIC FEATURES OF THE ELEMENTS OF COLLOQUIAL SPEECH IN THE TEXT OF THE LINGUISTIC ENCLOSURES

The communication of humanity as a whole takes place through oral communication and written communication. The interaction of modern society, rather than written, has developed into oral communication. Oral speech is communication, an exchange of opinions between two or more people in everyday life. This is considered the style of oral speech. The main feature of colloquial speech is its direct implementation, without prior preparation. The article analyzes the use of some linguistic units in the colloquial speech of modern society, the causes and consequences of their deviation from the norm, stylistic function. The texts characteristic of the spoken language, which served as the basis for the analysis, are taken from the database «small buildings of the National corpus of the Kazakh language». When analyzing these texts, a linguistic analysis of such features as the exchange of sounds in the composition of some words in colloquial speech, abbreviated forms of verbs, nominal words, the use of jargon, adverbs, barbarism, the susceptibility of sentence construction to inversion phenomenon without preservation is carried out. In addition, the article reflects the conclusions of well-known scientists who have conducted research in such areas as stylistics, lexicology. As a result, it was found that in the process of immersion of modern society in communication without prior preparation, speech languages focus on simple, incomplete sentences, and also do not end with one thought, and then move on to another, or thoughts are repeated, introductory words are often used.

Keywords: spoken language, style, corpus, barbarism, slang, inversion.

SRSTI 16.21.61

https://doi.org/10.48081/WJJS4338

***Yu. O. Kamesheva[1], B. K. Zhumabekova[2], B. D. Nygmetova[3]**

[1,2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]Pavlodar Pedagogical University
named after A. Margulan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
*email: yuliya.kamesheva@gmail.com

THE ROLE OF HEDGING IN AMERICAN TALK SHOW DISCOURSE

This research article investigates the prevalent utilization of hedging strategies in the context of American talk show discourse. Through a comprehensive analysis of a diverse range of talk show episodes, this study aims to shed light on how participants in these shows employ hedging to navigate sensitive and contentious topics while maintaining a diplomatic and non-committal stance.

The research employs a mixed-method approach, combining qualitative discourse analysis and quantitative content analysis to identify and categorize various hedging devices used by talk show hosts and guests. Additionally, the study examines the motivations behind the use of hedging in this particular communicative context.

Results indicate that hedging is a prominent feature of American talk show discourse. Hosts and guests often use hedge words and phrases, such as «maybe», «like», «you know», «I think», «I see», etc., to soften their statements and express uncertainty. Furthermore, the research finds that hedging is strategically utilized as a means to evade answering difficult questions, diplomatically discuss controversial topics, and protect personal image and credibility.

By adopting a hedging approach, participants create an environment conducive to open dialogue, encouraging diverse viewpoints.

The findings of this research contribute to the role of hedging in shaping the discourse. The insights gained from this study can be of value to communication scholars, media practitioners, and anyone interested in comprehending the intricacies of language use in American talk show settings. Also, the study serves as a stepping stone for further research on

linguistic strategies used in various media contexts and their impact on audience perceptions and engagement.

Keywords: hedging, talk show discourse, hedging language, communication, media discourse.

Introduction

In recent decades, American talk shows have become an integral part of popular culture and have assumed an instrumental role in shaping public and television discourse. These programs feature engaging hosts, celebrity guests, and often tackle pressing societal issues, inviting a diverse range of opinions and perspectives. Within this context, language serves as the primary means of communication, empowering hosts and guests alike to articulate their viewpoints effectively. However, the complexities of language extend beyond conveying straightforward assertions. Instead, language often manifests in nuanced and ambiguous ways to accommodate varying degrees of certainty or doubt. This is where hedging comes into play – a linguistic phenomenon that scholars have increasingly recognized as influential in communication.

The term «hedging» is used in the field of linguistics and communication studies to describe this phenomenon. It has been a topic of interest among linguists and researchers for many years. Various scholars and researchers have studied the use of hedging in language and its implications for communication and understanding.

One of the earliest influential works on this topic is «Hedges: A Study in Meaning Criteria and the Logic of Fuzzy Concepts» by George Lakoff, published in 1973 [1, p. 471]. This work explored linguistic hedges as expressions that represent fuzzy concepts or vague language. Since then, numerous researchers have contributed to the understanding of linguistic hedging, its functions, and its impact on language and communication.

Hedging refers to the use of linguistic markers or expressions that soften the impact of a statement, providing a level of flexibility and hedging one's commitment to the expressed proposition. This phenomenon allows participants in talk show discussions to navigate through contentious topics while mitigating potential conflicts and preserving social harmony. In the context of American talk shows, hedging is not just a mere linguistic strategy but an intricate communication tool that can establish rapport, manage face concerns, and foster an atmosphere of open dialogue.

Despite the significance of hedging in communication, its role in American talk show discourse remains underexplored in the academic literature. This study seeks to bridge this gap by shedding light on the various functions of hedging in this specific context. By examining the linguistic patterns of hedging in transcripts

of popular talk shows, we aim to unravel the pragmatic and social motivations behind its use.

The objectives of this research are threefold:

1) to identify the prevalent hedging strategies employed by hosts and guests in American talk show discourse;

2) to analyze the discourse functions of hedging;

3) to explore the potential influence of hedging on audience perception and engagement.

Understanding these aspects is vital for comprehending the intricacies of language use in this influential form of media, as well as its potential ramifications on shaping societal attitudes and opinions.

Materials and methods

In this scientific article we employ a qualitative content analysis approach to analyze a corpus of transcripts from a selection of prominent talk shows, covering a range of topics and episodes.

The materials consist of transcriptions of talk show episodes recorded from a variety of sources. We selected a diverse sample of talk shows, including daytime and late-night formats, featuring different hosts and guests to ensure a representative dataset: «The Wendy Williams Show», «The View», «The Oprah Winfrey Show», «The Ellen DeGeneres Show», «The Tonight Show», «The Late Late Show», «Jimmy Kimmel Live!», etc.

For the methods, we used the method of linguistic observation and description, the method of interpretation, and the method of contextual analysis to identify and extract instances of hedging expressions used by both hosts and guests. We developed a coding scheme to categorize different types of hedging.

To explore the functions of hedging, we conducted an in-depth qualitative and quantitative analysis of the hedged statements and their contextual occurrences.

Results and discussion

The investigation into the role of hedging in American talk show discourse revealed some patterns in the language use of hosts and guests. The analysis of transcript data from a diverse selection of talk shows exposed a notable prevalence of hedging, with approximately 70% of utterances containing at least one instance of this linguistic strategy. This suggests that hedging is a widely employed phenomenon in the context of American talk show communication.

The quantitative analysis revealed the most prevalent hedging markers during the discourse: «you know», «I think», «I mean», «kind of», «well», «like», «I guess», «I see», «I believe», «just», «feel like», «sort of», «bit of», «about», etc. According to T. Gribanova, the scholars suggested that hedges should be divided into two major classes – approximators and shields. Approximators subdivided into adaptors and rounders. Shields fall into two groups: plausibility shields and

attribution shields [2, p. 87]. Figure 1 presents the common types of hedges used in American talk show discourse.

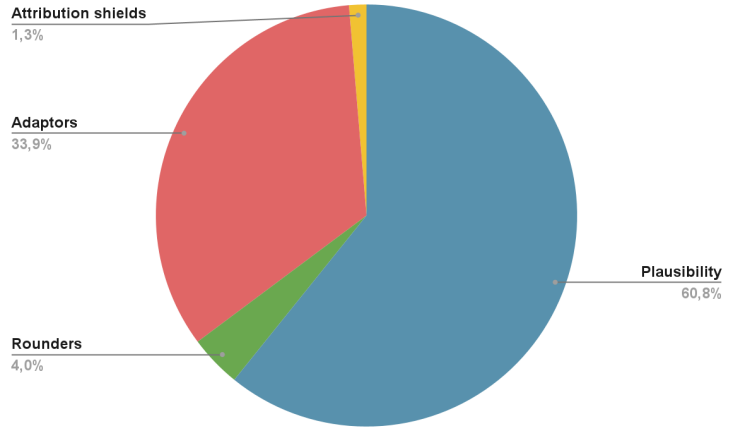

Figure 1 – Common types of hedges in American talk show discourse

Plausibility shields were the most frequently used hedging device, accounting for approximately 61 % of all hedging instances in the corpus. Adaptors, rounders and attribution shields followed, constituting almost 34 %, 4 % and 1,3 % of the total hedging occurrences, respectively.

The dominance of plausibility shields as the most frequently used hedging markers aligns with previous research on hedging in other discourse contexts. Shields in general offer speakers a way to indicate uncertainty without compromising the essence of their statements, making them particularly suitable for the interactive and persuasive nature of talk show discussions.

The qualitative analysis provided insights into the pragmatic functions of hedging in American talk show discourse. The study identified six primary discourse purposes of hedging:

1 Managing controversy: Talk shows often feature heated debates and discussions on contentious issues. Hedging allows participants, including hosts and guests, to present their viewpoints in a more diplomatic manner, reducing the likelihood of aggressive confrontations.

2 Preserving credibility: By using hedging language, talk show participants can demonstrate humility and openness to alternative perspectives. This can enhance their credibility as they appear more willing to engage in thoughtful discussion rather than asserting absolute certainty.

3 Facilitating conversation: Hedging can foster a more comfortable and collaborative atmosphere in talk shows. By acknowledging the possibility of multiple viewpoints, participants encourage others to share their opinions, leading to more interactive and engaging conversations.

4 Easing tension: In emotionally charged discussions, hedging can help mitigate potential conflicts. By framing their statements with hedging language, individuals can show respect for differing opinions, reducing the likelihood of hostile exchanges.

5 Adhering to broadcasting regulations: Some talk shows are subject to broadcasting guidelines that require balanced viewpoints and respectful language. Hedging can be a tool for hosts and guests to meet these requirements while still expressing their opinions.

6 Appealing to a broader audience: Talk shows often have diverse viewership with varying beliefs and values. Hedging allows hosts and guests to cater to a wider audience by avoiding the perception of being overly dogmatic or polarizing.

Examples of hedging language in talk show discourse may include phrases like:

- «In my opinion, I think…»
- «It's possible that…»
- «Some people might argue that…»
- «I'm not entirely sure, but…»
- «It seems to me that…»
- «It's worth considering the idea that…»

The functions of hedging observed in this study reveal the multifaceted nature of language use in these media platforms. Mitigating confrontation and maintaining politeness demonstrate how hedging contributes to the overall civility and harmony of talk show conversations. In an era where views can easily escalate into misunderstandings, hedging offers an essential mechanism for fostering productive dialogue and promoting understanding among divergent viewpoints. Hosts and guests recognize the importance of projecting a balanced portrayal of their knowledge, expertise, and openness to learning from others. This practice not only enhances the credibility of speakers but also encourages audience engagement and receptivity.

While the present study provides valuable insights, it acknowledges some limitations. The reliance on publicly available transcripts may restrict the depth of analysis, as non-verbal cues and paralinguistic features inherent in spoken discourse are not captured. Future research could complement these findings by incorporating audiovisual data to explore the interplay between verbal and non-verbal aspects of communication.

This scientific article contributes to our understanding of how hedging shapes American talk show discourse. The results highlight the pragmatic significance of hedging as a means to manage confrontational situations, maintain politeness, and exhibit expertise. Such insights are valuable not only for scholars studying linguistics and communication but also for talk show producers, hosts, and guests seeking to optimize their impact on audience engagement and perception. By comprehending the intricate role of hedging, we advance our knowledge of how language operates in the influential realm of American talk shows and its potential influence on shaping societal attitudes and opinions.

Conclusion

This study delved into the role of hedging in American talk show discourse, aiming to unravel the multifaceted functions and implications of this linguistic phenomenon. Through a comprehensive analysis of a diverse corpus of talk show transcripts, we identified the prevalence of hedging strategies, including approximators (adaptors and rounders) and shields (plausibility shields and attribution shields). Furthermore, the qualitative examination of discourse functions revealed six primary purposes of hedging: managing controversy, preserving credibility, facilitating conversation, easing tension, adhering to broadcasting regulations, and appealing to a broader audience.

The results of this research underscore the pivotal role that hedging plays in shaping communication dynamics within the context of American talk shows. By employing hedging markers and expressions, hosts and guests tactfully navigate contentious issues, reduce the likelihood of conflicts, and foster an atmosphere of openness and respect. The practice of hedging also contributes to maintaining politeness, promoting positive social interactions, and preserving harmonious dialogue even amidst differing perspectives.

The implications of our findings extend beyond the realm of academia. Talk shows, being influential platforms that shape public opinion and social norms, can leverage the insights garnered from this research to enhance their communication strategies. Emphasizing the use of hedging in promoting constructive and respectful discourse can contribute to a more informed and harmonious society.

Nevertheless, this study recognizes certain limitations. The reliance on publicly available transcripts restricted our analysis to the verbal aspects of communication, omitting non-verbal cues and paralinguistic features present in spoken discourse. Future research could incorporate audiovisual data to obtain a more comprehensive understanding of the interplay between language and other modes of communication in talk show interactions.

The significance of hedging in American talk show discourse lies in its ability to mediate the complexities of communication within these influential platforms. As a communicative strategy, hedging fosters a conducive environment

for productive dialogue, encourages the consideration of diverse viewpoints, and projects humility and expertise simultaneously. Our findings offer valuable insights for scholars in linguistics and communication studies, while also providing practical implications for talk show hosts, producers, and guests seeking to optimize their impact on the audience.

By deepening our understanding of the role of hedging, we advance our knowledge of language use in American talk shows, ultimately contributing to the broader exploration of discourse analysis and sociolinguistics. As talk shows continue to wield significant influence in shaping public discourse, the comprehension of linguistic strategies, such as hedging, is paramount in cultivating a more informed and empathetic society.

References

1 **Lakoff, G.** Hedges: a study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts [Text] // Journal of Philosophical Logic. – 1973. – № 2(4). – P. 471.

2 **Gribanova, T. I., Gaidukova, T. M.** Hedging in different types of discourse [Text] // Training, Language and Culture. – 2019. – № 3(2). – P. 87.

3 **Ормаханова, Е. Н.** Телевизионный дискурс как часть дискурса масс-медиа [Текст] // Вестник КазНУ. Серия журналистики. – 2016. – № 1(39). – С. 207–210.

4 **Fraser, B.** Pragmatic competence: the case of hedging. In G. Kaltenböck, W. Mihatsch & S. Schneider (eds.). New approaches to hedging [Text]. – Emerald, 2010. – P. 15–34.

5 **Liu, J.** A pragmatic analysis of hedges from the perspective of politeness principle [Text] // Theory and Practice in Language Studies. – 2020. – Vol. 10, № 12. – P. 1614–1619.

6 **Ормаханова, Е. Н.** Особенности жанров телевизионного дискурса [Текст] // Вестник КазНУ. Серия журналистики. – 2015. – № 1/2(37). – С. 533-535.

7 **Johansen, S. H.** Hedging in spoken conversations by Norwegian learners of English [Text] // Nordic Journal of Modern Language Methodology. – 2020. – № 8(2). – P. 27–48.

8 **Neary-Sundquist, C.** The use of hedges in the speech of ESL learners [Text] // Estudios de linguistica inglesa aplicada. – 2013. – №13. – P. 149–174.

9 **Salager-Meyer, F.** Scientific discourse and contrastive linguistics: hedging [Text] // European Science Editing. – 2011. – № 37(2). – P. 35–37.

10 **Liu, J., Li, X.** The Clausal Realization of Hedges in Teacher Talk [Text] // International Journal for Innovation Education and Research. – 2017. – Vol. 5 № 5. – P. 113–120.

References

1 **Lakoff, G.** Hedges: a study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts [Text]. Journal of Philosophical Logic. – 1973. – № 2(4). – P. 471.

2 **Gribanova, T. I., Gaidukova, T. M.** Hedging in different types of discourse [Text]. Training, Language and Culture. – 2019. – № 3(2). – P. 87.

3 **Ormaxanova, E. N.** Televizionny`j diskurs kak chast` diskursa mass-media [Television discourse as part of mass media discourse] [Tekst]. In Vestnik KazNU. Seriya zhurnalistiki. – 2016. – №1(39). – P. 207–210.

4 **Fraser, B.** Pragmatic competence: the case of hedging. In G. Kaltenböck, W. Mihatsch & S. Schneider (eds.). New approaches to hedging [Text]. – Emerald, 2010. – P. 15–34.

5 **Liu, J.** A pragmatic analysis of hedges from the perspective of politeness principle [Text]. Theory and Practice in Language Studies. – 2020. – Vol. 10, № 12. – P. 1614–1619.

6 **Ormaxanova, E. N.** Osobennosti zhanrov televizionnogo diskursa [Features of genres of television discourse] [Tekst]. In Vestnik KazNU. Seriya zhurnalistiki. – 2015. – № 1/2(37). – P. 533–535.

7 **Johansen, S. H.** Hedging in spoken conversations by Norwegian learners of English [Text]. Nordic Journal of Modern Language Methodology. – 2020. – № 8(2). – P. 27–48.

8 **Neary-Sundquist, C.** The use of hedges in the speech of ESL learners [Text]. Estudios de linguistica inglesa aplicada. – 2013. – № 13. – P. 149–174.

9 **Salager-Meyer, F.** Scientific discourse and contrastive linguistics: hedging [Text]. European Science Editing. – 2011. – № 37(2). – P. 35–37.

10 **Liu, J., Li, X.** The Clausal Realization of Hedges in Teacher Talk [Text]. International Journal for Innovation Education and Research. – 2017. – Vol. 5 № 5. – P. 113–120.

Accepted for publication on 08.09.23.

**Ю. О. Камешева[1], Б. К. Жумабекова[2], Б. Д. Ныгметова[3]*
[1,2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

АМЕРИКАНДЫҚ ТОК-ШОУ ДИСКУРСЫНДА ХЕДЖИРЛЕУДІҢ РӨЛІ

Бұл мақалада американдық ток-шоулардың дискурсы контекстінде хеджирлеу стратегияларының кең қолданылуы зерттеледі. Ток-шоудың түрлі эпизодтарын жан-жақты талдаудың арқасында бұл зерттеу шоуға қатысушылардың хеджирлеуін іс жүзінде және даулы тақырыптар бойынша навигация үшін пайдалануға, сонымен қатар дипломатиялық және жалтару позициясын сақтауға бағытталған.

Зерттеуде ток-шоудың жетекші және қонақтары пайдаланатын хеджирлеудің түрлі тәсілдерін анықтау және жіктеу үшін дискурстың сапалық талдауын және контенттің сандық талдауын үйлестіретін аралас тәсіл пайдаланылады. Бұдан басқа, мақалада осы нақты коммуникативтік контексте хеджирлеуді пайдалану себептері қаралады.

Американдық хеджирлеу нәтижесі ток-шоулардың дискурсына тән сипат екенін көрсетеді. Жетекшілер мен қонақтар «мүмкін», «қалай», «сіз білесіз», «мен ойлаймын» сияқты хеджирлеуші сөздер мен сөз тіркестерін жиі қолданады.

Хеджирлеу тәсілін қолдана отырып, қатысушылар ашық диалогқа ықпал ететін ортаны жасайды, түрлі көзқарастарды көтермелейді.

Зерттеу нәтижелері дискурстың осы түрін қалыптастыруда хеджирлеудің рөліне өз үлесін қосады. Зерттеу нәтижесінде алынған қорытындылар коммуникация жөніндегі мамандарға, БАҚ саласындағы мамандарға және американдық ток-шоулардың дискурсында тілді пайдаланудың жіңішкелігіне қызығатындардың барлығына пайдалы болуы мүмкін. Бұдан басқа, бұл мақала әртүрлі медиалық контекстерде пайдаланылатын тілдік стратегияларды одан әрі зерттеу және олардың аудиторияны қабылдау мен тартуға әсері үшін бастапқы нүкте болып табылады.

Кілтті сөздер: хеджирлеу, ток-шоу дискурс, хеджирлеу тілі, коммуникация, медиадискурс.

**Ю. О. Камешева[1], Б. К. Жумабекова[2], Б. Д. Ныгметова[3]*
[1,2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Принято к изданию 08.09.23.

РОЛЬ ХЕДЖИРОВАНИЯ В ДИСКУРСЕ АМЕРИКАНСКИХ ТОК-ШОУ

В данной статье исследуется распространенное использование стратегий хеджирования в контексте дискурса американских ток-шоу. Благодаря всестороннему анализу различных эпизодов ток-шоу, это исследование направлено на то, чтобы пролить свет на использование хеджирования участниками шоу для навигации по деликатным и спорным темам, сохраняя при этом дипломатичную и уклончивую позицию.

В исследовании используется смешанный подход, сочетающий качественный анализ дискурса и количественный анализ контента для выявления и классификации различных способов хеджирования, используемых ведущими и гостями ток-шоу. Кроме того, в статье рассматриваются мотивы использования хеджирования в данном конкретном коммуникативном контексте.

Результаты показывают, что хеджирование является характерной чертой дискурса американских ток-шоу. Ведущие и гости часто используют хеджирующие слова и словосочетания, такие как «может быть», «как», «вы знаете», «я думаю», «я вижу» и т. д., чтобы смягчить свои высказывания и выразить неуверенность. Кроме того, исследование показывает, что хеджирование стратегически используется как средство уклонения от ответов на сложные вопросы, дипломатического обсуждения спорных тем и защиты собственного имиджа и авторитета.

Применяя подход хеджирования, участники создают среду, способствующую открытому диалогу, поощряя различные точки зрения.

Результаты исследования вносят свой вклад в роль хеджирования в формировании данного типа дискурса. Выводы, полученные в результате исследования, могут быть полезны специалистам по коммуникациям, специалистам в области СМИ и всем, кто интересуется тонкостями использования языка в дискурсе

американских ток-шоу. Кроме того, данная статья служит отправной точкой для дальнейших исследований языковых стратегий, используемых в различных медийных контекстах, и их влияния на восприятие и вовлеченность аудитории.

Ключевые слова: хеджирование, дискурс ток-шоу, язык хеджирования, коммуникация, медиадискурс.

SRSTI 16.01.45

https://doi.org/10.48081/FCMA2981

D. E. Kapanova[1], Sh. G. Iskakova[2], N. S. Bissalieva[3]

[1]Academy of Physical Education and Mass Sports,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2,3]Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University,
Republic of Kazakhstan, Uralsk
*e-mail: damelia07@mail.ru

MOTIVATION – AN ELEMENT IN STUDY ENGLISH BY STUDENTS FROM ACADEMY OF PHYSICAL EDUCATION AND MASS SPORTS

English learning is more of a must than a choice or propensity. No teacher can neglect this crucial component of a systematic and pedagogical approach since students' motivation is such a crucial component of learning a foreign language. The aptitude for learning these languages, student intellect, tenacity or drive, the function of programs and textbooks, and the role of the foreign language teacher can all be listed as elements that favor learning foreign languages.

The research's goal is to streamline the Academy of Physical Education and Mass Sports students' professional English language skills training program.

The purpose of the paper is to examine both theory and practice in the English department of the Academy of Physical Education and Mass Sports (APEMS).

By studying the specialized texts, the following results are to be achieved: the formation of the oral and written communication skills, as well as the achievement of some performances that allow the student to read fluently the literature in the studied foreign language. Conclusions: The subject of student motivation is studied by most of the professors at the Department in the APEMS. That is why, at the methodical assemblies of the Department in common with the High School colleagues, we have exchanged experience in the field, concluding that most foreign language teachers opt for the use of modern methods and different means of motivating students to learn systematically and creatively.

Keywords: English, language learning, motivation, model, study focus, key elements.

Introduction

No teacher can neglect this crucial component of a systematic and pedagogical approach since students' motivation is such a crucial component of learning a foreign language. The aptitude for learning these languages, student intellect, tenacity or drive, the function of programs and textbooks, and the role of the foreign language instructor can all be listed as elements that favor learning foreign languages.

We see that motivation is examined differently when looking at learning a foreign language compared to other topics. The student either picks up skills through their parents' motivation to study a foreign language or from their own ambition to do well. The goal still remains the mastery of language as a tool for communication in a variety of real-world scenarios, a learning process that is artificial by nature and requires the instructor to impart their own authentic stamp.

Foreign language nowadays is a necessary component of university training of future specialists in any field. A highly qualified specialist who speaks a foreign language is more mobile, competitive in the labor market and professionally significant. However, it is no secret that in a non-language university, the discipline «Foreign Language» is just a required topic that students must study in accordance with the curriculum. According to S. E. Zaitseva, «despite the undeniable benefits and importance of the English language, students of non-linguistic specialties do not consider it a necessary subject to study.» The majority of them do not regard it as a necessary subject, believing that they would not require English in their professional activities.» [1]. Thus, it is clear that students' lack of or insufficient enthusiasm to study a foreign language in a non-linguistic institution might be a substantial impediment to the process of successful acquisition of foreign language speaking. The process of successfully acquiring foreign language speaking activity might be greatly hampered.

In our country, English language training is a colossal failure. Students' formal English training from elementary school is still seen as insufficient.

This is demonstrated by the students' performance on a daily test at school or even on a Unified National Testing (UNT). In Kazakhstan, it is also common for students to utilize English only seldom. It is caused by a lack of confidence and apprehension when speaking English. Based on these considerations, the instructor must improve the efficacy of their English lesson in order to make it more efficient for the students.

ESL (English as a Second Language) is the practice or study of English by speakers of diverse native tongues. English is taught as a second language in schools of Kazakhstan. Although the students make an attempt to adjust, they are having difficulty since Kazakh schools and universities must fully highlight the importance of the English language. In the view of Blagonravova M. A.

«Motivation aids in overcoming objective problems caused by a lack of talents or experience in the language environment, which is more available to foreign language learners in other countries» [2, p. 11]. As a result, enhancing students' motivation as the key determinant of success in acquiring the discipline «Foreign Language» is the primary duty of the instructor in the execution of the learning process.

Theorist-researchers John Nicholls, Carol Dweck, and Martin Covington concentrated on the goals/objectives people pursue in instances of success or achievement. The motivating foundation for reaching a certain goal (such as learning to get excellent grades for the exam or to enhance knowledge) is orientation toward one target rather than another. Convington, on the other hand, claims that people are motivated by the desire to uphold their sense of self-worth. Nicholls and Dweck argue that the desire to demonstrate a high ability or to avoid negative ratings of skill is the primary motivator of the achievement/success behavior [3].

In this dynamic world where barriers seem to dissolve into a steady communication process, but where language as a means of communication remains the last and most tenacious barrier of the past, television, radio, international travel, and international exchanges make students aware of the need to learn and master at least one foreign language.

Unquestionable benefits of learning a foreign language through communication include:

1 Developing pupils' modes of expression, which has positive impacts on the mastery of the mother tongue;

2 On a moral and human foundation, communication-based approaches foster and build a spirit of tolerance and openness, of which our contemporary consciousness is all mindful.

3 Communication-based approaches foster and advance a spirit of tolerance and openness, of which our contemporary consciousness is all cognizant, from a moral and human perspective. Three distinct strategic goals must be included in a quality foreign language program in order to accomplish these goals:

• a communication aim;

• a linguistic goal of reflection on the language we use to educate pupils to communicate while also comparing reflection on the home tongue;

• a cultural goal without which the student's improved communication skills run the risk of being ineffective.

The teacher must develop learning-assessment strategies that will best suit the various student categories while keeping in mind these three objectives, which are, hopefully, illustrated in the best programs and manuals. It is immediately clear that the gradual mastery of a communication tool is the primary source of motivation

and the best assurance of success. For this reason, communication skills should come first in foreign language textbooks.

The fundamental abilities outlined in communication in the native tongue are often covered in communication in other languages. Additionally, it is based on the capacity to comprehend, articulate, and interpret ideas, concepts, thoughts, feelings, facts, and opinions in oral and written forms (heard, spoken, read, and written), in appropriate social and cultural contexts (in education and professional training, the workplace, and free time), about someone else's needs and wants. Foreign language communication calls for abilities like negotiation and cross-cultural sensitivity. Depending on the individual's social and cultural milieu, the environment, their needs and/or interests, the amount of advanced knowledge differs throughout the four dimensions (listened, spoken, read, and written) and between languages [4].

The importance of learning English is determined by its motivation. Today's globe faces enormous chances and difficulties as it adjusts to major changes that haven't been witnessed in a century. The pattern of sustainable development presents significant possibilities and changes for second language acquisition. English serves as a tool for training professionals with an international perspective and competence in addition to being a crucial medium for coping with the growth of modernization and globalization. Students' enthusiasm for studying English affects how actively they learn the language.

Numerous research and theories have sought to explain the phenomena of students' desire and skill in second languages. English is a high-status language for education and employment opportunities [5]. Although each of these models says that motivation is crucial for learning a second language, the concepts utilized to support this assumption differ. These models identify individual variations in second language competency and suggest that these characteristics influence what happens in language lessons.

Despite the fact that each of these models says that motivation is crucial for learning a second language, the concepts utilized to support this assumption differ between models. These models identify individual variations in second language competency and suggest that these characteristics influence what happens in language lessons. There may be insufficient social acceptance for the idea of becoming proficient in English, insufficient opportunities for interaction with English speakers, insufficient strong role models promoting English learning, and insufficient English input in the environment.

All of these elements, which we know contribute to successful second language learning, are absent in the majority of circumstances.

There is typically insufficient English input in the environment, probably insufficient opportunities for interaction with English speakers, typically

insufficient strong role models promoting English learning, and possibly insufficient social acceptance for the idea of becoming proficient in English. All of these elements are proven to help in second language acquisition. Because of these unfavorable circumstances, a student must be extremely driven in order to succeed in learning English. Motivation is undeniably important while learning a second or foreign language. It is widely acknowledged that students who are extremely driven are more likely to succeed in language studies [6, p. 98].

Motivation is defined as "the internal process that can't be directly observed but that activates, guides and maintains overt behaviour" [7] Motivation should be viewed as a hybrid concept, an internal attribute that is the result of an external force [8]. The person who is motivated puts forth effort, is persistent and focused on the task at hand, has goals, desires, and aspirations, enjoys the activity, experiences positive reinforcement from success and disappointment from failure, makes judgments about success or failure, is stimulated, and uses strategies to help them achieve their objectives. External incentives and penalties for performing the work successfully might serve as one sort of external motivation. Internal factors like the delight derived from the behavior can also serve as motivation.

Materials and Methods

For ESL students to be successful in studying English, motivation is crucial. In the literature review, instrumental motivation is one of the motives covered. Crystal, D. [9] noted that instrumental motivation was crucial for individuals learning a language, especially a foreign language, for their external advantages, such as the objective of acquiring a decent career. Researchers found that strong instrumental motivation helped EFL students from many nations understand English. According to Mao [10], English as a Foreign Language (EFL) students discovered that students had significant instrumental motivations for learning the language; also, students were career-oriented and learned English primarily for reasons related to their field of work. When studying foreign language learning, we see that motivation is analyzed differently than in other topics. The student learns either through their parents' ambition to grasp a foreign language or from their own motivation to excel. The eventual goal, however, is mastery of language as a method of communication in many contexts of everyday life, learning that will always be artificial and to which the teacher must imprint his/her authenticity.

There were 260 participants in the entire sample (N), of which two sub-samples (N=260) were included. These students were enrolled in 4-year undergraduate study programs at two sets of Academies: Exercise Therapy Instructors and Sports School Coaches. The first sub-sample (N1=160) included 100 students and 160 students from the group of Exercise Therapy Instructors and Sports School Coaches, respectively. The typical age was 19. Given that males have typically selected a more professional orientation, it was predicted that the

majority of the students in the group of Sports School Coaches were male (M=160). The second subsample was made up of the Exercise Therapy Instructors group's students (N2=100). The pupils were twenty years old on average. The majority of the students were women.

The research device has two components. Age, gender, study program, and year of study were among the demographic information gathered in the first section. The Questionnaire for Measuring Type and Intensity of Motivation of Students for Learning English as a Foreign Language, which was designed to assess different motivational styles among students studying English as a foreign language, made up the second section.

TIMLEFL is a self-evaluation tool with 32 items that assesses three different forms of motivation: pragmatic-communicative, emotional, and integrative. Students were asked to rate their agreement with each statement on a five-point Likert scale, with 1 being the strongest disagreement and 5 being the strongest agreement. The instrument demonstrated a tolerable level of internal consistency, and it appears that all of its original dimensions have a low but acceptable level of reliability, as shown by the following Cronbach's alpha coefficients: pragmatic-communicative (0,84), emotional (0,73), and integrative (0,65) motivation.

The study was conducted at the Academy of Physical Education and Mass Sports during normal sessions in the winter semester of the school year 2022–2023. To prevent bias, the participants were informed of the study's broad objectives without learning its specific goal. All participants were given anonymity and requested to provide honest and truthful answers. The Heads of Department promptly granted the necessary clearances.

Results and Discussions

According to descriptive indicators, pragmatic-communicative motivation has the highest average mean (with standard deviations) (M=4.04; SD=0.66), followed by affective motivation (M=3.22; SD=0.75), and integrative motivation has the lowest (M=2.21; SD=0.93). The Friedman test findings suggest that the differences between means are statistically significant.

Gender variations in all aspects of student motivation for ESL learning were investigated.

As indicated in Table 1, gender disparities in all three categories of student motivation are statistically significant. In compared to male students, female students had statistically significant average scores in all three categories of student reasons for learning English as a foreign language.

According to Cohen [10], females constantly outperform their male counterparts when it comes to language learning. A simple explanation for these findings might lead us to believe that female students value the communicative aspect (using foreign languages in general and for business purposes) more than

male students, but that male students value the international status of English more. The findings reveal a larger attachment of both genders to the pragmatic-communicative motivational type, implying that students in general value communication and practical goals such as further education and work prospects.

Table 1 T – tests of gender differences in motivation for learning English as a foreign language

Type of motivation	t-test (df=170)	p	M Male (120)	σ Male (120)	M Female (52)	σ Female (52)
Pragmatic-communicative	**-5.36**	**0.00**	46.84	8.25	52.42	5.20
Affective	**-4.67**	**0.00**	18.36	4.12	21.63	4.44
Integrative	**-2.98**	**0.00**	8.29	3.45	10.10	4.09

Legend: M= Mean; σ= Standard Deviation

Table 2 T – tests to see if there are changes in motivation for learning English as a foreign language based on the program of study

Type of motivation	t-test (df=170)	p	M TR (107)	σ TR (107)	M INS (65)	σ INS (65)
Pragmatic-communicative	**-4,29**	**0,00**	46,76	8,41	51,45	5,89
Affective	**-4,13**	**0,00**	18,30	4,15	21,08	4,48
Integrative	-1,81	0,07	8,44	3,59	9,49	3,91

Legend: M= Mean; σ= Standard Deviation

Table 2 shows that there are two statistically significant variations in the relevance of different forms of motivation for learning English in connection to the program of study. Taking these two significant differences into account, a substantial tendency of higher means for students in the Instructor (INS) group may be noticed. This finding supports our initial hypothesis that students in the Instructor (INS) group are more motivated to study English than students in the TR (coach) group. Perhaps the reasons are that pupils from the TR (coach) group are from our country's villages.

Table 3 – changes in motivation for studying English as a foreign language according on academic year

Type of motivation	F-test (df=2,169)	p	M 1st year (79)	σ 1st year (79)	M 2nd year (50)	σ 2nd year (50)
Pragmatic-communicative	0,79	0,46	48,76	8,63	47,42	7,94
Affective	0,04	0,97	19,25	4,82	19,40	4,25
Integrative	0,05	0,95	8,87	3,76	8,70	3,63

Legend: M= Mean; σ= Standard Deviation

Table 3 demonstrates that there are no statistically significant changes in the relevance of different forms of motivation for learning English based on the year of study. This supports our initial premise that a year of study is insufficient time to detect any meaningful variations in the degree of enthusiasm for learning English as a foreign language.

This study found that students' desire to learn English is heavily influenced by their understanding of the importance of English as an international language, their pragmatic objectives, such as job, but also socialization and integration into the global society. On a broader level, societal variables such as social dynamics or power dynamics between languages might influence motivation. Our key result is that female students are more motivated than male pupils to study English.

As predicted, the program of study has a crucial influence in defining motivational kinds and intensity - students in the group INS are much more driven to learn English than students in the group TR. However, the year of study has found to have little bearing on the amount of desire. According to the results of this survey, foreign language competency may have a substantial impact on student motivation to learn a foreign language.

Given that various student attributes, including motivation [8], exhibit a significant amount of contextual and temporal variation (variation from time to time and from situation to situation), the authors believe the findings of this study would be best compared and used in future research on motivation in the classroom context focusing on and studying other programs of study at the Academy of Physical Education and Mass Sports. Future research should be conducted on a broader student population to shed more light on student motivation in learning ESL, allowing for the development of practical formulae for motivating students based on their gender, year of study, and program of study.

Conclusion

In order to learn a second language, motivation is crucial. According to the current study, students with positive motivation have more success learning a

second language than those with negative motivation. Motivation, highlighting its significance for acquisition of a second language in the modern era.

This study looked at the disparities, gender differences, and motivating effects on English proficiency among APEMS English learning students.

The internal organization of pupils' motivation to study English was a significant factor. The results showed that intrinsic curiosity, learning context, personal growth, and international communication made up the majority of ethnic students' motivation for studying English. Students' interests in the English language, culture, science, and technology were referred to as their intrinsic motivation.

The primary driving force behind the learning environment was interest in English classes, instructional strategies, and teaching resources. The incentive for personal growth of pupils was referred to as the learning process's goal. Students with strong English language skills may have more options to find employment and further their careers. The design of study abroad programs, as well as employment and living abroad, was cited as the driving force for international interchange.

Individual characteristics, particularly motivation, have been identified as important in the language learning process by research on second language acquisition. Motivation is increasingly recognized as a learner trait that interacts with other individual differences as well as contextual influences.

Our findings, albeit just a little contribution to the field, have proven the value of studying motivation for learning English as a foreign language in the formal learning setting. The findings corroborate our first premise.

Three statistically significant gender differences have been discovered to support our theory. Male students appear to be much less driven to study English than female students, and this holds true for all three motivational kinds. The key conclusion in this study on gender disparities is that female students constantly see learning English as more significant, not only from a pragmatic-communicative standpoint, but also from a higher inclination for integration into the global society. Statistically significant variations have also been identified in connection to the program of study. There was a significant difference in two motivational kinds found for students in the INS group: pragmatic-communicative and emotional. Finally, no statistically significant changes in regard to the year of research were found.

References

1 **Зайцева, С. Е.** Формирование мотивации изучения иностранного языка у студентов неязыковых специальностей [Текст] / С. Е. Зайцева // Научный аспект. – 2013. – № 1. С. 26–28.

2 **Благонравова, М. А.** Пути повышения иноязычной лингвистической компетенции студентов экономических специальностей [Текст] / М. А. Благонравова // Материалы ХВИИ Школы повышения квалификации преподавателей иностранных языков вузов экономического профиля. – РЭУ им. Г. В. Плеханова, 2016. С. 10–16.

3 **Braniste, G., Calugher, V., & Lungu, E.** The quality of education and training in the context of knowledge based society. [Text] / In V. Manolachi, C. M. Rus & S. Rusnac (Eds.) // 3rd Central and Eastern European LUMEN International Conference «New Approaches in Social and Humanistic Sciences»: Chisinau, Republic of Moldova, June 8–10, 2017. pp. 103–110.

4 **Budevici-Puiu, L., & Manolachi, V.** (2016). The model of internal benchmarking of higher educational institution of physical culture – A strategic tool for achieving the performance. [Text] / Central and Eastern European LUMEN Conference «New Approaches in Social and Humanistic Sciences»: Chisinau, Republic of Moldova, 11–13 September, 2015. pp. 77–84.

5 **Berkowitz, Ruth.** School matters: The contribution of positive school climate to equal educational opportunities among ethnocultural minority students. [Text] // Youth & Society. – 2022. № 54. – P. 372–396.

6 **Bokan-Smith, Kate E.** A Mixed Methods Study of Motivational Teaching Strategies in the ESL Classroom in Australia. [Text] / – A thesis submitted in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy / Kate E. Bokan-Smith. – Sydney: Faculty of Education and Social Work, The University of Sydney, 2016. – 262 p.

7 **Tranquillo, Joseph, Stecker Mona.** Using intrinsic and extrinsic motivation in continuing professional education. [Text] / Joseph Tranquillo, Mona Stecker // Surgical neurology international. – 2016. № 7 – P. 197

8 **Dörnyei, Zoltán.** Attitudes, orientations, and motivations in language learning: Advances in theory, research, and applications. [Text] / Zoltán Dörnyei // Language learning. – 2003. № 53. P. 3–32.

9 **Crystal, D.** English as a Global Language. [Text].- Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 227 p.

10 **Mao, Z.** A Study on L2 Motivation and Applications in Reading Class in Senior High School. [Text] / Z. Mao // Theory and Practice in Language Studies. – 2011. № 12. P.1731–1739.

References

1 **Zajceva, S. E.** Formirovanie motivacii izucheniya inostrannogo yazy`ka u studentov neyazy`kovy`x special`nostej [Text] / S. E. Zajceva // Nauchny`j aspekt. – 2013.– № 1. S. 26–28.

2 **Blagonravova, M. A.** Puti povy`sheniya inoyazy`chnoj lingvisticheskoj kompetencii studentov e`konomicheskix special`nostej [Text] / M. A. Blagonravova // Materialy` XVII Shkoly` povy`sheniya kvalifikacii prepodavatelej inostranny`x yazy`kov vuzov e`konomicheskogo profilya. – RE`U im. G. V. Plexanova, 2016. S. 10–16.

3 **Braniste, G., Calugher, V., & Lungu, E.** The quality of education and training in the context of knowledge based society. [Text] / In V. Manolachi, C. M. Rus & S. Rusnac (Eds.) // 3rd Central and Eastern European LUMEN International Conference «New Approaches in Social and Humanistic Sciences»: Chisinau, Republic of Moldova, June 8–10, 2017. pp. 103–110.

4 **Budevici-Puiu, L., & Manolachi, V.** (2016). The model of internal benchmarking of higher educational institution of physical culture – A strategic tool for achieving the performance. [Text] / Central and Eastern European LUMEN Conference «New Approaches in Social and Humanistic Sciences» : Chisinau, Republic of Moldova, 11–13 September, 2015. pp. 77–84.

5 **Berkowitz, Ruth.** School matters: The contribution of positive school climate to equal educational opportunities among ethnocultural minority students. [Text] // Youth & Society. – 2022. № 54. –P. 372–396.

6 **Bokan-Smith, Kate E.** A Mixed Methods Study of Motivational Teaching Strategies in the ESL Classroom in Australia. [Text] / –A thesis submitted in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy / Kate E. Bokan-Smith. – Sydney: Faculty of Education and Social Work, The University of Sydney, 2016. – 262 p.

7 **Tranquillo, Joseph, Stecker Mona.** Using intrinsic and extrinsic motivation in continuing professional education. [Text] / Joseph Tranquillo, Mona Stecker // Surgical neurology international. – 2016. № 7 – P. 197

8 **Dörnyei, Zoltán.** Attitudes, orientations, and motivations in language learning: Advances in theory, research, and applications. [Text] / Zoltán Dörnyei // Language learning. – 2003. № 53. P. 3–32.

9 **Crystal, D.** English as a Global Language. [Text]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 227 p.

10 **Mao, Z.** A Study on L2 Motivation and Applications in Reading Class in Senior High School. [Text] / Z. Mao // Theory and Practice in Language Studies. – 2011. № 12. pp. 1731–1739.

Accepted for publication on 08.09.23.

**Д. Е. Капанова[1], Ш. Г. Искакова[2], Н. С. Бисалиева[3]*
[1]Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы,
Қазақстан Республикасы, Астана қ;
[2,3]Жәңгір хан атындағы
Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Орал қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

МОТИВАЦИЯ – ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ БҰҚАРАЛЫҚ СПОРТ АКАДЕМИЯСЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ ЭЛЕМЕНТІ

Ағылшын тілін үйрену - бұл таңдау немесе бейімділіктен гөрі талап. Студенттердің мотивациясы шет тілін меңгерудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатыны сонша, бірде-бір оқытушы жүйелі оқыту тәсілінің осы ең маңызды аспектісін елемейді деп айта алмаймыз. Шет тілдерін меңгеруге ықпал ететін ауыспалы факторлардың ішінде осы тілдерді меңгеруге бейімділігін, студенттің интеллектісін, оның табандылығын немесе тілегін, бағдарламалар мен оқулықтардың функцияларын, сонымен қатар шет тілі оқытушысының рөлін атауға болады. Бұл зерттеудің мақсаты – Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясының (APEMS) студенттеріне кәсіби ағылшын тілі дағдыларын үйрету үдерісін жетілдіру.

Мамандандырылған мәтіндерді оқу нәтижесінде мына нәтижелерге қол жеткізу керек: ауызша және жазбаша қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру, сонымен қатар студентке оқытылатын шет тілінде әдебиетті еркін оқуға мүмкіндік беретін белгілі бір идеяларға қол жеткізу. Қорытынды: Студенттердің мотивациясы тақырыбын APEMS-тің ағылшын тілі оқытушыларының көпшілігі зерттейді. Сондықтан департаменттің әдістемелік мәжілістерінде і әріптестермен бірлесе отырып, біз осы бағытта тәжірибе алмасып, шетел тілі оқытушыларының көпшілігі студенттерді оқуға ынталандырудың заманауи жүйелі және шығармашылық оқыту әдістері мен түрлі құралдарын пайдалануды таңдайды деген қорытындыға келдік.

Кілтті сөздер: ағылшын тілі, тіл үйрену, мотивация, модель, оқу фокусы, негізгі элементтер.

**Д. Е. Капанова[1], Ш. Г. Искакова[2], Н. С. Бисалиева[3]*
[1]Академия физической культуры и массового спорта,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2,3]Западно-Казахстанский аграрно-технический университет
имени Жангир хана,
Республика Казахстан, г. Уральск.
Принято к изданию 08.09.23.

МОТИВАЦИЯ - ЭЛЕМЕНТ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ АКАДЕМИИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И МАССОВОГО СПОРТА

Изучение английского языка – это скорее требование, чем выбор или предрасположенность. Мотивация студентов является настолько важной составляющей в овладении иностранным языком, что ни один преподаватель не может обойти вниманием этот важнейший аспект систематического и обучающего подхода. Среди переменных, способствующих овладению иностранными языками, можно назвать склонность к изучению этих языков, интеллект студента, его упорство или стремление, функции программ и учебников, а также роль преподавателя иностранного языка. Целью данного исследования является совершенствование процесса обучения профессиональным навыкам владения английским языком студентов Академии физической культуры и массового спорта (APEMS).

В результате изучения специализированных текстов должны быть достигнуты следующие результаты: формирование навыков устной и письменной коммуникации, а также достижение определенных представлений, позволяющих студенту бегло читать литературу на изучаемом иностранном языке. Выводы: тема мотивации студентов изучается большинством преподавателей в APEMS. Поэтому на методических собраниях департамента совместно с коллегами, преподаватели обменивались опытом в этой области, приходя к выводу, что большинство преподавателей иностранного языка делают выбор в пользу использования современных методов и различных средств мотивации студентов к систематическому и творческому обучению.

Ключевые слова: Английский язык, изучение языка, мотивация, модель, направленность обучения, ключевые элементы.

ҒТАМР 16.21.33

https://doi.org/10.48081/ICWG2355

***А. Ш. Каппасова[1], А. С. Адилова[2]**

[1,2]Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
*e-mail: ai_kerim.k@mail.ru

ПРЕЦЕДЕНТТІ ҚҰБЫЛЫС ЖӘНЕ ГАЗЕТ МӘТІНІ

Мақалада қазіргі күні филология ғылымында жан-жақты зерттеліп келе жатқан өзекті мәселелердің бірі – шығармашылық стиль мәтіндерінің вербалды қабатындағы интертекстуалдылық құбылысы қарастырылады. Соңғы жылдары түрлі мәтіндер фрагменттері газет тілінде белсенді қолданылып жүр. Журналистер тарапынан тақырып құруда пайда болған жаңа формат – цитация құбылысы немесе интертекстуалдылық. Мақалада осы форма оқырманның назарын аудару, мәтін тақырыбын ерекшелеу, ықшамды түрде беру мақсатында қолданылады және прецедентті мәтіндер арқылы көрсетіледі. Сондай-ақ прецедентті мәтінге сілтеме жасау арқылы ақпарат алушы адам қойылған тақырыпты түсіну үшін өзінің ойлау белсенділігін, көзқарасын одан әрі арттыра түседі. Тақырыптың басты қызметі – ақпараттық және номинативтік. Мәтін тақырыбы оқырманның мәтінге деген қызығушылығын танытуда, белгілі бір жаңалыққа, мәселеге деген эмоционалды қатынасын тудыруда негізгі орын алады. Оқырманның өзіндік көзқарасын қалыптастырады, оның есте сақталуын қамтамасыз етеді. Ғылыми мақалада бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәтін тақырыбының осындай атқаратын қызметтерін дәл бере білетін – прецедентті құбылыс арқылы жасалған тақырып атаулары қарастырылады. Нәтижесінде мақалада отандық газет материалдары тақырыптарында цитация қағидаты арқылы көрінетін прецедентті мәтіндер қызметі зерттеледі. Олардың ерекшелігі, қолданысы талдау, жинақтау, салыстырмалы, сипаттамалық әдістері арқылы талданады.

Кілтті сөздер: интертекстуалдылық, мәтін, прецедентті мәтін, газет тілі, «Стокгольм синдромы», прецедентті феномен.

Кіріспе

ХХ ғасырдың екінші жартысында ғылыми айналымға енген «интертекстуалдылық» термині бастапқыда шетел ғалымдарының еңбектерінде кездесіп, зерттелген болатын. Ф. де Соссюр, М. М. Бахтин, М. Ю. Тынянов еңбектерінен бастау алып, Ю. Кристеваның ғылыми пікірлері арқылы танылған бұл ұғымды Н. А. Фатеева, Н. А. Кузьмина, А.В. Савченко, А. Д. Васильев, В. Е. Чернявская сияқты орыс лингвистері және Б. Майтанов, Т. У. Есембеков, А. С. Әділова, А. Ислам, Б. А. Абдыханова, Ж. Аймұхамбет сынды отандық ғалымдар одан әрі зерделеп, көлемді зерттеу жұмыстарын жазды. Қазақ тіл біліміндегі интертекстуалды байланыс мәселесіне арналған зерттеулер қазіргі мәтіндер желісін қамтып, әдебиеттану тұрғысынан, тілтанулық тұрғыдан пайымдалды десек болады. «Мәтін ішіндегі мәтін» деп танылған интертекстуалдылық көркем мәтіндерде әртүрлі жолдармен, мысалы, түпнұсқа мәтіннен алынған үзінді цитата, ирониялық тұрғыда жазылатын пародия, белгілі бір шығарманы еске түсіретін реминисценция, аллюзия және перифраздар арқылы көрініс табады. Қазақ тіл білімінде поэзия жанрында кең түрде қолданылған интертекстуалдылық және прецедентті мәтіндер қазіргі таңда БАҚ материалдарында жиі ұшырасады. Әсіресе журналистер бұл құбылысты газет мәтіндерінің тақырыпаттары ретінде пайдаланады. Соның нәтижесінде газет, журнал беттеріндегі мақала мәтіндері айқын және мәнерлі бола түседі.

Материалдар мен әдістері

Тақырыпты зерттеу үшін ҚР шығатын бұқаралық ақпарат құралдары мен интернет желілеріндегі материалдар дереккөз ретінде пайдаланылды. Оларды жүйелі түрде ұсынуда теориялық материалды контекстік талдау, жинақтау, салыстырмалы, сипаттамалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

ХХ ғасырдың соңғы ширегі кезінде әлемдегі тілдер мен психологияда **«Стокгольм синдромы»** деген тіркес пайда болды. Ол Стокгольмде (Швеция) 1973 жылы банк тоналуына байланысты туындаған, яғни азаптаушының зардап шегуші жәбірленуші үшін жағымды кейіпкерге айналуын сипаттайды. 6 күн кепілдікте отырған тұтқындардың жағына шыққан ұрлардың әрекетіне қарап, ерекше қылмыстық іс болғанын көреміз. Міне, осындай стрестік жағдайда болған стандартты емес психологиялық реакция «Стокгольм синдромы» деп аталды. Бұл туралы https://www.forbes.ru сайтында Ю. Гладильщиковтің «Как родился стокгольмский синдром» (01.07.2019) [1] деген мақаласы шықты. Тіпті танымал режиссер Роберт Будроның «Stockholm» («Однажды в Стокгольме») деген атпен тарихи оқиғаға негізделген триллер жанрындағы фильмі бар.

Жалпы «синдром» деген не? Ол адам бойына дендеп енген ауру. «Стокгольм синдромы – бұл шабуыл жасалған объектінің өзінің зорлаушысына дұрыс жауап бермеуінен көрінетін ерекше психологиялық феноменді суреттейтін тіркес. Басқаша айтқанда, бұл шабуылшы және қорғаушы тарап арасындағы травматикалық оқиға (ұрлау, зорлық-зомбылық, бас бостандығынан айыру) болған кездегі бейсаналық қорғаныс байланысы. Мұндай қарым-қатынас екі жақ тараптан бірдей немесе бір жақты ғана болуы мүмкін. Тым қатты эмоционалдық уайым болғандықтан, жәбірленушінің жәбірлеушіге деген сүйіспеншілігін тудырады» [2]. Қазіргі күні психологтар бұл синдромның әлеуметтік Стокгольм синдромы, корпоративтік Стокгольм синдромы, Стокгольм сатып алушылар синдромы деген түрлерін де айтып жүр. Мысалы, «International Journal of Advanced Research» халықаралық журналына шыққан Minu .S. Nair деген ғалымның «Stockholm syndrome – A self delusive survival strategy» (Стокгольм синдромы – өзін-өзі алдайтын аман қалу стратегиясы) атты зерттеу мақаласы әлеуметтік Стокгольм синдромына арналған. Ғалым зерттеу мақаласында бұл аурудың шығу тарихынан бастап, белгілерін, сипатын, салдарын жан-жақты айтып өтеді. Стокгольм ауруының байырғы заманда пайда болғанын, бұл дертпен көбінесе әйелдер қауымының ауырғанын алға тартады. Себебі, жаулап алған тайпаға күң болған әйел баласын ұрып, өлтірсе де ештеңе жасай алмаған, өміріне қауіп төнетінін біліп өзін-өзі қорғау мақсатында үндемеген. Ғалым осындай мысалдар келтіре отырып, мақаласын да «Стокгольм синдромы – өзін-өзі алдайтын аман қалу стратегиясы» деп атаған. Сондай-ақ мақалада Стокгольм синдромының ең танымал деген 1974 жылы болған Кэти Перстің және 1933 жылы ұрланған 25 жасар Мак Эрлойдың оқиғаларын, осы ауруға ұшыраған қыздардың қиын өмірін баяндап береді [3]. Жалпы шетел ғалымдарының «Стокгольм синдромы» ауруына арналған көптеген зерттеу мақалалары бар. Ғалым Cassidy James Patrick «The Stockholm syndrome, battered woman syndrome and the cult personality: An integrative approach» атты мақаласында Стокгольм синдромы, соққыға жығылған әйел синдром және культтік тұлға синдромы деген 3 түрлі синдромды қарастырып, зерттеу жасайды [4]. «Stockholm syndrome': psychiatric diagnosis or urban myth?» («Стокгольм синдромы»: психиатриялық диагноз ба әлде қалалық миф пе?» деген мақалада «Стокгольм синдромы – кейбір ұрланған адам мен ұрлаушының арасында дамитын оң байланысты сипаттау үшін қолданылатын термин» [5] деген түсінік беріледі. M. Namnyak, N. Tufton бастаған ғалымдар БАҚ-та мұндай жағдаймен көп оқиғалар жарияланғанмен, бұл диагноз еш жерде жазылмағанын айтып, осы аурудың бар екенін дәлелдеп шығу үшін зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

Байқалып отырғандай, бұл тіркес термин ретінде психология, писхиатрия, юриспруденция салаларында орнығып, қалың көпшілікке

де қосымша түсіндірусіз танымал болып отыр. Осы терминнің екінші компоненті «синдром» сөзінің анықтамасы белгілі бір қоғам, лингвомәдени кеңістікте белең алған жағымсыз әдеттер, құбылыстарды ықшам, әсерлі, дәл сипаттауға негіз болып отыр. Тіркестің қолданушылар тарапынан контаминацияға ұшырап, әр алуан жағдай, оқиға, құбылыстарды дәл атау үшін тиімді құралға айналғанын да көруге болады.

Қазіргі қазақ бұқаралық ақпарат құралдарындағы тақырыптың біразы **«Стокгольм синдромы»** деген прецедентті атау негізінде қойылған:

1 «Жақсылықовтың жоспары: **«шапан жабу синдромы»** («ЖасАлаш», Қ. Зарыққанқызы / 27.04.2022.) деп аталатын мақалада Қорғаныс министрлігі Қарулы күштерінің 30 жылдығына орай мемлекет қорынан бөлінген ақша туралы айтылады. Мұнда бұл мәселенің қаншалықты дұрыс, бұрыстығын сынға алған журналистің (дұрысы халықтың) жанайқайы берілген. «33 млн теңгеден астам қаражатты төсбелгі мен кәдесыйға жұмсау қаншалықты негізді?! Бұл әрекет бізде қалыптасып қалған «шапан жабу синдромын» еске түсірмей ме?!... Мұнымен дамимыз ба? Шынымен де бұл кім үшін, не үшін керек осы?..» [6] деп аяқтаған мақаласында журналистің сөйлем соңын сұрақ белгісімен және көп нүктемен беруі де ойының аяқталмағанын көрсететіндей. Жалпы, қазақ халқында құдайы қонақ келсе қой сойып, ас беріп, ат мінгізіп, шапан жауып сыйлап жібереді. Ол біздің халқымыздың ерекше сипаты, дархан көңілі. Бірақ кейінгі кездері бұл дәстүрдің жағымсыз тұсы басым боп кеткені байқалады. Кей жандар бастықсымақ, қолында билігі бар адамға жағыну, жағымпаздану мақсатында бұл салтты ұстанып жүр. «Шапан жабу синдромы» деген тіркесті қолданған журналистің де айтпақ ойы осы.

2 Сол сияқты https://zhaikpress.kz сайтында тарих ғылымдарының кандидаты Ж. Жақсығалиевтің тарихи-публицистикалық көзқарас ретінде жазылған **«Күншілдік синдромы»** деген мақаласы (16.02.2022) жарық көрді. Тарихи оқиғаларды дәлел ете отырып жазған көлемді туындысында қазақ халқының бойына біткен «күншілдік» қасиетін нақты ашып береді. Философ Кант, М. Мақатаев, Абай, Шәкәрім, Ф. Ницше сынды біртуар тұлғалардың өлеңдерінен үзінді келтіріп дәлелдей түседі. Мақалада афоризм, цитата сөздер, өлең жолдарының шумақтары өте көп келтірілген. «Кімде-кім білімнің биік шыңына қол жеткізсе, адамдардың көпшілігі оған қарсы болатынын алдын-ала білуі тиіс» (Иоганн Гете), «Жақсының дұшпаны – өте жақсы», «Көре алмаушылық – жүректегі у» (Франсуа Вольтер), «Өз тағдырына риза болмағандар басқаның бақытын қызғанады», «Күншілдікті қоздыратын нәрсе – өзге жанның асқақтаған даңқы. Ол қызғаныш отын лаулатады» (Бальтасар Грасиан), «Жігіттің өзін күндесең де, бағын күндеме», «Топ көрмеген – қорғаншақ, топта озбаған – қызғаншақ» [7] т.б. үзінділердің барлығы дерлік прецедентті айтылымдар, яғни үлкен бір

мәтінге екінші бір мәтіннің цитата ретінде енгізілуін көреміз. Тіл білімі ғылымында цитата, цитата сөз деген терминдермен аталатын бұл құбылысар интертекстуалдылықты танытатын басты көріністердің бірі. Бұлардың барлығы автордың өз ойын дәлелдеу, нақтылау, қорыту қызметтерін атқарып, мәтіннің адресатқа ықпалын күшейтетіні сөзсіз.

3 https://dalanews.kz сайтына журналист Ы. Ожайұлының Бөкейхан атындағы сыйлыққа ұсынылған «Ескендір» синдромы» мақаласы жарық көрді (16.09.2016) Бұл мақала да қазақ ақындарының канатты сөздеріне толы. Бірақ басты идеясы – хакім Абайдың Физули, Шәмси, Сәйхали, Фирдауси, Науаи, Сағди, Хожа Хафиз сияқты алыптардың пікірлерінен тың, бөлек көзқарас қалыптастырғанын көрсету. Яғни араб алыптары Ескендірді керемет етіп мақтап, ел басқарған батыр, патша ретінде көрсетсе, Абайдың алдыңғы ақындардан басты айырмашылығы, «поэманы тарихи деректілікке емес, танымдық қабаттарға құрып, адам болмысының мәнін іздейді... Абай жазған Ескендірдің «соғысы» жұмыр жер үстіндегі майдан емес, адам болмысының ішіндегі нәпсімен күрес» [8].

5 https://kazbilim.kz сайтына журналист Т. Өскенбайдың **«Реформа, реформа… және сағадиевтік синдром»** атты мақаласы шықты. Онда журналист бұрынғы Білім және ғылым министрі болған Сағадиевтің өскелең ұрпақтың санасына тәжірибе жасауды көздеген «Үш тұғырлы тіл» саясатын сынға алған. Министрге қатысты *«Су жаңа министр* осылай *«сүбелі»* ой айтты», «Мұны бізден гөрі *«инновацияшыл» Сағадиев* жақсы біледі», «оқудың формасын өзгертуге құмар, *мазмұнымен ісі жоқ Сағадиев»* секілді жағымсыз, кекесін мәндегі тіркестер мен сөйлемдерді қолданады. Реформадан көз ашпаған білім жүйесінің жағдайын ашына айтып, білімнің мазмұнына мән беріп, мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру керек екенін айтқан Т. Өскенбай не себепті тақырыпты «сағадиев синдромы» деп қойды деген сұрақ туындайды. Мақала «Өзінің айтуынша, жеті жасқа келгенше тек қана қазақ тілінде сөйлеген. Бәлкім, Ерлан Сағадиевтің санасында бала кезде орыс тілділерден көрген қорлығы, олардан өзін төмен санау, кем көру әдеті жасырынып жатпасына кім кепіл?! Орыс мектебінде кеткен кегін беймәлім түрде бүгінгі ұрпақтан алуы да ғажап емес. Психологияның заңдылығы бар осындай… Өкініштісі, орыс тілділерден емес, қазақ тілділерден, өз ұлтынан алады. Мұны «сағадиевтік синдром» деп бөле-жара атауға да болады» [9] деген сөйлемдермен аяқталады. Журналист ұлтқа қиянат жасайтын реформа ойлап тапқан министрдің психологиялық жай-күйіне қатысты осындай шешім шығарып, мақаланы *«Реформа, реформа… және сағадиевтік синдром»* деп атауды жөн көрген.

6 Енді құрылыс саласына қатысты «Бесоба синдромы» тіркесіне тоқтала кетсек. Баспасөз беттерінде «Қазақстанның тұрғын үй құрылысы сапасын

«Бесоба синдромы» кезіп жүр» [10] деген сөйлемдермен басталатын өте көп мақалалар жарық көрді. Еліміздің ең үлкен қалаларының бірі Қарағандыда бірнеше жыл бұрын «Бесоба» тұрғын үй кешені қираған болатын. Өте сапасыз салынған жап-жаңа үйдің орнындағы үйінді көрінісі республика халқына БАҚ арқылы кеңінен таратылып, елдегі құрылыс саласындағы жауапсыздық, берекесіздікті сипаттайтын тілдік қолданыстың пайда болуына себеп болды. Оған мысал – Қ.Зарыққанқызының **«Бесоба синдромы» сабақ болмады ма?»** деген мақаласы (ЖА, 24.09.2020). Мұнда Алматы облысы, Шонжы ауылындағы спорт кешенінің салынбай жатып қираған жайлы айтылады. Сол сияқты құрылыс сапасына қатысты **«Қазақстандық құрылыс сапасы немесе «Бесоба» синдромының салқыны»** (23.08.2013), **«Бесоба синдромы» немесе жемқорлар Қазақстанды қашан құлатады?»** (9.06.2016. Е.Кәпқызы) атты мақалаларда да жағымсыз пікірлер мен сыни көзқарастар аталған жағдайдың немесе прецедентті жағдайдың бір белгісі – оним арқылы вербалданып тұр. Мақаладағы бұл «Бесоба» онимі – негізгі нысан ретінде дараланып, ерекшеленген басты компонент. Сол арқылы мәтін идеясы оқырман назарына бірден түсінікті болады.

7 Осы тіркес негізінде «Егемен Қазақстан» газетіне Абай Отардың «Стокгольм синдромы» мақаласы шықты. Мақала осы аурудың шығу тарихы, белгілері, сипатына арналғанымен, журналистің айтқысы келіп көкейінде жүрген ойы төмендегіше: «**P. S.** Кейде ел ішінде ашаршылық жылдары қазақты қынадай қырған, бетке ұстар азаматтарын саяси қуғын-сүргінге ұшыратқан, Екінші дүниежүзілік соғыста қиян-кескі ұрысқа айдап салған, кешегі Желтоқсан оқиғасында аяушылық танытпаған Кеңес өкіметін аңсайтындарды көргенде біздің қоғам «Стокгольм синдромын» жұқтырған-ау деген ой келеді...» [11]. Журналист жоғарыдағы мысалдарда аталған синдром белгілерінің қоғамдағы жеке тұлғалардың іс-әрекеті, мінез-құлқы арқылы көрінетінін байқатса, соңғы мысалда тұтас халыққа тән болып отырған психологияны көрсетеді.

Аталған жағдайлардың бәрі стрестік болмаса да, қоғам мүшелерінің бойына дендеп енген жағымсыз әдеттерді, іс-әрекетті сипаттайтыны сөзсіз.

8. Орыс тілді басылымдарда да осы тіркеспен келетін мақалалар бар. Мысалы, https://journal.tinkoff.ru/ сайтында шыққан Ольга Карасеваның «Бьет – значит любит: что такое стокгольмский синдром» (4.07.2022) атты мақаласы. Мұнда журналист осы ауруға ұшыраған әйел адамдарының «Если со мной поступают жестоко, я этого заслуживаю»; «Бьет — значит любит»; «С нами по-доброму нельзя, сразу распустимся»; «Он хороший человек, просто такой вот вспыльчивый характер»; «Начальник всегда прав» [12] сияқты сөздерінің таусылмайтынын жазады, ары қарай бұның дұрыс емес екені жөнінде пікірін білдіріп кетеді. Жоғарыда айтып өткендей шетелдік

психолог ғалымдар Стокгольм синдромы ауруын қарастырғанда бірден жәбір көруші әйел бейнесін бірге алып жүреді. Ғалым Cassidy James Patricktің зертеу еңбегінде 3 түрлі синдромның бірі ретінде соққыға жығылған әйел синдромын жеке алып қарауы да тегін емес. Себебі, бұл емі жоқ аурумен ауыратын жандардың басым көпшілігі әйелдер қауымы.

Байқағанымыздай, «... барлық халықтардың тіршілік болмысына тән, ортақ болып келетін, тек олардың вербалдануы сол халықтардың тарихи-әлеуметтік, діни-конфессиялық, саяси-географиялық, тіпті шаруашылық жай-жағдаяттарымен байланысты болатын» [13. 184] прецедентті құбылыстарды журналистер өз мүддесіне уәжді түрде пайдаланады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, интертекстуалдылық – оқырман санасында бір ассоциация тудыратын, мәтінде жасырын немесе ашық түрде берілетін мәтін түзуші элементтің бірі. Газет беттерінен кездестірген «Шапан жабу синдромы», «Күншілдік синдромы», «Сағадиев синдромы», «Ескендір синдромы», «Бесоба синдромы», «Стокгольм синдромы» деген тақырыппен жазылған мақалалардың барлығы сол аурудың белгісін жасырын түрде меңзеп тұрғандай. Жалпы журналистің мәтін тақырып аттарын «Синдром» сөзімен тіркестіріп қойғанынан-ақ оның айтқысы келген мәселе төңірегіндегі жағымсыз мәндегі ойын байқауға болады. Осындай тақырыптар арқылы журналист оқырманға бірден сыни тұрғыдан жазылатын мақаланы көрсеткісі келеді, ал ерекше атаумен аталған мақаланың оқырман жүрегіне бірден жол табатыны, тартымды болатыны анық.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Гладильщиков, Ю.** Как родился стокгольмский синдром // ForbesLife. – 2019. [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі: https://www.forbes.ru/forbeslife/379021-kak-rodilsya-stokgolmskiy-sindrom

2 **Ведмеш, Н. А.** Стокгольмский синдром [Электронды ресурс] – Қолжетімді режимі: https://psihomed.com/stokgolmskiy-sindrom/

3 **Minu, S. N.** Stockholm syndrome – A self delusive survival strategy// International Journal of Advanced Research. – 2015. - №3 (11). [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі: https://www.journalijar. com/uploads/309_IJAR-7677.pdf

4 **Cassidy, J. P.** The Stockholm syndrome, battered woman syndrome and the cult personality: An integrative approach // Dissertation or Thesis. – USA, 2000. – 89 p. [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі: https://www.proquest.com/openview/45393326104c1acdea15a5ac8847cf8e/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y

5 **Namnyak, M., Tufton, N., Szekely, R., Toal, M., Worboys, S., Sampson, E. L.** Stockholm syndrome': psychiatric diagnosis or urban myth? // Acta Psychiatrica Scandinavica. – 2008. – № 117 (1). [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі: https://onlinelibrary.wiley. com /doi/full/10.1111/j.1600-0447.2007.01112.x

6 **Зарыққанқызы, Қ.** Жақсылықовтың жоспары: «шапан жабу синдромы // Жас Алаш. – 2022. [Электронды ресурс] – Қолжетімді режимі: https://zhasalash.kz/sayasat/zhaqsylyqovtyn-zhospary-shapan-zhabu-sindromy-20358.html

7 **Жақсығалиев, Ж.** Күншілдік синдромы. [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі: https://zhaikpress.kz /kk/news/kunshildik-sindromy/

8 **Ожайұлы, Ы.** Ескендір синдромы [Электронды ресурс] – Қолжетімді режимі: https://dalanews.kz/aimak/19821-y-ylas-ozhaj-ly-eskendir-sindromy

9 **Өскенбай, Т.** Реформа, реформа… және сағадиевтік синдром [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі: https://dalanews.kz/bilim/13873-reforma-reforma-zh-ne-sa-adievtik-sin

10 **Зарыққанқызы, Қ.** «Бесоба синдромы» сабақ болмады ма? // Жас Алаш. – 2020. [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі: https://zhasalash.kz/kogam/besoba-sindromy-sabaq-bolmady-ma!-12645.html

11 **Отар, А.** Стокгольм синдромы // Егемен Қазақстан. – 2022. [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі: https://egemen.kz/article/308905-stokgolm-sindromy

12 **Карасева, О.** Бьет – значит любит: что такое стокгольмский синдром // Тинькофф журнал. – 2022. – № 4. [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимі: https://journal.tinkoff.ru/stockholm-syndrom/

13 **Адилова, А. С.** Көркем мәтіндердегі цитация құбылысы : Монография [Текст]. – Алматы: Эверо баспасы, 2015. – 215 б.

14 **Фатеева, Н. А.** Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности [Текст].– М. : КомКнига, 2007. – 280 с.

References

1 **Gladilshhikov, Yu.** Kak rodilsya stokgolmskij sindrom [How Stockholm syndrome was born] // ForbesLife. – 2019. [Electronic resource]. – Access mode: https://www.forbes.ru/forbeslife/379021-kak-rodilsya-stokgolmskiy-sindrom

2 **Vedmesh, N. A.** Stokgolmskij sindrom [Stockholm Syndrome] [Electronic resource]. – Access mode: https://psihomed.com/stokgolmskiy-sindrom/

3 **Minu, S. N.** Stockholm syndrome – A self delusive survival strategy // International Journal of Advanced Research. – 2015. – № 3 (11). [Electronic resource]. – Access mode: https://www.journalijar. com/uploads/309_IJAR-7677.pdf

4 **Cassidy, J. P.** The Stockholm syndrome, battered woman syndrome and the cult personality: An integrative approach // Dissertation or Thesis. – USA, 2000. – 94 p. [Electronic resource]. – Access mode: https://www.proquest.com/openview/45393326104c1acdea15a5ac8847cf8e/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y

5 **Namnyak, M., Tufton, N., Szekely, R., Toal, M., Worboys, S., Sampson, E. L.** Stockholm syndrome': psychiatric diagnosis or urban myth? // Acta Psychiatrica Scandinavica. – 2008. – № 117 (1). [Electronic resource]. – Access mode: https://onlinelibrary.wiley. com/doi/full/ 10.1111/j.1600-0447.2007.01112.x

6 **Zaryqqanqyzy, K.** Zhaksylyqovty`n zhospary: «shapan zhabu sindromy [Zhaksylykov's plan: «chapan wearing syndrome»] // Zhas Alash. – 2022. [Electronic resource]. – Access mode: https://zhasalash.kz/sayasat/zhaqsylyqovtyn-zhospary-shapan-zhabu-sindromy-20358.html

7 **Zhaksygaliev, Zh.** Kunshildik sindromy [Envy syndrome] [Electronic resource]. – Access mode: https://zhaikpress.kz /kk/news/kunshildik-sindromy/

8 **Ozhajuly, Y.** Eskendir sindromy [Alexander syndrome] [Electronic resource]. – Access mode: https://dalanews.kz/aimak/19821-y-ylas-ozhaj-ly-eskendir-sindromy

9 **Oskenbaj, T.** Reforma, reforma… zhane sagadievtik sindrom [Reform, reform reform and Sagadeev syndrome] [Electronic resource]. – Access mode: https://dalanews.kz/bilim/13873-reforma-reforma-zh-ne-sa-adievtik-sin

10 **Zaryqqankyzy, K.** «Besoba sindromy» sabak bolmady ma? [Wasn't «Besob syndrome» a lesson?] // Zhas Alash. – 2020. [Electronic resource]. – Access mode: https://zhasalash.kz/kogam/besoba-sindromy-sabaq-bolmady-ma!-12645.html

11 **Otar, A.** Stokgolm sindromy [Stockholm Syndrome] // Egemen Kazakhstan. – 2022. [Electronic resource]. – Access mode: https://egemen.kz/article/308905-stokgolm-sindromy

12 **Karaseva, O.** B`et – znachit lyubit: chto takoe stokgolmskij sindrom [Beats means loves: what is Stockholm Syndrome?] // Tinkoff journal. – 2022. № 4. [Electronic resource]. – Access mode: https://journal.tinkoff.ru/stockholm-syndrom/

13 **Adilova, A. S.** Korkem matinderdegi citaciya kubylysy [The phenomenon of citation in literary texts: monograph] [Text]. – Almaty : Evero, 2015. – 215 p.

14 **Fateeva, N. A.** Intertekst v mire tekstov: Kontrapunkt intertekstualnosti [Intertext in the world of texts : Counterpoint of intertextuality] [Text]. – Moscow : KomKniga, 2007. – 280 p.

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**А. Ш. Каппасова[1], А. С. Адилова[2]*
[1,2]Карагандинский университет имени Е. А. Букетова,
Республика Казахстан, г. Караганда.
Принято к изданию 08.09.23.

ПРЕЦЕДЕНТНОЕ ЯВЛЕНИЕ И ГАЗЕТНЫЙ ТЕКСТ

В статье рассматривается одна из актуальных проблем, которая в настоящее время всесторонне изучается в филологической науке – феномен интертекстуальности в вербальном слое текстов творческого стиля. В последние годы на газетном языке активно используются фрагменты различных текстов. Новый формат, возникший при создании темы со стороны журналистов – это феномен цитирования или интертекстуальность. В статье показано, что данная форма используется с целью привлечения внимания читателя, выделения заголовка текста, лаконичной передачи заголовка текста. Также, ссылаясь на прецедентный текст, человек, получающий информацию, еще больше усиливает свою мыслительную активность, отношение, чтобы понять поставленную тему. Основные функции темы – информационная и номинативная. Тема текста занимает основное место в проявлении интереса читателя к тексту, в создании эмоционального отношения к определенной новизне, проблеме, в формировании собственной точки зрения читателя, в обеспечении его запоминаемости. В научной статье рассматриваются названия тем, созданных прецедентным явлением, способным точно передавать такие функции темы текста в средствах массовой информации. В результате в статье рассматриваемая проблема – деятельность прецедентных текстов, проявляющаяся в заголовках отечественных газетных материалов через принцип цитирования, их специфика исследуется с помощью методов анализа, обобщения.

Ключевые слова: интертекстуальность, текст, прецедентный текст, газетный язык, «Стокгольмский синдром», прецедентный феномен.

*A. S. Kappasova[1], A. S. Adilova[2]
[1,2]Karaganda Buketov University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda.
Accepted for publication on 08.09.23.

PRECEDENT PHENOMENON AND NEWSPAPER TEXT

The article deals with one of the urgent problems that is currently being comprehensively studied in philological science – the phenomenon of intertextuality in the verbal layer of creative style texts. Fragments of various texts have been actively used in the newspaper language in recent years. A new format that emerged when creating a topic on the part of journalists is quoting or intertextuality. The article shows that this form is used to attract the reader's attention, highlight the title of the text and concisely convey the title of the text. Also, by referring to the precedent text, the person receiving the information further enhances his mental activity, attitude, in order to understand the topic. The main function of the topic is informational and nominative. The theme of the text occupies the main place in the manifestation of the reader's interest in the text, in creating an emotional attitude to a certain novelty, problem, in forming the reader's own point of view, in ensuring its memorability. The scientific article discusses the names of topics created by a precedent phenomenon that can accurately convey such functions of a text topic in the media. As a result, the article deals with the problem of the activity of precedent texts, manifested in the headlines of domestic newspaper materials through the principle of citation, their specificity is investigated using methods of analysis, generalization.

Keywords: intertextuality, text, precedent text, newspaper language, «Stockholm syndrome», precedent phenomenon.

SRSTI 16.21.33

https://doi.org/10.48081/CSPX2939

A. A. Karymkhan[1], M. K. Mambetova[2], M. S. Kulakhmetova[3]
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[3]Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
*e-mail: k.akmaral2309@gmail.com

THE IMPORTANCE OF USING ADAPTED TEXTS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

This article is devoted to the place and practical significance of the use of adapted texts in teaching foreign languages, the theoretical analysis of arguments against the use of authentic texts in teaching reading and results of pedagogical experiment comparing the use of authentic and adapted versions of «The Count of Monte Cristo» by Alexandre Dumas. The relevance of this issue is justified with the fact that the use of authentic texts in the methodology of teaching foreign languages can be inefficient due to the complexity of the content and learner's language competence. Therefore, quantitative and qualitative limitation of the text material can be required, that is, the need to adapt to the certain level. Based on the above ways of organizing work with authentic adapted and authentic materials, we conducted methodological experiment to compare students' level of comprehension when reading from authentic and adapted versions. Firstly, the learners read authentic version and then adapted version of «The Count of Monte Cristo». As a result of comprehension test, it was revealed that the average number of learner's correct answers grew from 45 % to 85 % when they started reading the adapted version of text material. This finding suggests that implementing adapted literary texts into teaching process can create a good learning environment and enhance students' level of comprehension at the beginning stages of learning.

Keywords: adaptation, adapted texts, authenticity, motivation, language competence.

Introduction

The greatest difficulty that students often come with in understanding the text when learning a foreign language as a second language is not the content, but the

ways of delivering thoughts and ideas, that is, various syntactical constructions, rarely used words, phraseological units, text length, etc. The text can be adapted to both a wide range of readers and a limited group of readers, which is called adapting the text to a certain level of readers. The adapted text is primarily aimed at explaining important key points in the text. When adapting to a reality unfamiliar to the addressee, equivalents are selected that are common in his cultural environment.

The relevance of the presented article is justified by the fact that the use of truly authentic texts in the methodology of teaching foreign languages requires quantitative and qualitative restriction of textual material due to the complexity of the content, that is, the need to adapt to a particular level of the learner. Both the comprehension of text and the reading process itself are easily understandable for students when their requirement such as adaptation of text material to their current level is met. Therefore, it is essential to offer students texts that are not too difficult or do not match to their proficiency in order to keep their motivation and desire to learn.

The purpose of this article is to prove the efficiency of implementing authentic adapted literary texts in teaching process on the basis of a pedagogical experiment. In accordance with the purpose of the work, the object of study, in particular the use of truly adapted materials in teaching a foreign language, gave the basis for determining the following tasks: 1) study of literature on the issue of authenticity and adaptation; 2) identification of conditions for the effective use of adapted materials in teaching a foreign language; 3) presentation of a methodology for working with adapted original texts on the basis of pedagogical experiment.

Specifically, speaking about authentic literary texts, G. Hoffman gave 3 main arguments against their use in teaching a foreign language: 1) lack of interest in literature, which is a boring, outdated, distant from life and excessively intellectual sphere; 2) the complexity of the linguistic content of literary texts; 3) methodological inconsistency of the language material with literature, since literature itself does not create [1, 49].

Adaptation, like any process, has a set of methods that ensure the achievement of results. In this regard, K. Shaw and D. McDonough proposed five main methods of adaptation: addition, deletion, modification, simplification and rearrangement [2].

Authentic texts are the main constituents of authentic education. E. M. Shulgina notes such characteristics of "authentic education" as the relevance of educational tasks, the correspondence of tasks to the interests of students, interdisciplinary nature, direct connection with the real world, limited educational resources, evaluation of the activities of trainees by external experts and other trainees, and not only by the teacher [3].

However, this system is proven to be not so effective at the beginning stages of teaching process, since student's capabilities and language competence are limited.

The following disadvantages are the main arguments against the use of authentic texts:

− Authentic texts can be difficult to understand due to different cultures and various cultural backgrounds, beliefs, norms and views, which in turn might be contradictory, incompatible or obscure;

− The language units used may not correspond to the level of language mastery of the learner and therefore, this may lead to lose of motivation to continue the learning process;

− The selection of authentic material and the development of the process of working on it requires effort and time, which not all school programs can offer both for teachers and learners, therefore, more progressive and efficient methodology is required;

− The existence of different accents and dialects complicate the work with audio and audiovisual materials;

− Rapid obsolescence of information, lack of relevance when working with news materials.

Therefore, in order to facilitate the learners' reading skills, first of all, the adapted versions of the text should be given. The result of the adaptation is an adapted text. By adapted text we mean a secondary text created for readers who are unable for some reason to understand the source text. Some of these reasons are reflected in the addressable characteristics of the adapted text [4].

Materials and methods

To solve this problem, the following research methods were used in this experiment: analysis of theoretical sources such as pedagogical literary and methodological literature on the problem of research analysis, synthesis and comparison, classification. To prove the efficiency of proposed idea pedagogical experiment was conducted, which main stages were empirical – observation of the educational process in the classroom of foreign literature, conversations with teachers and students, analysis of oral and written works of students, stating and forming the stages of the experiment. To obtain quantitative and qualitative characteristics the method of statistical processing was applied.

As a material of the study, foreign publications on authenticity and adaptation and scientific works of domestic scientists (dissertation, monograph, article, etc.) were used. The methodological basis of the study is based on the concepts developed within the framework of the following scientific directions: theories of discourse, linguistics, second language acquisition and second text theories.

First of all, we need to define what is «text». I. R. Galperin attributes a) informational; b) integrity; c) time unit; d) modality and subtext to the main categories of the text [5, 15].

These categories that make up the text are differentiated according to their own content-purpose, ways and forms of transmission, language means. The text is an indispensable tool in solving communicative tasks. The language learner moves to a new level, from intuitive language acquisition to conscious, correct, skillful use of the language through language tools in the text. Professor F. Sh. Orazbayeva considers the text as «a systematic participatory structure that is the basis for the implementation of language communication between people.» «The text is the product of language activity, specially processed, observing the laws of the language norm and aimed at a specific goal [6, 23].

In foreign studies on this topic, one can find a certain number of terms for the designation of adapted texts. D. Harmer talks about semi-authentic texts, i.e. texts based on original material, but lexically or syntactically adapted for the training program [7].

The adapted texts represent a special type of authentic texts, initially produced by native speakers of target language for its implementation in a foreign-language society, subsequently reworked by a specialist for language teaching in accordance with the level of language competence of the learners.

According to S. V. Pervukhina, text adaptation refers to the transformation of the text, affecting some specific areas related to the acquisition of information in areas where knowledge is difficult to access [8].

In the work of T. Shorina, adaptation is defined as the exclusion of unfamiliar linguistic phenomena from the text, replacing them with familiar ones, as well as in the transmission of the author's thoughts in a simpler and more accessible form for the listener [9].

Based on the above definitions, it seems possible to conclude that text adaptation is a change in the original text in accordance with the level of competence of the recipient.

Results and discussion

In order to confirm or refute these principles, a pedagogical experiment was conducted on the discipline «Basic foreign language in the context of intercultural communication» for 12 students of the 2nd year studying in the educational program «Foreign Language: two foreign languages» of the Al-Farabi Kazakh National University. Firstly, students were offered an authentic translation of Alexander Dumas «The Count of Monte Cristo», published by London: Chapman and Hall, which consists of 3,593 words and 117 chapters.

As for the words used in the story, it is a very high (formal) vocabulary (confront, detached, baptism, intrusion, persuade, muse, recede, coincidence,

vulnerable, breach, condemn, assert, conscience, sustain, induce, sublime, appreciation, stifle, devour, delirium, paternal, pious, tumult, tapestry, somber, axe, bar, captain, chest, coin, courtyard, customs officer, God, goods, governor, grave, lamp, liquid, mark, on board, power, prayer, ruler, shore, treasure, etc), polysemous words, in addition to synonyms and phraseology, the syntax of a complex sentence is given. This quote at the beginning of the story is an example: «He was a fine, tall, slim young fellow, with black eyes, and hair as dark as the raven's wing; and his whole appearance bespoke that calmness and resolution peculiar to men accustomed… to contend with danger.»

In order to prove the difficulty of reading the authentic version of the text for learners, detailed linguistic analysis of this work was presented in the table 1.

Table 1 – Linguistic analysis: General statistics of The Count of Monte Cristo (Alexandre Dumas)

Text length	2387347 signs
The length of dialogs	1303246 signs
The number of words in the work	367802 words
Number of pages	460
Sentences in the work	25212
Average sentence length	91.90 signs
The proportion of dialogues in the text	54.59%
The proportion of the author's text	45.41%
The number of nouns	95529
The number of verbs	44583
The number of prepositions	20745
The number of conjunctions	33129
The number of adjectives	20745

It is clear that the linguistic competence of the students was below the level required by the true text, so they were allowed to read 20 out of 117 chapters. As a result of the 20 question comprehension test, 5 students (41,6 %) answered 11 questions correctly, 2 students (16,6 %) answered 13 questions, 3 students (25 %) answered 8 questions, 1 student (8,6 %) answered 7 questions and 1 student (8,6 %) answered 6 questions. The average number of correct answers was 9 out of 20, which constituted for only 45 %.

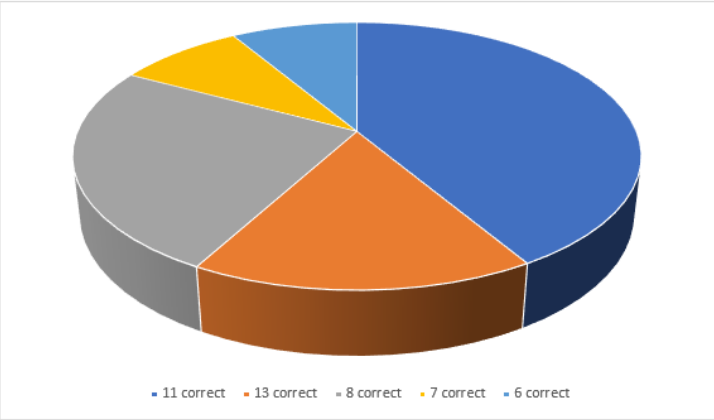

Figure 1 – The results of comprehension test of authentic version of «The Count of Monte Cristo» published by London: Chapman and Hall

In the course of checking the works, first of all, it was made clear to students that there is a lack of appropriate language knowledge in order to understand the meaning of what was read, convey its essence and draw appropriate conclusions. Secondly, in the original texts given to students, there were not many linguistic phenomena that are read in foreign language lessons. To compare results the students were then given an adapted version of Karen Kelly's «the count of Monte Cristo» with 18 chapters and 1,200 words.

In the adapted version, the structure and content of the text were simplified according to their current level. Adaptation methods were used, such as skipping irrelevant information, simplifying complex grammatical structures, replacing lexical and phraseological units with equivalent ones based on the knowledge of students, and accompanying explanations for important lexical elements. The test results were compared with the results of learning with real material, where there was a significant difference (growth) in the level of understanding of the material, 4 students (33,3 %) answered 17 questions, 3 students (25 %) answered 19 questions, 3 students (25 %) answered 18 questions, 1 student (8,6 %) answered 16 and 1 student (8,6 %) answered 15 questions correctly.

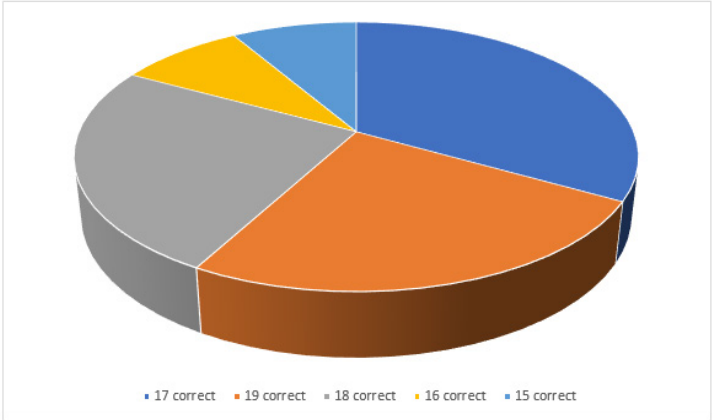

Figure 2 – The results of comprehension test of adapted version of «The Count of Monte Cristo» by karen Kelly

We can conclude that the average number of correct answers was 17 out of 20, which constituted 85%. There was significant growth in results from 45 % to 85 %. Therefore, we can make sure that it is necessary to use adapted texts, especially useful for students with limited linguistic competence.

In our study, the following adaptation techniques were used in the texts obtained: poor-quality adaptation/processing affects the informational and methodological nature of the text. In this regard, K. Shaw and D. McDonough propose 5 main techniques for adapting the text: adding, deleting, modifying, simplifying, re-ordering. Let's dwell on each:

Adding adding language elements to the text that require practice. It can be both a grammatical, lexical, and phonetic phenomenon. Complement each language according to its own characteristics.

Deleting applies to a specific text, audio or video, and even a textbook. In the case of the test, if there is a text that is not intended to teach the language, does not make sense or does not meet the language level, lexical minimum, contains a large amount of information that is unrealistic, reflects the cultural life of the population negatively, etc.

Modifying is given in two main ways: reworking (rewriting) and restructuring (restructuring). If the work with the text is such that it comes to reading, then it can be reworked. This is because the perception of language differs when reading and listening to it.

Simplifying the text affects the structure of the sentence (simple sentences instead of compound sentences), the lexical content (adapting the vocabulary to a minimum), as well as the grammatical structure (for example, turning a word into an original word). However, such changes should be used with caution to maintain language authenticity in the text. As for changing the order of the place (re-ordering), here it concerns the technique of the text, changing the order of performing tasks when working with the text.

At the same time, we are not fully refusing implementation of authentic versions in teaching, as an authentic text as an example of a living language; an authentic text is a fragment of speech created in oral or written speech for a real recipient in order to transmit this or that information. However, we propose to use adapted versions instead of original text at the beginning stages when students' language capabilities are limited. Moreover, this is the main way to improve student's speaking skills. In his work «Developing speaking skills through reading», C. T. Mart emphasizes the importance of reading as the key factor in learning process, which will eventually develop productive skills such as writing and speaking [10].

Conclusion

The study of adapted texts allows you to optimize communication in different genres, and this plays a leading role in increasing language competence. In turn, language competence, being a component of communicative competence, provides mastery of the system of information about the studied language at the phonetic, lexical and grammatical levels. Mastering this system means applying knowledge in practice, as well as the formation of appropriate skills and signs in various types of speech activity. As a result of a pedagogical experiment the following conclusion was obtained: the students' level of competence is crucial part to consider when selecting text material. In order to enhance learner's skills and maintain their motivation it is recommended to offer adapted versions of authentic materials at the beginning stages of learning process.

References

1 **Hofmann, H.** Zur Integration von literarischen Texten in einem kommunikativen Sprachunterricht. In: Authentische Texte im DU / H. Hofmann. München: Hueber Verlag, 1985. – p. 200.

2 **McDonough, J. & Shaw, C.** Materials and Methods in ELT. A Teacher's Guide (2nd edition). Malden: Blackwell. – 2003.

3 **Шульгина, Е. М.** Аутентичность как одно из методических условий формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов посредством технологии веб-квест // Язык и культура, 2013. – № 2. – С. 59–63.

4 **Первухина, С. В.** Адресатные характеристики в адаптированном тексте (на материале медицинских инструкций) / С. В. Первухина // Вестник Орловского государственного университета. Серия «Новые гуманитарные исследования». 2013. – № 4 (33). – С. 127–130.

5 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. – М : Наука, 2008. – 144 с.

6 **Оразбаева, Ф. Ш.** Тілдік қатынас. – Алматы: Ан-Арыс, 2019. – 584 б.

7 **Harmer, J.** How to teach English. Pearson, 6th impression. 2010. – p. 290.

8 **Первухина, С. В.** Адаптированный художественный текст: способы повышения понятности / С. В. Первухина // Вестник Челябинского государственного университета. – М., 2011. – №25. – С. 130–134.

9 **Шорина, Т. А.** Говорит Москва: Слушайте и запоминайте: Уроки аудирования социокультурной направленности. – М. : Издательский дом «Этносфера», 2012.

10 **Mart, C. T.** Developing speaking skills through reading. International Journal of English Linguistics. 2012. – No. 2. Vol. 6. – p. 91–96.

References

1 **Hofmann H.** Zur Integration von literarischen Texten in einem kommunikativen Sprachunterricht. In: Authentische Texte im DU [For the integration of literary texts in a communicative language lesson. In: Authentic texts in the DU] / H. Hofmann. Munchen: Hueber Verlag, 1985. – p. 200.

2 **McDonough, J. & Shaw, C.** Materials and Methods in ELT. A Teacher's Guide (2nd edition). Malden: Blackwell. – 2003.

3 **Shul'gina, E. M.** Autentichnost' kak odno iz metodicheskih uslovij formirovaniya inoyazychnoj kommunikativnoj kompetencij studentov posredstvom tehnologii veb-kvest [Authenticity as one of the methodological conditions for the formation of students' foreign language communicative competence through web quest technology] // Yazyk I kul'tura, 2013. – № 2. – p. 59–63.

4 **Pervukhina, S. V.** Adresatnye harakteristiki v adaptirovannom tekste (na materiale medicinskih instrukcij) [Addressable characteristics in the adapted text (based on the material of medical instructions)] / S. V. Pervukhina // Vestnik Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Novye gumanitarnye issledovaniya». 2013. – № 4 (33). – p. 127–130.

5 **Galperin I. R.** Tekst kak object lingvisticheskogo issledovaniya [Text as an object of linguistic research]. – M: Nauka, 2008. – p. 144.

6 **Orazbayeva F. Sh.** Tildik qatynas [Language communication]. – Almaty : An-Arys, 2019. – PP. 584.

7 **Harmer, J.** How to teach English. Pearson, 6th impression. 2010. – PP. 290.

8 **Pervukhina S. V.** Adaptirovannyi hudozhestvennyi tekst: sposoby povysheniya ponyatnosti [Adapted literary text: ways to improve clarity] / S. V. Pervukhina // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – M., 2011. – №25. – PP. 130–134.

9 **Shorina, T. A.** Govorit Moskva: Slushaite i zapominaite: Uroki audirovaniya sociokul'turnoi napravlennosti [Moscow speaks: Listen and remember: Listening lessons of socio-cultural orientation]. – M. : Izdatel'ski dom «Etnosfera», 2012.

10 **Mart, C. T.** Developing speaking skills through reading. International Journal of English Linguistics. 2012. – No. 2. Vol. 6. – p. 91–96.

Accepted for publication on 08.09.23.

**А. А. Карымхан[1], М. К. Мамбетова[2], М. С. Кулахметова[3]*
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]Ә. Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА БЕЙІМДЕЛГЕН МӘТІНДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бұл мақала шет тілдерін оқытуда бейімделген мәтіндерді қолданудың орны мен практикалық маңыздылығына, оқыту процесінде шынайы мәтіндерді қолдануға қарсы дәлелдерді теориялық талдауға, Александр Дюманың «Монте-Кристо графының» шынайы және бейімделген нұсқаларын қолданумен салыстыру келтіретін педагогикалық эксперименттің нәтижелеріне арналған. Бұл мәселенің өзектілігі шынайы мәтіндердің мазмұнының күрделілігіне және студенттің тілдік құзыреттілігіне байланысты шет тілдерін оқыту әдістемесінде шынайы мәтіндерді қолдану тиімсіз болуы мүмкін екендігімен негізделген. Сондықтан мәтіндік материалды сандық және сапалық шектеу қажет болуы мүмкін, яғни белгілі бір деңгейге бейімдеу қажеттігі. Шынайы бейімделген және бейімделмеген материалдармен жұмысты ұйымдастырудың жоғарыда аталған әдістеріне сүйене отырып, біз шынайы және бейімделген нұсқаларды оқығанда студенттердің түсіну деңгейін салыстыра отырып, әдістемелік эксперимент жүргіздік. Студенттер алдымен «Монте-Кристо графының» түпнұсқасын, содан кейін бейімделген нұсқасын оқиды. Түсіну тестінің нәтижесінде оқушылардың дұрыс жауаптарының орташа саны мәтіндік материалдың бейімделген нұсқасын оқи бастағанда 45 % - дан 85 % - ға дейін оскені анықталды. Бұл тұжырым бейімделген көркем мәтіндерді оқыту процесінде пайдалану жағымды оқу ортасын құра алатынын және оқудың бастапқы кезеңдерінде оқушылардың түсіну деңгейін арттыра алатынын көрсетеді.

Кілтті сөздер: бейімделу, бейімделген мәтіндер, аутенттілік, мотивация, тілдік құзыреттілік.

**А. А. Карымхан[1], М. К. Мамбетова[2], М. С. Кулахметова[3]*
[1,2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[3]Павлодарский педагогический
университет имени А. Маргулан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Принято к изданию 08.09.23.

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АДАПТИРОВАННЫХ ТЕКСТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Данная статья посвящена месту и практическому значению использования адаптированных текстов в обучении иностранным языкам, теоретическому анализу аргументов против использования аутентичных текстов при обучении чтению и результатам педагогического эксперимента по сравнению использования аутентичной и адаптированной версий «Графа Монте-Кристо» Александра Дюма. Актуальность данного вопроса обоснована тем фактом, что использование аутентичных текстов в методике преподавания иностранных языков может быть неэффективным из-за сложности содержания и языковой компетенции обучающегося. Следовательно, может потребоваться количественное и качественное ограничение текстового материала, то есть необходимость адаптации к определенному уровню. Основываясь на вышеприведенных способах организации работы с аутентичными адаптированными и неадаптированными материалами, мы провели методический эксперимент по сравнению уровня понимания учащимися при чтении аутентичной и адаптированной версий. Сначала учащиеся читают аутентичную версию, а затем адаптированную версию «Графа Монте-Кристо». В результате теста на понимание было выявлено,

что среднее количество правильных ответов учащихся выросло с 45 % до 85 %, когда они начали читать адаптированную версию текстового материала. Этот вывод говорит о том, что внедрение адаптированных художественных текстов в учебный процесс может создать хорошую учебную среду и повысить уровень понимания учащимися на начальных этапах обучения.

Ключевые слова: адаптация, адаптированные тексты, аутентичность, мотивация, языковая компетенция.

SRSTI 16.21.47

https://doi.org/10.48081/WVXP9918

***B. E. Kenges**
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana
*e-mail: Barysgul221196@gmail.com

HYBRID TERMS IN THE INFORMATION TECHNOLOGY TERMINOLOGY OF THE KAZAKH LANGUAGE

The article examines hybrid words in the field of information technology terminology. Since information technology terminology is produced in English, the English language now influences all languages globally. Besides Kazakh, there are other languages that draw heavily from the English vocabulary. However, it is a truth worth acknowledging that the English language has acquired loan terms from nearly 300 languages. The most prevalent of those are derived from Latin, Greek, and French.

This research paper highlights the classifications of researchers regarding borrowed words. From an etymological perspective, the article explores the existence of words in Kazakh that represent a hybrid of two languages. The hybrid words are created by merging Kazakh words or Kazakh language endings with phrases from another language. Primarily, all borrowed words from a foreign language are adapted to the linguistic specifics of the Russian language which is the dominant influence on terminology.

The article aims at categorizing hybrid terms into kinds depending on the languages into which the borrowed words were imported. It was determined that hybrid words were generated by merging the roots and endings of Greek-Latin, Greek-Latin-Kazakh, English-Kazakh, French-Kazakh, Arabic-Kazakh, Greek-Arabic, Greek-Arabic-Kazakh, Persian-Greek-Kazakh, Persian-Latin-Kazakh, Greek-Persian, Latin-Persian, and Persian-Kazakh. The paper also discusses the linguistic characteristics of hybrid terms in Kazakh.

Keywords: hybrid terms, loan words, Information Technology, terminology, term

Introduction

The contemporary phenomenon of global cultural globalization and extensive language interactions are currently experiencing an unprecedented level of intensity. A noteworthy consequence of this trend is the significant influence exerted by the English language, often heralded as the language associated with advancements in technology, business, and scientific pursuits. In light of the active nature of cross-cultural communication, English, whether utilized directly or as an intermediary, serves as a prominent catalyst for the emergence of numerous neologisms and novel constructs, particularly within the realm of scientific terminology [1, 93].

The Kazakh language is no exception; it is open and receptive to advances brought forth through intercultural dialogue. Currently, there is an increase in the number of words in our language, comprising both native and foreign elements. This phenomenon deserves special attention, as it is important to determine the linguistic and extralinguistic reasons behind the sudden surge in hybrid words, their formation processes, as well as their semantic and structural features. It is necessary to compile hybrid words from various fields of application, assess their contribution to terminology, and analyze their distinctive characteristics. This article focuses on the etymological approach to understand the origins of hybrid terms in the Kazakh language, particularly those used in the sphere of information technology. The official language of the information technology industry is English, which, in itself, is not a pure language. English has incorporated numerous Greek-Latin and French words. This paper aims to provide an etymological analysis of English words in the IT terminology of the Kazakh language.

According to the renowned scholar B. Momynova, the impact of language on language is multifaceted, leading to observable outcomes such as the emergence, proliferation, and eventual integration of hybrid words within a language. In Kazakh linguistics, hybrid words are occasionally referred to as «қоспа» or «будан,» although these terms have yet to establish firm stability within the language. As a more suitable alternative, the term «гибрид» is preferable for denoting these linguistic phenomena [2, 144].

In the study of Kazakh linguistics, hybrid words research has been carried out by scholars such as B. Momynova, Sh. Kurmanbayuly, S. Kulmanov and A. Kurmanaeva, and they have developed different points of view about hybrid terminology. In their published works, international academics like E. Haugen, U. Weinreich, M. Cabre, L. Campbell, and S. V. Grinev, E. A. Ivlieva talk about loan words and show hybrid words as a type of loan term.

E. Haugen classified loans into one of three categories based on the amount of morphemic substitution they contained: none, partial, or complete. Also, he gives the terms that describe the result of linguistic processing: loanwords, loan

blends, and loan shifts. There is no replacement in the morphemic importation of loanwords, and loan mixtures exhibit morphemic substitution and importation. Only «hybrids» with a detectable foreign model are featured here. Without imports, loan changes demonstrate morphemic substitution. These include loan translations and semantic loans [3, 214].

E. Haugen talks about two kinds of hybrids: blended derivatives and blended compounds. In blended derivatives, the foreign ending is replaced by a native ending, and one or both parts of a blended compound are changed. U. Weinreich calls both blended compounds and derivatives «hybrid compounds», saying that his term is the same as Haugen's cover term, loan blend [4, 165].

Materials and methods

In 2014, a notable publication emerged as a component of the «State Program for the Development and Use of Languages for 2011–2020.» This publication encompassed a comprehensive collection of 30 volumes entitled «Kazakh-Russian, Russian-Kazakh Terminological Dictionaries [5] .»

The analysis of hybrid terms was conducted in the dictionary specific to computer science and computer engineering, which is part of these 30-volume dictionary collections. The purpose of the article is to study the origin of hybrid terms related to information technology in the Kazakh language using a descriptive and comparative methods. The etymology of the words discussed in the article was determined by referencing the Online Etymology Dictionary available at https://www.etymonline.com/ [6] and the authoritative resource known as the «Dictionary of Loanwords of the Kazakh Language» [7].

Results and discussion

In the article, the hybrid terms of the field of information technology for the Kazakh language are classified into several types based on the combination of Kazakh words and suffixes with other languages.

1 Hybrid terms formed from a combination of Greek and Latin origins:
микро+компьютер (microcomputer), микро+контроллер (microcontroller), макро+ассемблер (macroassembler), макро+генератор (macrogenerator), био+информатика (bioinformatics), крипто+алгоритм (crypto algorithm), крипто+процессор (cryptoprocessor), мета+файл (metafile), мнемо+код (mnemocode), тахо+генератор (tachogenerator), авто+индекс (autoindex), макро+операнд (macro operand), анти+вирус (antivirus), авто+генератор (oscillator), теле+коммуникация (telecommunications), табуля+грамма (tabulagram), пикто+грамма (pictogram), осцилло+граф (oscillograph), микро+процессор (microprocessor), гео+информатика (geoinformatics), гипер+объект (hyperobject) [5].

Table 1 – Terms formed by combining Greek and Latin roots

In Kazakh	Roots of words	In English
Микро+компьютер	Greek-Latin	Micro+computer
Микро+контроллер	Greek-Latin	Micro+controller
Макро+ассемблер	Greek-Latin	Macro+assembler
Макро+генератор	Greek-Latin	Macro+generator
Био+информатика	Greek-Latin	Bio+informatics
Крипто+алгоритм	Greek-Latin	Crypto algorithm
Крипто+процессор	Greek-Latin	Crypto+processor
Мета+файл	Greek-Latin	Meta+file
Мнемо+код	Greek-Latin	Mnemo+code
Тахо+генератор	Greek-Latin	Tacho+generator
Авто+индекс	Greek-Latin	Auto+index
Макро+операнд	Greek-Latin	Macro operand
Анти+вирус	Greek-Latin	Anti+virus
Теле+коммуникация	Greek-Latin	Tele+communications
Табуля+грамма	Latin-Greek	Tabula+gram
Пикто+грамма	Latin-Greek	Picto+gram
Осцилло+граф	Latin-Greek	Oscillo+graph
Микро+процессор	Greek-Latin	Micro+processor
Гео+информатика	Greek-Latin	Geo+informatics
Гипер+объект	Greek-Latin	Hyper object

Greek-Latin roots are actively used in the terminology of all scientific fields. Hybrid words formed by combining Greek and Latin root words appeared in English before being adopted into Kazakh. The Russian language serves as an intermediary for forming hybrid words in the Kazakh language. Firstly, hybrid words are formed in Russian and then adopted by the Kazakh language. Only the suffixes change.

1.1 Hybrid terms formed from a combination of Greek and Latin origins and Kazakh language suffixes

Микро+модуль+ді (micromodule), макро+конвейер+лі (macro conveyor), авто+инкремент+ті (autoincrement), би++номинал+дық (binominal), микро+миниатюр+лі (micro miniature), мульти+скаляр+лы (multiscalar), конструктивті-технологиялық (constructive-technological) [5].

1.2 Hybrid terms are formed by combining the Greek root with the Kazakh root and the Greek root with the Kazakh ending.

Авто+ағылу (autoflow), авто+ауыстыру (autocorrect), авто+ендірме (autoinserts), авто+жауапқатқыш (auto-responder), авто+орнату(autoinstall), авто+сақтау(autosave), авто+орындау(auto+launch), авто+шақыру (auto call), график+салғыш (plotter), арифметика+лық (arithmetical), логика+лық(logical), фаза+лау(phasing), асинхрон+ды(asynchronous), авто+пішім (auto format), база+лық (basic), базис+тік (base), автоматты (automatic), нейрон+дық (neuronal), симметрия+лық (symmetrical), программа+лық (programmatic), гипер+сілтеме (hyperlink), гипер+байланыс (hyper-connectivity), графика+лық (graphical), газ+жұтқыш (gas absorber), газ+динамика+лық (gas-dynamic), генетика+лық (genetic), авто+сұлба (auto-scheme), график+тік (graphical), диск+ілік (disk), автомат+тандыру (automation), технология+лық (technological), лексика+лық (lexical), лексикография+лық (lexicographic), магнит+оптика+лық (magneto-optical), макро+программа+лау (macro programming), микро+сұлба (chip), математика+лық (mathematical), оптика+лық (optical), пирамида+лық (pyramidal), плазма+лық (plasmic), эвристика+лық (heuristic), электро+статика+лық (electrostatic), профилактика+лық (prophylactic) [5].

1.3 Hybrid terms are formed by combining the Latin root with the Kazakh root and the Latin root with the Kazakh ending.

Апликатив+ті (applicative), коммутация+лау (commutation), адрес+тік (adressable), атрибут+тық (attribute), би+поляр+лық (bipolar), интеграл+ды (integral), интеграл+дау (integration), бинар+лық (binary), виртуал+дық (virtual), дебитор+лық (accounts receivable), декларатив+ті (declarative), де+код+тау+шы (decoder), квант+тау (quantification), радио+шақыру (radio call), верификация+лау (verification), модул+деу+іш (modulator), реляция+лық (relational), концептуал+ды (conceptual), инициал+дан+дыру (initialization), дискрет+ті (discrete), дистрибутив+тік (distributive), дифференциал+дау (differentiation), дуплекс+ті (duplex), электрон+дық (electronic), индекс+теу (indexing), интер+актив+ті (interactive), интер+белсенді (interactive), кадр+лық (personnel), каноника+лық (canonical), конфигурация+лау (configuration), конъюнктив+ті (conjunctive), корпоратив+ті (corporative), инфра+құрылымды (infrastructural), корреляция+лық (correlative), матрица+лық (matric), машина+аралық (inter machine), модуль+аралық (intermodule), функционал+дық (functional) [5].

Under the exercise of the Soviet Union term construction in the Kazakh language, which lasted about seventy years, the rules of term perception were firmly established following the norm of Russian spelling of international terms and common words, mostly Latin and Greek. Even during the period of independence,

when the formation of phrases in the Kazakh language started to pick up speed, the custom was relatively smooth [8, 772].

Words with transmitted Greek-Latin origins have entered and adapted to the English language. Greek-Latin roots may also enter English through French without entering it directly. However, we will not consider this case. In our case, we will consider hybrid terms used in the English language with Greek-Latin roots. English words are adapted and mixed into the Russian language using the transliteration method and subsequently from Russian into Kazakh. A feature of the formation of a foreign language part of hybrid terms in the Kazakh language is the addition of adjective-forming suffixes of the Kazakh language to words with the meaning of adjectives in English. For example, Eng. interactive < Rus. Интерактив+ный< Qaz. Интерактив+ті. Suffixes adding adjective value to foreign words in hybrid terms in the Kazakh language: –ты, -ті, -ды, -ді, -лық, -лік, -тық, -тік, -дық, -дік.

Moreover, the suffix «-» ирова+ние or «-ция,» which signifies the name of an action in Russian, replaces the suffix «-tion,» which indicates the state of being in English [9]. Hybrid words expressing action names in Kazakh are generated by appending the suffix «-лау» to a foreign root or a foreign input term ending in the suffix «-ция,» like in Russian. For example, Eng. Verifica+tion < Rus. Верифика+ция < Qaz. Верификациялау or Eng. Configuration < Rus. Конфигур+ирование < Qaz. Конфигурация+лау.

2 Hybrid terms are formed by combining the endings of the Kazakh language with English and French base words.

2.1 English-Kazakh: биллинг+тік (billing), буфер+леу (buffering), буфер+лік (buffered), буфер+сіз (bufferless), блок+тық (block), буферлі (buffer), пиксель+ді (pixelated).

2.2 French-Kazakh: монтаждау (montage), тираж+дау (edition), трасса+лану (tracing), эталон+дық (reference instrument), эмальданған (enamelled), эпитаксиаль+ды (epitaxial).

3 Hybrid terms form due to the combination of Arabic-Kazakh, Persian-Kazakh, Persian-Greek, Arabic-Greek-Kazakh, Persian-Latin-Kazakh, and Greek-Arabic roots.

3.1 Hybrid terms formed due to the fusion of roots in the Arabic and Kazakh languages: ғылыми+лық (scientific), дәлел+деу (to prove), дәлел+ді (evidential), әріпті-цифр+лық (alphanumeric), әліпбилі-цифр+лық (alphanumeric), ақпараттық-іздеуші (information seeker), апат+тық (emergency).

3.2 Latin-Arabic, Greek-Arabic, and Greek-Arabic-Kazakh origins have been combined to create hybrid terms: гео+ақпарат+тық (geoinformation), крипто+хаттама (crypto protocol), микро+пәрмен (micro command), авто+мәтін (auto-text), ақпаратты-логика+лық (informative-logical), авто+хабар+лаушы

(auto notification), аналогты-цифрлық (analogue-digital), гипер+мәтін (hypertext), шифр+код (cypher code), шифр+мәтін (ciphertext), шифр+леу (encryption), цифр+лық (digital), хабар+лау (to report), де+шифратор (decoder).

Table 2 – Hybrid terms are formed by the fusion of roots from Latin-Arabic, Greek-Arabic, and Greek-Arabic-Kazakh languages

In Kazakh	Roots of words	In English
Гео+ақпарат+тық	Greek+Arab+Kazakh	Geoinformation
Крипто+хаттама	Greek+Arab	Crypto protocol
Микро+пәрмен	Greek+Arab	Micro command
Авто+мәтін	Greek+Arab	Auto-text
Ақпаратты-логика+лық	Arab+Greek+Kazakh	Informative-logical
Авто+хабар+лаушы	Greek+Arab+Kazakh	Auto notification
Аналог+ты-цифр+лық	Greek+Kazakh+Arab+Kazakh	Analogue-digital
Гипер+мәтін	Greek+Arab	Hypertext
Шифр+код	Arab+Greek	Cypher code
Шифр+мәтін	Arab+Arab	Ciphertext
Шифр+леу	Arab+Kazakh	Encryption
Цифр+лық	Arab+Kazakh	Digital
Хабар+лау	Arab+Kazakh	to report
Де+шифратор	Latin+Arab	Decoder

3.3 Hybrid terms resulting from the fusion of Persian-Greek-Kazakh, Persian-Latin-Kazakh, Greek-Persian, Latin-Persian, and Persian-Kazakh roots:

дәнекер+леу (soldering), бей+сызықты (non-linear), макро+пәрмен (macro command), бей+процедура+лық (non-procedural), бей+синхрон+ды (asynchronous), бей+период+ты (aperiodic), бей+детермин+ді (indeterminate), бей+позиция+лық (non-positional), аудио+құндақ (audio cassette).

Table 3 – Hybrid terms are formed by the fusion of roots from Persian-Greek-Kazakh, Persian-Latin-Kazakh, Greek-Persian, Latin-Persian, and Persian-Kazakh roots

In Kazakh	Roots of words	In English
Дәнекер+леу	Persian+Kazakh	Soldering
Бей+сызықты	Persian+Kazakh	Non-linear
Макро+пәрмен	Greek+Arab	Macro command
Бей+процедура+лық	Persian+Latin+Kazakh	Non-procedural

Бей+синхрон+ды	Persian+Greek+Kazakh	Asynchronous
Бей+период+ты	Persian+Latin+Kazakh	Aperiodic
бей+детермин+ді	Persian+Latin+Kazakh	Indeterminate
бей+позиция+лық	Persian+Latin+Kazakh	Non-positional
аудио+құндақ	Latin-Persian	Audio cassette

Most Arabic and Persian words added to the Kazakh language long ago became part of the language's sound system and grammar. As a result, they are difficult to distinguish from the Kazakh words. Even in modern scientific literature, most words known as «indigenous» are Arabic words that have entered the Kazakh language through the Persian language.

According to A. B. Zhiekbaeva, the new Persian language will replace the Sogdian language, which was influential in middle and central Kazakhstan in the VIII century. After the arrival of Islam, the Arabic language and the new Persian language were used in this territorial region parallelly, competing to gain prominence. However, the new Persian language served as the language of literature, including the language of poetic work.

Furthermore, Arabic is used primarily as the language of the Koran, the language of the Islamic religion. Since the time of the strengthening of the influence of Muslim culture and religion, Arabic words began to enter the Turkic language wherein Persian served as a connective language. Arabic words were introduced into the Turkic languages through Persian. As a result, Persian became the language of literature and poetry, while Arabic gained a reputation as the language of Science and religion among Turkic tribes [10, 14].

Conclusion

This study has demonstrated that the creation of hybrid terms in the Kazakh language's information technology field involves the fusion of Greek-Latin, Arabic-Persian, and English-French root words with Kazakh root words and appropriate endings. The typological and morphological analyses conducted in this research have provided valuable insights into the characteristics of these hybrid terms. However, to gain a comprehensive understanding of the reasons behind their emergence, further investigation is warranted. Future investigations should further explore the sociolinguistic, historical, and cultural elements that play a role in the usage of hybrid terms within the Kazakh language. Such studies will contribute to the broader field of linguistic research and facilitate a more nuanced comprehension of the dynamics shaping the lexicon of Kazakh in the context of information technology.

References

1 **Mikelioniene, J.** Hybrids with final neoclassical combining forms in Baltic Languages [Text] // Kalbų studijos. Studies about languages. – 2020. – № 37. –P. 93.

2 **Nessipbay, A. Sh.** Linguistic features of hybrid terms in modern Kazakh language [Text] // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL Series «Philological sciences». – 2020. – № 2 (65). – P. 144.

3 **Haugen, E.** The Analysis of Linguistic Borrowing [Text] // Language. – 1950. – № 26, (2). – P. 210–231.

4 **Morin, R.** Evidence in the Spanish language press of linguistic borrowings of computer and Internet-related terms [Text] // Spanish in Context. – 2006. – № 3 (2). – P. 161–179.

5 Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік, Информатика және есептеуіш техника [Текст]. Жауапты редактор: М. Б. Қасымбеков. – Алматы : «КАЗақпарат» баспа корпорациясы, 2014. – 452 б.

6 Online Etymology Dictionary [Electronic resource]. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Online_Etymology_Dictionary

7 Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. Құрастырушылар: Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан [Текст]. – Алматы : Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

8 **Құрманбайұлы, Ш.** Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография [Текст]. – Алматы : Сардар баспа үйі, 2014. – 952 б.

9 A List of 26 Common Suffixes in English [Electronic resource]. – URL:https://www.thoughtco.com/common-suffixes-in-english-1692725

10 **Жиекбаева, А. Б.** Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі [Текст]. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 168 б.

11 **Cumshudova, G.** History of loan words in English. Sources of loans. Calques. Periodical states of English vocabulary [Text] // World science. – 2018. – № 5 (33). – P. 31.

12 **Culpeper, J., Clapham, P.** The borrowing of Classical and Romance words into English: A study Based on the electronic Oxford English dictionary [Text] // International Journal of Corpus Linguistics. – 1996. – P. 199–218.

References

1 **Mikelioniene, J.** Hybrids with final neoclassical combining forms in Baltic Languages [Text] // Kalbų studijos. Studies about languages. – 2020. № 37. – P. 93.

2 **Nessipbay, A. Sh.** Linguistic features of hybrid terms in modern kazakh language [Text] // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL Series «Philological sciences». – 2020. № 2 (65). – P. 144.

3 **Haugen, E.** The Analysis of Linguistic Borrowing [Text] // Language. –1950. – № 26, (2). – P. 210–231.

4 **Morin, R.** Evidence in the Spanish language press of linguistic borrowings of computer and Internet-related terms [Text] // Spanish in Context. –2006. – № 3 (2). – P. 161–179.

5 Qazaqsha-oryssha, oryssha-qazaqsha termınologıalyq sozdik, Informatıka jane esepteyish tehnika [Kazakh-Russian, Russian-Kazakh terminological dictionary, Informatics and computer technology] [Text] / executive editor: M. B. Qasymbekov. – Almaty : «KAZaqparat» baspa korporatsıasy, 2014. – 452 b.

6 Online Etymology Dictionary [Electronic resource]. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Online_Etymology_Dictionary

7 Kazak tilinin kirme sozder sozdigi [Dictionary of borrowed words of the Kazakh language] [Text] / compiled by Sh. Kurmanbayuly, S. Isakova, B. Mizamkhan. – Almaty : National Translation Bureau Public fund, 2019. – 596 p.

8 **Kurmanbayuly, Sh.** Kazak terminologiyasy: zertteuler, okulyk, sozdik, bibliografiya [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography] [Text]. – Almaty: Sardar baspa uyi, 2014. – 952 p.

9 A List of 26 Common Suffixes in English [Electronic resource]. URL: https://www.thoughtco.com/common-suffixes-in-english-1692725

10 **Jiekbaeva, A. B.** Kazak tilindegi arab, parsy sözderınıñ termindenuı [Terminology of Arabic and Persian words in the Kazakh language] [Text]. – Almaty, 2014. – 168 p.

11 **Cumshudova, G.** History of loan words in English. Sources of loans. Calques. Periodical states of English vocabulary [Text] // World science. – 2018. – № 5 (33). – P. 31.

12 **Culpeper, J., Clapham, P.** The borrowing of Classical and Romance words into English: A study Based on the electronic Oxford English dictionary [Text] // International Journal of Corpus Linguistics. – 1996. – P. 199–218.

Accepted for publication on 08.09.23.

**Б. Е. Кеңес*
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАҒЫ БУДАН ТЕРМИНДЕР

Мақалада ақпараттық технология терминологиясындағы гибрид терминдерге анализ жасалды. Ақпараттық технология терминологиясы ағылшын тілінде жасалғандықтан, қазіргі таңда ағылшын тілі жер бетіндегі барлық тілге өз әсерін тигізіп тұр. Жалғыз қазақ тілі емес, басқа тілдер де ағылшын тілінің сөздік қорынан сөз алуға мәжбүр. Алайда ағылшын тілінің өзі де 300-ден астам тілден кірме сөз алған. Оның ішінде латын, грек, француз тілдерінен енген кірме сөздер ағылшын тілінде көп кездеседі.

Зерттеу жұмысымызда кірме сөздерге қатысты зерттеушілердің классификациялары ұсынылады. Мақалада қазақ тіліндегі гибрид терминдер этимологиялық аспектіде қарастырылады. Гибрид терминдердің басқа тілден енген бөлігіне қазақ сөзі немесе қазақ тілінің жалғауы бірігуі арқылы жасалады. Сонымен қатар ең алдымен шет тілінен енген кірме сөздер орыс тілінің тілдік ерекшелігіне сәйкес икемделіп енеді.

Мақаланың мақсаты кірме сөздердің енген тілдеріне қарай типологиялық тұрғыдан гибрид терминдерді түрлерге жіктеу болды. Грек-латын, грек-латын-қазақ, ағылшын-қазақ, француз-қазақ, араб-қазақ, грек-араб, грек-араб-қазақ, парсы-грек-қазақ, парсы-латын-қазақ, грек-парсы, латын-парсы, парсы-қазақ түбірлерінің және жағауларының бірігуі арқылы гибрид терминдер жасалынғаны анықталды. Сонымен қатар қазақ тіліндегі гибрид терминдердің тілдік ерекшеліктері түсіндіріледі.

Кілтті сөздер: гибрид терминдер, кірме сөздер, ақпараттық технология, терминология, термин

*Б. Е. Кенес
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Принято к изданию 08.09.23.

ГИБРИДНЫЕ ТЕРМИНЫ В ИНФОРМАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются гибридные слова в сфере терминологии информационных технологий. Поскольку терминология информационных технологий разработана на английском языке, в настоящее время английский язык оказывает свое влияние на все языки на земле. Не только казахский, но и другие языки вынуждены заимствовать слова из лексического фонда английского языка. Однако, английский язык тоже заимствовал термины почти из 300 языков. Наиболее распространенными в английском языке являются термины, заимствованные из латинского, греческого и французского языков.

В нашем исследовании приведены классификации исследователей, относящиеся к заимствованным словам. В статье исследуются гибридные слова в казахском языке с точки зрения этимологии. Гибрид создается путем слияния казахских слов или окончаний казахского языка с словами из другого языка. При этом в первую очередь заимствованные слова из иностранного языка адаптируются языковой спецификой русского языка.

Цель статьи состояла в том, чтобы типологически классифицировать гибридные термины по типам в зависимости от языков, в которые включены заимствованные слова. Установлено, что гибридные слова образовались путем слияния корней и окончаний греко-латинских, греко-латино-казахских, англо-казахских, франко-казахских, арабо-казахских, греко-арабских, греко-арабско-казахских, персидско-греческих -казахский, персидско-латино-казахский, греко-персидский, латино-персидский и персидско-казахский. Также рассматриваются лингвистические особенности гибридной терминологии на казахском языке.

Ключевые слова: гибрид термины, заимствованные слова, информационные технологии, терминология, термин

ҒТАМР 16.01.45

https://doi.org/10.48081/FDEO3865

К. С. Кобландина[1], Қ. Ө. Есенова[2], Ә. П. Шаһарман[3]
[1,2]Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: koblandina.karlygash@mail.ru

ЭТНИКАЛЫҚ СТЕРЕОТИПТЕР МЕН ПЕРИФРАЗАЛАР: МЕДИА КЕҢІСТІКТЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

Мақала қазіргі медиамәтінде кездесетін перифразалардың ұлттық санада орныққан стереотиптермен байланысын анықтауға арналған. Қазіргі жекелеген авторлардың халық ауыз әдебиеті шығармаларының желісімен, атап айтқанда, ертегілер мен мақал-мәтелдер негізінде жасаған тілдік қолданыстарының оқырман санасында қабылдану тетіктері анықталады және теориялық тұрғыдан негізделеді. Халық танымында бұрыннан бар сөздер мен тіркестерді перифразалап қолдану оларды жаңаша қырынан түсіну бастапқы атаудың, түрткі сөздің, стимул сыртқы формалық ұқсастығына және семантикалық ерекшеліктеріне сүйене отырып жүзеге асатыны көрсетіледі.

Авторлар заманауи медиакеңістікте қолданылатын перифразаларға лексика-семантикалық сипаттама беріп, олардың тілдік ұжым санасында алатын орнын, қабылдану деңгейін, түсінілу ерекшеліктерін, бұрыннан белгілі, бастапқы атауларға оларды жаңаша контексте жұмсау арқылы қосылған үстеме мәннің оқырман қауымға тигізетін әсерін, сөздің суггестиялық әлеуеті мен сөзжұмсамдағы нұсқаларын, олардың қатысуымен жасалған мақал-мәтелдерді, тұрақты тіркестерді прагмалингвистикалық қырынан талдауды мақсат етken. Осы мақсатқа жету үшін лексика-семантикалық талдау, фоностилистикалық, прагмалингвистикалық талдау әдістері пайдаланылған. Қазіргі медиакеңістікте жарияланатын ақпараттың басым бөлігі, әсіресе аналитикалық медиамәтіндерге арқау болатын тақырыптарды ашуда, қоғамда орын алып жатқан түрлі келеңсіздіктерді сипаттап, талдау

барысында журналистер сөз саптауында осындай ұлттық санада орныққан стереотиптерді сан түрлі ыңғайда перифразалап қолдануға бейім келетіні байқалады.

Кілтті сөздер: медиа мәтін, перифраза, стереотип, ертегі, мақал-мәтел, сөздің суггестиялық әлеуеті, теріс мәнді бағалау, сыбайлас жемқорлық, тоқпақ.

Кіріспе

Өткен ғасырдағы лингвистикалық зерттеулерде тіл, ең алдымен, қоғам өмірінде маңызды рөл атқаратын қарым-қатынас құралы ретінде қарастырылған болатын. Сөйтіп тілдік бірліктер, негізінен, мағыналық және сөзжасамдық қырынан зерттеу нысанына алынатын. Ал соңғы ширек ғасыр көлемінде тілтану саласында зерттеушілер тілдің ақпаратты хабарлау қызметінен бөлек, тыңдаушыға әсер ету, мәлімет сақтағыштық, яғни кумулятивтік қызметіне назар аудара бастады. Басқаша айтқанда, уақыт ағымына сәйкес қолданыстан шығып қалған көптеген заттар мен құбылыстарға қатысты ақпаратты олардың тілде сақталып қалған атауларынан, сол атаулардың қатысуымен жасалған тұрақты тілдік бірліктерден білеміз. Осымен байланысты, кез келген тілдік хабарламада кездесетін түрлі атаулардың семантикалық шеңберін, қолданыс аясын автордың *прагматикалық түпкі ниетімен* тығыз байланыста қарастырудың маңызы зор. Себебі, белгілі бір тарихи кезеңде тіл бірлігі атау болған зат немесе құбылыс уақыт өте келе қолданыстан шығуы, тіпті мағынасы көнеріп, ұмытылуы мүмкін. Оның орнын заман талабына сай жаңа зат, нәрсе басуы ықтимал. Осылайша, қоғам өмірінде орын алған күллі жаңалық, жақсы немесе жаман, жағымды немесе жағымсыз екендігіне қарамастан, тілде бейнеленеді. Сондықтан тіл жүйесі көптеген факторлардың: саясат, экономика, заң, ғылым, БАҚ, әдебиет, мәдениет, тіпті өнердегі түрлі бағыттардың әсерінен сан алуан өзгерістерге ұшырайды. Аталған салаларда пайда болған жаңа сөздер мен тіркестердің қолданылу ерекшелігіне қатысты мәселе қашанда лингвистердің қызығушылығын тудырады. Әсіресе жаһандану кезеңінде қарқынды дамып жатқан ғылым-білім саласындағы жетістіктерге, ел өміріндегі саяси, экономикалық реформаларға, тіпті күннен күнге айқын сезіліп келе жатқан әлеуметтік теңсіздік көріністеріне ғаламтор желісінде түрліше сипаттама берілетін мәтіндердегі сөз өрнектерін зерттеу, оларға аксиологиялық тұрғыдан лайықты бағасын беру мәселесі тіл ғылымында айрықша *өзектілікке* ие. Осымен байланысты, қазіргі медиа кеңістікте жиі көтеріліп жүрген өзекті тақырыптардың бірі сыбайлас жемқорлыққа арналған мәтіндерге шолу жасап, оларда кездесетін ұлттық санада *стереотип*

деңгейіне жеткен атауларға негізделген *перифразалардың* қолданыстық ерекшеліктеріне тоқталмақпыз.

Материалдар мен әдістер

Медиа кеңістік тілдің бүкіл сөздік құрамы алуан түрлі тәсілдермен жұмсалатын, ондағы атаулардың семантикалық шеңбері барынша кеңінен пайдаланылатын алаң болып саналады. Социум санасында стереотип ретінде орныққан кез келген ұғымның ұлттық таныммен тікелей сабақтастықта болатыны мәлім. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдарында осындай халық танымына негізделген перифразаларды қолдану арқылы авторлар өздерінің түпкі прагматикалық ниетіне жетуді көздейді. Осыған сәйкес, мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі медиа кеңістікті зерттеген ғалымдардың ғылыми еңбектері және түрлі ақпарат көздерінен жиналған, ұлттық санада стереотипталған перифразалардың қолданысына нақты мысал бола алатын фактілік материал пайдаланылды. Зерттеу нысанына қазіргі медиа мәтінде қолданылатын стереотиптер мен перифразалардың сабақтастығы алынды.

Зерттеуде қазақ медиа кеңістігінде кездесетін ұлттық санада стереотипталған перифразалардың жұмсалымдық ерекшеліктерін зерделеу мақсаты қойылды. Осы мақсатқа сәйкес, ғылыми әдебиетке шолу жасауда сипаттама әдісі, стереотиптерді талдау барысында лингвопрагматикалық әдіс, мәтінді лингвистикалық талдау, синтездеу және қорыту әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Ғылыми әдебиетте *стереотип* ұғымына түрліше анықтама берілген. Солардың дені *стереотип* дүниенің концептуалды бейнесінің жекелеген көріністері, менталды бейнесі, заттар мен құбылыстарға қатысты қалыптасқан көзқарас, тұрақты пайым дегенге саяды. Стереотип ұғымын алғаш зерттеген У.Липпман әрбір адамның санасында ақиқат дүниені тану барысында сол болмыстың бейнесі қалыптасады, соның ішінде адам бұрын соңды естімеген, білмеген ақпаратқа ерекше мән беру арқылы танылатын дүниені жадында сақтап қалады. Кез келген адам әр нәрсенің бірегейлігіне, ерекшелігіне назар аударуға бейім келеді. Сол белгісі арқылы танылған дүние туралы түсінік санада орын алады және ұзағырақ сақталады, сөйтіп бара-бара стереотипке айналады. Олар осындай тұрақтылығының арқасында бір ұрпақтан келер ұрпаққа жалғасып, кейін стереотип күйінде емес, тіпті сол ақиқат болмыстың шынайы дерегі, дәйектеуші мәліметі ретінде ұғынила бастайды деп түсіндіреді [1]. Стереотипті тудырушы да, таратушы да – қоғамдық қатынастар. Ғалымның пікірінше, стереотиптер жүйесі біздің жеке дәстүріміздің бастама тетігі секілді қоғамнан алған өзіндік орнымыз бен мәртебемізді сақтайды, сондай-ақ әлем туралы таным-түсініктерді тұрақтандыруға негіз болады [1, 125 б.].

Стереотип салааралық термин, яғни бірнеше ғылым саласында қолданылатын менталды бірлік, жалпы таным моделі болғандықтан, оған лингвистер, психологтар, социологтар, мәдениеттанушылар назар аударып, әртүрлі анықтама берген, алайда жалпылама сипаттамасын жасауға негіз болатын іргетасы – оның ақиқат болмысты, қоршаған ортаны тануға қызмет ететін мүмкіндігі. Біздің зерттеуімізге қатысты алғанда дүниенің тілдік бейнесін жасауға қатысу дәрежесі және тілдік ұжымдағы қабылдану ерекшеліктері. Ресей ғалымы Ю.А.Сорокиннің пікірінше, *тілдік стереотиптер* белгілі бір зат не құбылыс туралы таптаурын болған, кеңінен танылған ұғым ғана емес, сонымен бірге оның тілдік жүйедегі көрінісі, яғни тұрақты теңеу, тұрақты тіркес, тұрақты перифразалар [2, 134 б.]. Бұған мысал ретінде қоғамның саяси және экономикалық дамуына орай тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан *жаңа қазақ* («новый русский» үлгісімен) – байыған қазақ, *шала қазақ/ мәңгүрт қазақ* – ана тілін білмейтін немесе жетік сөйлей алмайтын қазақ, *орысқұл/ орысбай қазақ* – өмірге көзқарасы мен мінез-құлқында орысшылдық ұстанымы басым қазақ, *арабқұл қазақ* – діни ұстанымында, көзқарасы мен мінез-құлқында, киім киісінде араб халқына еліктеуге бейім қазақ, *тойшыл қазақ* – көп уақытын Инстаграм әлеуметтік желісін қызықтаумен өткізетін қазақтар, *ойшыл қазақ* – Фейсбукта тұрақты отыратын қазақтар, *қаңғырған қазақ* – баспанасыз, үйсіз-күйсіз жүрген қазақ дегенді білдіретін тіркестерді, яғни белсенді қолданылу нәтижесінде ұжымдық санада таптаурынға, тілдік стереотипке айналған тұрақты қолданыстарды келтіруге болады.

Қазақ ғалымы Ә.С.Әлметова стереотиптерді *әлеуметтік, этникалық, мәдени, діндік, тілдік стереотиптер, қарым-қатынас және мінез-құлық стереотиптері* деп бөліп, олардың әрбіріне берілген анықтамалар негізінде сипаттаған. Тілдік стереотиптердің адамның белгілі бір тілді меңгеру деңгейіне қарай түрліше айқындалатындығын жоғары оқу орнының қазақ және орыс бөлімінде оқитын студенттерге эксперимент жүргізу арқылы дәлелдеген [3].

Қазақ мерзімді баспасөзіндегі стереотиптерді диссертациялық деңгейде арнайы қарастырған Г.О.Сейдалиеваның еңбегінде стереотиптердің сан алуан түрі жан-жақты талданған. Мысалы, белгілі бір этникалық топтың (ұлт, халық) өз ішіндегі өздері туралы танымдары, пікірлері, бағасы, сыни көзқарасы *автостереотип* болса, бір ұлт туралы өзге халықтардың таным-түсінігі, әдетте, ұлттық таным мен қабылдау ерекшеліктерінен туындайтын нәтижеден *гетеростереотип* қалыптасады екен [4].

Жеке тәжірибе мен қоғамда қабылданған жалпылау нәтижесі ретіндегі ақпараттың жетіспеушілігі жағдайында қалыптасатын әлеуметтік топ, адам, оқиға, құбылыстың салыстырмалы түрде тұрақты және қарапайым

бейнесі *әлеуметтік стереотипті* құраса, адамның немесе ұлттың табиғи болмысын, құлықтарын, жүріс-тұрысын, сөйлеу мәнері мен дене бітіміндегі ерекшеліктерін байқататын үйреншікті қылығының санада терең сақталуы *мінез-құлық стереотипін* білдіреді [4].

Біз бір ұлттың болмысына, таным түсінігіне, дүниетанымына ортақ қолданыстардың, яғни *ұлттық санада стереотипталған ұғымдардың* перифразалану құбылысына, когнитивтік санамызда орныққан құндылықтардың тілдік санада бұрмалану жолдарына, ұлттық құндылықтарымыздың құнсыздану үрдісіне назар аударамыз.

Белгілі бір этнос туралы, оның менталитеті мен стандартты әрекеттері, мінез-құлқы, тұрмыс-тіршілігі туралы басқа ұлттардың сырттай берген бағасы негізінде қалыптасқан *гетеростереотиптер* мен сол ұлттың өзі туралы өз танымында, өзіне берген жеке бағасына сәйкес тұрақтанған таным-түсініктерінің көрінісі болып табылатын *автостереотиптер* ғылыми әдебиетте *этностереотип* деген бір термин шеңберінде таңбаланады. Қазіргі медиакеңістікте жарияланатын ақпараттың басым бөлігі, әсіресе аналитикалық медиамәтіндерге арқау болатын тақырыптарды ашуда, қоғамда орын алып жатқан түрлі келеңсіздіктерді сипаттап, талдау барысында журналистер сөз саптауында осындай *этностереотиптерді перифразалап* қолдануға бейім келетіні байқалады. Неге десеңіз, бұл жерде көтерілген бір өзекті мәселеге қатысты бүкіл мәліметті келтіріп, бүге-шігесіне дейін жазып отырмай-ақ халықтың санасында бұрыннан бар, көпшілікке етене таныс кейіпкерлердің есімдерін немесе заттардың атауын ғана пайдалану арқылы соған қатысты көптеген ұғымдарды меңзеуге болатындығы. Яғни мәтінді барынша ықшамдап, бірақ оның қоғамдық санаға тигізетін әсерін барынша күшейтудің тиімді бір тәсілі – тілдік ұжым санасында орныққан стереотиптерді өзгертіп, түрлендіріп жұмсауды меңгерудің берері көп екен. Мұны тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні ретінде сан ғасырлар бойы жасалып, тіліміздің паремиологиялық қорында сақталып қойған көптеген мақал-мәтелдерді перифразалау арқылы журналист өзінің түпкі ойын мейлінше дөп жеткізе алатындығынан көреміз. Осымен байланысты, қазақ қоғамында қалыптасқан қанша стереотип болса, соның барлығы медиа кеңістікте көрініс табады, тіпті солардың басым бөлігінің қалыптасуына және ұжымдық санада орнығуына осы журналистер себепші болған деген тұжырым жасауға болады. Осы айтылған ойлар негізінде қазіргі қазақ медиа кеңістігінде кеңінен талқыланып жүрген сыбайлас жемқорлық тақырыбына арналған мақалалардан жиналған мысалдарға кеңірек тоқталамыз.

Жалпы жемқорлыққа көзқарасы тұрғысынан алғанда біздің қоғамды шартты түрде үшке бөлуге болады: бірі – сол әрекетті іс жүзінде жасап, пайдаға белшесінен батып отырғандар, екіншісі – алғашқы топтың іс-

әрекетіне барынша қарсылық танытып, оларды сынап, жазғырып, әділдік іздеп, шырылдап жүргендер, үшіншісі – аталған мәселеге немқұрайдылықпен қарайтын, өзіне тікелей қатысы жоқ деп санайтын, оны талдап-тексеруден түк шықпайды деп ойлап, жайбарақат жатқан бейтарап топ. Біз осылардың екіншісіне, яғни ұйқыда жатқан қалың бұқараны оятуға әрекеттеніп, барын салып жүрген журналистер мен ұлт жанашырларының мақалаларына, онда жұмсалатын стереотиптердің түрліше *перифразалануына* назар аударамыз. Қазіргі массмедиада мұндай қолданыстар көп, сондықтан қазақтың «Ұр тоқпақ» ертегісінің желісімен жасалған перифразаларға арнайы тоқталамыз.

Кез келген халықтың ауыз әдебиеті болатыны, ондағы шығармаларда адамгершілік, әділдік, адамдар арасындағы мейірім, қайырымдылық, жанашырлық, сыйластық, адалдық сияқты көптеген қасиеттердің дәріптелетіні мәлім. Тіпті ойдан шығарылған ертегінің өзінде аталмыш қасиеттерді кішкентай баланың түсінігіне лайықтап, жеңіл түсінілетін формада танытуға ұмтылыс байқалады. Осылайша адамның айналасын қабылдауы, қоршаған ортасына, жеке адамдарға, белгілі бір ұлтқа, қоғамдағы құбылыстар мен оқиғаларға деген көзқарасы бала кезінен бастап біртіндеп қалыптасады. Сөйтіп ересек өмірге қадам басқанда адамның өмірдегі барлық оқиға-құбылыстарға қатысты белгілі бір стереотип санасында орнығып үлгереді. Түрлі жағдаяттарға тап болғанда адам оларды сол стереотиптерден тұратын өлшемге салып көріп, соған сәйкес оң немесе теріс бағасын беріп, өзі дұрыс деп тапқан шешімдерді қабылдайды.

Ғалым Н. В. Уфимцева стереотиптерді екіге бөледі: *этникалық стереотиптер* – этнос мүшелерінің өздеріне байқала қоймайтын, санадан тыс қалыптасқан ұжымдық мінез-құлық ерекшеліктерінің жиынтығы. Этностың стереотиптерін арнайы меңгерту, үйрету қажет емес, ол сол этнос мүшелерінің өздеріне ғана тән, соларға ғана жарасатын ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын құндылықтары болып саналады. Ал *мәдени стереотиптер* саналы түрде туындайтын, өзге ұлттар да қабылдауға, қайталауға болатын, кең таралу мүмкіндігі жоғары мінез-құлық пен стандарт этикет нормаларының жиынтығы [5]. Мәдени стереотиптерді үйренуге, көшіруге, тасымалдауға болады.

О. Кленбергтің ойынша, этникалық стереотип – белгілі бір ұлт немесе өзге ұлттық топ туралы адамдардың санасында қалыптасқан ойсурет. Бұндай бейнелер мен түсініктер әдетте қоғамда таралу жолымен тұрақталады [6]. Сөйтіп ұлт туралы тұрақталған түсінік-бейне үздіксіз қайталану арқылы стереотипке айналады, өйткені стереотиптер зейін қойып, арнайы тыңдауды қажет етпейді, олар стихиялы түрде, қалыпты ойлау барысында санада еріксіз сақталып қалады. Н. А. Ерофеевтің пайымдауынша, ұлтқа қатысты осындай типтік түсініктердің астарында тарихи негіз жатады. Олар санада

ұлтты танытушы тарихи мәлімет ретінде сақталып, кейін өңделе келе жалпыадамзаттық қарапайым түсінікке айналады екен [7].

Жалпы ұлт туралы типтік түсінік-бейнелер ең алдымен сол халықтың сыртқы кескін-келбеті мен ішкі жан дүниесіне тән мінез-құлықтық өзгешеліктерінен туындайды. Кең таралған түсінік бойынша, қазақтар қонақжай, ағылшындар – бекзат, немістер уақытқа мұқият, итальяндықтар өте эмоционалды, қытайлар еңбекқор халық ретінде стереотиптелген. Осындай ортақ түсініктің қалыптасуына сол ұлттың типтік мінез-құлқы негіз болған.

Ғалымдардың зерттеулері бойынша, *астырт және үстірт деңгейлі* стереотиптер болатыны дәлелденген. *Үстірт стереотиптер* – белгілі бір халықтың ішкі саяси, тарихи, халықаралық жағдаяттарымен өлшенген немесе әрбір кезеңдегі елеулі оқиға факторларымен таңбаланған танымтүсініктерінің айқын көрінісі деп белгіленеді. Үстірт стереотиптер қоғам дамуына, онда болып жатқан өзгерістер ағымына орай өзгеріп отырады. Ал *астырт стереотиптер* сол үстірт стереотиптердің ішіндегі ұлтты танытуға бағытталатын ақпараттардың терең сақталып қалуымен ерекшеленеді. Астырт стереотиптер санада мәңгілік сақталатын қасиетімен өзгешеленеді. Демек, олар ұлт мінезіне баға беретін немесе сол ұлтты сипаттайтын деректердің құнды сүзгісі болып саналады [4].

Жалпы қазақ тілінде жемқорлық ұғымына қатысты *биені бүгімен, түйені түгімен жұту; құлқыны кең; жең ұшынан жалғасу деген фразеологизмдер бар, олар жебір, жемқор, парақор, біреуден ойсырата пара алу, елді қанау* мағыналарында жұмсалады.

Ертеректе үстем тап өкілдерінің шапаны ұзын жеңді, етегі жерге тиетін болып тігілген екен. Хан, сұлтандардың киімдері етегі жерге сүйретілмеуі, әрі салтанат үшін оны көтеріп жүруге арнайы адамдар тағайындалатын болған. Мұсылман жазба деректерінде қыпшақ әмірлерінің әйелдері киген киімнің етегін көтеріп жүретін қызметші қыздар ұстағаны туралы айтылады. Сондай-ақ әр тап өкілдерінің шапанында қолданылатын материал, түсі, әшекейі де әр түрлі болады екен. Сол шапанның пішімі мен материалына қарап адамның қоғамда алатын орнын анықтаған екен.

Қазақ тіліндегі елге білдірмей, жасырын жасалған істі меңзейтін «жең ұшынан жалғасу» деген фразеологизм осындай ұзын жеңді шапан киетін үстем тап өкілдерінің жымысқы іс-әрекетін сипаттаған. Бұл туралы К.Оразбекұлының «Қанатты сөз – қазына» атты кітабында айтылған [8]. Демек, жемқорлық адамзат қоғамында бұрыннан бар, қазір де көптеген мемлекеттерде кездесетін әлеуметтік құбылыс екен, тарихымызда оның формалары ауысып отырғанымен, мазмұны өзгере қоймаған. Жоғарыда аталған фразеологизмдер сол келеңсіз құбылыстың жалпы *әлеуметтік стереотипке* айналғанын білдіреді. Әсіресе, тәуелсіздік кезеңінде бұрын

жекелеген адамдарға қатысты деп түсінілетін осындай теріс әрекет бұқаралық сипат алып, жаппай дамып, қоғамдық дертке айналды деуге болады. Сондықтан жемқорларды құптамайтын, жазғыратын адамдар оларға деген көзқарасын білдіру үшін тіліміздегі, әдебиетіміздегі көпшілікке етене таныс ұғым-түсініктердің атауларын перифразалап қолданады деп тұжырымдауға болады. Енді «Ұр тоқпақ» идеясына келейік.

Тоқпақ – қазық қағу үшін қолданылатын құрал. Ол сабымен бірге қайыңның безінен жасалады. Тоқпақ негұрлым салмақты болса, қазық жерге соғұрлым оңай кіреді. Сабы қолға ұстауға лайықтап жіңішкертіледі. Тоқпақпен қаққан ағаш қазық жарылмайды [9].

Қазіргі кезде «тоқпақ» сөзінің атау ретінде қолданылу аясы біршама тарылғаны, бірақ фразеологиялық қорымызда белсенді жұмсалатыны байқалады. Мұны БАҚ мәтіндерінен де көруге болады:

Тоқпағы мықты. Тура сөздің *тоқпағы мықты* [10]. Бұл – қазақтың *Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кірер* деген мәтелінің негізінде жасалған перифраза.

Тоқпағы мықты болса. Егер 10 *мәңгүрт қазақтан* мемлекеттік тілді үйренуді талап етсең, соның біреуі ғана ұятымен, иманымен, қанында бүлкілдеп жатқан ішкі түйсігімен қазақ тілін *үйренуі мүмкін. Мүмкін...* Ал қалған тоғызы *тоқпағы мықты болса,* қажеттілік болса, жейтін нанынан, мансабынан айырылатынына толық көзі жетсе ғана қазақ тілін үйрену туралы *ойлана бастауы мүмкін. Мүмкін...*[11].

Тіл тоқпағы мықты болса... [12].

Тоқсан тоғысындағы тоқпақ кімдерге тиді?

Облыс әкімі жұмысын жөндемді атқармаған басшыларға сөгіс беріп, қызметінен босатқаны туралы мәтіннің тақырыпаты [13].

Тоқпағы күшті топ [14].

«Қатыгездік халыққа *жоғарыдағы шенді-шекпенділерден, байлыққа оңай қол жеткізген шынжыр балақ шұбар төстерден* жұғып бастағанын тақырып етіп алып қазақ баспасөзі талай жазған болатын. Төмендегі біз баяндамақ жайт та сол бір мейірімсіздіктің, адамды адам деп құрметтеуден қалған қоғамның, білегі мықтылар *білгенін істеп баққан заманның, жең ұшынан жалғасқан жалды топтың жалғанды жалпағынан кешкен* әрекетінен хабар береді.

Сайт материалының тақырыпаты «Тоқпағы күшті топ» та жоғарыда аталған мәтел үлгісімен перифразаланған. Бұл жерде автор оқырман назарын бірден осы материалға аударуды мақсат еткен.

Мақалаға арқау болған әділетсіздік, кісі ақысын жеу, билікте отырған ықпалды кісілерге арқа сүйеп, түрлі жамандық, тіпті қылмыс жасайтын

жемқорлардың жүгенсіздігі, әлсіздерге көрсеткен әлімжеттік әрекеті – қазіргі қоғамымызда кең таралған жайт.

Журналист өзіне хабарласқан күштіден зорлық пен зәбір көрген әйелдің басынан өткен ауыр жағдайларды сипаттағанда сөз ойнату, түрлі көркемдеу-бейнелеу тәсілдерін шебер пайдаланған:

«**Ж**аужүрек мырзадан **ж**апа шеккен адам ретінде мен **т***үйткілді* ***ж****айттардың* **т***үйінін* **т***арқатып айтуға* **б***ел* **б***айладым*,- дейді редакциямызға хабарласқан Жанар есімді замандасымыз... **Ж**аужүрекпен арадағы «**ж**аулық» «Рәш» сауда орталығының құрылысы аяқталып, пайдалануға берілу қарсаңында басталыпты...».

Бұл үзіндіде бас кейіпкер есімінің бас әрпінен («Ж») бөлек, «т», «б» дыбыстарының бір сөйлемде бірнеше рет қайталануы арқылы автор оқырманға тигізетін әсерді күшейте түсуді көздеген, яғни *қарқындандыру* прагмалингвистикалық тәсілін қолданған.

«2005 ж. қыркүйекте «Тигрохауд» фирмасы құрылтайшыларының бірі Саят Есімхановқа оқ атылады... оның бас директоры Ә. Жаужүрек сауда орталығының ашылуына екі ай қалғанда жылжымайтын мүлік құны шарықтап, миллиондаған доллармен есептеле бастағанда жалғыз өзі қожайын болып қалуды ойласа керек... Оқиғаның алдында Есімхановқа жөнсіз жала жабудан бас тартқан мамандардан «арылу» науқаны жүріп өткен көрінеді».

Бұл да – бұқараға бұрыннан таныс, бәсекелестерден құтылу үшін қолданылатын тәсіл, оған соңғы отыз жылда елімізде ешкім таңғалмайтын дәрежеге жеткені белгілі.

«Осы арада оқырман қауымға Сәт Тоқпақбаев дейтін генерал-депутатымыз жайында айтуға тура келеді. Ол депутат болғалы бері алты рет мәлімдеме жасапты. Солардың *соңғалысы* **ж**аңағы **Ж**аужүректің басындағы «драмамен» байланысты болды.

2008 ж. Тоқпақбаев Алматыдағы *бақалшы саудагерлер басқан* «Тигрохауд» базарының бас директоры Ә. Жаужүрекке қоңырау шалып: «Әй, әлгі менің атыма жіберетін хаттарыңды тездетіп жіберсеңдерші» деп ашуланады».

Бұл жерде автор депутаттың базаршыға ашуланатындай, тіпті дауыс көтеретіндей қатынаста екенін меңзеп отыр.

«Тоқпақбаевтың қоңырау шалғаны жайында еліміздегі баспасөздің біразы жазды. Елге тарапты...».

Мәтін үзіндісінде жемқорлық жайлаған елде заң бұзушылықтың ашық түрде жасалатыны, оған ешкім қымсынбайтыны, заңсыздықтың жалғаса беретіні айтылып отыр.

«Тоқпақбаевтың «Жаужүрекке қоңырау соққан жоқпын» дегені ...ізінше «Иә, қоңырау шалдым. Маған *халық қалаулысы* ретінде мыңдаған адам

арыз шағым айтып жатады. Жаужүрек соның бірі» деп ақталып баққанын да *ақпартқа құлақ тосып отыратын жұрт* біледі... бұл кісі өзінің *батыршалыстығына басып*, әрі депутат ретіндегі құқының ***е***рекше **е**кеніне **е**кпін түсіріп «Менің Жаужүрекпен ұялы телефон арқылы сөйлескенім неге тыңдалады?» деп *шу көтеріп*, **м**әжілістің төрінен **м**әлімдеме жасап тастады...».

Бұл да – «биік астаудан су ішіп үйренген» депутаттың үстемдік позициясын көрсететін мысал.

«**С**өйтсек, **С**әкең **б**екерге **б**үлініп, **Ж**аужүрек мәселесіне келгенде бекерге **ж**анығып **ж**үрмеген сияқты... «Тигрохаудта» *қара табан бұқарадан құқығы ерекше тұлғалардың таныстары,* жақындары қызмет етіп, жалақы алады екен».

Бұл жерде автор *құқығы ерекше тұлғалар деп депутат мандатын, билік басындағыларды* меңзеп отыр.

«***Ж****анар* ***ж****ағасын ұстап шошына отырып* **Ж**аужүректен ***ү****рейленіп,* ***ү****ш жыл бойы жер бетіндегі тозақты кешкенін* еске алады... Қазіргі кезде **Ж**аужүректің **ж**ақтастары сотқа әртүрлі БАҚ арқылы қысым жасап жатқанын да **ж**асырмады... Себебі **Ж**аужүректің тумалас **ж**ақын ағайындары ***а****тынан* ***а****т үркетін әйдік қызметтерде істейтін* көрінеді. Бәрі шетінен ***т****өбесін* ***б****ұлт шалмайтын* ***б****иік* ***т****ұлғалар екен*-міс...Олардың Жаужүректі *темір тордан суырып алатын* құзыреті де бар екен. Бірақ, «олардың» кімдер екенін айта алмады...».

Әрі қарай автор *«Тигрохауд» империясындағы* қылмыстарды санамалап береді: *...миллиондаған теңгенің желге ұшқаны* анықталса да... қаржы полициясы *салық төлеуден* ***ж****алтарғандарға* ***ж****айбарақат қарап отыр*... деп *ағынан ақтарылған* **Ж**анар **ж**ақтастары **Ж**аужүректің өзге қылмыстарын осылайша **ж**асырып **ж**абуға көшкенін меңзеді».

Автор «балық басынан шіридінің» кебін киген мемлекетімізге қатысты алаңдаушылығы мен шарасыздығын *«****Т****оқпақбаевтай* депутаттары бар, ***тоқпағы мықты топ*** одан да зорғысын бүркемелеп, *мысық көмбе жасай салуы* тіпті ғажап емес. Ал, мұндай **т**оптың алдында ***к****оррупциямен* ***к****үрестің өзі* ***к****өзапара іс* болып қала бермек. Және оны көріп те жүрміз...» [14] деген жолдармен түйіндейді.

Жалпы ғылымда этникалық, ұлттық, топтық және гендерлік стереотиптер мәселесіне арналған ғылыми еңбектер едәуір. В. П. Трусов пен А. С. Филиппов [15], Л. А. Джексон, Д. А. Левандовски, Дж. М. Ингрэм, К. Н. Ходж [16] сынды шетел ғалымдарының зерттеулері жарыққа шыққалы ғасырға жуық уақыт өтті. Алайда бұл салада шешімін таппаған мәселелер әлі де бар. Атап айтқанда, ұлттық ғалам бейнесіндегі стереотиптерді қазіргі ақпарат тасқыны заманында тіл ұстанушының айналадағы әлеуметтік, саяси,

мәдени проблемаларға деген оң немесе теріс көзқарасын қалыптастыру үшін перифразалап қолдану жолдары осы уақытқа дейін арнайы қарастырылмаған. Қазіргі медиа кеңістікке жасалған шолудан бұл мәселені тіл білімінде кеңінен қарастыру қажеттілігі анық байқалады.

Қорытынды

Жоғарыда баяндалғандардан мынадай тұжырым жасауға болады: қолына қалам ұстаған, елімізде, бүкіл әлемде болып жатқан оқиғаларға өзіндік бағасын беріп, халыққа әр істің, әр жағдаяттың ақ-қарасын ажыратып беруге ұмтылатын журналист өз пікірінің дұрыстығын дәлелдеу үшін мәтінін оқырманға, тыңдарманға барынша *түсінікті* және *әсерлі* етіп жазуға тырысады. Оған қоса аудитория назарын бір мәселеге аудару, сонда ұстап тұрудың өзі қиындап бара жатқан қазіргі заманда зейінді басқара білу де күш салуды керек етеді. Медиа мәтін осындай талаптарға сай болуы үшін журналистер сан алуан тәсілді қолданады. Соның ішіндегі ең бір ұтымдысы, материал дайындағанда осы стереотиптерге жүгіну, яғни оқырманды жалықтырып алмау үшін, стереотиптерді түрлендіріп *перифразалау* болмақ.

«Ұр тоқпақ» ертегісінің идеясы – кісі ақысын жеген адамның жазасыз қалмайтыны, түбінде оны қайтарып беруге мәжбүр болатыны жайындағы әділдік принципіне негізделген. Қарапайым халық үстем таптан жапа шеккенде, күштінің тоқпағынан мезі болғанда тәтті қиялға беріліп, осындай ертегілер арқылы жақсылыққа сенгісі келетіні белгілі. Бірақ өмір – ақиқат, онда ертегіге орын жоқ екенін күн сайын медиакеңістікте жарияланып жатқан сансыз мәтіндерден көреміз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Липпман, У.** Общественное мнение /пер. с англ. Т.В. Барчунова, под ред. К.А. Левинсон, К.В. Петренко [Текст]. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

2 **Сорокин, Ю. А.** Стереотип, штамп, клише: К проблеме определения понятий // Общение: теоретические и прагматические проблемы [Текст]. – М., 1978. – 133–138 сс.

3 **Әлметова, Ә. С.** Әлемнің тілдік бейнесі және стереотип [Мәтін] // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №4 (168). 2017. ISSN 1563-0223.

4 **Сейдалиева, Г. О.** Қазақ мерзімді баспасөзіндегі стереотиптердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері [Мәтін]. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. –Алматы, 2017. – 185 б.

5 **Уфимцева, Н. В.** Стереотипы национальной культуры в межкультурном общении [Текст]. – М., 2014. – 167 с.

6 **Байбурин, А. К.** Этнические стереотипы поведения [Текст]. – Л. : Наука, 1985. – 326 с.

7 **Ерофеев, Н. А.** Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских, 1825–1853 гг. [Текст]. –М. : Наука, 1982. – 322 с.

8 **Оразбекұлы, К.** Қанатты сөз – қазына. 2-кітап [Электронды ресурс]: https://books.google.kz

9 Көшпелілердің шаруашылық құрал-жабдықтары [Электронды ресурс]: https://www.facebook.com

10 [Электронды ресурс]. – https://massaget.kz/qaarc/qa/14812

11 [Электронды ресурс]. – facebook.com

12 [Электронды ресурс]. – https://turkystan.kz/article/50489-til-to-pa-y-my-ty-bolsa

13 [Электронды ресурс]. – https://egemen.kz/article/2959-toqsan-toghysyndaghy-toqpaq-kimderge-tidi

14 [Электронды ресурс]. – https://abai.kz/post/2105

15 **Трусов, В. П., Филиппов, А. С.** Этнический стереотип // Этническая психология. [Текст]. – М., 1984. – 210 с.

16 **Jackson, L. A., Lewandowski, D. A., Ingram, J. M., Hodge, C. N.** Group stereotypes : Content, gender specificity and affect associated with typical group members // Journal of Social Behavior and Personality. Volume 12, Issue 2, 1997, Pages 381-396. ISSN: 08861641 [Electronic resource]: https://psycnet.apa.org/record/1997-05013-006 (Қаралған күні 07.06.2022).

References

1 **Lippmann, U.** Obshchestvennoye mneniye [Public opinion] //per. s angl. T.V.Barchunova, pod red. K. A.Levinson, K. V. Petrenko [Text]. – M. : Institut Fonda «Obshchestvennoye mneniye», 2004. – 384 p.

2 **Sorokin, Yu. A.** Stereotip, shtamp, klishe : K probleme opredeleniya ponyatiy // Obshcheniye: teoreticheskiye i pragmaticheskiye problemy [Stereotype, stamp, cliché : To the problem of definitions of concepts // General: theoretical and pragmatic problems] [Text]. – Moscow, 1978. – pp. 133–138.

3 **Almetova, A. S.** Älemning tildik beynesi jäne stereotïp [Linguistic image and stereotype of the world] [Text] // Bulletin of KazNU named after Al-Farabi. Philology series. #4 (168). 2017. ISSN 1563-0223.

4 **Seydalieva, G. O.** Qazaq merzimdi baspasözindegi stereotïpterding lïngvopragmatïkalıq erekşelikteri: fil. dok. disser. [Linguopragmatic features of stereotypes in the Kazakh periodical press] [Text]. –Almaty, 2017. – 185 p.

5 **Ufimtseva, N. V.** Stereotipy natsional'noy kul'tury v mezhkul'turnom obshchenii [Stereotype of national culture in intercultural community] [Text]. – M., 2014. – 167 p.

6 **Baiburin, A. K.** [Ethnic stereotypes of behavior] [Text]. – L. : Nauka, 1985. –326 p.

7 **Erofeev, N. A.** Tumannyy Al'bion. Angliya i anglichane glazami russkikh, 1825-1853 gg. [Foggy Albion. England and English through Russian eyes, 1825-1853] [Text]. – Moscow : Nauka, 1982. – 322 p.

8 **Orazbekuly, K.** Qanattı söz – qazına [The catchphrase is treasure]. Book 2 [Electronic resource]: https://books.google.kz

9 Köşpelilerding şarwaşılıq qural-jabdıqtarı [Household equipment of nomads [Electronic resource]: https://www.facebook.com

10 [Electronic resource]. – https://massaget.kz/qaarc/qa/14812

11 [Electronic resource]. – facebook.com

12 [Electronic resource]. – https://turkystan.kz/article/50489-til-to-pa-y-my-ty-bolsa

13 [Electronic resource]. – https://egemen.kz/article/2959-toqsan-toghysyndaghy-toqpaq-kimderge-tidi

14 [Electronic resource]: https://abai.kz/post/2105

15 **Trusov, V. P., Filippov, A. S.** Ethnic stereotype // Ethnic psychology. [Text]. – Moscow, 1984. – 210 p.

16 **Jackson, L. A., Lewandowski, D. A., Ingram, J. M., Hodge, C. N.** Group stereotypes: Content, gender specificity, and affect associated with typical group members // Journal of Social Behavior and Personality. Volume 12, Issue 2, 1997, Pages 381-396. ISSN: 08861641 [Electronic resource]. – https://psycnet.apa.org/record/1997-05013-006 (Access date 07.06.2022).

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**К. С.Кобландина[1], Қ. Ө.Есенова[2], Ә. П. Шаһарман[3]*
[1,2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Принято к изданию 08.09.23.

ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ И ПЕРИФРАЗЫ: ПРИМЕНЕНИЕ В МЕДИА ПРОСТРАНСТВЕ

Статья посвящена изучению взаимосвязи между перифразами, встречающимися в медиатексте, и стереотипами, устоявшимися в национальном сознании. Определены и теоретически обоснованы механизмы восприятия в сознании читателя языковых оборотов современных авторов с мотивами произведений устной народной литературы, в частности, на основе сказок и пословиц. Показано, что использование перифразирования уже существующих в сознании народа словосочетаний, их понимание с новой точки зрения реализуется на основе внешнего формального сходства и семантических признаков исходного названия, слова-стимула, стимула. Авторы дают лексико-семантическое описание перифраз, используемых в современном медиапространстве, их место в сознании языкового коллектива, уровень восприятия, особенности понимания, эффект добавления дополнительного смысла к уже известному, оригинальные названия путем их использования в новом контексте на читательскую аудиторию, суггестивные возможности слова и его вариантов в игре слов, их направленность на анализ пословиц и устойчивых выражений с точки зрения прагмалингвистики. Для достижения поставленной цели использовались методы лексико-семантического анализа, фоностилистического, прагмалингвистического анализа. Выявлено, что большую часть информации, публикуемой в современном медиапространстве, особенно при раскрытии тематики на основе аналитических медиатекстов, описании и анализе различных проблем, возникающих в обществе, журналисты склонны перефразировать такие устоявшиеся в национальном сознании стереотипы различными удобными способами.

Ключевые слова: медиатекст, перифраз, стереотип, сказка, поговорка, суггестивный потенциал слов, негативная оценка, коррупция, деревянная дубинка.

**K. S.Koblandina[1], K. O.Yessenova[2], A. P. Shaharman[3]*
[1,2]Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[3]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Accepted for publication on 08.09.23.

ETHNIC STEREOTYPES AND PERIPHRASES: APPLICATION IN THE MEDIA SPACE

The article is devoted to the study of the relationship between paraphrases found in the media text and stereotypes that have become established in the national consciousness. The mechanisms of perception in the mind of the reader of the language turns of modern authors with the motives of works of oral folk literature, in particular, based on fairy tales and proverbs, are determined and theoretically substantiated. It is shown that the use of paraphrasing phrases already existing in the minds of the people, their understanding from a new point of view is realized on the basis of external formal similarity and semantic features of the original name, stimulus word, stimulus. The authors give a lexical-semantic description of periphrases used in the modern media space, their place in the minds of the language community, the level of perception, features of understanding, the effect of adding additional meaning to the already known, original names by using them in a new context on the readership, the suggestive possibilities of the word and its variants in the play on words, their focus on the analysis of proverbs and set expressions from the point of view of pragmalinguistics. To achieve this goal, the methods of lexico-semantic analysis, phono-stylistic, pragmalinguistic analysis were used. It has been revealed that most of the information published in the modern media space, especially when revealing topics based on analytical media texts, describing and analyzing various problems that arise in society, journalists tend to rephrase such stereotypes that have been established in the national consciousness in various convenient ways.

Keywords: media text, paraphrase, stereotype, fairy tale, saying, suggestive potential of words, negative assessment, corruption, wooden stick.

ҒТАМР 16.21.33

https://doi.org/10.48081/JWNJ3747

***А. Қ. Қожахмет[1], Г. О. Сыздықова[2]**

[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru

ҒЫЛЫМИ МӘТІНДІ ҚАБЫЛДАУ, ТҮСІНУ ЖӘНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ

Мақала ғылыми мәтінді қабылдау, түсіну, түсіндіру мәселелеріне негізделіп жазылды. Қай заманда да ғылыми мәтіннің білім алушылар үшін маңызы зор болған. Себебі ғылыми мәтін ғылым мен білім сақталатын күрделі құрылым. Сонымен қатар бұл мәтін түріне объективтілік, логикалылық, нақтылық және ақпараттылық тән. Демек, ғылыми мәтінге қойылатын талап қатаң. Сондықтан оны жеткілікті дәрежеде меңгеру мәтінді дұрыс қабылдаумен, сауатты түсінумен, оқырманға түсінікті тілмен жеткізумен тікелей байланысты. Айтылған мәтін дұрыс қабылданбаса, онда ол көздеген мақсатына жете алмайды.

Мақалада ғылыми мәтінді қабылдау мен түсінудің бір-бірімен байланысы, ерекшелігі, ғылыми мәтінді жазуда және оқуда интерпретацияның алар орны туралы прагмалингвистикалық талдау жасалды. Ғылыми мәтіннің ерекшелігін, оның адресант пен адресат арасындағы байланысын көрсету үшін ғалым А. Абасиловтың ғылыми мәтініне талдау жүргізілді. Ғалымның тілдік қолданысы, сөйлем құрылымы, айтқан ойы мақаланың негізгі зерттеу нысаны болды. Оған қоса, ғылыми мәтінді оқырманның жеткілікті дәрежеде қабылдауы үшін автордың қолданатын стратегиясы мен тактикалары туралы зерттеулер де мақаладан көрініс тапты. Нәтижесінде мәтін, автор және оқырманды бір-бірімен біріктіретін қабылдау, түсіну, түсіндіру ұғымдарының байланысы анықталды.

Кілтті сөздер: қабылдау, түсіну, интерпретация, термин, адресант, адресат.

Кіріспе

Бүгінде ғылыми мәтінді меңгеру (жазу және оқу) білім алушылар арасында аса маңызды. Ғылыми мәтін кез келген ғылым саласында, әрбір жоғарғы оқу орнында қолданылады. Ғылыми мәтінді қабылдау көпшілікке қиындық тудырады. Себебі ғылыми мәтіннің құрылымы күрделі, мазмұны логика мен объективтілікке негізделе жасалады. Сондықтан ғылыми мәтінді жазуда оқырманның жас ерекшелігін, білім деңгейін, таным-түсінігін назарда ұстаған жөн. Ғылыми мәтінді меңгеру оны қабылдау мен түсінуден басталады. Бұл екі процестің нәтижесі интерпретация деп аталады.

Жалпы алғанда, ғылыми мәтін – грамматикалық, лексикалық, құрылымдық-семантикалық және логикалық-композициялық ерекшеліктері бар, жалпы әдеби тілде жазылған мәтін. Ғылыми мәтінді қабылдау ғылыми мәтінге тән белгілерді меңгеру арқылы жүзеге асады. Ғылыми мәтін ғылыми стильде жазылатындықтан, оған нақтылық, ақпараттылық, объективтілік, логикалылық тән. Ғылыми мәтінде ең алдымен дәлелдемелері бар ғылыми ақпарат беріледі. Ғылыми ақпарат тіл білімінің грамматикалық заңдылықтарын сақтай отырып жазылуы тиіс.

Ақпараттың ғылыми стильде жазылуын танытатын бірлік – терминдер. Мәтіндегі терминдер оның ғылымилығын арттырады. Ғалым А. Адилованың пікірінше, ғылыми мәтін мынадай белгілерге ие: «сөйлемдер толық құрылымды, жалпы мағыналы сөздер, бір мағыналы сөздер, қатаң логика, терминология, эмоционалды бояудың жоқтығы, күрделі сөздер, қысқарған сөздер, символдық белгілер, неологизмдер, сілтемелер, нақтылау, түсіндіру мақсатындағы қыстырынды құрылымдар, концептуалды метафоралар» [1, 11]. Автор осы мәселелерді қамтығаннан кейін мәтінді адресатқа ұсына алады. Ғылыми мәтінді тез әрі жеңіл қабылдау үшін автор мәтінді ғылыми стильдің барлық белгілерін сақтай отырып жазғаны жөн. Олай болса, төменде ғылыми мәтінді адресаттың қабылдауына ұсыну, адресаттың мәтінді түсінуі мен түсіндіруі жөнінде талдаулар жасалады.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми мәтінді қабылдау, түсіну және интерпретациялау мәселелерін қарастыруда шетелдік зерттеушілер В. Гетьман, А. Леонтьев, Е. Бабкина, И. Семеноваың, отандық тілтанушылар А. Байтұрсынұлы, Н. Уәли, Д. Әлкебаева, Ғ. Отарбаева, А. Адилова, А. Абасиловтың еңбектері негізге алынды.

Бұл зерттеу жұмысында ғалым А. Абасиловтың ғылыми мәтініне талдаулар жүргізілді. Зерттеу барысында ғылыми мәтінді қабылдау, түсіну және түсіндірудің жолдарын анықтау мақсатында түрлі зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеудің негізгі нәтижелері бақылау, жинақтау, талдау

әдістерінің көмегімен жасалды. Бұл зерттеу әдістерінің қолданылуы А. Абасиловтың мәтінінің ғылыми сипатын анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

Қабылдау – ғылымның қай саласына да қатысты ұғым. Әрбір ілімнің ашылуы, жандануы, зерттелуі осы қабылдаудан басталады. Ғылым қабылдау негізінде өмір сүреді. Қабылдауға қатысты әр сала ғалымдары түрліше анықтама берген. Ғылыми қордан, көбіне, сөйлеу процесіндегі қабылдау жөнінде ақпарат табылады. Жазбаша мәтінді қабылдау мен сөйлеу процесіндегі қабылдау арасында едәуір айырмашылық болғанымен, екеуінің түп негізі адресаттың ақпаратты қабылдауы болып саналады.

Ғылыми мәтінді қабылдау, әлбетте, ғылыми мәтінді жазумен тығыз байланысты. Автордың танымы мен білімі негізінде ғылыми мәтін түзіледі. Е. Бабкина мен И. Семеновaның «Основы психолингвистики и социолингвистики» атты оқу құралында жазбаша мәтінді қабылдауы кезіндегі автор мен оқырман арасындағы байланыс жөнінде тоқталған: «Воспринимая речь, человек соотносит сказанное с действительностью, со своими знаниями о ней, со своим опытом. Человек может восстанавливать фрагменты, черпая информацию из своего сознания. В процессе восприятия человек активен, выдвигает гипотезы относительно дальнейшего содержания и осуществляет смысловые замены» [2, 17]. Ғалымдардың пікіріне сүйенсек, оқырман мәтін мазмұны мен өз таным-түсінігін салыстыра отырып, қажетті ақпаратты сұрыптап алады. Бұл жерде біз оқырманға қажетті ақпаратты ұсынып отырған автордың көрегендігін көреміз. Мәтінді сөйлететін – автор. Сол себепті мәтінді қабылдауда қабылдаушы тұлға адресатты ғана емес, жазушы тұлға адресантты да назарда ұстағанымыз жөн. Төменде адресант пен адресат, мәтін мен адресат арасында болатын күрделі процесс қабылдауға берілген кесте ұсынылады.

Кесте 1 – Қабылдаудың мәтін прагматикасындағы орны

Кестеде көрсеткеніміздей, ғылыми мәтін «мәтіндік» қалыпқа түсуіне дейін де бірнеше кезеңнен өтеді. Адресант ғылыми мәтінді жазуға дейін оны ой елегінен өткізіп, оған ойша ғылыми талдау жасап, қойған мәселеге шешім іздеуді ойластырады. Кез келген ғылыми мәтіннің негізінде автордың танымы мен білімі тұр. Автор мәтінді жазуда оны қабылдайтын

оқырманның танымы мен білім деңгейін назарда ұстайды. Мәтінді жазуда ой танымнан мәтінге бағытталса, қабылдау кезінде кері процесс жүзеге асады. Авторсыз мәтін болмайтыны секілді оқырмансыз мәтін болмайды. Ғалым А. Байтұрсынұлының мына тұжырымы автор мен оқырман арасындағы байланыс пен үйлесімділікті анық көрсетеді: «Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер түсінетін қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білу тиіс. Яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыстап сөйлемді тізе білу тиіс» [3, 254]. Екі жақ бір-бірімен білім, таным жағынан үйлесімділікте болмаса, мәтін өзіндік деңгейде қабылданбайды. Зерттеуші Н. Уәли автор мен оқырманның білімі мен танымы қатарына тезаурус көлемін, вербалді ойлау аппаратын қосады. Нақтырақ айтсақ: «Автор өзінің айтпақ ой-сезімінің адресатқа мүмкіндігінше толық жеткізу мақсатын көздейді. Реципиент мәтінді толық түсінуі үшін автордың реципиент білімінің деңгейімен санасуына тура келеді. Реципиентте коммуникативтік акті шеңберіне сай білім мөлшері, көлемі жеткілікті болуға тиіс. Оған реципиенттің тезаурус көлемі, вербалды ойлау аппараты, белгілі бір ақиқат туралы қажетті білімнің мазмұны кіреді» [4, 13]. Мысалы, кез келген ғылыми мәтінді оқушыға, болмаса кәсіпкерге ұсына алмаймыз. Себебі ғылыми мәтіннің оқырманы, әлбетте, ғылымға қатысы бар тұлғалар болуы шарт. Ғылыми түсінігі қалыптасқан оқырманның өзі кез келген ғылыми мәтінді қабылдайды деуге болмайды. Бұл жолда ғылымның қай сала екендігі, автордың мәтінді ұсыну амалдары аса маңызды. Ғалым А. Адилованың «Қабылдау стилистикасы» атты оқу құралында И. Арнольдтің *«принцип выдвижения»*, яғни «ұсыну қағидаты» жөнінде айтылған. Ұсыну қағидаты әрбір ғылыми мәтін түзуші авторға қажетті амал болып табылады. Мәтін оқырманмен оқылып, түсініліп, өзгеге немесе өзіне түсіндірілуі керек. Еңбекте ұсыну қағидатына мынадай анықтама берілген: «ұсыну деп мәтіннің формалды ұйымдасу тәсілдері түсініледі, олар бір немесе көбінесе әртүрлі деңгейдегі элементтердің арасындағы маңызды семантикалық қатынастар барлығын көрсететін хабар элементтері ретінде оқырмандардың назарын аударады» [1, 56]. Ұсыну қағидатының негізгі мәні оқырман оқып отырған мәтіндегі ақпараттылығы жоғары элементтерге бірден назар аудару болып табылады. Ғалым Д. Әлкебаева «Сөз мәдениеті» атты оқу құралында ұсыну қағидатына сөйлеу стратегиясы мен тактикасы тұрғысынан қараған. Нақтырақ айтсақ: «Сөйлеу әрекетінде сөзге қатысушылардың (коммуниканттардың) әрқайсысының өзіне тән стратегиясы мен тактикасы болады. Коммуниканттардың стратегиясы мен тактикасы – сұқбатқа қатысушылардың арнайы жоспары. ... Сөйлеу стратегиясында айтушы екінші серіктесінің қызығушылығын тудыратын жағдаяттарға да ерекше көңіл бөледі» [5, 13]. Зерттеуші Е. Шпомер коммуникацияның тиімділігін

қарым-қатынас стратегиясы және тактикасымен байланыстырады [6, 112]. Ал В. Василина «автордың негізгі мақсаты стратегия мен тактиканың тиімді қолданылуымен орындалады» дейді [7, 28]. Адресаттың тактиканы жүйелі түрде қабылдауы адресантпен тығыз қатынасын көрсетеді. Ұлыбританияның Лестер және Ноттимгем университеттерінің ғалымдары С. Софи, Р. Ковальская, Б. Кевин, Ж. Басрана, Р. Филикб және Д. Мальтбия мәтінді түсінуде интерпретатордың сөздік қоры маңызды орын алады деген тұжырым жасайды: «Reading skills, including word decoding and vocabulary have been shown to be strong predictors of comprehension, with some children who have difficulties in reading comprehension showing poor vocabulary skills» [8, 3]. Демек, адресаттың сөздік қоры да оның қолданысындағы тактикаларды көрсетеді. Ал Кембридж университетінің зерттеушілері К. Хеффернан мен С. Теуфель ғылыми мәтінді түсінудегі мәселелер жайында «Problem-solving Recognition in Scientific Text» деген ғылыми мақалада жазған. Ғалымдар мәтінді түсінуге арналған модель ұсынады: мәселе; шешім: мәселе мен шешім арасындағы байланыс [9, 6047]. Осы модель арқылы мәтінді тиімді қабылдауға болатынын талдайды.

Ғылыми мәтінде ұсынуға берілген ақпараттың шынайылығына, ғылыми дәлелдемелеріне, автордың өзіндік болжамына, қойылған мәселеленің шешіміне мән беріледі. Оқырман автордың идеясын, шешу жолдарын, мәтінді ұсынудағы амалдарын қабылдап қана қоймай, оны өн бойынан өткізеді, яғни түсінеді. Түсінілмеген ақпарат қабылданбайды. Сондықтан да көптеген ғалымдар қабылдау мен түсіну ұғымдарын қатар қарастырады.

Кесте 2 – Қабылдау мен түсінудің мәтін прагматикасындағы орны

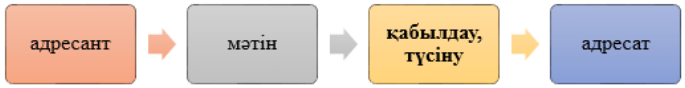

Кестеге назар аударсақ, қабылдау мен түсіну бір қатарда көрсетілген. Себебі түсіну мен қабылдау ойлау арқылы жүзеге асады. Ғалым А. А. Леонтьев түсінуді жадтың, ойлаудың және т.б. қатысуымен жүретін «субъектінің күрделі психикалық қызметі» ретінде түсіндіреді [10, 97]. Қабылдаушы оқырман да мәтіннің қажетті деңгейде қабылдануына ықпалын тигізеді. Зерттеуші Н. Уәлидің пікірінше, адресат «түсіну стратегиясын» негізге алады. «Түсіну стратегиясы бірінен кейін бірі ретімен айтылған таңбалар тізбектерінің қандай мағынада екенін түсінуден басталып, сөйлеушінің нені айтпақ болғанын ұғынумен, ой елегінен өткізумен аяқталады. Сөзді

мұқият ұйып тыңдаушының «образын» жасау – сөздің ойдағыдай өрбуіне ықпал ететін негізгі шарттардың бірі» [4, 13]. Бұдан түсіну қабылдаудан кейін болатын процесс екендігін байқауға болады. Ғалым Ғ. Отарбаеваның пікірінше, «мәтінді түсіну дегеніміз мәтінді тек оқу шеңберінен шығып талқылау, түйсіну, басқа мәтіндер мен мәдени контекстермен қатынасы деңгейінде интерпретациялау» [11, 201]. Бір қарағанда, қабылдау мен түсіну бір мазмұнға ие бірліктер ретінде көрінгенімен, олардың арасында айырмашылық бар. *Біріншіден,* қабылдау процесінде негізгі субъект, яғни доминант субъект адресант болып табылады. Ал түсіну процесіндегі доминат субъект – адресат. *Екіншіден,* қабылдау – түсінуге дейінгі әрекет. Қабылданған ақпарат адресатпен түсініледі. Ары қарай түсіну түсіндірумен (интерпретация) ұласады.

Кесте 3 – Интерпретацияның мәтін прагматикасындағы орны

Кестеде берілгендей, ғылыми мәтінді қабылдау түсінумен ғана емес, интерпретациямен де тікелей байланысты. Себебі ғылыми мәтіннің өміршеңдігін танытатын құрал – осы интерпретация. Интерпретация латынның «interpretatio – делдалдық» деген ұғымынан тарайды. Бір сөзбен айтқанда, ғылыми интерпретация – ғылыми мәтінді түсіндіру. Мәтінді қабылдау, түсіну мен талқылау, өзгеге жеткізу осы интерпретацияның негізгі белгілері болып саналады. Ғ. Н. Отарбаева «Мәтін және интерпретация: көзқарастар мен концепциялар» атты зерттеуінде В. Гетьманның интерпретацияның «базалық құрылымын» бірнеше топқа бөліп қарастырған:

• «Интерпретация тілдің және сөйлеудің құралымына, контекстер мен жағдаяттарға, қарым-қатынас ережесіне, тілдік қарым-қатынас шеңберінен тыс дәйектемелерге сүйеніп жасалады;

• Интерпретация үшін мәтіннің немесе пікірдің мағынасы туралы болжамдарды ескеру және тексеріп отыру маңызды;

• Интерпретация үшін жеке тұлғалық және тұлғааралық қатынастар маңызды, яғни мәтін авторы мен интерпретатор арасындағы байланыс, мүмкін болса, тіпті бір мәтіннің бірнеше интерпретаторлары арасындағы байланысты анықтап отырған жөн;

• Интерпретация кезінде «автор және оның ішкі әлемі – мәтін – оқырман-интерпретатор және оның өз ішкі әлемі» үнемі тұтастықта болуы тиіс. Осы

үштік одақ адекватты интерпретацияның қалыптасуының кепілі бола алады. Осылайша мәтін интерпретациясы бір жағынан оқырманның өз ішкі әлемін, екінші жағынан «автордың жиынтық әлемінен» түзілген «әлемнің менталды моделін» құрайды» [11, 200]. Интерпретация кезінде адресат автоматты түрде адресантқа айналады. Себебі ол – мәтінді айтушы. Демек, интерпретатор мәтінді қабылдаған кезде адресат болады да, мәтінді түсіндірген кезде адресанттың қызметін атқарады.

Ғылыми мәтінді түсіндіру оқытушының білім алушыға ақпаратты жеткізуімен, ғалымның (оқытушының) баяндама жасауымен тікелей байланысты. Себебі ғылыми мәтін оқырманға түсіндіру үшін жазылады. Түсіндіру – тек ғылыми мәтінге тән әрекет. Ғылыми мәтін бағытталған аудиторияның қандай екені қашан да белгілі болады. Автор үшін бұл мәселе қиындық тудырмауы керек. Оның жанында көркем мәтіннің аудиториясы бейтаныс болып келеді. Десек те, оны табудың бір жолы тақырып болып саналады. Тақырыпқа қарай болжамды оқырманы анықталады, болмаса оқырманына қарай мәтіні жазылуы да мүмкін. Ғылыми мәтін – интерпретацияны қажет ететін бірден бір мәтін түрі. Себебі мәтіннің бұл түрі ағартушылық сипатқа ие. Н. Уәли «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты докторлық диссертациясында ғылыми мәтін авторы мен оқырманын бір деңгейде көрсетеді. «Ғылыми стильде адресат факторы «маман» - «маман» деген формулаға сай қолданылады, адресаттың білім деңгейлері шамалас болады, екеуіне де ортақ білім қоры болады» [4, 14]. Оқырман деңгейі белгілі болғанымен, ғылыми мәтін жазудың өзіндік талаптары да бар. Көркем мәтін жазғандай көңіл мен жүрекке ерік берілмейді, мәтін шындыққа, ғылыми дәлелдемелерге сүйене отырып жазылады. Жазылған мәтін міндетті түрде оқырманына түсіндірілуі керек. Осы бір процесті ғылымда интерпретация деп атайды. Ғылыми стильге тән ең негізгі ерекшелік – баяндау. Демек, баяндау ойды түсінікті, толық, жүйелі, дәл, объективті жеткізу үшін қолданылатын әрекет. Ғалымдар баяндау арқылы өзі зерттеп отырған мәселені белгілі бір әдіснаманы басшылыққа ала отырып, жан-жақты диахронды және синхронды тұрғыда, басқа да ғылым не құбылыстармен салыстыра қарастырып, өзінің дәлелді, негізделген тұжырымын, қорытындысын ұсынады [1, 10]. Баяндау – ғылыми мәтінге тән негізгі қызметтердің бірі, ғылыми мәтінді интерпретациялаудың бір жолы.

Ғылыми мәтінді қабылдау мен түсіну және интерпретациялауға қатысты тұжырымдар негізінде А. Абасиловтың «Әлеуметтік лингвистика» атты оқу құралынан алынған мәтінге «автор, мәтін және адресат» үштағаны негізінде талдау жасайық.

«Тілдік тұлға – тұлғаның лингвистикалық, әлеуметтік, интеллектуалдық, этикалық, эмоциялық және т.б. бірліктерінің тілде,

сөйлеуде, дискурста, мәтінде жүзеге асырылуы. Тілдік тұлға ұғымына тілдік сана-сезім, сөйлеу мәдениеті, тіл және ойлау, тіл және сөйлеу, тіл және мәдениет арасындағы байланыстары, тілдің өмір сүру формалары және т.б. жатады. Тілдік тұлға құрылымы (Ю.С.Караулов бойынша) үш деңгейден тұрады:

а) вербалды-семантикалық, яғни тілді білу деңгейі;

ә) әлемнің тілдік бейнесіндегі ұғым, идея концептісін қоса алғандағы когнитивті деңгейі;

б) мақсат, уәж, қызығушылық, интенциямен анықталатын прагматикалық деңгейі» [12, 28].

Мәтіндегі тілдік бірліктермен таныса отырып, оның ғылыми стильде жазылғандығын бірден түсінеміз. Себебі мәтінде ғылыми терминдер өте көп кездеседі. Атап айтсақ: *тілдік тұлға, тілдік сана, сөйлеу мәдениеті, әлемнің тілдік бейнесі, уәж, ұғым, интенция, когнитивті деңгей, прагматикалық деңгей, концепт* және т.б. Мәтін бағытталған адресаттың ғылыми көзқарасы, түсінігі бар екені мәтіннен көрінеді. Бұндай мазмұнды мәтінді қарапайым халық, мектеп оқушылары, қазақ тіл білімі саласынан басқа сала мамандары, білім алушылары аса түсіне қоймайды. Демек, мәтін авторы бұл мәтінді қазақ тіл білімі саласы мамандары мен білім алушыларының қабылдауына ұсынған. Автор мәтінді оқырманға түсінікті сипатта жеткізу жолында қандай тактикаларды қолданғанына назар аударсақ, мәтіннен автордың мынадай ұсыну тактикаларын байқауға болады:

1 Әрбір ғылыми мәтін оқырманға түсіндіру формасында жазылады. Бұл мәтін де сондай сипатқа ие;

2 Автор тарапынан эмоцияны, эксперссияны көрмейміз. Себебі автор ғылыми стильге тән белгілерді қатаң түрде ұстанған.

3 Мәтінде тіл білімі саласына тән *тілдік тұлға, дискурс, тілдік сана, әлемнің тілдік бейнесі, идея, концепт* сынды терминдер қолданылған. Автор терминдерді пайдалану арқылы өз оқырманын табуды, сонымен қатар ақпаратты ғылыми сипатта ұсынуды көздеген.

4 Мәтінді оқырман тез қабылдауы үшін автор ойын күрделі сөйлемдермен емес, жай сөйлемдер арқылы беруге тырысқан.

5 Автордың ақпаратты топқа бөліп көрсетуі, жіктеме түрінде беруі оқырманның мәтінді тез есте сақтауына көмегін тигізеді. Автор осы мәселені де назарда ұстаған.

Демек, автор мәтін жазуда оқырманның жас ерекшелігін, білім деңгейін, таным-түсінігін маңызды факторлар қатарында ұстаған. Автор мен оқырман арасындағы байланыс үзілмеген жағдайда мәтін нәтижелі болады.

Қорытынды

Ғылыми мәтінді қабылдау реципиет арқылы жүзеге асатын процесс болып көрінгенімен, оның негізі адресантта жатыр. Қабылдау кезінде адресат емес, адресант доминант субъект болады. Себебі қабылдау процесі автордың ғылыми көзқарасы мен ұсыну стратегиясының нәтижесі болып табылады. Ғылыми мәтінді қабылдау, ең алдымен, процесс. Процесс – бір-бірімен байланысқан әрекеттер тізбесі. Демек, мәтінді қабылдауда тек мәтін мен адресанттың қатынасы емес, ең бірінші қабылдауға ұсынылған ақпараттың иесін зерттеу нысанына айналдыру мәтін зерттеуде аса маңызды деген ойдамыз.

Түсіну де қабылдау сияқты бірнеше әрекеттен құралған процесс. Бірақ бұл процестің негізгі субъектісі адресат болып саналады. Мәтінді түсінуді жүзеге асыратын да адресат, түсіндіретін де адресат. Адресат ақпаратты қабылдап, түсіну процесін бойынан өткізеді. Бұл процесс интерпретациямен аяқталады.

Интерпретация кезінде адресат автоматты түрде адресантқа айналады. Себебі ол – мәтінді айтушы. Демек, интерпретатор мәтінді қабылдаған кезде адресат болады да, мәтінді түсіндірген кезде адресанттың қызметін атқарады. Көріп отырғанымыздай, бұл – үлкен жүйе. Қабылдау, түсіну, түсіндіру процестері бір-бірімен байланыста болса, ғылым өміршең болмақ.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Адилова, А. С.** Қабылдау стилистикасы. Оқу құралы [Мәтін]. – Алматы: Эверо, 2016. – 100 б.

2 **Бабкина, Е. С., Семенова, И. В.** Основы психолингвистики и социолингвистики. Учебно-методические материалы по дисциплине [Электронный ресурс]. – URL: https://pnu.edu.ru/media/filer/2012/10/01/21.pdf (Дата обращения: 01.08.2021).

3 **Байтұрсынұлы, А.** Қазақ тіл білімінің мәселелері [Мәтін]. – Алматы : Абзал-Ай, 2013. – 640 б.

4 **Уәли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферaты [Мәтін]. – Алматы, 2007. – 60 б.

5 **Әлкебаева, Д.** Сөз мәдениеті. Оқу құралы [Мәтін]. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 196 б.

6 **Шпомер, Е.** Коммуникативные стратегии и тактики как фактор эффективной коммуникации // Вестник ХГУ им. Н. Ф. Катанова. – 2013. – №1. – 109–113 с.

7 **Василина, В. Н.** Понятия стратегии и тактики в прагмалингвистике // Вестник МГЛУ. Филология. – 2006. – № 1 (21). – С. 28–37.

8 **Sophie, S., Kowalskia, R., Kevin, B., Basrana, J., Filikb, R., Maltbya, J.** Local text cohesion, reading ability and individual science aspirations: key factors influencing comprehension in science classes // British Educational Research Journal. – 2014. – 2–21 p.

9 **Heffernan, K., Teufel, S.** Problem-solving Recognition in Scientific Text // Proceedings of the 13th Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2022). – 2022. – 6045–6058 p.

10 **Леонтьев, А. А.** Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избранные психологические труды [Текст]. – Москва: НПО МО ДЕК, 2001. – 444 с.

11 **Отарбаева, Ғ. Н.** Мәтін және интерпретация: көзқарастар мен концепциялар // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2018. – №4 (172). – 198–204 б.

12 **Абасилов, А.** Әлеуметтік лингвистика. Оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : Асыл кітап, 2016. – 248 б.

References

1 **Adilova, A. S.** Kabyldau stilistikasy. Oku kuraly [Stylistics of perception. Training manual] [Text]. – Almaty : Evero, 2016. – 100 p.

2 **Babkina, E. S., Semenova, I. V.** Osnovy psykholingvistiki i sociolingvistiki. Uchebno-metodicheskie materialy po discipline [Fundamentals of psycholinguistics and sociolinguistics. Educational and methodological materials on the discipline [Electronic resource]. – URL: https://pnu.edu.ru/media/filer/2012/10/01/21.pdf (Date of request 01.08.2021)

3 **Baitursynuly, A.** Kazakh til bilimining maseleleri [Problems of Kazakh linguistics] [Text]. – Almaty : Abzal-ai, 2013. – 640 p.

4 **Uali, N.** Kazakh soz madenietining teoriyalyk negizderi: filologiya gylymdarining doktory gylymi darezhesin alu ushin daiyndalgan dissertaciyaning aftoreferaty [Theoretical foundations of Kazakh speech culture: abstract of Doctor of Philological Sciences thesis] [Text]. – Almaty, 2007. – 60 p.

5 **Alkebayeva, D.** Soz madenieti. Oku kuraly [Speech culture. Training manual] [Text]. – Almaty : Kazakh university, 2011. – 196 p.

6 **Shpomer, E.** Kommunikativnye strategii i taktiki kak faktor effektivnoj kommunikacii [Communication strategies and tactics as a factor in effective communication] [Bulletin of KhGU them N. F. Katanov]. – 2013. – № 1. – 109–113 p.

7 **Vasilina, V. N.** Ponyatiya strategii i taktiki v pragmalingvistike [Concepts of strategy and tactics in pragmalinguistics] [Bulletin of MGLU]. – 2006. – № 1(21). – S. 28–37.

8 **Sophie, S., Kowalskia, R., Kevin, B., Basrana, J., Filikb, R., Maltbya, J.** Local text cohesion, reading ability and individual science aspirations: key factors influencing comprehension in science classes // British Educational Research Journal. – 2014. – 2–21 p.

9 **Heffernan, K., Teufel, S.** Problem-solving Recognition in Scientific Text // Proceedings of the 13th Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2022). – 2022. – 6045–6058 p.

10 **Leontiev, A. A.** Yazyk i rechevaya deyatelnost' v obshei i pedagogicheskoi phsihologii: Izbrannye phsihologicheskie Trudy [Language and speech activity in general and pedagogical psychology: Selected psychological works] [Text]. – Moskow: NPO MO DEK, 2001. – 444 p.

11 **Otarbayeva, G. N.** Matin zhane interpretaciya: koskarastar men koncepciyalar [Text and interpretation: views and concepts] [Eurasian Journal of Philology: Science and Education]. – 2018. – № 4(172). 198–204 p.

12 **Abasilov, A.** Aleumettik lingvistika. Oku kurali [Social linguistics. Training Manual] [Text]. – Almaty : Asyl kitap, 2016. -248 p.

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

*А. К. Кожахмет[1], Г. О. Сыздыкова[2]
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Принято к изданию 08.09.23.

ВОСПРИЯТИЕ, ПОНИМАНИЕ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАУЧНОГО ТЕКСТА

Статья написана на основе проблем восприятия, понимания, интерпретации научного текста. Во все времена научный текст имел огромное значение для обучающихся. Поскольку научный текст – это сложная структура, в которой заключаются наука и знания. При этом этому типу текста присущи объективность, логичность, конкретность и информативность. Следовательно, требования к научному тексту строгие. Таким образом его адекватное освоение в должной степени напрямую связано с правильным восприятием текста, грамотным пониманием, изложением его понятным языком

читателю. Если сказанный текст будет неправильно воспринят, он не достигнет намеченной цели.

В статье проведен прагмалингвистический анализ взаимосвязи восприятия и понимания научного текста, специфики, места интерпретации в написании и чтении научного текста. Для отражения специфики научного текста, его связи между адресантом и адресатом был проведен анализ научного текста ученого А. Абасилова. Основным объектом изучения статьи стало использование ученым языка, структура предложения, высказанная мысль. Вместе с тем, в статье также нашли отражение исследования стратегии и тактики, которые автор использует для адекватного восприятия читателем научного текста. В результате чего выявлена связь понятий восприятия, понимания, интерпретации, объединяющая между собой текст, автора и читателя.

Ключевые слова: восприятие, понимание, интерпретация, термин, адресант и адресат.

*A. K. Kozhakhmet[1], G. O. Syzdykova[2]
[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Accepted for publication on 08.09.23.

PERCEPTION, UNDERSTANDING AND INTERPRETATION OF A SCIENTIFIC TEXT

The article was written based on the problems of perception, understanding and interpretation of a scientific text. At any time the scientific text was of great importance for students, because the scientific text is a complex structure in which science and knowledge are stored. Furthermore, this type of text is characterized by its objectivity, logic, accuracy and informativeness. Therefore, the requirement for a scientific text is strict. For that reason sufficient mastery of it is directly related to the correct perception of the text, competent understanding, and delivery to the reader in a understandable language. If the spoken text is not perceived correctly, then the text will not achieve its intended purpose.

The article provides a pragmalinguistic analysis of the relationship of perception and understanding of a scientific text, the specifics and the role of interpretation in writing and reading a scientific text. In order to show the specifics of the scientific text, its relationship between the author and the addressee, an analysis of the scientific text of the scientist A. Abasilov

was carried out. The main object of the study of the article was the use of language by the scientist, the structure of the sentence, the thought expressed. In addition, research on the strategies and tactics used by the author for a sufficient perception of the scientific text by the reader was also reflected in the article. As a result, the relationship of the concepts of perception, understanding and interpretation is revealed, which unites the text, author and reader with each other.

Keywords: perception, understanding, interpretation, term, author and addressee.

SRSTI 16.1.11

https://doi.org/10.48081/NYCH5854

M. Kildiroglu[1],*K. M. Shakirova[2], A. Ye. Amangaliyeva[3]
[1]Kastamonu University,
Turkey, Kastamonu;
[2]Altynsarin Arkalyk Pedagogical Institute,
Republic of Kazakhstan, Arkalyk;
[3]Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University,
Republic of Kazakhstan, Uralsk
*e-mail: katira_1971@mail.ru

THE CONCEPT OF HOMELAND IN B. ISKAKOV'S POETIC PICTURE OF THE WORLD

The article is devoted to the study of the concept «Homeland» in the poetic picture of the world of the Kazakh poet B. Iskakov. The material of the study is the poetic texts of B. Iskakov, which are considered as a form of linguistic representation of the individual author's picture of the world. The relevance of the research is stipulated by the fact that the work is carried out in the framework of modern linguistic trends (cognitive linguistics and cognitive poetics) and contributes to the solution of such an important problem of modern gnoseolinguistics as revealing the specificity of national conceptosphere and its constituent concepts. The article presents the results of the linguistic and cognitive analysis, where the national and cultural essence and mentality of the Kazakh people, the content of cognitive signs, the deep meaning of native land in the poet's understanding are revealed through the concept «Homeland» in the language of the poet. Several interrelated conceptual fields have been identified in the structure of the «Homeland» concept («golden cradle», «immediate family», «native land», «native nature», «native home», «sacred place»), as part of conceptual fields – cognemas («nostalgia«, «beauty», «mother», «happyness», «sunrise»,) are revealed. This shows the versatility and complexity of this mental entity and allows it to be characterized as a concept. Particular attention is paid to the analysis of such specific means of verbalization of this concept in B. Iskakov's poetic picture of the world as toponyms, the method of staggered extension of the image, compressed form of expression, bright metaphors, comparisons and epithets.

Keywords: concept, conceptual model, cognema, author's picture of the world, cognitive theory, cognitive character, worldview.

Introduction

The language reflects the cultural values of the nation, the path of historical development, the worldview and customs of the nation. From this, it becomes clear that language is not only a means of communication, but also serves as an indicator of people's knowledge and level of knowledge. Given study is conducted within the context of cognitive poetics, a relatively new field of science that involves the cognitive analysis of poetic concepts as well as the cognitive study of poetic texts. These concepts «accumulate ideas of existential essences, emotional experience, as well as proper poetic categories, according to cognitive poetics» Maslova [1, p. 6]. According to Maslova, the poetic worldview is «a conceptual system that organizes an individual's creative activity to produce and perceive an alternate poetic reality» [1, p. 6]. The notion is a structural unit of a poetic representation of the universe as well as a mental unit of the conceptual system.

The fact that the main goal of research in modern linguistics is based on personality recognition is widely considered in research works. This idea is confirmed by the opinion of the researcher Zh. Sultan: «Besides normative grammars, since the 20th century, paying attention to the language in a new way, paying attention to its internal ideological philosophy, and analyzing its anthropocentric character influenced the actualization of linguistic issues in the Kazakh language science» [2]. The main goal of modern linguistics (both individual and general linguistics) is not the study of language for language's sake, but based on the knowledge of a person. In this regard, as a result of the emergence of the anthropological paradigm in the teaching of linguistics is by defining all the possibilities of the language from a multi-disciplinary perspective, the way was opened for a deeper recognition of the spiritual nature of the subject who uses that language, that is, the owner of a high level of consciousness is feelings and social is historical, cultural life» [3, p. 50].

As a result, the theory of cognition in linguistics is a branch of science that studies a person's actions to recognize and understand surrounding objects and phenomena, the world, and to form concepts about it in the mind through language. This is because all the most valuable qualities of a human being are considered to be the breadth of his knowledge, the researcher M. A. Imankulova writes [4, p. 15].

These days, new scientific fields are being developed as a result of the interaction between the theory of knowledge and other scientific disciplines. The primary focus of the functional paradigm is that cognitive linguistics examines language as a medium of cognition as a science that expresses the link, interaction, and correspondence between cognition and language.

One of the most central concepts of culture is the concept «Homeland», because it is found in every ethnic culture and is universal. The concept of homeland is one of the main units fixed in the linguistic consciousness of the nation.

Materials and research methods

In the article, the works of the poet B. Iskakov are taken as the basis of analysis in order to determine the various functions and cognitive nature of the term "concept" in the language of poetry, which is combined with human cognitive activity and cultural information. It is analyzed that the poet's recognition, understanding, and perception of the environment and the world are represented by various structural models.

The main method of study is the linguistic and cognitive analysis of the concept which uses as the individual author's world picture and its representation in the language of that author's poetic texts.

The research of academicians such as A. Kaidar, R. Syzdyk, Ye. Zhanpeisov, Zh. Mankeyeva, G. Smagulova is valuable not only for ethnolinguistics, but also for cognitive research. In the works of scholars such as G. Gizdatov, Ye. Suleimenova, B. Hassanov, K. Zhamanbayeva, A. Islam, S. Zhapakov, M. Kushtayeva, Ye. N. Orazaliyeva, A. B. Amirbekova, G. Ye. Utebalieva, G. Snasapova, Zh. Sultan, A. Baygut, N. Aitova a purely cognitive study can be seen.

Results and discussions

The term «concept» emerged from the need for cognitive linguistics and is related to human cognitive activity and cultural information. There are several types of concept, considered the basic unit of cognitive linguistics, according to different lines of research and belonging to different schools. V. A. Maslova emphasizes: «It is considered in the research works that the terms «notion, meaning» and «concept» are used in the same sense. The terms «concept» and «notion» are the same according to their internal form: concept is a calque translation of the Latin word «conceptus is notions» [5, p. 49]. Researcher G. K. Hassanov points: «But these concepts do not have the same meaning. If a concept is a set of significant, substantive properties of a recognized object, then a concept is a set of mental knowledge based on national identity» [6, p. 48].

Scientist A. Islam defines that a concept is a structure that expresses the quantitative concept of a certain nation, which is preserved in the ethno-cultural consciousness, is transmitted from generation to generation, and represents the numerical concept of the national cultural values of a certain nation. The main function of the concept is to name the main elements of the linguistic picture of the world [7, p. 56].

Based on the poetry of the poet B. Iskakov, researcher A. Amirbekova in her research paper on the specificity of concepts in a poetic text writes the following: «The concept shows the values of the world; represents the concept in the mind,

is objectified through language; is presented in the mind through conceptual structures; shows the educational level of a person; reflects the cultural identity and mentality of the nation; gives the content of cognitive signs of each nation; «determines the cognitive style of a person» [8, p. 101]. She sought to determine the cognitive nature of the concept «Homeland», considered a particularly valuable world for the Kazakh people.

The concept of «Homeland» is one of the concepts of national character. The concept of «Homeland» is the place where you and your ancestors were born and grew up. It is described in the poet's language by the terms «*golden cradle*» (алтын бесік [altyn besik]) and «*native home*» (ұшқан ұя [ushqan uya]).

The word «Homeland» and its image is one of the recurrent cognitive and cultural motifs in B. Iskakov's poetry. It can be traced in various aspects throughout the poet's career, reflecting his patriotic worldview. The cultural aspect of the concept is basic in its understanding as a component of the linguistic picture of the world. The whole totality of concepts, i.e. the conceptual picture of the world, correlates with the linguistic picture of the world, expressed by means of lexical units. The language picture of the world represents in cognitive terms the conceptosphere of language. A concept is a basic building unit of a conceptual picture of the world, correlated with the linguistic picture of the world. Concepts, conceptual fields, frames and scenarios are formed within the concept sphere. Here is an extract from the poem:

Tugan jerım,	*Homeland,*
Bektam, aman barmysyn,	*Bektam, are you alive?*
Ushqan uyam, altyn besık Qaiyndy.	*My native home, golden cradle Qaindy.*
	(authors' translation)

Based on the works of Kazakh authors written in different genres and in different years, it should be noted that one of the most important chronotopes included in the concept of «Homeland» in their works is the steppe road [9, p. 194]. In the following extract we paid attention the author's notions of homeland, emphasizes a symbol of life, power supply.

Tamyrda soqqan qanymsyn,	*You are the blood in my veins*
Tamyzda atqan tanymsyn,	*You are my sunrise in August*
Dır ete qalsa bır butan	*Even if one of your bushes shudders,*
Solq ete qalar janymsyn.	*My soul will tremble together.*
Tugan jer! Qairan tugan jer! –	*Homeland! Oh, you are my Homeland!*
Basyma bıtken bagymsyn.	*You are my happiness.*
	(authors' translation)

In the poet's cognition, the notion "Homeland" was described by metaphor in the image of a dawn nourishing life, blood flowing through the veins, a sunrise illuminating the Earth with its golden rays, as unshakeable happiness.

Also several cognitive aspects of the concept of «Homeland» can be found in the work of the poet: concept of happiness *(бақ [baq])*, blessed place *(құтты мекен [qutty meken])*, sacred place *(киелі мекен [kiely meken]*) and paradise *(жәннәт [zhannat])*.

The word *happiness (бақ [baq])* is clearly given as an Iranian word in the dictionary of the Kazakh literary language and the Explanatory Dictionary of the Kazakh language [10, 617], as well as in the Explanatory Dictionary of Kazakh linguist L. Rustemov, it is said that *happiness* is a Persian word and is used in different meanings. With this word *happiness (бақ [baq])* is also used the word *wealthness* (дәулет [daulet]) – *бақ-дәулет [baq-daulet]* which in Arabian language means as *wealthness; richness* [11, p. 49].

Based on the conclusions above, the poet's «*Homeland!* Oh, my *Homeland!*» And in the line «*You are my happiness»*, although the stable phrase in the lines of the *happiness that given me* was replaced by the phrase *wealthness* the verb that *given me*, it does not damage the content of the poem, the artistic color has thickened. In the author's cognition, the native land is an invaluable asset, a place where the garden settles and is valuable. Through his native land, the poet sang with a special feeling that he felt happy.

It is assumed that the structure of the concept is formed not only at the conceptual level, but also at the metaphorical and archetypal levels. Each concept is distinguished by its conceptual structure, which is a complex conceptual formation containing a group of interrelated phenomena. A concept has a minimal cognitive unit - cognema (a term proposed by Y. N. Karaulov to define a basic unit of knowledge) [12, p. 49–59]. Those cognems that occur in different conceptual fields are constant we call them the poetic world picture; cognems that have in the individual – author's world picture an opposing pair with opposite, mutually exclusive characteristics, are variables.

Our linguistic and cognitive analysis of the concept «Homeland» in B. Iskakov's poetic world picture revealed the following conceptual models: *«happiness», «wealthness»*, «sacred place», *«paradise»* and *«native home»*. The presence of several conceptual models connected with each other indicates the versatility and complexity of this mental formation and allows us to characterize it as a super-concept. This is demonstrated in the following lines:

Kettım quyp *I've been running*
Buldyragan saiyndy. *On your fuzzy ravines.*
Joldas etıp *The Moon and the Sun accompanied me*
Kunın menen Aiyndy. *You're like the North Star pointing the way.*
Temırqazyq sekıldı alda tursyn sen *You're my pedestal*
Tugyr bolgan *My Homeland – Qayindy!*
Tugan jerım Qaiyndy!!!

(authors' translation)

The specific means of verbalization of the conceptual model "homeland" are toponym and cosmonyms. The concept «homeland» includes a cognominal *path* and *pedestal* with the cognitive attributes of *«space for passage or passage and the path to follow»*, which is a constant in B. Iskakov's poetic world picture.

The act of longing and grieving, caused by a particular tension in one's inner world, is the force that contributes to the creation of poems and words. Philosophical concept of «*The word lying at the bottom of the mind comes out if it is stirred up» (Ой түбінде жатқан сөз Шер толқытса шығады)* is clearly understood when one studies the poetics of ravines [13, p. 12].

So that the poet B. Iskakov is deeply concerned about his Homeland, boundless longing and respect for his native land, a burning desire; sadness and inexhaustible nostalgia for his homeland are woven into his poems full of mystery.

Tugan jer, menın jastyq sagymsyn ba? *Homeland, are you my youth?*
Nursyn ba, tumansyn ba, sagymsyn ba? *Are you my sunrise, my twilight, my longing?*
Bılmeimın basa almaimyn qumarymdy, *I don't know how to calm my emotions,*
Tap-taza moldıregen sagymsyn ba? *Are you my pure nostalgia?*
(authors' translation)

In conveying his longing for his native land, the poet reveals that he longs for his irrevocable youth and bygone days, and impressively describes his wistful childhood greeting based on rhetorical questions. Nostalgia is mixed with longing for the past.

The cognitive attributes of the conceptual field in question include «nostalgia for the homeland» memories of carefree childhood and happy adolescence engender a sense of uncertainty. The variable cogneme *joy* is contrasted with the cogneme *nostalgia.* In these lines of the poet, the meaning of the concept of *nostalgia*, its function in presenting the world from a new angle, is illustrated with tables of fresh nature and deep content.

In the following lines the conceptual model of «native nature» was enriched in its content with new colors and sounds in the years of youth: the main cognominal

beauty, actualized by the lexemes *ray, sunrise, spacious steppe, birch tree* is contaminated with the cognominal *beauty.*

Sen jana saule shashqan tangy araisyn *You're the ray of a new sunrise,*
Ashpagan eshkım alı jan saraiyn. *You're a soul palace no one has opened.*
Osynau bıgında ken dalanyn *At this height is a spacious steppe*
Qaiyndy, *Qaindy, you shine like a birch tree.*
Qaiyndai bop jarqyraisyn.

(authors' translation)

In the poet's cognition, the concept of «Homeland» is reflected in the image of *youth, blue fog, crystal clear stream, clean morning dawn.* The figurative nature of the cognitive units in the poet's language related to the native land is evident from the scenes in which the internal and external appearance of the native land, its geographical location and natural beauty are covered with artistic embroidery.

In Kazakh national consciousness Homeland – Mother – Nature is an inseparable unity. The poet expresses the unity, the inner connection of the native land in the Kazakh worldview as follows:

Moldırep Aidarbulaq jatyr anı, As song is pure Aydarbulak
Jazylyp qara jazyq atyraby, Spreading out across the expanse
Tugan jer Its fledglings flown away in the autumn
Kuzde ushyrgan balapanyn The Homeland welcomes them back in spring.
Koktemde qushagyna shaqyrady

(authors' translation)

In Kazakh, the mother is not only the initiator of the family, the advisor, the educator of the generation, but also the harbinger of spiritual progress, the spreader of national traditions from generation to generation. National tradition is our genetic code. Mothers keep this code and pass it on to the next generation [14, p. 100].

In our national conception, embracing and holding one's heart is a characteristic of «mother nature». The poet has impressively and masterfully described the vastness of his native land and the beautiful nature in the image of a mother filled with mercy. It is evident that the poet's appreciation of his environment and native place is given through his love of his homeland, and that the national coloring in the poet's language is evident everywhere.

Conclusion

The essence of the close continuity of the poet's world view with the folk world view lies in the expression of the concept «Homeland» using linguistic and

cultural units such as: golden cradle, native home, sunrise, *golden peg, sacred pedestal, mother, happiness, nostalgia, beauty,* etc.

Golden cradle, native home is linguistic and cultural unit with the name of national shelter (home). The *golden cradle, the sunrise, native home, golden peg, sacred pedestal* in the national language are linguo-cultural expressions that inform about the life of the nation. It is evident that the poet's appreciation of his environment and native place is given through his love of his homeland, and that the national colouring in the poet's language is evident everywhere.

The fact that the linguistic image of the universe has a different character in each language depends on the language acquisition of each individual in the semantic base of his language. Through the meaning of words, cultural values in the language become the basis for the formation of national character and national mentality. Correspondent scientist G. Smagulova: «Even if we say that a language is not the property of one person, an individual who speaks that language contributes to the collective culture by learning and assimilating the whole essence of his nation, life experience and traditions. Based on the opinion that a person will be preserved as a representative of the nation through such features» [11, 145], the poet B. Iskakov, who sang about the concept of the homeland with his own style and unique pattern of poetry, will consider the significance of the conceptual structures used by the poet in showing the level of national knowledge of the poet, and his place in the worldview of the Kazakh people, we made sure that it is special.

In conclusion, as a result of the linguistic and cognitive analysis of the concept «*Homeland», «Native home»* and «*Native nature», «Sacred place»* which indicates the versatility and complexity of this mental formation and allows to characterize it as a super-concept. In the composition of the conceptual model, there is a concatenation of the cognominal constants of B. Iskakov's world picture: *«Steppe», «Mother», «Beauty», «Happiness», and «Nostalgia»* are concepts of the cognem-constants of B. Iskakov's poetic world picture and the variable cognems like «*Loning», «Sunrise», «Ray»* and *«Joy»*.

The identified features of the content and verbalization of this concept (toponyms, the method of a staggered expansion of the image, the compressed form of expression, striking metaphors, comparisons, and epithets) are significant for B. Iskakov's individual author's picture of the world.

References

1 **Маслова, Ж. Н.** Поэтическая картина мира и ее репрезентация в языке: автореф. дис... докт. филолог. наук [Текст] //. Ж. Н. Маслова. – Тамбов, 2011. – 44 с.

2 **Сұлтан, Ж. И.** Тілтанымдағы антропологиялық парадигманың Қ. Жұбанов мұраларындағы көрінісі: филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация автореферaты [Текст] // Ж. И. Сұлтан. – Алматы : Қазақ университеті, 2007. – 30 б.

3 **Караулов, Ю. Н.** Элементарная единица знания в многомерной структуре языкового сознания [Текст] // Ю. Н. Караулов // III Международная научная конференция Русский язык в языковом и культурном пространстве Европы и мира: Человек. Сознание. Коммуникация. Интернет. (Варшава, 10–14 мая 2006 г). – Варшава : Варшавский университет, Институт русистики, 2006. – С. 49–59.

4 **Иманқұлова, М. А.** Қазақ тіл біліміндегі таным теориясының ғылыми-әдістемелік негіздері (А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов зерттеулері бойынша): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Текст]// М. А. Иманқұлова. – Алматы, 2016. – 156 б.

5 **Маслова, В. А.** Введение в когнитивную лингвистику. [Текст] – М. : Флинта, Наука. 2007. – 256 с.

6 **Хасанов Ғ. Қ.** Махамбет концептосферасындағы «ерлік» концептісінің фреймдері [Текст]// Ғ. Қ. Хасанов // V Махамбет оқулары: Махамбет Өтемісұлының 210 жылдығына арналған дәстүрлі респ. ғыл.-тәж. конф. материалдары. – 2013. – Б. 24–27.

7 **Ислам, А.** Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы – салғастырмалы лингвомәдени сараптама). [Текст] : филол. ғыл. докт. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2004. – 47 б.

8 **Әмірбекова А. Б.** Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М. Мақатаев поэзиясы бойынша). [Текст] : филол. ғыл. канд. дисс... – Алматы, 2006. – 107 б.

9 **Kossymova, G. S., Zadakhanova, A. A.** The concept of «Steppe» in the Nomads' Worldview [Electronic recource] / G. S. Kossymova // Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL» series «Philological sciences». – 2022. – № 1(64). – P. 145–158. – https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.012 ()

10 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. II том А-Б. [Текст]. – Алматы : Арыс, – 2006. – Б. 617–649.

11 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 6 том, Қ. [Текст]// Жалпы редакциясын басқарған А. Ысқақов. – Алматы : Ғылым, 1982. – 969 б.

12 **Черноусова, И. П.** Концепт РОДИНА в поэтической картине мира П. Н. Шубина / И. П. Черноусова // Научный диалог. – 2018. – № 12. – С. 179–194. – [Электронный ресурс]. – https://doi.org/10.24224/2227-1295-2018-12-179-194

13 **Нұрдәулетова, Б. И.** Қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің тілдік көрінісі / Б. И. Нұрдәулетова // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – № 1(123). – Б. 7–20. – [Электронды ресурс]. – https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01

14 **Игисинова А. С., Раева Г. М.** Қазақ әйелінің болмысын сипаттайтын ұлттық прецедентті феномендер / А. С. Игисинова т.б. // ҚазХҚжӘТУ «Хабаршысы» ғылыми журналының «Филология ғылымдары» сериясы. – 2022. – № 1(64). – Б. 93–108. – [Электронды ресурс]. – https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.008

References

1 **Maslova, Zh. N.** Poeticheskaya kartina mira i ee reprezentaciya v yazyke: avtoref. dis... dokt. filolog. nauk [The poetic picture of the world and its representation in language: diss. prepared for the degree of Doctor of Philological Sciences. abstract.] [Text]: // Zh. N. Maslova. – Tambov, 2011. – 44 p.

2 **Sūltan, J. İ.** Tıltanymdağy antropologialyq paradigmanyñ Q. Jūbanov mūralaryndağy körınısı: filologia ğylymynyñ kandidaty ğylymi därejesın alu üşın daiyndalğan disertasia avtoreferaty [The manifestation of the anthropological paradigm in literature in the heritage of K. Zhubanov: diss. prepared for the degree of Candidate of Philological Sciences. abstract.] [Text]: / J. İ. Sūltan. – Almaty : Qazaq universitetı, 2007. – 30 p.

3 **Karaulov, Yu. N.** E`lementarnaya edinicza znaniya v mnogomernoj strukture yazy`kovogo soznaniya [Elementary unit of knowledge in the multidimensional structure of language consciousness] [Text] // Yu. N. Karaulov // III Mezhdunarodnaya nauchnaya konferenciya Russkij yazy`k v yazy`kovom i kul`turnom prostranstve Evropy` i mira: Chelovek. Soznanie. Kommunikaciya. Internet. (Varshava, 10–14 maya 2006 g). – Varshava : Varshavskij universitet, Institut rusistiki, 2006. – P. 49–59.

4 **İmanqūlova, M. A.** Qazaq tıl bılımındegı tanym teoriasynyñ ğylymi-ädıstemelık negızderı (A.Baitūrsynūly, Q. Jūbanov, S.Amanjolov zertteulerı boiynşa): filosofia doktory (PhD) därejesın alu üşın daiyndalğan disertasia. [Scientific-methodological foundations of the theory of knowledge in Kazakh linguistics (based on the researches of A. Baitursynuly, K. Zhubanov, S. Amanzholov): dissertation prepared for obtaining the degree of Doctor of Philosophy (PhD)] [Text]: // M. A. İmanqūlova – Almaty, 2016. – 156 p.

5 **Maslova, V. A.** Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku [Introduction to cognitive linguistics] [Text]. – Moscow. : Flinta, Nauka. 2007. – 256 p.

6 **Hasanov Ğ. Q.** Mahambet konseptosferasyndağy «Erlık» konseptısınıñ freimderı [Frames of the concept of «Courage» in the Mahambet concept sphere]

[Text] // Ğ. Q. Hasanov // V Mahambet oqulary : Mahambet Ötemısūlynyñ 210 jyldyğyna arnalğan dästürlı resp. ğyl.-täj. konf. materialdary. – 2013. – P. 24–27.

7 **İslam, A.** Ūlttyq mädeniet konteksındegı dünienıñ tıldık suretı (salystyrmaly – salğastyrmaly lingvomädeni saraptama): filol. ğyl. dokt. ğylymi därejesın alu üşın daiyndalğan disertasianyñ avtoreferaty. [Linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural expertise) : philology dr. abstract of the diss.] [Text] – Almaty, 2004. – 47 p.

8 **Ämırbekova A. B.** Konseptılık qūrylymdardyñ poetikalyq mätındegı verbaldanu erekşelıgı (M. Maqataev poeziasy boiynşa): filologia ğylymynyñ kandidaty ğylymi därejesın alu üşın daiyndalğan disertasia [Features of verbalization of conceptual structures in poetic text (according to the poetry of M. Makatayev): philology dr. abstract of the diss.]. [Text] – Almaty, 2006. – 107 p.

9 **Kossymova, G. S., Zadakhanova, A. A.** The concept of «Steppe» in the Nomads' Worldview / G.S. Kossymova // Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL» series «Philological sciences». – 2022. – № 1(64). – P. 145–158. – [Electronic resource]. – https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.012

10 Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. II tom A-B. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume II A–B.] [Text] – Almaty : Arys, – 2006. – P. 617–649.

11 Qazaq tılınıñ tüsındırme sözdıgı. 6 tom, Q. [Explanatory dictionary of the Kazakh language. Volume 6, K.] [Text] Jalpy redaksiasyn basqarğan A. Ysqaqov. – Almaty : Ğylym, 1982. – 969 b.

12 **Chernousova, I. P.** Koncept RODINA v poe`ticheskoj kartine mira P. N. Shubina [Concept of HOMELAND in P. N. Shubin's Poetic Picture of the World] / I. P. Chernousova // Nauchny`j dialog. – 2018. – № 12. – P. 179–194. – [Electronic resource]. – https://doi.org/10.24224/2227-1295-2018-12-179-194

13 **Nūrdäuletova, B. İ.** Qazaq dünietanymyndağy bazalyq konseptılerdıñ tıldık körınısı [Language Expression of Basic Concepts in the Kazakh World Picture] / B. İ. Nūrdäuletova // İasaui universitetınıñ habarşysy. – 2022. – № 1(123). – B. 7–20. – [Electronic resource]. – https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01

14 **İgisinova A. S., Raeva G. M.** Qazaq äielınıñ bolmysyn sipattaityn ūlttyq presedenttı fenomender [National precedent phenomena describing the nature of the Kazakh woman] / A. S. İgisinova t.b. // QazHQjÄTU «Habarşysy» ğylymi jurnalynyñ «Filologia ğylymdary» seriasy. – 2022. – № 1(64). – B. 93–108. – [Electronic resource]. – https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.008

Accepted for publication on 08.09.23.

*М. Кылдыроглу[1], *Қ. М. Шакирова[2], А. Е. Амангалиева[3]*
[1]Кастамону университеті,
Түркия, Кастамону қ.;
[2]Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты,
Қазақстан Республикасы, Ақалық қ.;
[3]Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық ниверситеті,
Қазақстан Республикасы, Орал қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

Б. ЫСҚАҚОВТЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІНДЕГІ «ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІ

Мақала қазақ ақыны Б. Ысқақовтың поэтикалық бейнесіндегі «Туған жер» концептісін зерттеуге арналған. Әлемнің жеке авторлық бейнесін тілдік бейнелеудің бір формасы ретінде қарастырған Б.Ысқақовтың поэтикалық мәтіндері зерттеу материалына алынды. Зерттеудің өзектілігі жұмыстың қазіргі лингвистикалық бағыттарға (когнитивтік лингвистика және когнитивтік поэтика) сәйкес жасалғандығына және қазіргі гносеолингвистиканың ұлттық концептосфераның ерекшелігін, оның құраушы концептілерін анықтау сияқты маңызды мәселелерін шешуге ықпал ететіндігіне байланысты. Жүргізілген лингвокогнитивтік талдау нәтижелерінде ақын тіліндегі «Туған жер» концептісі арқылы қазақ халқының ұлттық-мәдени мәні мен менталитеті, танымдық белгілердің мазмұны, ақын түсінігіндегі туған жердің терең мағынасы анықталып ұсынылған.»Туған жер» концептісінің құрылымында бірнеше өзара байланысты концептілік өрістер анықталды («алтын бесік», «алтын қазық», «туған отбасы», «туған жер», «туған үй», «Отан», «қасиетті орын»), концептілік өрістердің құрамында – когнемалар («ностальгия»,»сұлулық», «бақыт», «ана», «таң»). Бұл берілген ментальдық білімнің жан-жақтылығы мен қиындығын көрсетеді және оны концепт ретінде сипаттайды. Б. Ысқақовтың поэтикалық бейнесіндегі лингвистиканың нақты құралдары, осы концептіні талдауға ерекше назар аударылады: топонимдер, ықшамды өрнектер, нақты метафоралар, салыстырулар, эпикалық поэзия және т. б.

Кілтті сөздер: концепт, концептуальды модель, когнема, әлемнің авторлық бейнесі, когнитивтік теория, танымдық сипат, дүниетаным.

*М. Кылдыроглу[1], *К. М. Шакирова[2], А. Е. Амангалиева[3]*
[1]Университет Кастамону,
Турция, г. Кастамону;
[2]Аркалыкский педагогический университет имени Ы. Алтынсарина,
Республика Казахстан, г. Аркалык;
[3]Западно-Казахстанский аграрно-технический университет и
мени Жангир хана,
Республика Казахстан, г. Уральск.
Принято к изданию 08.09.23.

КОНЦЕПТ «РОДИНА» В ПОЭТИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА Б. ИСКАКОВА

Статья посвящена изучению концепта «родина» в поэтической картине мира казахского поэта Б. Искакова. Материалом исследования послужили поэтические тексты Б. Искакова, которые рассматриваются как форма языковой репрезентации индивидуально-авторской картины мира. Актуальность исследования обусловлена тем, что работа выполнена в русле современных лингвистических направлений (когнитивной лингвистики и когнитивной поэтики) и способствует решению такой важной проблемы современной гносеолингвистики, как выявление специфики национальной концептосферы и составляющих ее концептов. Представлены результаты проведенного лингвокогнитивного анализа, где через посредство концепта «родина» в языке поэта выявлена национально-культурная сущность и менталитет казахского народа, содержание познавательных знаков, глубокий смысл родной земли в понимании поэта. В структуре концепта «родина» выявлено несколько взаимосвязанных концептуальных полей («золотая колыбель», «золотой кол», «родная семья», «родная земля», «родной дом», «родина», «священное место»), в составе концептуальных модели – когнемы («ностальгия», «красота», «счастье», «мать», «рассвет»). Это говорит о многогранности и трудности предоставленного ментального образования и характеризует его как концепт. Особое внимание будет уделено анализу специфических средств лингвизации данного концепта в поэтической картине мира Б. Искакова: топонимы, сжатые выражения, яркие метафоры, сравнения, эпическая поэзия и т.д.

Ключевые слова: концепт, концептуальная модель, когнема, авторская картина мира, когнитивная теория, познавательный характер, мировоззрение.

МРНТИ 17.82.09

https://doi.org/10.48081/BGZS9479

Е. Ю. Личман
Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар
*e-mail: lichmane@mail.ru

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ И МОТИВЫ КАК ПРОБЛЕМА НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КАЗАХСТАНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ И ИСКУССТВОВЕДЕНИИ XXI ВЕКА

В статье проведен краткий сравнительный обзор основных трудов казахстанских литературоведов и искусствоведов первого и второго десятилетий XXI вв. Цель исследования заключается в выявлении подходов в изучении проблемы мифологических образов и мотивов в произведениях литераторов и живописцев. На основе сравнительно-сопоставительного, искусствоведческого методов исследования анализируется содержание имеющихся на данный период научных статей, диссертаций, определяются основные направления в изучении проблемы трансформации мифологических образов и мотивов в современной художественной практике. Автором статьи выявлено, что филологи XXI в. используют новые методы исследования мифа – мифопоэтический, литературно-исторический, историко-типологический, мифолингвистический. В искусствоведении тенденция изучения мифа как духовной основы казахского искусства перешла к аспекту мифологизации современного искусства во взаимодействии казахских национальных и мировых художественных традиций. В заключении приводятся выводы об активизации исследований по изучению мифа, мифологизации национальной литературы и искусства во втором десятилетии XXI в. Несмотря на расширение тематики научных изысканий в трудах искусствоведов и литературоведов Казахстана, проблема изучения мифа как первотекста, моделирующего современные художественные формы в различных видах искусства и литературе остается актуальной, по причине ее недостаточной изученности.

Ключевые слова: казахская мифология, фольклор, образы, национальная литература, изобразительное искусство.

Введение

Обращение ученых к различным аспектам мифологии позволяет сохранить взаимосвязь с ментальностью, которая определяет развитие каждого народа. Но что также важно, эти исследования дают возможность понимания ценности самосознания в этнической культуре, одним из компонентов которой является миф, представляющий собой составную часть национальной идеи [1, с. 28].

Исследования ученых XX–XXI вв. доказывают, что роль мифа меняется на протяжении столетий. Это подтверждается основными положениями научных трудов как отечественных исследователей С. Каскабасова, С. Кондыбая, З. Наурзбаевой, Е. Турсунова, Б. Жетписбаевой, К. Жанабаевой, Т. Асемкуловой, Р. Ергалиевой, Е. Личман, А. Юсуповой, Ж. Таниевой и мн. др., так и российских искусствоведов Л. И. Нехвядович (2), Т. М. Степанской (3), К. А Мелеховой (3), а также зарубежных ученых Б. Малиновского (4), Д. Кемпбела (5), Р. Брунела (6), Э. Феллер-Питч (7), Л. Селье (8), К. Леви-Стросса, Р. Бартеса, и мн. др.

Без мифа, как формы непосредственного восприятия реальности и первой ступени духовного освоения мира ни человек, ни общество, ни наука, ни искусство обходиться не может. Миф является универсальным жанром первобытной культуры, отражающим эволюцию развития человеческого интеллекта.

Цель данного исследования выявить подходы в изучении мифологических образов и мотивов, представленных в трудах современных казахстанских литературоведов и искусствоведов.

Материалы и методы

Методологической основой данного исследования послужили научные труды С. Каскабасова, С. Кондыбая, Р. Ергалиевой, выявляющие взаимосвязь мифологии с современной литературой и искусством Казахстана.

Методология исследования предполагает системный подход, использование описательного, сравнительно-сопоставительного анализа научных трудов по обозначенной теме.

Результаты и обсуждения

До XXI в. казахская мифология, как объект научного исследования рассматривалась в аспекте фольклористических проблем. В советский период в силу запрета публикаций и невозможности изучения специфики казахской национальной культуры за рамками академического направления, активного обращения ученых к данной теме не было. В статье «Двадцать созидательных

лет» (2011), посвященной 50-летию института литературы и искусства им. М. Ауэзова, академик С. Каскабасов отметил, что активизация исследований национального художественного творчества, мифологии казахского народа возобновилась в годы становления Независимого Казахстана. Наиболее плодотворным стал период начала XXI в. [9, с. 83].

В первом десятилетии XXI в. благодаря глубокому изучению казахской мифологии С. Кондыбаем, З. Наурзбаевой, Е. Турсуновым, Б. Жетписбаевой, К. Жанабаевой, Т. Асемкуловой, авторов альманаха «Рух-Мирас» и гуманитарного сайта www.otuken.kz в казахстанском литературоведении сформировалось, по мнению Е. Исмаилова, новое явление в национальной мифологической школе, названное ученым духовно-интеллектуальным течением. Труды по мифопоэтике, архетипам, символам, мифологемам составили основу для изучения мифологизма современной прозы и послужили толчком для ее активного развития в исследованиях филологов, искусствоведов.

Во втором десятилетии XXI в. продолжилось изучение казахской мифологии. Аргынбаевой М. в статье «Новая мифологическая парадигма и современное гуманитарное знание» (2013) проводится теоретическое обобщение имеющихся на период первого десятилетия XXI в. трудов казахстанских исследователей по проблеме научных подходов, определивших тенденции развития мифологии как науки. Проводится сравнительный анализ работ ученых XIX-XX вв. Ш. Валиханова, А. Байтурсынова, М. Ауэзова, А. Маргулана. Автор отмечает, что «предвосхищение собственно мифологической школы зародилось в трудах известных фольклористов С. Каскабасова и Е. Турсунова» [10, с. 120]. Впервые миф как жанр казахской фольклористики был охарактеризован С. Каскабасовым. Е. Турсуновым в казахскую фольклористику вводится термин «вторичной мифологизации». Вклад профессора Ш. Елеукенова заключается в обосновании мифа как основы для развития современной казахской прозы. 2004–2006 гг. определяются следующим этапом развития мифологии в литературоведении Казахстана. Неоценимый вклад внесли два казахстанских периодических издания – альманах «Тамыр» под руководством Ауэзхана Кодара, и альманах «Рух-Мирас» под руководством Зиры Наурзбаевой. На страницах этих журналов впервые были опубликованы актуальные исследования ученых С. Кондыбая, З. Наурзбаевой, Е. Турсунова, А. Мухамбетовой, Ж. Дуйсенбаевой, Б. Жетписбаевой, К. Жанабаева, Т. Асемкулова, сформировавшие новый уровень казахской мифологической школы. Толчком научных изысканий по проблеме развития казахской мифологии послужили теоретические исследования С. Кондыбая. Ученый систематизировал мифологический материал, содержащийся в «лексическом фонде языка, в

идиоматических выражениях, фольклорных текстах, обрядах, орнаменте, музыке, сакральной архитектуре» [11, с. 4]. Казахская литература с 1960-х по 2000-е годы, представляя уникальный пласт национального мифологического миропонимания (сознания) и мифотворчества должна быть изучена в контексте национальной мифологии трудов С. Кондыбая, заключает автор [10, с. 123].

В статье «Традиции и новаторство современной мифологической прозы Казахстана» (2017) исследователь Г. Бекбердиев, анализируя первые казахские романы писателей М. Дулатова, Т. Жомартбаева, Ж. Аймауытова, С. Муканова, С. Ерубаева, выявляет способы изучения нового мифологического содержания литературы. Анализируя произведения казахских писателей XX в. И. Есенберлина, Ч. Айтматова, А. Нурпеисова, А. Алимжанова, А. Тарази, М. Магауина, К. Ыскакова, А. Кекильбаева, и др., исследователь отмечает, что приемы синтеза мифологии и реализма, ироническое включение мифологических мотивов позволило авторам осознать законы человеческой жизни с точки зрения вечности. Обнажая правду о жизни и бытии, казахские писатели советского периода умело использовали мифы в аллегорическом контексте, создавая образцы нового мифомышления [12].

Исследователь А. Найманбаев в статье «Миф и мифологический дискурс в современной прозе» (2017) предпринял попытку хронологической систематизации и литературоведческого анализа мифологического дискурса в произведениях казахских писателей. Автор выделяет подходы в исследовании сущности мифа, сложившиеся в разные периоды в гуманитарной науке: классическая философия и психоанализ, феноменология и структурализм, когнитивная лингвистика и лингвокультурология. Исследователь считает, что «существуют общие закономерности мифологического мышления, которые могут реконструироваться в современном художественном тексте и выступать мифопорождающей моделью» [13, с. 157]. Особенности мифотворчества казахских писателей начала XX в. выражаются в неосознанном использовании ими мифов и легенд, тем не менее, позволившем увидеть новые грани философского осмысления бытия. Мифомышление казахских писателей И. Есенберлина, Ч. Айтматова, А. Нурпеисова, А. Алимжанова, Т. Алимкулова, А. Тарази, М. Магауина, К. Жумадилова, А. Кекильбаева, С. Муратбекова, О. Бокей, Т. Абдикова и др. повлияло на процесс усложнения жанровой формы. Произведения, созданные в конце XX – начале XXI вв. получили развитие в неомифологическом направлении, символико-мифологической структуре текста, жанровом разнообразии, использовании импрессионистических способов и приемов, актуализации проблемы «мирового одиночества», «что привело к появлению в казахской литературе авторского мифотворчества, главной целью которого стало возвращение нации к истокам» [13, с. 160].

В статье «Мифо-фольклорные образы в художественной литературе (на материале казахстанской прозы 60–80-х гг. XX века)» (2018) исследователи Джамбаева Ж., Толемысова К., анализируя произведения писателей-шестидесятников А. Кекильбаева «Баллад забытых лет», «Хатынгольская баллада», С. Санбаева «Белая аруана», «И вечный бой», выявляют факт плодотворного включения в художественный текст фольклорно-мифологических образов, при этом прозаики «не просто используют цитирование, призванное создать эмоциональный настрой определенного эпизода, но сюжет, который сопровождал весь период повествования, а также служит истоком для его индивидуальных художественных открытий» [14, с.16]. Переработка сюжетов древних мифов, использование притчевых форм, устойчивых мифологических образов животных (верблюда, коня, коровы, овцы), архетипических мифологических образов (шамана, джина) в художественных текстах современной прозы продолжает ментальную связь авторов с мифологическими традициями казахского народа.

Диссертационное исследование Әзизовой А. «Мифологический дискурс прозы Казахстана периода Независимости» (2017) посвящено проблеме взаимодействия мифа и современной литературы в историко-литературном аспекте, рассмотрению произведений казахской литературы сквозь призму мифологических представлений и влияний. Мифопоэтический подход позволил исследователю определить мифопоэтические модели, используемые современными писателями; выявить специфику трансформации традиционных мифологических образов; охарактеризовать функции архетипических знаков и мифологем в произведениях казахских писателей А. Нурпеисова, М. Магауина, Т. Абдикова, Т. Нурмаганбетова, А. Алтая, А. Кемельбаевой, русскоязычных писателей А. Жаксылыкова, Б. Момышулы и русских писателей Казахстана Дм. Снегина, И. Щеголихина и др. В рассказах современных писателей Казахстана особое место занимают сюжеты, в которых интерпретация мифа порождает новый стиль повествования, именуемый постмодернистским, а в основе казахстанской прозы периода Независимости лежат три основных культурных пласта: мифология Тенгри, западная и восточная мифология. Важными мифологическими составляющими произведений писателей являются: воспроизведение мифологического мира древних тюрков; интертекстуальные связи с предшествующей русской и восточной традицией; создание по аналогии с древними каноническими мифами индивидуального авторского мифа [15, с. 135].

Исследователь Жанысбекова Э. в диссертационном исследовании «Мифологические образы и мотивы в современной казахстанской

прозе» (2018) направила свое внимание на малоизученные произведения казахстанской прозы, в которых ярко выражен мифологический интертекст [16, с. 7]. Посредством историко-типологического метода автор определила закономерности трансформации мифа, представленные в художественной прозе Н. Сакавовой, А. Алтая, А. Кима, О. Бокеева, И. Одегова, Б. Джилкибаева, Л. Сона, А. Жаксылыкова, Л. Коныс, Ю. Серебрянского, Л. Калаус, Е. Айла (Е. Клепиковой) и др. и выявила, что в произведениях современных казахстанских прозаиков миф выполняет моделирующую, структурирующую, философскую и поэтическую функции [16, с. 10]. Казахстанские писатели Л. Калаус, О. Бокеев, И. Одегов, А. Ким, А. Жаксылыков, А. Серебрянский, Л. Коныс, Алтай А. с помощью литературно-мифологической образности обращаются к вечным вопросам бытия, выявляя особенности авторской концептосферы в постановке нравственно-философских и социальных вопросов. Сюжеты и образы античной и тюркской мифологии позволяют современным писателям создавать уникальные художественные произведения, в основе которых лежит процесс ремифологизации, демонстрирующий ценности национальной мифологии, а также востребованность национального мифа у современных авторов, заключает автор [16, с. 141].

В искусствоведении специального исследования направленного на изучение проблемы интерпретации/трансформации мифологических образов и мотивов в станковой живописи, архитектуре, декоративно-прикладном искусстве, сценографии, несмотря на обилие научных статей, защищенных диссертаций до 2001 года не проводилось. В связи с обретением Казахстаном независимости, появляется возможность переосмысления изобразительного искусства как национального художественного явления. В исследованиях казахстанских искусствоведов О. Батуриной, Р. Ергалиевой, Р. Копбосиновой, А. Галимжановой, К. Ли, Г. Мухтаровой, Е. Малиновской, Л. Уразбековой, Г. Шелабаевой, А. Юсуповой и др. актуализируются проблемы сохранения и возрождения национальных художественных традиций в современной живописи Казахстана, использование мифологических образов и мотивов казахского народа в творчестве художников.

В сборнике «Современное искусство Казахстана, проблемы и поиски» (2002) авторы статей О. Батурина, А. Галимжанова, Г. Мухтарова, Р. Ергалиева, А. Юсупова обращают свое внимание на проблемы преломления мифологического мышления при создании художественных произведений казахстанскими живописцами. Рассматриваются особенности применения изобразительных средств в станковой живописи, современном актуальном искусстве, позволяющих казахстанским художникам проявить причастность

к истокам мифологического мышления своего народа посредством трансформации мифологических образов и мотивов в их творчестве.

В докторской диссертации Р. Ергалиевой «Казахское изобразительное искусство XX века и традиционное мировоззрение. Живопись. Скульптура» (2001) впервые определяется значение традиционного мировоззрения казахов в формировании и развитии профессионального искусства, выявляется сущность характера и действия механизма духовной, мировоззренческой преемственности. В разделе «Преломление мифопоэтических представлений казахов о человеке и природе в творчестве основоположников казахской профессиональной живописи» автор пишет: «пейзажи, жанровые полотна А. Кастеева, А. Исмаилова, К. и Х. Ходжикова – своеобразная визуальная трансформация живописного мифа о родной природе, о Земле и Небе, единстве и неделимости этих начал и текущей между этими сакральными величинами повседневной, но драгоценной человеческой жизни, пронизывающего священнодействием поэтическую атмосферу полотен» [17, с. 31]. Одна из особенностей развития казахской живописи в 1950-е годы «сведение в некий конгломерат устойчивого эпического сознания, мифопоэтического мышления, генетически присущего казахским художникам, и мифотворчества, свойственного «социалистическому реализму» [17, с. 10]. В работах М. Кенбаева, К. Тельжанова, С. Мамбеева на новом уровне оживает присущее национальной ментальности тяготение к типизации, взаимной согласованности и единству всех элементов жизни и, в итоге, возвращение к традиционной идее имманентной гармонии мироздания [17, с. 10-11]. Активизация культурной памяти и восстановление «национального космоса» казахской живописи второй половины 1980–90-х годов стала возможна благодаря идеологическим свободам, связанным с перестройкой и обретением Казахстаном государственной независимости. Содержание художественных исканий Б. Бапишева, Г. Маданова, А. Есдаулетова, К. Хайрулина, С. Смагулова, М. Бекеева и других во многом составляет кропотливый, вдумчивый и в то же время глубоко эмоциональный процесс национального самопознания [17, с. 17]. «Творчество Б. Бапишева постепенно превращается в развернутый пантеон тенгрианства, языческих верований и культов тюркской архаики» [17, с. 18]. «Г. Маданов обращается к первоэлементам природы и древнейшей мифологии, как собственно тюркской, так и общечеловеческой» [17, с. 19]. Характеризуя эволюцию традиционного мировоззрения казахского изобразительного искусства автор выделяет этапы, имеющие непосредственное отношение к преломлению мифологических образов и мотивов в художественных полотнах современных живописцев, заключающихся в восхождении «от интуитивного проявления традиционной концепции единства

человека и природы, цельности мира и воспринимающего его сознания к интеллектуальному и рациональному реконструированию этой модели; от трансляции фольклорного мировосприятия, народной этики и психологии к активизации в искусстве наиболее древних, архаических мифологических пластов» [17, с. 34–35].

Юсупова А. в диссертационном исследовании «Основные тенденции в развитии живописи Казахстана в 1980–1990 гг.» (2004) определяет стремление погрузиться в мифологическое пространство традиционной культуры, отыскивать нечто общее с европейскими мифами как характерную черту творчества Б. Бапишева, А. Есдаулетова, А. Садыханова, Г. Маданова и других живописцев этого времени. Художники трансформируют в своих произведениях древние тотемные символы, наполняя полотна мистичной энергетикой. Восхождение к архаической традиции проявляется в использовании образов животных, которые являются квинтэссенцией полотна, определяя первоисточником жизни природу. Художники используют мифологию, как своеобразный художественный пласт, требующий своего возвращения в лоно национальной культуры, и поэтому нуждающийся в пластической расшифровке [18, с. 15] Данная специфика проявляется в метафоричности, знаковости полотен А. Садыханова, сакральных, иносказательных размышлениях об универсальных понятиях мироздания, сосуществования человека и природы в творчестве Б. Бапишева, тотемных метафорах А. Есдаулетова, обращении к архаичным формам, первичным символам человеческого сознания посредством символического, иносказательного языка, посредством знаков, кодов, первообразов древних через абстрагирование формы у Г. Маданова [18, с. 18].

Диссертационное исследование Ж. Таниевой «Знаки и символы в современном изобразительном искусстве Казахстана» (2010) посвящено знаково-символической системе традиционной культуры и искусства казахского народа, которая по мнению автора является визуальной манифестацией тенгрианского мировоззрения, дошедшая в, практически неизменном виде до начала XX века и выражена в комплексе тамговых знаков, наскальных рисунков, орнаментике, обрядах, фольклоре, мифологии, календаре [19, с. 3]. «Мифопоэтический нарратив в видео, перфомансе, инсталляции, инвайронменте активно используется художниками контемпорари арт – А. Менлибаевой, Р. Хальфиным, К. Ибрагимовым, С. Атабековым, Е. Мельдибековым, А. и З. Акмуллаевыми. К тенгрианским образам казахской мифологии в своих живописных работах обратились такие художники, как Б. Бапишев, Б. Абишев, А. Сыдыханов, Г. Маданов, К. Хайрулин, А. Игембаев и др.» [19, с. 12].

Кобжанова С. в диссертационном исследовании «Мировые художественные традиции в развитии живописи Казахстана (1930–1980)» (2010) отмечает, что в 1980-е годы обращение к мифу как первооснове бытия стало общей тенденцией для художников различных стран. В этом едином мировом процессе опыт казахских живописцев явился составляющей частью обновления языка изобразительного искусства [20, с. 12]. В заключении исследователь приходит к выводу, что «обращение к мифу и формальным экспериментам европейского модернизма характеризуют суть постмодернистского мышления мастеров казахской живописи 1980-х годов» [20, с. 13].

Выводы

Краткий обзор и сопоставительный анализ трудов современных казахстанских исследователей по изучению мифологических образов и мотивов в литературе и искусстве позволяет сделать вывод об активизация научного интереса к данной теме в начале XXI в. Вместе с традиционными методами изучения мифа – описательный, теоретического обобщения, сравнительный анализ, появились новые методы - мифопоэтический, литературно-исторический, историко-типологический, мифолингвистический.

Проблема мифологизма прозы современных казахстанских авторов еще недостаточно изучена. Введение в научный оборот архивных материалов, неопубликованных произведений дали возможность пересмотреть проблемы мифологизма казахской литературы, выявить специфику авторской концептосферы в мифотворчестве писателей. Современные литературоведы считают, что мифологизм художественной прозы современных казахстанских авторов позволяет с помощью мифа исследовать проблемы современного общества, угрожающие существованию человека, а также показать рационализм и прагматизм современной цивилизации.

В XXI в. вектор научных исследований по проблеме трансформации мифологических образов и мотивов в изобразительном искусстве, графике, скульптуре изменился от направления традиционного мировоззрения казахского народа как духовной основы казахского искусства, к тенденции взаимодействия казахских национальных и мировых художественных традиций в аспекте мифологизации современного искусства.

Современные художники, филологи, искусствоведы, литературоведы изучают древнюю культуру, фольклор, мифологию с тщательностью историков. Одной из причин данной тенденции является стремление современного человека к сохранению национальных художественных традиций, которые позволяют не потерять духовные ориентиры в цивилизованном обществе, сохранить устойчивость и стабильность в сложном многополярном мире.

Список использованных источников

1 **Касымова, Р.** Компоненты национального самосознания / Р. Касымова [Текст]. // Мысль. – 2002. – № 3. – С. 22–28.

2 Nekhvyadovich, L. I. Ethnic origins of art as urgent problem of art studies Middle East Journal of Scientific Research. – 2013. – 15(6). – P. 830-833. – [Electronic resource]. – doi: 10.5829/idosi.mejsr.2013.15.6.11322 ISSN: 1990-9233eISSN:1999-8147 Access mode: Ethnic origins of art as urgent problem of art studies (elibrary.ru)

3 **Stepanskaya T. M., Melehova K. A.** Russian art school in the process of integration of Western and Eastern cultures (XX – beginning of XXI century) Middle – East Journal of Scientific Research. – 2013. – 15(1). – P.87 – 93. [Electronic resource]. – doi: 10.5829/idosi.mejsr.2013.15.1.11056 Access mode: 12e.xps (idosi.org)

4 **Malinowskiy, B.** Myth in Primitive Psychology [Electronic resource]. – London, 1926. – 130 p. Access mode: Myth in primitive psychology (rcin.org.pl)

5 **Campbell, J.** Mythes to live forew. F. E. Johnson. 2 print. [Text]. – New York : Viking Press, 1972. – 276 p.

6 **Brunel, P.** Mythocritique: Théorie et parcours [Text]. – Paris : Presses univ. de France, 1992. – 294 p.

7 **Foeller-Pituch, E.** Classical Myths in the Works of Nineteenth-Century American Writers [Text]. International Journal of the Classical Tradition. – 1995. – № 3. Vol. 1. – P. 98–108.

8 **Cellier, L.** L'épopée humanitaire et les grands mythes romantiques. [Text]. – Paris: Classiques Garnier, 2022. – 484 p.

9 Каскабасов, С. Литература эпохи независимости [Текст]. // Простор. – 2011. – №4. – С. 76–101.

10 **Аргынбаева, М. Х.** Новая мифологическая парадигма и современное гуманитарное знание [Текст]. // Вестник КазНУ. Серия журналистика. – 2013. – № 3(34). – С. 120–124.

11 **Кондыбай, С.** Казахская мифология. Краткий словарь. [Текст]. – Алматы: Нурлы Алем, 2005. – 272 с.

12 **Бекбердиев Г.** Традиции и новаторство современной мифологической прозы Казахстана // Казахская цивилизация (Университет Кайнар), 2017. – Алматы. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа https://articlekz.com/article/19968

13 **Найманбаев, А. А.** Миф и мифологический дискурс в современной прозе [Электронный ресурс]. // Результаты современных научных исследований. Материалы Международной (заочной) научно-практической конференции / Баспасы «Академия», Научно-издательский центр «Мир

науки». – Электрон. текст. данн. (3,09 Мб.). – Астана : Баспасы «Академия», 2017. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=31504191

14 **Джамбаева, Ж. А., Толемысова, К. М.** Мифо-фольклорные образы в художественной литературе (на материале казахстанской прозы 60–80-х гг. XX века). // Филология и лингвистика Международный научный журнал № 2(8) / 2018. – С. 13–16. ISSN 2412-4028

15 **Эзизова, А. О.** Мифологический дискурс прозы Казахстана периода Независимости: Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD) 6D020500 – Филология [Текст]. – Алматы : Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2017. – 153 с.

16 **Жанысбекова, Э. Т.** Мифологические образы и мотивы в современной казахстанской прозе: диссертация на соискание степени доктора философии (PhD) 6D020500 – Филология [Текст]. – Алматы : Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2018. – 161 с.

17 **Ергалиева, Р. А.** Казахское изобразительное искусство XX века и традиционное мировоззрение. Живопись. Скульптура: автореф. дис. д. искусств. : 17.00.04 – изобразительное искусство, декоративно-прикладное искусство и архитектура [Текст]. – Ташкент, 2004. – 42 с.

18 **Юсупова, А. К.** Основные тенденции в развитии живописи Казахстана в 1980–1990 гг.: автореф. дис. к. искусств.: 17.00.04 – изобразительное искусство, декоративно-прикладное искусство и архитектура [Текст]. – Алматы, 2004. – 25 с.

19 **Таниева, Ж. К.** Знаки и символы в современном изобразительном искусстве Казахстана: дис. к. искусств.: 17.00.09 – теория и история искусств [Текст]. – Алматы, 2010. – 149 с.

20 **Кобжанова, С. Ж.** Мировые художественные традиции в развитии живописи Казахстана (1930–1980): автореф. дис. к. искусств.: 17.00.04 – изобразительное искусство, декоративно-прикладное искусство и архитектура [Текст]. – Алматы, 2010. – 23 с.

References

1 **Kasymova, R.** Komponenty` nacional`nogo samosoznaniya [Components of national identity] [Text]. Thought. – 2002. – № 3. – P. 22–28.

2 **Nekhvyadovich, L. I.** Ethnic origins of art as urgent problem of art studies Middle East Journal of Scientific Research. – 2013. – 15(6). – P. 830-833. [Electronic resource]. – doi: 10.5829/idosi.mejsr.2013.15.6.11322 ISSN: 1990-9233eISSN:1999-8147 Access mode : Ethnic origins of art as urgent problem of art studies (elibrary.ru)

3 **Stepanskaya T. M., Melehova K. A.** Russian art school in the process of integration of Western and Eastern cultures (XX – beginning of XXI century) Middle – East Journal of Scientific Research. – 2013. – 15(1). – P.87 – 93. [Electronic resource]. – doi: 10.5829/idosi.mejsr.2013.15.1.11056 Access mode: 12e.xps (idosi.org)

4 **Malinowskiy, B.** Myth in Primitive Psychology [Electronic resource]. – London, 1926. – 130 p. Access mode: Myth in primitive psychology (rcin.org.pl)

5 **Campbell, J. Mythes to live forew. F. E.** Johnson. 2 print. [Text]. – New York : Viking Press, 1972. – 276 p.

6 **Brunel, P.** Mythocritique : Théorie et parcours [Text]. – Paris : Presses univ. de France, 1992. – 294 p.

7 **Foeller-Pituch, E.** Classical Myths in the Works of Nineteenth-Century American Writers [Text]. International Journal of the Classical Tradition. – 1995. – № 3. Vol. 1. – P. 98–108.

8 **Cellier, L.** L'épopée humanitaire et les grands mythes romantiques. [Text]. – Paris : Classiques Garnier, 2022. – 484 p.

9 **Kaskabasov, S.** Literatura e`poxi nezavisimosti [Literature of the era of independence] [Текст]. Prostor – 2011. – № 4 – P. 76–101.

10 **Argynbaeva, M. Kh.** Novaya mifologicheskaya paradigma i sovremennoe gumanitarnoe znanie [New mythological paradigm and modern humanitarian knowledge] [Text]. Bulletin of KazNU. Journalism Series. – 2013. – № 3(34). – P. 120–124.

11 **Kondybay, S.** Kazaxskaya mifologiya. Kratkij slovar` [Kazakh mythology. Brief dictionary] [Text]. – Almaty : Nurly Alem, 2005. – 272 p.

12 **Bekberdiev, G.** Tradicii i novatorstvo sovremennoj mifologicheskoj prozy` Kazaxstana [Traditions and innovation of modern mythological prose of Kazakhstan] [Electronic resource]. – Almaty: Kazakh civilization (Kainar University), 2017. Access mode: https://articlekz.com/article/19968

13 **Naimanbaev, A. A.** Mif i mifologicheskij diskurs v sovremennoj proze [Myth and mythological discourse in modern prose] Results of modern scientific research. Materials of the International (correspondence) scientific and practical conference] [Electronic resource]. – Astana: Baspasy «Academy», 2017. Access mode: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=31504191

14 **Dzhambaeva, Zh. A., Tolemysova, K. M.** Mifo-fol`klorny`e obrazy` v xudozhestvennoj literature (na materiale kazaxstanskoj prozy` 60–80-x gg. XX veka). [Mytho-folklore images in fiction (on the material of Kazakh prose of the 60–80s of the XX century)] [Text]. Philology and Linguistics International Scientific Journal. – 2018. – № 2(8) – P. 13–16. ISSN 2412-4028

15 **Ezizova, A. O.** Mifologicheskij diskurs prozy` Kazaxstana perioda Nezavisimosti : Dissertaciya na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD) 6D020500

– Filologiya [Mythological discourse of prose of Kazakhstan in the period of Independence: thesis for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty 6D020500 Philology] [Text]. – Almaty : Kazakh National University. al-Farabi, 2017. – 153 p.

16 **Zhanysbekova, E. T.** Mifologicheskie obrazy` i motivy` v sovremennoj kazaxstanskoj proze: Dissertaciya na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD) 6D020500 – Filologiya [Mythological images and motifs in modern Kazakh prose: thesis for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) 6D020500 – Philology] [Text]. – Almaty : Kazakh National Pedagogical University named after Abay, 2018. – 161 p.

17 **Ergalieva, R. A.** . Kazaxskoe izobrazitel`noe iskusstvo XX veka i tradicionnoe mirovozzrenie. Zhivopis`. Skul`ptura: avtoref. dis. d. iskusstv. 17.00.04 – izobrazitel`noe iskusstvo, dekorativno-prikladnoe iskusstvo i arxitektura [Kazakh fine art of the XX century and traditional worldview. Painting. Sculpture: abstract. dis. Art. : 17.00.04 – fine arts, arts and crafts and architecture] [Text]. – Tashkent, 2004. – 42 p.

18 **Yusupova, A. K.** Osnovny`e tendencii v razvitii zhivopisi Kazaxstana v 1980-1990 gg.: avtoref. dis. k. iskusstv.: 17.00.04 – izobrazitel`noe iskusstvo, dekorativno-prikladnoe iskusstvo i arxitektura [The main trends in the development of painting in Kazakhstan in 1980–1990: abstract dis. k. art. 17.00.04 – fine arts, arts and crafts and architecture] [Text]. – Almaty, 2004. – 25 p.

19 **Tanieva, Zh. K.** Znaki i simvoly` v sovremennom izobrazitel`nom iskusstve Kazaxstana: Dis. k. iskusstv.: 17.00.09 – teoriya i istoriya iskusstv [Signs and symbols in the contemporary fine arts of Kazakhstan : dis. k. Art.: 17.00.09 – theory and history of arts] [Text]. – Almaty, 2010. – 149 p.

20 **Kobzhanova, S. Zh.** Mirovy`e xudozhestvenny`e tradicii v razvitii zhivopisi Kazaxstana (1930–1980): avtoref. dis. k. iskusstv.: 17.00.04 – izobrazitel`noe iskusstvo, dekorativno-prikladnoe iskusstvo i arxitektura [World artistic traditions in the development of painting in Kazakhstan (1930–1980): abstract dis. k. art.: 17.00.04 - fine arts, arts and crafts and architecture] [Text]. – Almaty, 2010. – 23 p.

Принято к изданию 08.09.23.

**Е. Ю. Личман*
Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

МИФОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕР МЕН САРЫНДАР XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ МЕН ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ МӘСЕЛЕСІ РЕТІНДЕ

Мақалада XXI ғасырдың бірінші және екінші онжылдықтарындағы қазақстандық әдебиеттанушылар мен өнертанушылардың негізгі еңбектеріне салыстырмалы түрде қысқаша шолу жасалған. Әдебиетшілер мен кескіндемешілердің туындаларындағы мифологиялық бейнелер мен сарындардың мәселесін зерттеу амалдарын анықтау жұмыстың мақсаты болып табылады. Салыстырмалы, өнертанушылық зерттеу тәсілдері негізінде қазіргі кезеңдегі ғылыми мақалалардың, диссертациялардың мазмұны талданып, қазіргі көркемөнер практикасындағы мифологиялық бейнелер мен сарындардың өзгеру проблемаларын зерттеудің негізгі бағыттары анықталады. Мақала авторының көзқарасы бойынша, XXI ғасыр филологтары мифті зерттеудің жаңа әдістерін қолданған, олар: мифопоэтикалық, әдеби-тарихи, тарихи-типологиялық, мифолингвистикалық. Өнертануда мифті қазақ өнерінің рухани негізі ретінде зерттеу тенденциясы қазақтың ұлттық және әлемдік көркемдік дәстүрлерінің өзара әрекеттесуінде қазіргі заманғы өнерді мифологизациялау аспектісіне көшті. XXI ғасырдың екінші онжылдығындағы ұлттық әдебиет пен өнерді мифологизациялауды, мифті белсенді зерттеу туралы қорытындылар келтіріледі. Қазақстанның өнертанушылары мен әдебиеттанушылары еңбектеріндегі ғылыми зерттеулер тақырыптарының кеңейгеніне қарамастан мифті алғашқы мәтін ретінде зерттеу мәселесі әлі де өзекті болып тұр.

Кілтті сөздер: қазақ мифологиясы, фольклоры, образдары, ұлттық әдебиеті, бейнелеу өнері.

*Ye. Yu. Lichman
Pavlodar Pedagogical University
named after Alkey Margulan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Accepted for publication on 08.09.23.

MYTHOLOGICAL IMAGES AND MOTIVES AS A PROBLEM OF SCIENTIFIC RESEARCH IN KAZAKHSTANI LITERARY STUDIES AND ARTS OF THE XXI CENTURY

The article provides a brief comparative review of the main works of Kazakh literary and art critics of the first and second decades of the XXI century. The purpose of the study is to identify approaches to the study of the problem of mythological images and motives in the works of writers and painters. On the basis of comparative, art criticism research methods, the content of scientific articles and dissertations available for this period is analyzed, the main directions in the study of the problem of transformation of mythological images and motives in modern artistic practice are identified. The author of the article revealed that philologists of the XXI century. they use new methods of studying myth - mythopoetic, literary-historical, historical-typological, mytholinguistic. In art criticism, the tendency to study the myth as the spiritual basis of Kazakh art has moved to the aspect of mythologization of contemporary art in the interaction of Kazakh national and world artistic traditions.Conclusions are drawn about the intensification of research on the study of myth, the mythologization of national literature and art in the second decade of the 21st century. Despite the expansion of the scope of scientific research in the works of art historians and literary critics of Kazakhstan, the problem of studying myth as a primary text that models modern art forms in various types of art and literature remains relevant due to its insufficient study.

Keywords: kazakh mythology, folklore, images, national literature, fine art.

ҒТАМР 17.09.91

https://doi.org/10.48081/HOGZ3975

Р. М. Муталиева[1], Б. Қ. Қапасова[2], С. Т. Елікпаев[3]
[1,2,3]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: raushan_mutalieva@mail.ru

3. ҚАБДОЛОВТЫҢ «МЕНІҢ ӘУЕЗОВІМ» РОМАН-ЭССЕСІ ТУРАЛЫ

Мақалада Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесінің кейіпкерлері, көркемдігі талданған. Әуезовтің ұстаз ретіндегі бейнесінің сомдалуы, оның азамат боп қалыптасып, білім жолына түсуіне ағасы Қасымбектің көп көмек тигізгені айтылады. Әуезовтің Алаш адамдарымен танысуына, Абай ұрпақтарымен табысуына себепкер болған Қасымбек екені ерекше аталады. Абай өлеңдерін эстетикалық тұрғыда түсіндіріп берген де, ұлтты сүюге үйреткен де Қасымбек екені сөз болады. Романда Әуезовтің өмір жолын Абайдың өлеңдерімен сабақтастырады. «Менің Әуезовім» роман-эссесінен Қабдоловтың өзі «Сөз өнерінде» айтып кеткен жазушыға қажет сегіз қасиеттің бәрін кездестіре аламыз. Шығармадағы Әуезов туралы, өзі туралы оқиғалар, толғаныстар роман-эссе жанрына сай үзік-үзік, қысқа түрде берілген. Қабдоловтың сөз қолданудағы шеберлігіне Әуезовтің, Байкенжиннің көздерін сипаттауы дәлел бола алады. Адам психологиясын ашудағы Достоевский дәстүрін көреміз. Әуезовтің көзі, Достоевский тілімен айтқанда, «адамның ішіндегі басқа адамды» таба алатындай деңгейде суреттелген. Кейіпкерлерге мінездеме бергенде сөз дәлдігін ұтымды қолданады. Автор орыс әдебиетіндегі эпизодтарды салыстыру ретінде шеберлікпен қолдана біледі. Университетте болған бір жағдайды Гогольдың «Ревизорына» ұқсатып сипаттайды. Кеңестік дәуірдегі саяси науқандарды жазушы «Ленин – 17», «Сталин –37», «Ойраншыл – 37» деген саяси атаулармен атайды. Өзіндік сөз қолданысы деп қабылдаймыз.

Кілтті сөздер: жазушылық шеберлік, психологизм, интермәтін, Әуезов бейнесі, кеңестік идеология, Достоевский дәстүрі, юмор, сөз дәлдігі.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінде Мұхтар Әуезовке арналған Кәмен Оразалиннің «Абайдан соң», Дүкенбай Досжановтың «Мұхтар жолы» романдары шықты. Ал Зейнолла Қабдолов роман-эссе жанрындағы «Менің Әуезовім» шығармасымен прозамызды байыта түсті. Бұл кітап туралы Ж. Отызбайдың [1], Ж. Мәмбетовтің [2], Ә. Какеноваңың [3], С. Қалқабаеваңың [4], т.б. мақалаларын атауға болады. «Тәуелсіздік тудырған романдар» оқулығында «Менің Әуезовім» роман-эссесі қазіргі романдардың қатарында қарастырылған [5].

«Қазіргі кезең әдебиеті» оқулығында тәуелсіздік жылдарындағы романдардың басты сипаты, тақырыптық-идеялық ерекшеліктері, жанрлық-құрылымдық сипаттары талқыланып, З. Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі де аталып өткен [6].

2022 жылдың желтоқсан айында З. Қабдоловтың 95 жылдығына арналып өткізілген халықаралық конференциясында «Менің Әуезовім» романы туралы С. Қалқабаеваңың [7], Г. Бірәлінің [8] мақалалары бар.

Материалдар мен әдістер

Мақалада З. Қабдоловтың «Менің Әуезовім» романы негізгі материал ретінде талданды. Романды талдауда әдеби талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Көркем шығарма секілді шабытпен жазылған «Сөз өнері» еңбегіндегі жазушыға қажет сегіз түрлі қасиеттің бәрін осы роман-эсседен кездестіреміз. «Менің Әуезовім» романын жазушының өзі көп айтатын «сыр мен сезімге» толы шығарма деуге болады. Шығармадағы Әуезов туралы, өзі туралы оқиғалар, толғаныстар роман-эссе жанрына сай үзік-үзік, қысқа түрде берілген. Бала Мұхтардан бастап алпысқа жақындаған Мұхтар өмірі Абай өлеңдерімен байланысып, өріліп отырады. Әуезовтің дүниетанымы, ұлтжандылығы, ғалым болуы, жазушы болуы, ғашықтығы, қуғыннан тартқан азабы – барлығы бала кезінде жаттаған Абай өлеңдерінде айтылып қойғандай. «Жас Мұхтар ерте піскен, кәмелетке мезгілінен бұрын жеткен адам. Оның себебі де сол – өмір тәжірибесінен гөрі өлең тәрбиесінің басымдығы болатын. Бала Мұхтар жастай жаттаған осы өлеңді дана Абай о баста дәл осы баланың өзіне арнап жазғандай» [9, 182].

Әуезовтің білім жолына түсіп, ғалым болуына себепкер адам ретінде ағасы Қасымбектің еңбегін ерекше атайды. Мұхтарды Алаш жайсаңдарымен таныстырған да – Қасымбек, Абай ұрпағымен табыстырып жүрген де – Қасымбек, ұлтты сүюде үлгі болған да – осы ағасы. «Шіркін, адам досқа, туысқа осылай өзін-өзі ұмыта, түгел, түп-басымен берілсе ғой! Қасымбек Мұхтар үшін не істемеді?» [9, 195].

Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңін эстетика тұрғысынан Мұхтарға алғаш түсіндіріп берген де Қасымбек еді: «Бұл өлеңді Абай Құнанбай ауылының бас жайлауы Бақаназа жазған. Қандай сұлу сурет! Ал енді бар ғой, бір жайлау емес, қазақтың бар жайлауындағы өмір осындай. Ендеше, Абай өз жайлауы ғана емес, сенің жайлауыңды, менің жайлауымды, күллі қазақтың жайлауын жазған. Қандай керемет!» [9, 132].

Осындай жайлауларды көріп өскен Мұхтардың далаға деген сағынышының оны өсіретінін, ілгерілететінін айтады жазушы.

Әуезовтің Абай өлеңдерін студенттерге түсіндіріп, түйсіндіре білу шеберлігін, терең пайымын ұстазының өз сөзімен былай жеткізеді:

Күнді уақыт қызартып,
Көкжиектен асырса...

«Ал «күнді уақыт қызартып» деген тіркесті, бұл тіркестегі терең философияны Абайдан басқа кім айтты? Уақыт пен кеңістік туралы мұншалық биік ұғымға Абай қалай самғап көтерілгенін көріп отырсыңдар ма?» [9, 72].

Басқа институттың студенті Қабдоловты тәнті етіп, таңдандырып, әдебиетке ынтықтыра түскен Әуезовтің осындай дәрістері еді. Өлеңдегі соны сөзді көре білудің, сол сөздің сырын аша білудің, ақындық шеберлік деген ұғымды студенттерге қалай жеткізу керектігін бізге үлгі ретінде ұсынады. Әуезовтің Абай өлеңдері көркемдігінің еуропалық деңгейі мен дәрежесін белгілеп бергендігін айтады.

Қабдолов «Сөз өнерінде» жазушыда, ең алдымен, көркем тіл болу керектігін ескерткен болатын. Романдағы кейіпкерлер көздерін сипаттаудың өзінде қаншама шеберлік жатыр. Мысалы, Әуезовтің көзі былай суреттеледі: «Сондай бір алымды, аңғарымпаз көз. Түкпір-түкпіріңді тінте, ақтарып-төңкере, тексере қарайды» [9, 15].

Бұл көз жай адамның көзі емес, адамның ішіндегі басқа адамды тауып алатын көз. Адам психологиясының иірімдерін дөп басатын Достоевскийдің тілімен айтқанда, «найти в человеке человека» [10, 400].

Байкенжиннің көзі: «Алайда көзі біртүрлі нұрсыз, солғын, тұтанбайды, ұшқындамайды, шаң басқан сұрғылт шыны тәрізді» [9, 47]. Байкенжиннің өзі жуас, тұйық адам ретінде таныстырылады.

Қабдоловтың Мәскеуге жаңа қызмет бабымен барып, қайтадан орнынан түсіп қайтқанын мынадай юмормен шебер жеткізеді: «Жалынан тартып енді міне берген атым тулап түсіріп кеткендей ер-тоқымымды құшақтап жаяу қайтып келе жатқан секілдімін» [9, 166].

Қабдоловтың өз анықтамасымен айтатын болсақ, сөз бейнелілігі. Ғ. Мүсірепов, Б. Майлин сияқты Қабдоловтың барлық шығармаларына юмор тән. Тіпті мақалаларының өзінен юмор кездесіп қалып отырады.

Кейіпкер мінезін танытуда автор сөз дәлдігіне мән береді: «Сіреспе ғана емес, әрі тіреспе жігіт – Мерген» [9, 79].

«Сіреспе, тіреспе» деген сөздер жай ұйқасып тұрған жоқ, Мергеннің мінезін айнытпай ашып тұр.

Мына мысалды интермәтіннің бір үлгісі десе де болады: «Әуезовті тыңдаған алты адам отырған-отырған жерімізде төбеге ұрғандай тынып, қаттық та қалдық. «Ревизордағы» мылқау сахна аумай-төкпей Қазақ университетінің Қазақ әдебиеті кафедрасына келіп орнағандай» [9, 95].

Гогольдың кейіпкерлері тұрған жерлерінде қатып қалатын болса, мында отырған жерлерінде сілейіп қалған. Тағы да Қабдоловтың өз сөзімен түсіндірер болсақ, осы көрініс басқаша жеткізер болсақ, көп сөйлеп, мылжыңдап, оқырманның басын қатырып жіберер едік. Гоголь дайындап берген сатиралық көрініс Қабдолов куә болған оқиғаға шақ келе кеткен. Басқа қоғамда, басқа мезгілде болған осы бір көріністен ұқсастық табудың өзін шеберлік деуге болады.

Кеңестік дәуірдегі саяси науқандарды жазушы «Ленин – 17», «Сталин –37», «Ойраншыл – 37» деген саяси атаулармен атайды.

Романда жоғары оқу орнындағы сабақ беру мәселесін Белгілі Бегейдің еш өзгермейтін төрт беттік дәрісімен, оның үстінен Мергеннің арыз жазуымен аңғартып кетеді. Ал оқытушылық қызметін жаңа бастаған Қабдоловтың дәрісінің стенограммасы 32 бет болады. «Аудитория ішін сана мен ойға, сыр мен сезімге толтырып, осы бір өзің өз қолыңмен жасаған рух теңізіне өзіңді тамсана тыңдаған шәкірттеріңді бір сүңгітіп, бір жүздіріп тұру – сөз жоқ, сенің еңбегіңнің зейнеті» [9, 160].

Студент алдында дәріс оқу үшін іздену, аянбай еңбектену керектігін, жауапкершілік болу керектігін ескертеді.

Елуінші жылдары осындай Белгілі Бегейлер болған болса, М. Мағауиннің «Көк мұнар» романында аспирантына докторлық диссертациясын жазғызып алатын ғалымдардың әрекетіне куә боламыз. Тоқсаныншы жылдардағы білім, ғылымдағы осындай былықтарды М. Мағауин өзінің «Жармақ» романында «қорыс батпақ» деп атады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, З. Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесінде «бәрін айтпай» (Пушкин), «мөлшерден аспай» (Бальзак) суреттеу мен баяндауларды, сыр мен сезімді композициялық тұтастықпен бере отырып, Мұхтар Әуезовтің ұстаздық, жазушылық, ғалымдық бейнесін шеберлікпен сомдап шыққан. Романда артық оқиға, басы артық баяндауды көрмейміз.

«Сөз өнерінде» жазушыға қажетті деп атаған сегіз түрлі қасиеттің бәрін осы роман-эсседен кездестіреміз. Кейіпкерлердің портретін жасағанда автор сөз дәлдігін қолданады, ішкі жан дүниесін қопарып көрсете алады.

Әуезов бейнесімен қатар автордың өз бейнесі де қатар өріліп отырады. Әуезовтің дәрістеріне тамсанатын шәкірті ретінде жүрсе де, өз дәрістерінің стенограммасы отыз екі бет болғанынан ұстаздық қызметіне адал, еңбекқор жас ғалым болғанына куә боламыз.

Бұл роман-эссе тәуелсіздік кезеңіндегі прозамызға қосылған ерекше дүние ретінде бағасын алды.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Отызбай, Ж.** Академик Зейнолла Қабдоловтың суреткерлік шеберлік туралы ғылыми тұжырымдарына талдау [Текст] // «Академик Зейнолла Қабдолов және қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция, Алматы, 2022, желтоқсан. – 34–37 б.

2 **Мәмбетов, Ж. З.** Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесіндегі портрет пен пейзаж [Текст] // З. Қабдолов оқулары: халықаралық ғылыми-теориялық конференция. 2010, 13 желтоқсан. – 67–70 б.

3 **Какенова, Ә. З.** Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесіндегі ұстаз бейнесі [Текст]. // Ұлт тағылымы. – 2004, №1. – 144–147 б.

4 **Қалқабаева, С.** Менің Әуезовім: роман-эссе және деректілік [Текст] // қазақ әдебиеті, 2008, 2 мамыр. – 6 б.

5 Тәуелсіздік тудырған романдар. Оқулық [Текст]. Астана : «Мастер-ПО», 2012. – 224 б.

6 **Тұрысбек, Р., Байтанасова, Қ.** Қазіргі кезең әдебиеті. Оқулық [Текст]. – Астана: «Фолиант», 2014. – 360 б.

7 **Қалқабаева, С.** Зейнолла Қабдоловтың ғылыми-әдеби шығармашылығы [Текст] // «Академик Зейнолла Қабдолов және қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция, Алматы, 2022, желтоқсан. – 86-89 б.

8 **Бірәлі, Г.** Әуезов аудиториясынан тараған ұлылық [Текст] //«Академик Зейнолла Қабдолов және қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция, Алматы, 2022, желтоқсан. – 96–100 б.

9 **Қабдол, З.** Әуезов [Текст]. «Санат», 1997. – 350 б.

10 История русской литературы XIX века. Вторая половина. Учебное пособие [Текст](под редакцией профессора Скатова Н. Н.) Москва, «Просвещение», 1987. – 608 с.

11. **Ryan, M.** Literary theory: practical introduction. Textbook [Text]. «Wiley-Blackwell». 2017. – 304 p.

References

1 **Otyzbaı, J.** Akademık Zeınolla Qabdolovtyń sýretkerlik sheberlik týraly ǵylymı tujyrymdaryna taldaý [Analysis of academician Zeinolla Kabdolov's scientific conclusions about artistic mastery] [Text] // International scientific-practical conference «Academician Zeynolla Kabdolov and topical issues of Kazakh literature», Almaty, December 2022. – 34–37 b.

2 **Məmbetov, Zh. Z.** Qabdolovtyń «Meniń Áýezovim» roman-essesindegi portret pen peızaj [Portrait and landscape in Kabdolov's novel-essay «My Auezov»] [Text] // Z. Kabdolov readings : international scientific and theoretical conference. 2010, December 13. – 67–70 p.

3 **Kakenova, Á. Z.** Qabdolovtyń «Meniń Áýezovim» roman-essesindegi ustaz beınesi [The image of the teacher in Kabdolov's novel-essay «My Auezov»] [Text]. // The lesson of the nation. – 2004, No. 1. – 144–147 p.

4 **Qalqabaeva, S.** Meniń Áýezovim: roman-esse jáne derektilik [My Auezov: novel-essay and documentary] [Text] // Kazakh literature, 2008, May 2. – 6 p.

5 Táýelsizdik týdyrǵan romandar [Novels that created independence. Textbook] [Text]. Astana : «Master-PO», 2012. – 224 p.

6 **Turysbek, R., Baıtanasova, Q.** Qazirgi kezeń ádebıeti. Oqýlyq [Literature of the modern period. Textbook] [Text]. – Astana : «Foliant», 2014. – 360 p.

7 **Qalqabaeva, S.** Zeınolla Qabdolovtyń ǵylymı-ádebı shyǵarmashylyǵy [Scientific-literary work of Zeynolla Kabdolov] [Text] // International scientific-practical conference «Academician Zeynolla Kabdolov and topical issues of Kazakh literature», Almaty, December 2022. – 86–89 p.

8 **Biráli, G.** Áýezov aýdıtorıasynan taraǵan ulylyq [Greatness emanating from the Auezov Auditorium] [Text] // International scientific and practical conference entitled «Academician Zeynolla Kabdolov and topical issues of Kazakh literature», Almaty, December 2022. – 96–100 p.

9 **Qabdol, Z.** Áýezov [Auezov] [Text]. «Sanat», 1997. – 350 p.

10 Istorıa rýsskoı lıteratýry XIX veka. Vtoraıa polovına. Ýchebnoe posobıe [History of Russian literature of the nineteenth century. Second half. Textbook] [Text] (edited by Professor N. N. Skatov) Moscow, Enlightenment, 1987. – 608 p.

11. **Ryan, M.** Literary theory: practical introduction. Textbook [Literary theory: practical introduction. Textbook] [Text]. «Wiley-Blackwell». 2017. – 304 p.

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**Р. М. Муталиева[1], Б. К. Капасова[2], С. Т. Еликпаев[3]*
[1,2,3]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Принято к изданию 08.09.23.

О РОМАНЕ-ЭССЕ «МОЙ АУЭЗОВ» З. КАБДОЛОВА

В статье проанализированы герои романа-эссе «Мой Ауэзов» Зейноллы Кабдолова. Брат Ауэзова, Касымбек очень помог ему в личностном становлении. Особо отмечается, что именно Касымбек способствовал тому, что Ауэзов познакомился с окружением Алаш и потомками Абая. И, конечно же, именно Касымбек эстетически интерпретировал стихи Абая и воспитал в брате любовь к своему народу. В романе жизненный путь Ауэзова переплетается со стихами Абая. В романе-эссе «Мой Ауэзов» мы можем встретить все восемь качеств, необходимых писателю, о которых сам Кабдолов говорил в «Искусстве слова». Рассказы, размышления об Ауэзове, о себе в произведении представлены в прерывистой, краткой форме, соответствующей жанру роман-эссе. Об умении Кабдолова использовать слова свидетельствует описание портрета Ауэзова, Байкенжина. Мы видим традицию Достоевского в раскрытии психологии человека. Глаза Ауэзова, говоря языком Достоевского, изображены так, чтобы он мог найти «другого человека внутри человека». Писатель рационально использует точность слов, когда дает характеристику персонажам. Автор умело использует эпизоды в русской литературе в качестве сравнения. Один случай, произошедший в университете, описывается как «Ревизор» Гоголя. Политические кампании советской эпохи писатель называет политическими названиями «Ленин-17», «Сталин-37», «Разрушитель-37», воспринимаемые как самостоятельное употребление слов.

Ключевые слова: писательское мастерство, психологизм, интертекст, образ Ауэзова, советская идеология, Достоевская традиция, юмор, точность слов.

*R. M. Mutaliyeva[1], B. K. Kapassova[2], S. T. Elikpayev[3]
[1,2,3]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Accepted for publication on 08.09.23.

ABOUT THE NOVEL-ESSAY «MY AUEZOV» BY Z. KABDOLOV

The article analyzes the characters of the novel-essay «My Auezov» by Zeynolla Kabdolov. His brother Kassymbek helped him a lot to become a citizen and embark on the path of education. It is particularly noted that Kassymbek helped Auezov to get acquainted with the people of Alash, to get acquainted with the descendants of Abai. And, of course, it was Kassymbek who aesthetically interpreted Abai's poems and taught to love the nation. In the novel, Auezov's life path is intertwined with Abai's poems. In the novel-essay «My Auezov» we can find all eight qualities necessary for a writer, about which Kabdolov himself spoke in the «Art of the Word». The stories, reflections about Auezov, about himself in the work are presented in an intermittent, brief form corresponding to the genre of the novel-essay. Kabdolov's ability to use words is evidenced by the description of the portrait of Auezov, Baikenzhin. We see Dostoevsky's tradition in the disclosure of human psychology. Auezov's eyes, in Dostoevsky's language, are depicted so that he can find «another person inside a person». The writer rationally uses the accuracy of words when he characterizes the people. The author skillfully uses episodes in Russian literature as a comparison. One incident that occurred at the university is described as Gogol's «Auditor». The writer calls the political campaigns of the Soviet era by the political names «Lenin-17», «Stalin-37», «Destroyer-37» perceived as an independent use of words.

Keywords: writing skills, psychologism, intertext, Auezov's image, Soviet ideology, Dostoevsky tradition, humor, accuracy of words.

МРНТИ 14.35.07

https://doi.org/10.48081/WCWQ3142

А. Б. Нургазина[1], К. М. Абишева[2], М. К.Акошева[3]
[1]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2]Университет «Туран-Астана»,
Республика Казахстан, г. Астана;
[3]Казахский агротехнический исследовательский
университет имени С. Сейфуллина,
Республика Казахстан, г. Астана
*e-mail: v-taisova@mail.ru

ЭТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ КАК ФОРМАТ ЗНАНИЯ И ИХ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Статья посвящена выявлению сущности этических знаний, описанию этапов формирования понятия о моральных знаниях, интерпретации их в оценочной деятельности субъекта. Цель работы: выяснение когнитивного статуса моральных категорий, исследование их в рамках когнитивной парадигмы с целью когнитивно-репрезентативного измерения и концептуального анализа. Методы исследования: этико-категориальный анализ, ассоциативный эксперимент, моделирование, концептуальный анализ. Получены результаты: описана природа этического знания и охарактеризованы этапы его формирования: этап первичной концептуализации, когда формируется формат знания – понятие, дающее представление о признаках знаний, их обобщении, осмысливании и означивании, этап вторичной концептуализации, когда этические знания соотносятся с оценочными предикатами в интерпретативно-оценочной деятельности субъекта; осуществлен концептуальный анализ концепта «этические знания». Этика рассматривается в теоретическом и прикладном аспектах. Теоретическая этика – это соответствующая ветвь знаний. От теоретической этики следует отличать прикладную этику, изучающую моральные нормы поведения в конкретных жизненных ситуациях. Научная новизна: подтвержден когнитивный статус этических знаний и доказана их когнитивная сущность, дано их определение как результата оценочной познавательной деятельности субъекта, выявляющей моральную

сущность человека, имеющей значимость для индивида, осуществлен анализ этических знаний.

Ключевые слова: первичная концептуализация, вторичная концептуализация, моральные категории, оценочная деятельность, интерпретация, концептуальный анализ, ассоциативный эксперимент, этические знания

Введение

В современном информационном обществе проблема знаний, выявление их типов является актуальной в связи с формированием новой, когнитивно-дискурсивной парадигмы, в рамках которой утверждается, что «знания об окружающем мире и об объектах, включенных в разные типы его повседневной деятельности, а также о способах обращения с ними» [1, 10], релевантных как для пользования человеком его языком, так и для объяснения процессов человеческого мышления. Вместе с тем, в рамках данной парадигмы акцентируется внимание не только на изучение языковых знаний и различных способов их конфигурации, но и на изучении «содержательной специфики и области определения единиц концептуальной системы. В этом случае выделяются культурные, этнические, территориальные, языковые концепты, отражающие различные типы знания о реалиях окружающей среды, о внутреннем мире человека, собственно языковые знания» [2, 12]. К когнитивным знаниям относятся и этические. Л. В. Максимов относит к ним те, которые обладают когнитивным статусом, а именно «огромный блок знаний о морали как особом духовном феномене, – блок, включающий в себя описание и объяснение морали, т.е. концепции, трактующие сущность, происхождение, историческое развитие и социальные функции морали, формальную и содержательную специфику моральных ценностей, логические и психологические механизмы морального сознания» [3, 9].

Напротив, когнитивисты считают, что моральные категории не являются знаниями, они не могут быть проверены на истинность-ложность, им не соответствует некоторый объект – денотат. Поэтому этические знания выделяются не всеми исследователями. Так, представители зарубежной аналитической этики утверждают, что «в морали отсутствуют познавательные механизмы» [4]. Эту точку зрения поддерживают многие исследователи. Еще Аристотель утверждал, что «целью этики является не знание, а поступки людей. Этика призвана решать все нравственные проблемы, которые возникают перед каждым человеком в жизни: как следует поступать в том или ином в случае, что следует считать добром, а что злом, в чем смысл жизни» [5, 142]. В современном обществе этика рассматривается в теоретическом и прикладном аспектах. Теоретическая этика – это

соответствующая ветвь знаний. Этика – это наука о сущности, законах возникновения и историческом развитии морали, о ее специфических функциях, моральных нормах и ценностях [6, 33]. От теоретической этики следует отличать прикладную этику, изучающую моральные нормы поведения в конкретных жизненных ситуациях, способы их применения. Д.В. Мастеров утверждает, этика имеет только прикладной характер: этика как наука не может быть ничем иным, кроме как наукой о практическом поведении и соответственно, прикладной ее целью может являться только корректировка поведения на основе неких принципов, выработанных искусственно, посредством анализа, последствий различных вариантов, действия и отбора наилучших из этих, исходя из критерия наименьшей их вредности для материального существования человека в обществе, то есть на основе того, что мы можем назвать моралью [7].

Как видим, проблема функционирования этической науки, имеющей свой научный аппарат (объект, предмет, подходы, методы, знания) еще не решена однозначно. хотя на современном этапе развития этики как науки установление ее когнитивного статуса не подлежит сомнению. Тем не менее вопрос о природе и сущности этических знаний, дефиниции их все еще не раскрыт полностью. В связи с этим целью настоящей работой является выявление и описание сути этических знаний их и анализ концепта «этическое знание». К задачам, реализующим цель работы, относятся: 1) выявление природы этических знаний, их концептуализация; 2) послойный анализ концепта «этическое знание».

Материалы и методы

К анализируемым в работе материалом относятся: категории этики, моральные принципы, нравственные отношения, относящиеся нами к этическим знаниям, подвергаемым когнитивно-репрезентативному измерению. Такие знания – «это и есть знание о сущем, а именно – о морали как реальном сложном феномене, воплощенном в специфических нормах, ценностях, поступках, межличностных отношениях и пр.» [3, 9]. К методам, применяемым в работе, относятся: этико-категориальный анализ, способствующий исследованию и описанию моральных категорий (добродетель, справедливость, совесть и др.), нравственные отношения, ценности. Ассоциативный эксперимент направлен на выявление научного и обыденного знания в сознании человека. При анализе ассоциативных реакций на слова-стимулы, подбираемые нами в виде наименований отдельных моральных категорий, нравственных принципов, нами акцентируется внимание на понятиях «ассоциативное значение слова», «ассоциативное поле», «модели подбора ассоциаций» (парадигматические, синтагматические,

метафорические, метонимические). Исследуя содержание образов языкового сознания респондентов через ассоциации, возникающие на то или иное слово-стимул, можно определить уровень научности или обыденности этического знания. В процессе осуществления концептуального анализа концепта «этическое знание» нами анализируются составляющие концепта: понятийный, значимостный, образный, культурно-ментальный, номинативно-ассоциативный и исторический. Эти слои концепта свидетельствуют о том, что он имеет сложную структуру, состоящую из различных уровней, «слоев, которые являются результатом, «осадком» культурной жизни» [7, 46]. Метод классификации способствует делению этических знаний по типам: знания нравственные, безнравственные.

Результаты и обсуждение

Термин «знание» до сих пор еще не получил точной дефиниции, потому что в работах различных исследователей определяется по-разному: 1) как «информация об окружающем мире и самом человеке» [8, 95]; 2) как «результат познавательного процесса, его итог, откладывающийся в человеческой культуре и создающий ориентировочную основу поведения людей» [9, 58]; 3) как «научные знания, формируемые в результате научного познания мира и основывающиеся не только на теоретических умозаключениях, но и на технологическом расширении восприятия, вследствие чего они носят осмысленный, рациональный характер» [10, 28]. Для определения специфики знания из какой-либо области науки следует акцентировать внимание на когнитивно-репрезентативном его измерении, что предполагает определение области познания, роли и места данного знания, характера познавательной деятельности. Так, для определения природы этических знаний необходимым представляется концептуализация понятия о таком виде знания. В процессе концептуализации происходит обобщение социокультурного опыта и аккумулирование его в ментальном виде в особых содержательных единицах – форматах знания, понимаемых в виде определенной формы представления знания на ментальном (концептуальном) или на языковом уровнях [11, 26]. Формирование концептуально-простого формата знания – «понятие» возможно в рамках понятийной составляющей концепта «этическое знание». Для этого представляется необходимым выявление признаков абстрактных понятий. Так, моральные категории «добро-зло», «стыд-бесстыдство», «ответственность-безответственность», «достойный-недостойный», «совестливый-бессовестный» подвергаются понятийному осмыслению в двух ситуациях: 1) в процессе реализации прототипной ситуации, когда мы оцениваем результат нравственной или безнравственной деятельности человека (проступок или поступок) и выявляем признаки совершенных деятельностей; 2) в ходе вторичной

концептуализации моральной категории интерпретируются и оцениваются субъектом благодаря соотнесению с оценочными предикатами.

Рассмотрим ситуативно-параметрическую модель ситуации совершения субъектом нравственной или безнравственной деятельности.

1 Ситуация: субъект принимает ответственность на себя (за совершенный поступок), отвечает за возможные последствия.

1) параметры ситуации: ответственность за поступки; 2) эталон: нравственная деятельность; 3) оценка общества: одобрительная; 4) действующее лицо – нравственный субъект; 5) нравственные признаки: ответственный: а) отличающийся высоко развитым чувством долга; б) связанный с пониманием важности чего-либо, готовность отвечать за что-либо [12, 668]. Выделяется субъективной обязанностью отвечать за свои поступки, действия; 6) опосредующие коды: язык, поведение; 7) коммуникативный признак: воплощение позитивного намерения; 8) синонимичные моральные категории: *совестливый, выполнить долг, ощущать стыд, милосердный.*

Данная ситуативно-параметрическая модель может быть представлена на основании следующих признаков:

I. Параметры: 1) нравственное поведение; 2) отношения общества: одобрение.

II. Ситуация: совершение субъектом ответственного поступка

III. Нравственные признаки: ответственный за кого, что-либо;

IV. Опосредующие коды: язык поведения

V. Коммуникативный признак: реализация позитивного замысла, синонимы.

Ситуативно-параметрическая модель аморальной категории «безответственный» аналогична. Но ситуация и ее параметры другие:

I. Ситуация: совершение субъектом безответственного поступка, субъект не осознает своей ответственности за совершенный им безнравственный поступок.

II. Параметры ситуации: безответственность, нежелание ответить за совершение безнравственного поступка

III. Эталон: безнравственная деятельность.

IV. Оценка общества: порицание.

V. Нравственные признаки: безответственный, не осознающий ответственности за кого что-либо.

VI. Опосредующие коды: язык, поведения.

VII. Коммуникативные признаки: воплощение негативного намерения.

VIII. Синонимические аморальные категории: *бессовестный, немилосердный, должник, бесстыдный, безответственный.*

Ситуативно-параметрическая модель моральной категории «безответственный».

Данные ситуативно-параметрические модели способствуют выявлению признаков моральных категорий. Затем эти признаки, воспринимаемые в ситуации совершения поступка, осмысляются субъектом, обобщаются им и означиваются, т.е. получают наименования. Языковое значение «этические знания» можно определить следующим образом: это знания, сформированные в процессе демонстрации нравственного или безнравственного поведения, одобряемого или порицаемого обществом, оцениваемого субъектами и постепенно оформляющегося в сознании индивида в виде принципов, мировоззренческих установок, норм, определяющих отношения людей друг к другу.

К. А. Афанасьева понимает «этическое знание» как «не только знание человеком самого себя, но и неизбежная составляющая любого знания, дающая возможность владеть собой и поступать в различных ситуациях, осознавая ответственность свободы выбора. Так, чтобы не «потерять» самого себя и других представителей социума, используя при этом методы и формы, не нарушающие гармонию человека и общества в целом» [13, 124]. На этапе вторичной концептуализации субъект осуществляет интерпретирующе-оценочную деятельность, соотнося моральные категории, ценности с оценочными предикатами. Субъект использует этические оценки, соотносящиеся с оценочными индикаторами (моральный-аморальный, нравственный-безнравственный, добрый-злой); нормативными оценками (правильный-неправильный) и выделяет в результате оценочной деятельности две категории как множества:

этическая оценка (морально, нормативно): *долг, добро, совесть, стыд, ответственность, благоразумие, справедливость, милосердный, честность, любовь, дружба, достойный, достоинство;*

этическая оценка (аморально, ненормативно): *взять в долг, зло, бессовестный, без зазрения совести, безответственность, неблагоразумие, несправедливость, немилосердный, нечестный, ненависть, недруг, недостойный* и др.

Значимостная составляющая концепта «этические знания» способствует выявлению значимости, полезности каждой моральной ценности. Например, «добро» имеет значимость для личности, оно направлено на совершение блага для людей, оно содействует преодолению разнообщенности между людьми.

«Справедливость» также значима для субъекта, так как оно дает представление о должном, содержит в себе «требование деяния и воздания, в частности, соответствия прав и обязанностей, труда и вознаграждения,

заслуг и их признания, преступления и наказания» [14, 89]. «Совесть» имеет особую значимость для человека, так как способствует сохранению нравственных качеств человека. В «Новой философской энциклопедии» «совесть» понимается как «способность человека, критически оценивая себя, осознавать и переживать свое несоответствие должному – неисполненность долга» [15, 585].

Образная составляющая концепта дает представление об образных употреблениях этических знаний, образованных при помощи: метафоры (олицетворения): *совесть зазрила; долг невелик, да лежать не велит; совесть заговорила; совесть без зубов, а загрызет; ave mother and daughter, virtue and happiness; метонимии: счастливая рука, ненасытные руки, руки загребущие, глаза завидующие, голос совести, нечистая совесть, добрая душа, теплое сердце, қара бет, қара жүрек, қара бауыр, бауыры қатты, black soul, black sheep.* Образные коннотативные значения включают в себя оценочный компонент, выражая «объективно-субъективное или субъективно-объективное отношение человека к объекту, выраженное языковыми средствами эксплицитно или имплицитно» [16, 94]. Культурно-ментальная составляющая концепта «этические знания» показывает некоторую относительность значений таких знаний в разных лингвокультурных сообществах. Так, моральная категория «добродетель» понимается в современном обществе как представление о «добре, благе» имела различные толкования. Так, в Греции – это категория толковалась как *умеренность, мудрость, справедливость.* В средние века – это категория понималась как *вера, надежда, любовь.* В современном казахском обществе «добродетель» рассматривается как *ізгі, рахымшыл, адамгершілікті*» [17, 215]. В английском обществе понятие *virtue* интерпретируется в первоначальном значении как *мужество и сила воина, способность или умение что-то сделать.* Современное его понимание таково: «делать добро». Н. Г. Данильян утверждает, что если в XVIII в. *добродетель* – это нечто религиозное, возвышенное, совершенное, то в XIX веке *добродетель* характеризуется через несвойственные ей качества: так, добродетельный человек может быть и бессердечным, и лицемерным, и неверным» [18, 15–16].

А. Вежбицка, акцентируя внимание на различных толкованиях моральной категории *«смирение»* в русском и английском языках, указывает на различную их интерпретацию в разных обществах: в русском социуме *смирение* предполагает готовность человека с благодарностью принять то, что с ним случится, поскольку во всем происходящем видит Божью волю. Английский концепт humility делает акцент на том, что человек предпочитает быть на последнем месте, не хочет, чтобы его считали лучше других людей [19, 49].

Ассоциативно-номинативная составляющая концепта показывает, какие ассоциации формируются у респондентов с моральными категориями, как вербализуются в номинативном поле языковые единицы, объективирующие этические знания [20]. Основными способами ассоциирования таких знаний с языковыми единицами являются: 1) вербализация моральных понятий и вовлечение их в парадигматические ассоциативные отношения; 2) вербализация моральных категорий и подбор ассоциации (словосочетаний, фразеологизмов), находящихся в синтагматических отношениях. Так, моральные категории «добродетель», «доброжелательность», как слова-стимулы ассоциируются со следующими синонимами и антонимами:

Добродетель: синонимы: знание (Сократ), воздержание, целомудрие, нестяжание, милосердие, *кротость, смирение, мужество;* антонимы: невежество, стяжательство, немилосердный, несдержанный, трус.

Доброжелательность: синонимы: дружелюбие, благожелательный, эмпатия, скромный, отзывчивость, терпение, терпимость, нравственность, альтруизм, сотрудничество, открытость, доверие, благо, желание; антонимы: недружелюбный, неблагожелательный, нескромный, нетерпеливый, безнравственный, недоверчивый

Способ ассоциирования – синтагматический, когда моральные категории ассоциируются устойчивыми словосочетаниями, пословицами в разных языках: *With time and patience the mulberry leaf becomes a silk gown (со временем и при терпении и тутовый лист станет атласом), paying evil for evil does no good (оплата злом за зло добра не делает), wash your dirty laundry at home (стирай свое грязное белье дома), тәні сұлу сұлу емес, жаны сұлу – сұлу; қаланған қыш құламас, қайырымды адам жыламас; Біреуге жамандық жасасаң да, қайырымын, кесапатын, зиян-зардабын өзің тартасың, ow for good, and poke your nose from bad (к добру гребись, а от худа шестом суйся), в зле жить - по миру ходить, падать лицом в грязь, заблудшая овца.*

Выводы

В информационном обществе актуальной является проблема концептуализации понятия «этические знания», выявление и описание различных его типов, и это связано с формированием когнитивной парадигмы, в рамках которой исследуется категория знания, характеризуется его виды (языковые, моральные). Духовные построения также относятся к знаниям, так как они как моральные категории имеют ментальную природу, хранятся в сознании и объективируются при помощи языковых единиц. Этические знания – результаты моральной познавательной деятельности, обладающие когнитивным статусом. К ним относятся знания о моральных категориях,

мировоззренческих установках, социальных нормах, моделях поведения, моральные ценности.

Для выявления сущности этического знания следует рассмотреть особенности его когнитивно-репрезентативного измерения, т.е. определить характер познавательной деятельности, способствующей формированию знания какой-либо области. Для концептуализации понятия «этическое знание» надо рассмотреть прототипные ситуации, в которых демонстрируются нравственные или безнравственные поступки субъекта, выявить признаки поведения, сформировать понятие об этических знаниях и означить их, т.е. дать наименование моральным абстрактным категориям. Означивание этических знаний осуществляется на уровне первичной концептуализации.

Этические знания интерпретируются в процессе оценочной деятельности, благодаря использованию этических оценок *(моральный-аморальный, нормативный-ненормативный)* и соотнесению данных оценок как оценочных предикатов с моральными категориями. Этические знания могут интерпретироваться в составе концепта «этические знания», включающего в себя пять составляющих. Понятийная способствует формированию формата знания – «понятия» о знании, интерпретации его в ходе оценочной деятельности субъекта. Значимостная оказывает содействие в выявлении значимости и полезности моральных категорий для жизнедеятельности субъекта, определении его ценностных ориентаций. Образная показывает, что моральные ценности, категории могут быть представлены в образном виде. Образные значения этических знаний сочетают в себе коннотативные и оценочные компоненты. Культурно-ментальная дает представление о разных интерпретациях моральных категорий в различных обществах, хотя основное ядро, представляющее сущность этических знаний как формы нормативно-оценочной, ценностной ориентированности людей, дающих понятие о нравственности, о функциях, регулирующих поведение их, сохраняется. Номинативная показывает, как вербализуются этические знания при помощи языковых средств (синонимов, антонимов, фразеологизмов).

Информация о финансировании

Исследование выполнено в рамках грантового финансирования проекта AP 19680020 «Концептосферы народа и мыслителей прошлого путем подходов, принципов, методов когнитивно-этической лингвосинергетики – нового гуманитарного знания»; источник финансирования – Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список использованных источников

1 **Кубрякова, Е. С.** Язык и знание: на пути получения знаний о языке. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

2 **Болдырев, Н. Н.** О типологии знаний и их репрезентации в языке // Типы знаний и их репрезентация в языке. – Тамбов, 2007. – С. 12–28.

3 **Максимов, Л. В.** Когнитивный статус этики // Этическая мысль, 2008, № 2. – С. 4–20.

4 **Tramel, P.** Rational disagreement as a challenge to practical ethics and moral theory: an essay in moral epistemology. Robert Audi – 2008. 120 p.

5 Аристотель. Евдемова этика. – М. : Канон+, – 2011. – 408 с.

6 **Мастеров, Д. В.** Различие морали и нравственности: к постановке проблемы // Теория и практика общественного развития, 2012, № 9. – С. 29 – 34.

7 **Степанов, Ю. С.** Константы : Словарь русской культуры. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 838 с.

8 Современный философский словарь. – М., 1996. – 450 с.

9 **Позднякова, Е. М.** Категория знания в современной лингвистике // Когнитивные исследования языка. Вып. III. – М. : Ин-т языкознания РАН, 2008. – С. 55–60.

10 **Перевозова, Ю. Е.** Репрезентация научного и обыденного знания в языковых единицах обозначающих химические вещества. – Тамбов, 2004. – 189 с.

11 **Болдырев, Н. Н.** Теоретические аспекты языковой концептуализации // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. –Тамбов : Издательский дом ТГУ Г.Р. Державина, 2009. – С. 25–77.

12 Словарь русского языка. – М. : Русский язык, 1983. – 736 с.

13 **Афанасьева, К. А.** Этическое и внеэтическое знание: к вопросу о социокультурной детерминации // Известия вузов. Серия «Гуманитарные науки», № 5 (2). – С. 123–126.

14 **Нохрин, А. В.** Моральные ценности и их языковые репрезентации в речевом профессиональном общении // Наука ЮУрГУ: материалы 67-й научной конференции. – С. 887 – 894.

15 Новая философская энциклопедия. – М. : Мысль, 2010. 774 с.

16 **Кунин, А. В.** Курс фразеологии английского языка. – М. : Высшая школа, 1996. – 381 с.

17 Большой русско-казахский словарь. – Алматы : Арыс, 2007. – 797 с.

18 **Данильян, Н. Г.** Языковые средства репрезентации концептуального пространства «добродетель» в англоязычной картине мира. – Пятигорск, 2014. – 23 с.

19 **Wierzbicka, A.** Semantics, Gulture, and Cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. Anna Wierzbicka. New York: Oxford University Press, 1992. – 250 c.

20 **Briggs, K. M.** Dictionary of British Folk-Tales in the English Language. Incorporating the F. J. Norton's Collection. Part A. Folk Narratives. London; New York, 2005. Vol. 1, 2. 515 p.

References

1 **Kubryakova, E. S.** Yazy`k i znanie: Na puti polucheniya znanij o yazy`ke [Language and knowledge: on the way to gaining knowledge about the language] – M. : Yazy`ki slavyanskoj kul`tury`, 2004. – 560 p.

2 **Boldy`rev, N. N.** O tipologii znanij i ix reprezentacii v yazy`ke [On the typology of knowledge and its representation in language] // Tipy` znanij i ix reprezentaciya v yazy`ke. – Tambov, 2007. – P. 12–28.

3 **Maksimov, L. V.** Kognitivny`j status e`tiki [Cognitive Status of Ethics] // E`ticheskaya my`sl`, 2008, № 2. – P. 4–20.

4 **Tramel, P.** Rational disagreement as a challenge to practical ethics and moral theory: an essay in moral epistemology. Robert Audi – 2008. 120 p

5 Aristotel`. Evdemova e`tika [Evdemova ethics]. – M. : Kanon+, – 2011. – 408 p.

6 **Masterov, D. V.** Razlichie morali i nravstvennosti: k postanovke problemy` [The difference between morality and morality: towards the formulation of the problem] // Teoriya i praktika obshhestvennogo razvitiya, 2012, № 9. – P. 29–34.

7 **Stepanov, Yu. S.** Konstanty`: Slovar` russkoj kul`tury` [Constants: Dictionary of Russian Culture] – M. : Yazy`ki russkoj kul`tury, 1997. – 838 p.

8 Sovremenny`j filosofskij slovar` [Modern Philosophical Dictionary]. – Moscow, 1996. – 450 p.

9 **Pozdnyakova, E. M.** Kategoriya znaniya v sovremennoj lingvistike [Category of knowledge in modern linguistics] // Kognitivny`e issledovaniya yazy`ka. Vy`p. III. – M. : In-t yazy`koznaniya RAN, 2008. – P. 55–60.

10 **Perevozova, Y. E.** Reprezentaciya nauchnogo i oby`dennogo znaniya v yazy`kovy`x ediniczax oboznachayushhix ximicheskie veshhestva [Representation of scientific and everyday knowledge in linguistic units denoting chemicals]. – Tambov, 2004. – 189 p.

11 **Boldy`rev, N. N.** Teoreticheskie aspekty` yazy`kovoj konceptualizacii [Theoretical aspects of language conceptualization] // Kognitivny`e issledovaniya yazy`ka. Vy`p. IV. – Tambov : Izdatel`skij dom TGU G.R. Derzhavina, 2009. – P. 25–77.

12 Slovar` russkogo yazy`ka [Russian Language Dictionary]. – M. : Russkij yazy`k, 1983. – 736 p.

13 **Afanas`eva, K. A.** E`ticheskaya i vnee`ticheskoe znanie: k voprosu o sociokul`turnoj determinacii [Ethical and unethical knowledge: on the question of socio-cultural determination] // Izvestiya vuzov. Seriya «Gumanitarny`e nauki», № 5(2). – P. 123–126.

14 **Noxrin, A. V.** Moral`ny`e cennosti i ix yazy`kovy`e reprezentacii v rechevom professional`nom obshhenii [Moral values and their linguistic representations in professional speech communication ] // Nauka YuUrGU: materialy` 67-j nauchnoj konferencii. – P. 887–894.

15 Novaya filosofskaya e`nciklopediya [New Philosophical Encyclopedia]. – M. : My`sl`, 2010. – 774 p.

16 **Kunin, A. V.** Kurs frazeologii anglijskogo yazy`ka [English Phraseology Course]. – M. : Vy`sshaya shkola, 1996. – 381 p.

17 Bol`shoj russko-kazaxskij slovar` [Large Russian-Kazakh dictionary]. – Almaty` : Ary`s, 2007. – 797 p.

18 **Danil`yan, N. G.** Yazy`kovy`e sredstva reprezentacii konceptual`nogo prostranstva «dobrodetel`» v angloyazy`chnoj kartine mira [Linguistic means of representation of the conceptual space «virtue» in the English-speaking picture of the world]. – Pyatigorsk, 2014. – 23 p.

19 **Wierzbicka, A.** Semantics, Gulture, and Cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. Anna Wierzbicka. New York: Oxford University Press, 1992. – 250 p.

20 **Briggs, K. M.** Dictionary of British Folk-Tales in the English Language. Incorporating the F. J. Norton's Collection. Part A. Folk Narratives. London; New York, 2005. Vol. 1, 2. 515 p.

Принято к изданию 08.09.23.

**А. Б. Нұрғазина[1], К. М. Әбішева[2], М. К. Акошева[3]*
[1]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университет,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2]«Тұран-Астана» университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[3]С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехнткалық
зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

ЭТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАР БІЛІМ ФОРМАТЫ РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ТАЛДАУЫ

Мақала этикалық білімнің мәнін ашуға, адамгершілік таным түсінігінің қалыптасу кезеңдерін сипаттауға, оларды субъектінің бағалау әрекетінде түсіндіруге арналған. Жұмыстың мақсаты: моральдық категориялардың когнитивтік статусын нақтылау, когнитивтік-репрезентациялық өлшем және концептуалды талдау мақсатында оларды когнитивтік парадигма аясында зерттеу. Зерттеу әдістері: этикалық-категориялық талдау, ассоциативті эксперимент, модельдеу, концептуалды талдау. Нәтижелер алынды: этикалық білімнің табиғаты сипатталады және оның қалыптасу кезеңдері сипатталады: алғашқы концептуализация кезеңі, білім форматы қалыптасқан кезде – білімнің ерекшеліктері туралы түсінік беретін ұғым, олардың жалпылау, түсіну және мағына, субьектінің интерпретациялық – бағалау әрекетіндегі этикалық білімнің бағалаушы предикаттармен корреляцияланатын екінші концептуализация кезеңі; «этикалық білім» ұғымына концептуалды талдау жүргізді. Ғылыми жаңалығы: этикалық білімнің танымдық статусы бекітіліп, олардың Знәтижесінде жеке тұлға үшін маңызды тұлғаның адамгершілік мәнін ашатын, талдау нәтижесінде анықтамасы берілген. этикалық білімдері жүзеге асырылады.

Кілтті сөздер: бастапқы концептуализация, қосалқы концептуализация, моральдық категориялар, бағалау әрекеті, интерпретация, концептуалды талдау, ассоциативті эксперимент, этикалық білім

*A. B. Nurgazina[1], K. M. Abisheva[2], M. K.Akosheva[3]
[1]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]«Turan-Astana» University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[3]S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Accepted for publication on 08.09.23.

ETHICAL CATEGORIES AS A FORMAT OF KNOWLEDGE AND THEIR CONCEPTUAL ANALYSIS

The article is devoted to revealing the essence of ethical knowledge, describing the stages of the formation of the concept of moral knowledge, interpreting them in the evaluation activity of the subject. Purpose of the work: clarifying the cognitive status of moral categories, their study within the framework of the cognitive paradigm for the purpose of cognitive-representational measurement and conceptual analysis. Research methods: ethical-categorical analysis, associative experiment, modeling, conceptual analysis. The results are obtained: the nature of ethical knowledge is described and the stages of its formation are characterized: the stage of primary conceptualization, when the format of knowledge is formed - a concept that gives an idea of the features of knowledge, their generalization, comprehension and meaning, the stage of secondary conceptualization, when ethical knowledge is correlated with evaluative predicates in an interpretative - evaluation activity of the subject; carried out a conceptual analysis of the concept of "ethical knowledge". Scientific novelty: the cognitive status of ethical knowledge is confirmed and their cognitive essence is proved, their definition is given as a result of the subject's evaluative cognitive activity, which reveals the moral essence of a person, which is significant for the individual, an analysis of ethical knowledge is carried out.

Keywords: primary conceptualization, secondary conceptualization, moral categories, evaluative activity, interpretation, conceptual analysis, associative experiment, ethical knowledge

ҒТАМР 16.01.45

https://doi.org/10.48081/PKZD3588

А. Н. Ораз[1], Қ. Т. Маликов[2]
[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*e-mail: Aydana.oraz.1997@mail.ru

ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ГЕЙМИФИКАЦИЯ ӘДІСІНІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ (ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА)

Ұсынылып отырған мақалада қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда, соның ішінде лексикалық дағдыларды қалыптастыруда геймификацияны тиімді қолдану мүмкіндігі мәселесі қарастырылады. Жұмыстың өзектілігі қазақ тілін оқытудың әдістемелік жүйесін модернизациялаудың заманауи процестерімен тікелей байланыстылығын ашу болып табылады. Мақаланың мақсаты оқушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыру құралы ретінде геймификацияны пайдаланудың тиімділігін негіздеуден тұрады. Зерттеу барысында ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде «геймификация» терминінің анықтамасы мен тілді оқытуда геймификацияның мүмкіндігі туралы бірқатар зерттеулерге шолу жасалады. Сонымен қатар қазіргі кезеңде геймификация әдісінің танымалдылығының себептері түсіндіріледі, оны қолданудың негізгі принциптері мен әдістері қарастырылып, оқыту ойындарының мысалдары келтіріледі. Зерттеу жұмысында қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытатын сыныптарда геймификацияны қолданудың болжамды моделі жасалады. Бұл технология білім алушылардың оқуға деген ынтасын арттыру мақсатында мазмұнды, ойынды және педагогикалық технологияларды біріктіреді. Бұл түсінік геймификацияны инновациялық педагогикалық технология ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, оны әр түрлі жас ерекшеліктеріне, оқытудың әртүрлі кезеңдерінде және әртүрлі жұмыс түрлерінде сәтті қолдануға болады. Зерттеу нәтижесінде мектеп оқушылары арасында лексикалық дағдыларды қалыптастыру үшін геймификация әдісін қолдану әдістемесінің тиімділігі талданып, аталмыш әдісті пайдаланып, тілді оқыту іс-әрекетінің болжамды моделі құрылды.

Кілтті сөздер: лексикалық дағдылар, қазақ тілі, оқыту әдістемесі, геймификация, лексика, ойын технологиясы.

Кіріспе

Қазіргі кезде елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Өйткені білім беру парадигмасы өзгерді, оқытудың мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас пайда болуда. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай білім беруде оқытушылардың инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі болып тұр. Мақалада отандық педагогика үшін тың термин ретінде қабылданып жатқан геймификация әдісін тілді оқыту процесінде пайдаланудың артықшылықтары қозғалмақ.

Бүгінгі таңда қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытатын мектептерде тілді оқытуда педагогикалық процестер маңызды өзгерістер енгізуді қажет етеді. Отандық ғалымдар мемлекеттік тілді үйретуде тілге толық ену (метод погружения), жасанды табиғи орта тудыру, қызығушылыққа орай оқыту (обучение на интересе) сияқты бірқатар әдістерді ұсынуда. Аталған әдістер арқылы тіл үйренуде, негізінен, жекеленген лексикалық бірліктерді автоматтандыруға болады дейді зерттеушілер [1]. Шынында да, білім алушының жеке қызығушылығын ояту – оқытуда маңызды факторлардың бірі. Білім берудің заманауи әдістері мен технологияларын қолдану, сабақты басқа компоненттермен қызықты ұйымдастыру пәнге деген қызығушылықтың пайда болуына ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, оқу процесіне геймификациялау әдісін қосу мектеп оқушыларының сұраныстарына толық жауап береді деп айта аламыз. Бұл жұмыста біз қазақ тілі сабағының тиімділігін арттыру мүмкіндіктерін, атап айтқанда, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытатын сыныптарда білім беруде лексикалық дағдыларды қалыптастыруды көздейміз. Тілді меңгерудің тиімділігі кез келген тілдің жекелеген аспектілерін игеру көрсеткіштеріне тікелей байланысты. Олардың ішінде ең маңыздысы – лексикалық дағдыларды қалыптастыру. Зерттеу жұмысының теориялық маңыздылығы қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыру, геймификация, ойын әдістерінің ұғымын нақтылаудан тұрады. Ал практикалық маңыздылығы мектеп оқушыларына лексикалық дағдыларды қалыптастыру құралы ретінде геймификация әдісін қолдану әдістемесінің тиімділігін талдау болып табылады.

А.Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов, Ш. Сарыбаев, Т. Шонанов, С. Жиенбаев, Ғ.Бегалиев, И. Ұйықбаев сынды ғалымдар XX ғасырдың бірінші жартысынан бастап қазақ тілін оқытудың негізін салды. «А. Байтұрсынұлының сапалы оқытудың кілті – іздену, тиімді әдістерді тауып, пайдалана білу, сабақ барысында үнемі түрліше әдістерге сүйеніп отыру керек деген ой-пікірі кез келген әдіскерге қажет» [6]. Бұл көзқарастар, әсіресе, қазіргі уақытта қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуды көздеген көп еңбектерге қажет ұстаным. Ал XX ғасырдың отызыншы жылдарынан

кейін тілді оқыту әдістемесі ауқымды еңбектермен толықты. Атап айтар болсақ: Ә. Хасанов, Д. Әлімжанов, Ы. Маманов, Х. Арғынов, Б. Кәтенбаева, Ф. Оразбаева, Н. Оралбаева, Т. Аяпова т.б. ғалымдар тілді оқыту әдістемесіне тың зерттеулер алып келді. Аталмыш еңбектерде қазақ тілін оқыту әдістемесі тереңінен зерттелген, десек те тілді оқытудың әдістемесі қоғам талабына сай үнемі толығып отыруды қажет ететіндіктен, біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты мектеп оқушыларына, оның ішінде қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытатын сыныптарда лексикалық дағдыларды қалыптастыру үшін геймификация әдісін қолданудың тиімділігін дәлелдеу болып табылады.

Педагогикада танымал классиктер (Л. С. Выготский, Г. П. Щедровицкий, Д. Б.Эльконин және т.б.) білім беру мен тәрбие процесінде ойын мен ойын іс-әрекетінің ерекшеліктері мен артықшылықтарын зерттеді. «Білім беру процесінде қолданылатын ойын технологиясы өте тиімді, әмбебап, оңай шығарылатын, кез келген оқу пәні мен іс жүзінде барлық білім беру және дамыту мәселелерін шешуге жарамды деп танылады» [2]. Ағылшын тіліндегі «gamification» сөзінен шыққан «геймификация» термині (немесе басқаша «геймизация» деп те аударылады) педагогикалық ортада белсенді қолданылатын жаңа әдістің түрі. Ол алғаш рет 2002 жылы американдық Ник Пеллингтің (Nick Pelling) «Искусство переговоров» кітабында қолданылған [3]. О. В. Орлова, В. Н. Титова «Геймификация как способ организации обучения» еңбегінде геймификацияның оқу процесінде бұрыннан белгілі және сәтті қолданылатын ойын технологияларынан негізгі айырмашылығын былай атап көрсетеді: «Суть этого отличия в том, что реальность остается реальностью, не превращаясь в игру» [4]. Яғни ойын барысында оқушы өзіне басқа рөлді таңдап алып, өзін ойын кейіпкері ретінде сезінеді, алайда шындық шындық күйінше қалады. Сондықтан да авторлар геймификацияны үлкен педагогикалық әлеуетке ие оқытуды ұйымдастырудың тәсілі деп атап көрсетіп, оның оқушыларға нақты білім беру мәселелерін шешуге септігін тигізіп, қызығушылық пен ынталарын оятуға мүмкіндік беретіндігін айтады. [4]. «Оқытудағы геймификация – оқушыларды ынталандыру және оқу пәнін оқу курсында нақты білім беру мақсаттарына жету үшін заманауи онлайн ойындарда қолданылатын ойын ережелерін пайдалану»,–деп анықтама береді зерттеуші П.В.Храмкин [5]. Сонымен «геймификация» терминін ойын технологиясына негізделген оқу процесін ұйымдастыруда қолданылатын әдіс ретінде қабылдаймыз. Осы негізде зерттеу жұмысымыздың мақсаты – қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытатын сыныптарда лексикалық материалды меңгеруде қазақ тілін оқыту процесіне геймификация әдісін енгізудің тиімділігін анықтау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің теориялық бөлімінде лексикалық дағдыларды қалыптастыруда геймификация әдісінің тиімділігі мәселесі аясында әдебиеттерге, соңғы отандық және шетелдік зерттеулерге шолу жасалып, талдау, тұжырымдарды саралау, жүйелеу және болжам жасау әдістері қолданылды.

Зерттеудің практикалық негізінде тілді оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптасыруға бағытталған ойын түрлері жіктеліп, топтастырылды. Жіктелген ойын түрлеріне байланысты күтілетін нәтижелер талданды. Сондай-ақ зерттеу нәтижесін көрсету үшін модель құру әдісі пайдаланылды. Модельдеудің гносеологиялық мәні – ол зерттеу нысаны, оның функциялары, параметрлері және т.б. туралы білімді жүйелі және көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Ал, модельдің негізгі мақсаты – зерттеу пәніне қатысты деректердің жиынтығын түсіндіру болып табылады.

Зерттеу жұмысының объектісі – қазақ тілінде оқытпайтын жоғары сынып оқушылары болса, зерттеу материалы – қазақ тілін екінші тілі ретінде оқытатын сыныптардағы оқу үдерісіндегі ойын түрлері. Зерттеу материалы ретінде оқыту ойындарын, гаджеттік ойындарды, ойын мазмұнына қарай сюжетті-рөлдік ойындар, дидактикалық ойындар, интерактивті (викторина, сөздік ойын, веб-квест) ойындар таңдап алынды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Біздің ойымызша, қазіргі кезеңде геймификацияланған тәсілдің танымалдылығының артуы бірқатар факторларға байланысты. Біріншіден, қоғамды цифрландырудың бүгінгі жағдайында халықтың едәуір бөлігінің соның ішінде, ең алдымен жастардың компьютерлерге, смартфондарға және басқа да гаджеттерге тәуелділігінен болуы ықтимал. Екіншіден, психологиялық факторларды да ескермеуге болмайды, олар өте маңызды. Ойын дәстүрлі түрде оқу процесінде оқушының жеке қызығушылына ықпал ететін оқу іс-әрекетінің психологиялық ыңғайлы түрі ретінде қабылданады. Алайда компьютерлік ойындардың пайда болуына және олардың кең таралуына байланысты соңғы онжылдықтарда «ойын» ұғымы сәл өзгеше мағынаға ие болды. Білім беру процесіне геймификацияны енгізу, бір жағынан, дәстүрлі әдістер, оқыту құралдары мен, екінші жағынан, жаңа білім беру парадигмасы арасындағы қайшылықты жоюға арналған деп айтуымызға да болады. Геймификацияны қолдану білім беру жүйесіне бірқатар өзгерістер алып келмек, мысалы: оқытудың құзыреттілік моделіне көшу, өзіндік жұмыстың көлемін ұлғайту және сонымен бірге оқытушының рөлі мен функцияларын қайта қарау. Шынында да, оқыту ойындары, оқушыға, ең алдымен қойылған міндеттерді өз бетінше шешуге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда мұғалімнің рөлі де түбегейлі өзгеріп кетуі мүмкін. Мысалы, оқытушы нұсқаушыға айналады, негізгі міндеті – ойын ережелерін нақты

тұжырымдап және қажет болған жағдайда түсіндіру, сонымен қатар білім алушыларды алға қойған мақсатқа жетуге ынталандырып отыру. Осы пікірге байланысты отандық ғалым Б. Д. Сыдықов: «Геймификацияның ережелері мен мақсаты бар, сахнада немесе ойын жағдайында емес нақты әлемде орын алады, мүлдем өздігінен емес, ойыншының барлық қимылдары жазылған және құрылымдалған», – деп, геймификация ұғымы тек гаджеттік ойындар арқылы бір сабақта қолдану түсінігімен шектелмейтінін, оның тұтас процесс екендігін айтады [2]. Яғни геймификация жүйеленген білім берудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес белгілі бір бөлімді, үлкен тақырыптарды игеру барысында оқыту процесін жалпы ойын әдісі арқылы мотивацияландырып, түрлі бағалау тәсілдерімен жеңімпазды анықтап нәтижеге жету деген тұжырымға келуге болады. Сондықтан да, ең алдымен мұғалім осы кезеңде оқытудың мақсаттары мен міндеттерін анықтап, соған сүйене отырып, ойын сценарийін әзірлеп, сюжетті, қатысушылардың рөлдерін ойластырып, содан кейін оқушылар орындауы керек тапсырмаларды егжей-тегжейлі әзірлеуге кірісуі керек. Яғни геймификацияның бағдарламасын әзірлеу қажет. Ойынды дайындау кезінде мұғалім ескеруі қажет: білім алушының өз деңгейін бақылап отыруын (ұпайлық есептеулермен келесі деңгейге өтті деген сияқты), қатысушы өзінің ойын процесіндегі маңыздылығын түсінуі керек (топтық, жұптық,өзіндік жұмыс түрлерінде), қосымша тапсырмалар үшін қосымша бонус балл жүйесінде марапат ұйымдастырылуы қажет. Сонымен қатар геймификацияның құрылымдық моделін үш компонентті құрауы тиіс. Олар: ойын элементтері (қатысушылар, деңгейлер, тапсырмалар, ресурстар және т.б.), ойын механикасы (ойын элементтерінің өзара әрекеттесу принциптерін анықтайтын сценарий), ойын динамикасы.

Қазіргі уақытта оқу процесінің тиімділігі үшін ойын әрекеттерінің маңыздылығын әлемнің көптеген елдеріндегі шетелдік зерттеушілер дәлелдеп жатыр. А.Гхани бастаған зерттеушілер оқушылардың қатысуын жеңілдету үшін проблемалық-бағдарланған оқыту жағдайында геймификацияланған элементтерді қолдану әлі жүйелі түрде сипатталмаған деп санайды. Авторлар 14 мақалаға талдау жүргізіп және берілген оқу процесі үшін геймификацияның бірнеше маңызды элементтерін анықтады. «Талдау қорытындысы бойынша оқу нәтижелеріне қол жеткізуде тиімділігі дәлелденген геймификация элементтерінің алты негізгі категориясы анықталды: жоғары дәлдіктегі модельдеу, іздеу жүйесі ауқымды зерттеу, бірлескен оқыту, интерактивті оқыту, көшбасшылық және кері байланыс, ынталандыру. Бұл нәтижелер білім алушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыру үшін енгізілуі мүмкін геймификацияның нақты элементтерін көрсетеді, осылайша оқушыларды өмір бойы өз бетінше жұмыс жасауға үйренуге дайындайды» [7]. Түрік лингвистері А. Майрам мен С. Явуз өз зерттеулерінде «Gamified Question

and Answer» қосымшасы арқылы лексиканы игеру мүмкіндіктерін зерттеген. Тіл үйренуде лексика ең күрделі және маңызды компоненттердің бірі болып табылатындықтан, бұл зерттеудің мақсаты – неміс тілін екінші шет тілі ретінде оқитын түрік студенттерінің геймификацияланған неміс тілі сөздігі енгізілген қосымшаны қолданудың әсерін зерттеу болған. Зерттеу нәтижелері геймификацияланған қосымшаның көмегімен оқушылардың 97 %-ы неміс тілін, әсіресе сөздік қорын үйренуге дайын және теске дейінгі және кейінгі студенттердің сөздік қорын бағалау арасында айтарлықтай айырмашылық бар екендігін дәлелдеген [8]. Түрік зерттеушілері Дж. Мезе мен О. Дурсун аралас оқыту жағдайында геймификацияны қолданудың тиімділігін талдайды. Авторлардың зерттеуінің мақсаты геймификация элементтерін қолдануда аралас оқу ортасының әлеуетін анықтау болды. Зерттеу бақылау және эксперименттік топтарға бөлінген 63 білім алушының қатысуымен жүргізілді. Эксперименттік топта бақылау тобынан айырмашылығы геймификация элементтері қолданылды. Зерттеу нәтижелері ойын технологиясының оң әсері туралы гипотезаны растаған [9]. Сонымен тілді оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыру үшін геймификация әдісін пайдалану, жұмыс нысаны ретінде алынған зерттеушілер тұжырымдары бойынша оң нәтиже көрсеткенін байқауға болады. Алайда геймификация әдісін қазақ тілін оқытуда қолдану әдістемесі төңірегінде отандық зерттеулер өте аз болғандықтан, геймификацияны жаңа әдіс ретінде жан-жақты зерттеп, ғылыми тұрғыдан толықтыру әлі де әдіскер-тілшілердің еншісінде жатыр.

Талданған зерттеулер нәтижесінде қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыруға бағыттап геймификацияны қолдану мысалдарын қарастырып көрейік. Геймификацияны тәсіл ретінде түрлі формада және оқытудың әртүрлі кезеңдерінде және әртүрлі жұмыс түрлерінде қолдануға болады. Мысалы, лексикаға қатысты ойындарды кез келген формада құрастыруға болады: командалық жарыс, викторина, сөздік ойын, веб-квест және т.б. Ең қарапайым мысал – вокабулярды жаттықтыру және лексикалық дағдыларды қалыптастыру үшін сөздік ойындар («жұпты табу», «сөзді тап» және т.б.). Геймификация технологиясын жүзеге асырудың ең танымал формаларының бірі –интернет-викторина. Викториналардың әртүрлі нұсқалары бар. Мысалы, «Жұптарды сәйкестендір», «Пазл сөздер», «Аудио сұрақтар», «Миллион кімге бұйырады?» және т.б. викториналар студенттердің өткен материалды қызықты түрде игеруін тексеруге мүмкіндік береді. Оларды жеке және топтық (командалық) ойында аудиториялық сабақтарда қолдануға болады. Ойынның дайын интерфейсіәртүрлі мазмұнда болуы мүмкін болғандықтан, бір ойынды әртүрлі практикалық мәселелерді шешу үшін пайдалануға болады. Мысалы, жаңа лексиканы жаттықтыру, лексикалық дағдылардың қалыптасуын бақылау, арнайы лексиканы

аудару дағдыларын қалыптастыру және т.б., басқаша айтқанда интернет-викториналар оқытудың әртүрлі кезеңдерінде, соның ішінде бақылау құралы ретінде де қолданыла алады. Геймификацияның заманауи түрлерінің бірі – веб-квест. Оны білім беру процесінде қолдануға болатын компьютерлік ойын нұсқаларының бірі ретінде қарастыруға болады. Өйткені веб-квесттер – бұл ғаламторда орналастырылған өзінің ойын сценарийі, рөлдері мен шарттары бар проблемалық тапсырма [10]. Квесттер – оқу процесінің мазмұнына байланысты белгілі бір мәселені, әдетте практикалық сипатта шешуге бағытталған танымдық ойынның түрі. Веб-квестті оқу үдерісінде аудиториядан тыс жұмыс барысында пайдалануға болады. Мысалы, тілдерді оқытуда өз бетінше дайындық кезінде тиімді.

Геймификацияны қолдану, кез келген басқа педагогикалық технология сияқты, негізгі дидактикалық принциптерді жүзеге асыруға негізделуі керек. Сондай-ақ белгілі бір пәнді зерттеудің нақты ерекшеліктерін ескеруі керек. Мысалы, қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыруға қатысты бұл технология белсенді және интерактивті оқыту принциптерін біріктіруге мүмкіндік береді. Сонымен, геймификацияны лексикалық дағдыларды қалыптастыруда қолданудың келесідей шарттарын атап көрсетейік: оқушылардың дайындық деңгейін, жас ерекшеліктерін және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, міндеттер қою және оқу бағдарламасы негізінде геймификацияның сценарийін әзірлеу; оқушылардың ойын оқу іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыру, оның барысында оқылатын материалды жандандыру және жүйелеу; нақты тапсырмаларды орындау барысында тиісті лексикалық дағдыларды қалыптастыру бойынша кезең-кезеңмен жұмыс түрлерін ұйымдастыру; оқытушының да, білім алушылардың да ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігінің жеткілікті жоғары деңгейі.

Осылайша қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыруда геймификацияны тиімді қолдану моделін жалпы кесте түрінде төмендегідей етіп ұсынуға болады (1-кесте). Біз ұсынып отырған кесте геймификацияны қолданудың тиімділігін арттыруға ықпал ететін факторлардың жиынтығын көрсетеді. Бұл модельді практикалық іске асыру әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылуы мүмкін.

Кесте 1 – Геймификация әдісін тиімді қолданудың моделі

Мақсаты – қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыру.			
Практикалық міндеттері *(жаңа сабаққа кіріспе, өтілетін материалды игеру, оны бекіту, білімді бақылау және т.б.)*		**Геймификация**	
Тәсілдер: - интерактивті; -белсенділік; -тұлғалық-бағдарланған; -коммуникативтік.	**Принциптері:** - жүйелілік; - мақсат қою, - қолжетімділік: - пәнаралық; - проблемалық.	**Оқыту құралдары:** - Акт; -электрондық білім беру ресурстары; -мультимедиалық оқыту бағдарламасы; -компьютерлік ойын.	**Оқыту формалары:** -аудиториялық жұмыс; -топтық жұмыс; -жеке жұмыс; -аудиториядан тыс жұмыс; -өзін-өзі дайындау

Қорытынды

Оқыту процесінде геймификация әдісі – тиімді әдістердің бірі. Оны нақты білім беру мақсаттары мен міндеттеріне, білім алушылардың жас ерекшеліктеріне немесе білім беру бағыттарына қарай бейімдеуге болады. Білім беру процесінде геймификацияның мынадай артықшылықтарын бөліп көрсетуге болады: оқыту ойындарын қолдану оқушылардың толық қатысуын қамтамасыз етеді; ойлаудың, шешім қабылдаудың дербестігін ынталандырады; оқу процесінің өзіне және жоғары нәтижелерге қол жеткізуге қызығушылығын арттырады; қолайлы психологиялық жағдай жасайды; лингвистикалық қана емес, жалпы мәдени және кәсіби құзыреттіліктерді дамытуға мүмкіндік береді. Мета-пәндік сипатының арқасында бұл технология білім алушылардың ой-өрісін кеңейтуге, пәнаралық байланыстарды қолдауға және нығайтуға үлкен мүмкіндіктер береді.

Қорытындылай келе, кез келген педагогикалық технология немесе оқыту әдісі сияқты, геймификацияның да өзіндік ерекшеліктері, артықшылықтары және қажет болса шектейтін жерлері де бар. Оны білім беру процесінде қолдану нәтижелі болуы үшін, ең алдымен қазақ тілін оқытудың жалпы дидактикасы мен әдістемесінің принциптерін қатаң сақтау қажет. Өйткені инновациялық тәсілдерді қолданудың негізгі мақсаты педагогиканың классикалық негіздерін жоққа шығару емес, керісінше, оларды толықтыру және жетілдіру болып табылады. Жақсы ойластырылған және дұрыс ұйымдастырылған оқытуда геймификация тәжірибелі мұғалімнің қолында әмбебап құрал бола алады. Бұл оқытушыға дәстүрлі тәсілдер мен инновациялық әдістерді заманауи техникалық оқыту құралдарымен үйлестіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Ермекова, Т. Н., Рысқұлбек, Д. Ж., Молдағали, Б.** Қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде оқытудың оңтайлы жолдары [Текст] // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық сериясы. – №4(2022). –Павлодар, 2022. – Б. 76–87. [Электронды ресурс]. – https://doi.org/10.48081/MHAL8884

2 **Сыдықов, Б. Д.,** Сман, Г. Т. Геймификация білім беруді ұйымдастырудың құралы ретінде [Текст] // МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ Учредители: ООО «Издательство Молодой ученый». – 2022. – № 9(404). – С. 251– 255.

3 **Peeling, N.** Brilliant Negotiations: What the Best Negotiators Know, Do and Say, Harlow, England; New York: Prentice Hall, 2011. [Электронды ресурс]. – URL: https://archive.org/details/brilliantnegotia0000peel (қаралған күні: 10.12.2022).

4 **Орлова, О. В., Титова, В. Н.** Геймификация как способ организации обучения [Текст] // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2015. – № 9(162). – С. 60–64. – [Электронды ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/geymifikatsiya-kak-sposob-organizatsii-obucheniya/ viewer (қаралған күні: 14.12.2022).

5 **Храмкин, П.В.** Геймифицируй это: как урок превратить в игру [Электронды ресурс] / Онлайн-обучение iSpring. – URL: https://www.ispring.ru/elearning-insights/gameschool (қаралған күні: 04.01.2023).

6 **Оразбаева, Ф. Ш.** Қазақ тілін оқыту әдістемесінің тарихы. [Электронды ресурс] – URL: http://88.204.166.9/en/publications/view/1636 (қаралған күні: 24.01.2023).

7 **Abdul Ghani, A. S. Et al.** Developing an interactive PBL environment via persuasive gamify elements: a scoping review // Research and Practice in Technology Enhanced Learning. – 2022. – № 1. – Т. 17. – С. 1–22. – [Электронды ресурс]. – URL: https:// telrp.springeropen.com/articles/10.1186/s41039-022-00193-z (қаралған күні: 15.01.2023).

8 **Kayseroglu, M. A., Samur, Y.** Vocabulary learning through a gamified question and answer application // Journal of Learning and Teaching in Digital Age. – 2018. – № 2. – Т. 3. – С. 27–41.– [Электронды ресурс]. – URL. http://joltida.org/index.php/joltida/article/view/60 (қаралған күні: 17.01.2023).

9 **Can, M., Dursun, O. O.** Effectiveness of gamification elements in blended learning environments // Turkish Online Journal of Distance Education. – 2019. – № 3. – Т. 20. – С. 119–142. – [Электронды ресурс]. – URL: https://dergipark.org.tr/en/pub/tojde/ issue/47406/601914 (қаралған күні: 19.01.2023).

10 **Корнилов, Ю. В., Левин, И. П.** Геймификация и веб-квесты: разработка и применение в образовательном процессе [Текст]. //Современные проблемы науки и образования. – 2017. – №. 5. – С. 268–268.

References

1 **Ermekova, T. N., Ryskulbek, D. Zh., Moldagali, B.** Kazak tilin ekinshi til nemese shet tili retinde okytudyn ontajly zholdary [Optimal ways of teaching Kazakh as a second or foreign language] [Text] // Torajgyrov universitetinin Habarshysy. Filologiyalyk seriyasy. №4. (2022). – Pavlodar, 2022. – P.76–87. – [Electronic resource]. – https://doi.org/10.48081/MHAL8884

2 **Sydykov, B. D., Sman, G. T.** Gejmifikaciya bilim berudi uiymdastyrudyn kuraly retinde [Gamification as an educational organization tool] [Text] // MOLODOJ UChENYJ Uchrediteli: OOO «Izdatel'stvo Molodoj uchenyj». – 2022. – № 9(404) – P. 251–255.

3 **Peeling, N.** Brilliant Negotiations: What the Best Negotiators Know, Do and Say, Harlow, England; New York: Prentice Hall, 2011 [Electronic resource]. – URL: https://archive.org/details/brilliantnegotia0000peel (Accessed: 10.12.2022).

4 **Orlova, O. V., Titova, V. N.** Gejmifikaciya kak sposob organizacii obucheniya [Gamification as a way of organizing learning] [Text] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – 2015. – № 9(162). – C. 60–64. – [Electronic resource]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/geymifikatsiya-kak-sposob-organizatsii-obucheniya/ viewer (Accessed: 14.12.2022).

5 **Hramkin, P. V.** Gejmificiruj eto: kak urok prevratit' v igru [Gamify It: How to Turn a Lesson into a Game] [Electronic resource]. – Onlajn-obuchenie iSpring. – URL: https://www.ispring.ru/elearning-insights/gameschool (Accessed: 04.01.2023).

6 **Orazbaeva, F. Sh.** Kazak tilin okytu adistemesinin tarihy [History of the Kazakh language teaching methodology] [Electronic resource]. – URL: http://88.204.166.9/en/publications/view/1636 (Accessed: 24.01.2023).

7 **Abdul Ghani, A. S. et al.** Developing an interactive PBL environment via persuasive gamify elements: a scoping review //Research and Practice in Technology Enhanced Learning [Text]. – 2022. – №1. – T. 17. – P. 1–22. – [Electronic resource]. – URL: https:// telrp.springeropen.com/articles/10.1186/s41039-022-00193-z (Accessed: 15.01.2023).

8 **Kayseroglu, M. A., Samur, Y.** Vocabulary learning through a gamified question and answer application // Journal of Learning and Teaching in Digital Age [Text]. – 2018. – № 2. – T. 3. – P. 27–41.– [Electronic resource]. – URL: http://joltida.org/index.php/joltida/article/view/60 (Accessed: 17.01.2023).

9 **Can, M., Dursun, O. O.** Effectiveness of gamification elements in blended learning environments [Text] // Turkish Online Journal of Distance Education. – 2019. – № 3. – T. 20. – P. 119–142. – [Electronic resource]. – URL: https://dergipark.org.tr/en/pub/tojde/ issue/47406/601914 (Accessed: 19.01.2023).

10 **Kornilov, Ju. V., Levin, I. P.** Gejmifikacija i veb-kvesty:razrabotka i primenenie v obrazovatel'nom processe [Gamification and web quests:development and application in the educational process] [Tekst]. //Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. – 2017. – №. 5. – P. 268–268

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**А. Н. Ораз[1], Қ. Т. Маликов[2]*
[1,2]Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Принято к изданию 08.09.23.

ВОЗМОЖНОСТИ МЕТОДА ГЕЙМИФИКАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ (В ПРЕПОДАВАНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ЯЗЫКА)

Данная статья рассматривает возможность эффективного применения геймификации в преподавании казахского языка как второго языка, в том числе в формировании лексических навыков. Актуальность работы заключается в анализировании прямой связи с современными процессами модернизации методической системы обучения казахскому языку. Цель статьи заключается в обосновании эффективности использования геймификации как инструмента формирования лексических навыков учащихся. В ходе исследования на основе анализа научной литературы будет проведен обзор определения термина «геймификация» и ряда исследований о возможности геймификации в изучении языка. В том числе, на данном этапе объясняются причины популярности метода геймификации, рассматриваются основные принципы и способы его применения, приводятся примеры обучающих игр. В исследовательской работе разрабатывается предполагаемая модель применения геймификации в классах, изучающих казахский язык как второй язык. Эта технология объединяет содержательные, игровые и педагогические технологии в целях повышения мотивации учеников к обучению. Предложенное понятие позволяет рассматривать геймификацию как инновационную педагогическую технологию, которую можно успешно применять на различных возрастных особенностях,

различных этапах обучения и различных видах работы. В результате исследования была проанализирована эффективность способа применения метода геймификации для формирования лексических навыков среди школьников, создана предполагаемая модель деятельности по обучению языку с использованием данного метода.

Ключевые слова: лексические навыки, казахский язык, методика обучения, геймификация, лексика, технология игры.

**A. N. Oraz[1], K. T. Malikov[2]*
[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Accepted for publication on 08.09.23.

OPPORTUNITIES OF THE GAMIFICATION METHOD IN LEXICAL SKILLS FORMATION (IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE AS A SECOND LANGUAGE)

This article considers the possibility of effective application of gamification in teaching the Kazakh language as a second language, including the formation of lexical skills. Relevance of work consists in analyzing the direct connection with modern processes of modernization on methodological system of teaching the Kazakh language. Purpose of the article is to justify the effectiveness of gamification use as a tool for the formation of student's lexical skills. The study, based on an analysis of scientific literature, will review the definition of term named "gamification" and a number of studies on the means of gamification in language learning. In particular, at this stage, the reasons for gamification popularity method are explained, the basic principles and approaches of its application are considered, examples of training games are given. Research paper develops a proposed model for the application of gamification in classes that study the Kazakh language as a second language. This technology combines meaningful, game and pedagogical technologies in order to increase the motivation of students to learn. The proposed concept allows you to consider gamification as an innovative pedagogical technology that can be successfully applied to various age characteristics, different stages of training and various types of work. As a result of study, the effectiveness of method on applying the gamification method in order to form lexical skills among schoolchildren was analyzed, an alleged model of language study using this method was created.

Keywords: lexical skills, Kazakh language, teaching methodology, gamification, vocabulary, game technology.

ҒТАМР 16.01.07

https://doi.org/10.48081/ZPBI3925

С. А. Рахимбекова
Esil University,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*e-mail: saltanat.nur@mail.ru

КӨРКЕМ ОБРАЗДАРДЫ ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ҮЙРЕТУ

Берілген мақалада қазақ жазушыларының шығармаларындағы көркем образдарды талдау арқылы жоғары оқу орнының білім алушыларын қазақ тіліне үйрету тиімділігі туралы жазылған. Мақалада жазушы Ж. Молдағалиевтің шығармаларындағы образдар қарастырылған. Осы тұста Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов, Ілияс Омаров сияқты қазақ халқының көрнекті тарихи тұлғалары да бар. Аталмыш тарихи тұлғалардың көркем образдарын талдау арқылы білім алушылар үшін арнайы лексикалық тапсырмалар мен грамматикалық жаттығуларды құрастыру ерекшелігі мен тиімділігі кеңінен қарастырылған. Деректі әңгіме, повесть, романдарда сипатталған көркем образдар шынайы тұрғыдан көрсетілген. Көркем образдарды талдау арқылы білім алушыларды қазақ тіліне үйрету тиімділігін практикалық қазақ тілі сабақтарында қарастырылды. Көркем шығармалардағы басты кейіпкерлер мен эпизодтық кейіпкерлер образдарының ерекшеліктері білім алушыларға алуан түрлі тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. Қазақ тілі сабағында көркем образдар арқылы диалог, мәтін құрастыру, лексикалық тапсырмаларды топпен орындау жұмыстары білім алушыларға қазақ халқының болмысын терең көрсете алады. Шығармада берілген диалог пен монолог түрлері арқылы қазақ тілін үйрету мақсатында лексикалық тапсырмаларды топтық тапсырмаларға айналдыру тиімділігі жан-жақты қарастырылған. Шығармаларда суреттелген белгілі бір заманның көрінісі білім алушыларға танымдық ақпаратты ұсынады. Ел тарихын кеңінен көрсететін әңгімелер жанры арқылы білім алушылар қазақ тілін тиімді үйренеді.

Кілтті сөздер: көркем образ, салыстыру әдісі, талдау, диалог құрастыру, мәтін түрлері.

Кіріспе

1970–1980 жылдары қазақ әдебиеті, оның ішінде қазақ прозасы үшін ерекше жемісті кезең болды. Әдеби қазынамыздың байлығына айналған көрнекті жазушы Ж. Молдағалиевтің шығармалары Қостанай өңірінің тарихын, тарихи оқиғаларын бейнелеп, замандас болмысын реалистік тұрғыдан көрсетуге арналған. Көркем шығармалардың қатарында «Қыпшақ Ибраһим», «Ерте тұрған адам», «Бекіністе», «Алғашқы қоңырау», «Таза бұлақ» атты шығармалар бар.

Амангелді Иманов туралы жазған «Дауыл» атты драмалық шығармасында қазақ халқының батыры туралы баян еткен. «Жомарт жүрек» атты деректі повесте Ілияс Омаров туралы жазылған. Ж. Молдағалиевтің шығармалары көпшілікке танымал. Жазушының туындыларында тарихи тұлғалардың бейнелері көрсетілген. Жоғары оқу орнының білім алушыларына қазақ тілін үйрету мақсатында осы шығармалардағы кейіпкерлердің сұхбатын талдау қажет. Белгілі бір топқа әдеби шығармалар негізінде тапсырмалар берілген. Топ бірнеше топтарға бөлініп, талқылау жасап, жазушының «Ерте тұрған адам», «Бекіністе», «Қыпшақ Ибраһим» сияқты әңгімелеріндегі басты кейіпкерлер мен эпизодтық кейіпкерлердің сұхбатын талдаған.

Шығармашылық тапсырмаларды орындағанда жоғары оқу орнының білім алушылары белгілі бір жазушының шығармашылық процесіндегі жазылған шығарманы талдап, көбінесе басты кейіпкерлер тағдырына, шығарманың басты идеяларына назар аударады. «Шығармашылық процесс – күрделі нәрсе әрі нақты айқындалмаған ойлау процесі. Ал шығармашылық процестің психологиясы – шығармашылық қызметті психологиялық тұрғыда зерттеудің саласы» [1, 123].

Жоғары оқу орнының білім алушылары шығармашылық тапсырмалар арқылы белгілі бір шығармада берілген көркем образдарды қарастырып, зерттеу жұмысының нәтижесінде шағын жанрда жазылған әңгімелердің басты идеясын, сипатталған заманның болмысын, ұлттық менталитетті қарастырады. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі төрт жалғау түрін белгілеп, анықтайды. Әр әңгімеде кейіпкерлер саны аз болғанымен, басты идеясы үлкен тақырыпты қамтиды. Мысалы, «Ерте тұрған адам» атты шығармада қазақ халқының ағартушысы Ыбырай Алтынсарин туралы жазылған. Бұл тарихи тұлға туралы жоғары оқу орнының білім алушылары белгілі бір мұрағаттық деректерді жинап, ізденіс жұмыстарын жетілдіреді. Жазушы Ж. Молдағалиев өзінің бірнеше шығармаларында еліміздің алдыңғы қатарлы азаматтарының тағдырын, тұрмыс-тіршілігін және жалпы болмысын суреттеумен қатар, белгілі бір заманның, дәуірдің тынысын, ерекшеліктерін, әлеуметтік-саяси мәселелерін толығымен ашты.

Шағын жанрда жазылған әңгімелер көлемді романдарының заңды жалғасы ретінде танымал. Тарихи тұлғалармен қатар, жазушы замандас бейнесіне де көңіл бөлген. Қазіргі кезде бұл мәселе жоғары оқу білім алушылар үшін өте маңызды

болып келеді. Жазушы өзінің шығармаларында замандас бейнесін сипаттап, басты кейіпкерлердің сұхбаты арқылы оқырмандарға сол заманның әлеуметтік-саяси көзқарастарын шынайы тұрғыдан көрсеткен. Заманауи замандас бейнесін «Астықты ауылда», «Алтынторы», «Торғай толғауы» және т.б. шығармаларында қарастыруға болады. Білім алушыларға шығармашылық тапсырмаларды орындау кезде аталмыш тақырыпта жазылған шығармалар тірек мәтін ретінде қажет.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми лингвистикалық әдебиетте теориялық талдау жасау және салыстырмалы модельдеу мақаланың негізі ретінде алынды. Қазақ әдебиетін зерттеген ғалымдардың еңбектері теориялық, әдіснамалық бағыт ретінде пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Білім алушылар көркем шығармалардағы образдарды талдау арқылы шығармашылық тапсырмаларды орындайды. Шығармашылық тапсырмалар лексикалық тапсырмалар қатарына жатады. Бұл тапсырмалар айтылым, жазылым, оқылым дағдыларын дамытуға арналған. Білім алушылар арнайы тұрақты сөз тіркестерін қолданып, шағын топтарға бөлінеді де жұмыс жасайды. Мысалы, үш білім алушы шағын топ болып, сұрақ-жауап әдісі арқылы белгілі бір шығармадағы басты кейіпкердің образын талдайды. Бірінші білім алушы сұрақ қояды, екіншісі сол сұраққа кері жауап береді, ал үшіншісі дұрыс жауап береді. Бұл шығармашылық тапсырма арқылы білім алушылар тұрақты сөз тіркестерін есте сақтап, қысқа сұрақтар арқылы мәтінді талдайды.

Тереңдетілген деңгейдегі шығармашылық тапсырма ауызша жауапты талап етеді. Білім алушылар бірнеше тереңдетілген тапсырмаларды орындап, практикалық сабақтың тақырыбын қаншалықты игергенін көрсетеді. Шығармашылық тапсырмаларда білім алушылар көркем шығарманы және басты кейіпкерді талдаған кезде алдымен шығарманың басты идеясы туралы өзінің көзқарастарын жазады. Басты идея туралы баяндағанда, білім алушылар практикалық сабақтың белсенді лексикасын қолданып, игереді. Көркем шығарманың рухани жағын басты кейіпкермен байланыстырып, үш сөйлем көлемінде жауапты жазады. Шығармашылық тапсырмаларда бірнеше маңызды пункттер беріледі. Сол пункттерді толтыру үшін білім алушылар басты кейіпкер мен эпизодтық кейіпкерлер туралы мәлімет жинау керек.

Көркем шығармада берілген басты идеяның рухани жағын, орындалу тәсілдерін немесе жолдарын, сипаттамасын, қосымша ақпаратын, пайдасын және жалпы жетістігін шығармашылық тапсырмаларда көрсету қажет. Шығармашылық тапсырмаларды орындаған кезде білім алушылар қосымша ақпаратты да қолдану керек. Мысалы, Ж. Молдағалиевтің «Бекіністе» атты әңгімесіндегі басты кейіпкер Ыбырай Алтынсариннің образын қарастырғанда, тарихи тұлға туралы қосымша ақпаратты баспасөз бетінен іздестіру қажет. Ыбырай

Алтынсариннің мұражайында сақталған ағартушының жеке хаттары негізінде де шығармашылық тапсырмалар үшін қосымша мәліметтерді жинауға болады. Жиналған материалды білім алушылар көркем шығармада берілген материалмен салыстыру керек. Салыстыру әдісі арқылы білім алушылар көркем шығарманың шынайылығын дәлелдеп, жазушының шеберлігін көрсетеді. «Бәрін айт та, бірін айт, көркемдіктің ең басты таразысы – шынайылық. Оқиға шынайылығы, сезім мен сурет шынайылығы, бір сөзбен түйіп айтқанда, өмір шындығының өзі. Дүниеде, табиғаттың өзінен көркем нәрсе жоқ. Өмір шындығына неғұрлым жақындаған сайын, көркемдік биігіне көтеріле бересің. Сенің әр сөзің, әр суретің оқушы көңілінде күдік қалдырмай, иландырып отыруы керек. Шындық бұрмаланған, оқырман иланбаған жерде құр ділмарлықтан, жылтырған көбік сөзден ештеңе шықпайды. Оқырман қауым, сенің өзге кемшіліктеріңді кешірсе де, өтірік айтқаныңды ешқашан кешірмейді» [2, 93].

Білім алушылар жазушының басты кейіпкердің образын белгілі бір заманның аясында сипаттағанын талдайды. Талдау барысында білім алушылар үшін арнайы сұрақтар беріледі. Тірек сұрақтарын пайдалана отырып, білім алушылар шығармашылық тапсырмаларда берілген пунктерді толтырады. Аталмыш пунктер белгілі бір шығармадағы басты кейіпкердің образын талдауға арналған. Жазушы кейіпкерді жеке тұлға ретінде көрсетіп, оның мінезін жан-жақты суреттейді. Осы тұста жазушы махаббат сезімі арқылы кейіпкерді ұтымды сипаттайды. «Адамның адамгершілік қасиеттерін анықтауда, оның рухани байлығын, биік азаматтық тұрғысын түсіндіруде махаббат тақырыбының да ерекше маңызы бар. Бұл тақырыптағы лирикалық повестер адамның ескірмейтін, тозбайтын сезімін жаңа жағдайларға байланысты зерттейді, одан адамды өмірге құлшындыратын, алға сүйрейтін өршіл идея іздейді» [3, 48]. Білім алушылар шығармашылық тапсырмаларды орындаған кезде басты кейіпкердің сезімдерін де сипаттайды. Осы тұста білім алушылар сын есімнің ережесін қайталайды. Сын есіммен қатар көркем мәтінде көбінесе тәуелді септеу, жалғаудың төрт түрі, модаль сөздер мен шылау ережелері кездеседі. Білім алушылар шығармашылық тапсырмалар арқылы көркем мәтінді талдағанда аталмыш грамматикалық ережелерге де көңіл бөлуі керек. Мектептің бағдарламасында бар грамматикалық ережелерімен қатар жоғары оқу орындарындағы грамматикалық ережелерді білім алушылар есте сақтап, талдау кезінде атап өтуі керек.

Білім алушылар үшін жиынтық образды талдау өте маңызды болып саналады. Осы тұста білім алушылар ұлттық менталитетті аңғарып алады. Мысалы, Ж. Молдағалиевтің «Ел суреттері» әңгімелер циклінде «Менің апам» атты шағын жанрда жазылған әңгімесінде басты кейіпкер арқылы ана образының жиынтық бейнесін көре аламыз. Жазушы анасының дінге беріктігін көрсетіп, сол кездегі ауылдағы әже-аналардың жалпы жиынтық бейнесін жасаған. «Әйтсе де,

ораза ұстауын қоймай кетті. Сексен үшке келіп, бұл өмірден өткенше толқымайды бір. Менің үгіт-насихатыма:

Пыштырма! Он үш құрсақ көтердім. Алтауын егіз тудым. Содан жер басып жүрген үшеу-ақсыңдар! Менің ораза ұстауым сол балаларыма арналады. Күні ертең арасына барып жатқанда, апам келді деп, алдымнан шықпай ма? Сонда не бетімді айтамын! – дейтін» [4, 144]. Осы сияқты көркем мәтінде берілген сұхбат арқылы білім алушылар басты кейіпкердің жалпы образын сипаттап, оның басқа образдармен ұқсастығын дәлелдеу керек. Көркем шығармада берілген сұхбатты пайдаланып, диалог құрастыруға болады. Талдау үшін шығармашылық тапсырмаларды орындау қажет. Шығармашылық тапсырмалардың атауларына қарай талдаудың құрылымы өзгеріп тұрады. Мысалы, «Жоспар» атты шығармашылық тапсырмада көркем шығармадағы басты кейіпкердің жетістігін, образдың жасалу тәсілдерін, жалпы сипаттамасын, пайдасын, жалпы ақпаратын, рухани жағын көрсету керек. Ал «Сұрақ» атты шығармашылық тапсырма бойынша басты кейіпкер образы бойынша негізгі сұрақ құрастыру қажет. Сонымен қатар басты кейіпкердің ұстанымын көрсету керек. Басты кейіпкердің рухани жағы, ол туралы ақпараты мен істерінің қажеттілігі туралы талдау жасап, білім алушылар шығармашылық тапсырманы орындау барысында грамматиканы да ескереді. Аталмыш шығармашылық тапсырмаларды орындағанда модаль сөздер қолданылады. Модаль сөздерді жиі қолданатын білім алушылар тұрақты сөз тіркестерін жаттап алады. Тұрақты сөз тіркестерін меңгерген білім алушылар өз бетінше ауызша шығармашылық талдау жасап, белгілі бір көркем шығарма жайлы идеяларын ортаға салады.

Көркем образды талдау арқылы білім алушылар сабақтың белсенді лексикасын қолданып, лексикалық тапсырмалар арқылы тұрақты сөз тіркестердің қолданысын ұғынады. Лексикалық тапсырмалар құрылымы жағынан үш топқа бөлінеді. Олар: жеңіл деңгейдегі лексикалық тапсырмалар, орта және тереңдетілген деңгейдегі лексикалық тапсырмалар. Аталмыш тапсырмалардың құрылымын ескере отыра, білім алушылар алдымен жеңіл деңгейдегі тапсырмаларды орындайды. Осы тапсырмаларда көркем шығармалардан алынған мәтіндер беріледі. Осы мәтіндерді өз сөзімен толықтырып, білім алушылар шығарманы есіне алып, басты кейіпкердің көркем образына сүйенеді. Жазушылар көркем образды жасағанда шынайы өмірде болған тұлғаны сипаттайды. Көркем образ реалистік тұрғыдан сипатталып, оның іс-әрекеттері, жалпы болмысы да реалистік тұрғыдан беріледі. Осы тұста тарихи оқиғаларға бай шығарма ретінде Ж. Молдағалиевтің «Дауыл» атты драмасын ұсынуға болады. Білім алушылар аталмыш шығармадағы көрініс тапқан драмалық сарынға толы диалог бойынша кейіпкерлердің көркем образдарын талдап, белгілі бір заманның әлеуметтік-саяси болмысын қарастырады. «Әманда драма арқауы – әрекет, байсал тапқанша

тынбайтын жанды өмір әрекеті. Бұл ұсақ-ұлан интрига түрінде де, үзді-жұлды конфликті түрінде де көрініс береді» [5, 184].

Білім алушыларды көркем образдарды талдау арқылы қазақ тіліне үйрету үшін бинарлық сабақтарды жүргізу қажет. Бинарлық сабаққа қашықтан әдебиеттанушыны немесе белгілі бір жазушыны шақырып, практикалық қазақ тілі сабақтарында он бес минуттық баяндамасын ұсыну қажет. Білім алушылар жазушының баяндамасын немесе әңгімесін ұғып, соның негізінде шығармашылық тапсырмаларды орындайды. Сонымен қатар, білім алушылар шақырылған қонақтан интервью алып, сұрақ-жауап әдісі арқылы жұмыс жасайды. Бинарлық сабақтарда екі оқытушы болады және шақырылған оқытушы немесе жазушы он бес минут баяндамасын оқып, кейін білім алушылардың сұрақтарына жауап береді. Осы тұста білім алушылар белгілі бір тақырып бойынша сұрақ құрастыруға үйренеді. Әр бинарлық сабақтарда әртүрлі қонақ болу керек. Сонда білім алушылар тек оқытушының сөйлеу мәнеріне үйренбей, басқа да қонақтардың дикциясына, сөйлеу мәнеріне, стиліне үйренеді. Осы тұста білім алушылар шақырылған қонақтардан шешендік өнерге де үйрене алады. Бинарлық сабақтарды шетелдік жоғары оқу орындарында жиі пайдаланады. Осындай сабақ түрі практикалық сабақтар үшін ұтымды әрі пайдалы болып саналады. Бұл сабақтар үшін ақпараттық технологияларды пайдалану қажет. «Therefore, it is necessary to improve the competence of teachers in the field of online education and in the field of it. Teachers should be able to use different platforms in the educational process» [6, 108].

Қорытынды

Қорытындылай келе, мынаны айтуға болады: көркем образдарды талдау арқылы қазақ тілін үйрету үшін бинарлық практикалық сабақтарды жиі өткізу қажет. Сонымен қатар, шығармашылық тапсырмалардың түрлерін кеңінен пайдаланып, білім алушылардың ауызекі сөйлеу дағдысын жетілдіру керек. Көркем шығармаларда көрсетілген басты және эпизодтық кейіпкерлердің іс-әрекеттерін пайдаланып, бірнеше шығармашылық тапсырмаларды жасауға болады.

Реалистік тұрғыдан жазылған көркем шығармалардағы замана болмысын кейіпкерлер образдары арқылы ұғыну білім алушылар үшін үлкен жетістік болып саналады. Бұл тұста олар шығармашылық тапсырмалар бойынша арнайы презентацияларды дайындайды. Көркем образдарды талдау арқылы қазақ тілін үйрену жаңашыл әдістердің өзектісі болып саналады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Байменше, С.** Зергердің зертханасы : әдеби-тарихи эсселер [Текст]. – Алматы : «Сөздік-Словарь», – 2005. – 192 б.

2 **Тарази, Ә., Мұсаұлы, Л.** Көркемдік құпиясы [Текст]. – Алматы : «Санат», – 2000. – 240 б.

3 **Қирабаев, С.** Шындық және шығарма [Текст]. – Алматы : «Жалын», – 1981. – 252 б.

4 **Молдағалиев, Ж.** Ел суреттері [Текст]. – Алматы : «Жалын», – 1986. – 352 б.

5 **Нұрғалиев, Р.** Телағыс [Текст]. – Алматы : «Жазушы», – 1986. – 440 б.

6 [Electronic resource]. – https://gpjournal.org/wp-content/uploads/2020/11/E-Journal-GLOBAL-PROCESSES-3.pdf

7 **Кәрібаева, Б.** Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары [Текст]. – Астана : «Елорда», – 2001. – 312 б.

8 **Кенжебаев, Б.** Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері [Текст]. – Алматы : «Ғылым», – 1973. – 170 б.

9 **Ақшолақов, Т.** Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты [Текст]. – Алматы : «Ғылым», – 2001. – 338 б.

10 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Текст]. – Алматы : «Санат», – 2002. – 360 б.

References

1 **Baimenshe, S.** Zergerdiñ zerthanasy : adebi-tarihi eseler [The Jeweler's Laboratory : Literary and Historical Essays] [Text]. – Almaty : «Sozdık-Slovar», – 2005. – 192 p.

2 **Tarazi, A., Musauly, L.** Korkemdık qupiasy [Artistic secret] [Text]. – Almaty : «Sanat», – 2000. – 240 p.

3 **Qirabaev, S.** Shyndyq jane shygarma [Truth and fiction] [Text]. – Almaty : «Jalyn», – 1981. – 252 p.

4 **Moldagaliev, Zh.** El suretterı [Pictures of the country] [Text]. – Almaty : «Zhalyn», – 1986. – 352 p.

5 **Nurgaliev, R.** Telagys [Telangis] [Text]. – Almaty : «Zhazushy», – 1986. – 440 p.

6 [Electronic resource]. – https://gpjournal.org/wp-content/uploads/2020/11/E-Journal-GLOBAL-PROCESSES-3.pdf

7 **Karıbaeva, B.** Qazırgı qazaq adebietının korkemdık damu arnalary [Channels of artistic development of modern Kazakh literature] [Text]. – Astana : «Elorda», – 2001. – 312 p.

8 **Kenzhebaev, B.** Qazaq adebietı tarihynyn maselelerı [Problems of the history of Kazakh literature] [Text]. – Almaty : «Gylym», – 1973. – 170 p.

9 **Aqsholaqov, T.** Korkem shygarmanyn estetikalyq tabigaty [Aesthetic nature of a work of art] [Text]. – Almaty : «Gylym», – 2001. – 338 p.

10 **Qabdolov, Z.** Soz onerı [The art of words] [Text]. – Almaty : «Sanat», – 2002. – 360 p.

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**С. А. Рахимбекова*
Esil University,
Республика Казахстан, г. Астана.
Принято к изданию 08.09.23.

ОБУЧЕНИЕ ИЗУЧАЮЩИХ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК ПОСРЕДСТВОМ АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОБРАЗОВ

В данной статье рассматривается эффективность обучения изучающих казахский язык путем анализа художественных образов в произведениях казахских писателей. В статье рассматриваются образы в произведениях писателя Ж. Молдагалиева. А именно, выдающиеся исторические деятели казахского народа, такие как Ыбырай Алтынсарин, Абай Кунанбайулы, Шокан Уалиханов, Ильяс Омаров. Путем анализа художественных образов упомянутых исторических деятелей изучается специфика и эффективность создания специальных лексических заданий и грамматических упражнений для обучающихся. Художественные образы, описываемые в рассказах, романах, представлены с реалистической точки зрения. Тот факт, что произведения искусства написаны на основе документов архивов, в полной мере раскрывает художественные образы. Эффективность обучения обучающихся казахскому языку посредством анализа художественных образов рассматривалась на практических занятиях по казахскому языку. Особенности главных героев и эпизодических персонажей в художественных произведениях позволяют обучащим выполнять различные задания. На уроке казахского языка диалог, композиция текста, лексические задания в группе через художественные образы могут глубоко отразить для учащихся сущность казахского народа. Всесторонне рассмотрена эффективность превращения лексических заданий в групповые задания с целью обучения казахскому языку через диалоговый и монологический типы, приведенные в работе. Сцена определенного времени, изображенная в произведениях, предлагает учащимся познавательную информацию. Обучающиеся эффективно

изучают казахский язык через жанр рассказов, широко раскрывающих историю страны.

Ключевые слова: художественный образ, метод сравнения, анализ, диалоговая композиция, типы текста.

**S. A. Rakhimbekova*
Esil University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Accepted for publication on 08.09.23.

TEACHING STUDENTS TO THE KAZAKH LANGUAGE THROUGH THE ANALYSIS OF ARTISTIC IMAGES

This article is written about the effectiveness of teaching Kazakh language learners by analyzing artistic images in the works of Kazakh writers. The article deals with the images in the works of the writer Zh. Moldagaliev. Namely, outstanding historical figures of the Kazakh people, such as Ybyray Altynsarin, Abai Kunanbayuly, Shokan Ualikhanov, Ilyas Omarov. By analyzing the artistic images of the mentioned historical figures, the specifics and effectiveness of creating special lexical tasks and grammar exercises for students are widely considered. The artistic images described in stories and novels are presented from a realistic point of view. The fact that the works of art are written on the basis of archive documents fully reveals the artistic images. The effectiveness of teaching students the Kazakh language through the analysis of artistic images was considered in practical classes in the Kazakh language. Features of the main characters and episodic characters in works of art allow teachers to perform various tasks. In the Kazakh language lesson, dialogue, text composition, lexical tasks in a group through artistic images can deeply reflect the essence of the Kazakh people for students. The effectiveness of the transformation of lexical tasks into group tasks for the purpose of teaching the Kazakh language through the dialogue and monologue types given in the work is comprehensively considered. The scene of a certain time, depicted in the works, offers students cognitive information. Students effectively learn the Kazakh language through the genre of stories that widely reveal the history of the country.

Keywords: artistic image, comparison method, analysis, dialogue composition, text types.

ҒТАМР 17.07.25

https://doi.org/10.48081/TONA8029

***С. С. Сагидуллиева[1], Р. Б. Султангалиева[2], М. С. Оразбек[3]**

[1,3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2]М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, Орал қ.
*e-mail: samatovna2021@inbox.ru

ӘДЕБИЕТТЕГІ БАРОККО СТИЛІНІҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Өнерде барокко стилін мәтін мен мазмұн құрылысынан байқауға болады. Барокко стандарттары үнемі жаңарып, толығып жаңа мазмұнмен байып отырады. Соңғы жылдарға дейін барокко термині жағымсыз мазмұнда түсіндіріліп келді. Мақалада барокко терминінің шығу, даму тарихын қарастыра отырып, стилдің өзіндік ерекшеліктеріне, өнер саласында, әдебиеттегі берілуі тәсілі мен көркемдік көрінісіне тоқталдық. Барокко – өнер мен әдебиеттегі шындықты суреттеудегі әсемдік, талғампаздық, форма мен пішіннің түрлілігі, авторлардың қиял биіктігін талап ететін стиль. Барокко стилі авторлардың еркіндікке ұмтылысын сипаттайды. Осы уақытқа дейін барокко стилі кескін, сөулет, музыка өнеріндегі жүйелі қарастырылып келсе, біз зерттеуімізде әдеби термин ретінде қалыптасуындағы алғышарттары мен өзіндік белгілерін ашуғы тырыстық. Сонымен қатар, мақалада классицизм мен барокко арасындағы өзгешеліктерде қарастырылды.

Зерттеу барысында теориялық еңбектерге шолу, салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Терминнің теориялық тұжырымын, қалыптасу кезеңін нақтылау мақсатында тарихи зерттеу, ғылыми еңбектерге талдау жасалынды. Ф. Монэ, П. Помей, А. Фюретьер, Т. Готье, Г. Вельфлин және отандық ғалымдар Р. Нұрғали, Ж. Аймұхамбет, С. Айтуганова, Қ. Байтанасова, М. Оразбек т.б. зерттеулері басшылыққа алынды.

Кілтті сөздер. Көркем проза, бароккалық стиль, классицизм, қайта өрлеу дәуірі, көркем бағыт.

Кіріспе

«Барокко, барокко дәуірі» ұғымдары осыған дейін, тіпті өткен ғасырдың өзінде әдеттен тыс, көзге оғаш, сау адамның ойына келмейтін нәрселерге ұқсас мағынада қолданылып, нақты ғылыми анықтамасы болмады. Барокко термині ең алғаш архетиктура, кескіндеме, музыка саласында қолданылды. Әдеби термин ретінде XX ғасырда ғана бұл стиль өзге қырынан танылып, оны түсіндіруде көптеген оң қадамдар жасалды. Барокко сөзі португал тіліндегі barroco «дұрыс емес пішінді інжу» дегенді білдіреді. Итальян тілінен шыққан барокко = табиғи түрде дұрыс емес пішінді інжу, біртүрлі, таңқаларлық; немесе латынның силлогизм фигурасының мнемоникалық белгілеуінен – barroc; немесе ортағасырлық сөзден barоco – күлкілі педантизм; бастапқыда бұл термин «өте дәмді», ресми шығармалардың талғампаздығы деген мағына берді [1, 264 б.].

«Барокко» сөзінің алғашқы француз тіліндегі анықтамасын Филибер Монэнің «Француз және латын тілдерінің қысқаша қаз-қатар сипаттамасы» (1630) еңбегінен кездестіруге болады. «Інжу-маржан» мақаласында автор былай деп жазады: «Барокко – бұл сопақша, ұзын және жұқа інжу-маржан». П.Помейдің (1671) «Король сөздігінде» бұл сөзге «Барокко – бұл дөңгелек пішінді, бір жағы жалпақ, екінші жағы дөңес болып келетін інжу» деген анықтама беріледі. Бұл мағыналарды А. Фюретьер өзінің «Әмбебап сөздігінде» (1690): «Барокко – дұрыс өңделмеген, дөңгелек пішінді інжу тас» деп қорытады. Француз академиясы сөздігінің 1694 жылғы алғашқы басылымындағы барокко ұғымының анықтамасы: «қисайған дөңгелек тәрізді інжу-маржан», бұл сөздің теріс мағынаға ие екенін растайды [2, 98 б.].

Бірақ көп ұзамай бұл тұжырымдар барокко терминінің шынайы мәнін түсіндіруге жарамсыз болып қалды. Менаж өзінің «Этимологиялық сөздігінде» (1750) оны лайықты «блазонға» (XVI ғасырдағы шағын поэма жанры) немесе натюрмортқа теңейді, маржандай тізілген моншақтарды иронияны қолданып, адамның тістерімен салыстырады: «Барокко – бұл інжу-маржандар немесе үлкенді-кішілі әртүрлі тістер» [3].

Келесі XVIII ғасырда барокко терминінің мағынасы жаңа бейнелі сипаттамалармен толығып, барокко сөзінің тағдырының жаңа дәуірі басталады. Ұғымның аумағы біртіндеп кеңейеді, көбінесе барокко термині сыртқы кескін-келбетті (портрет, адамның бет әлпетін), қандай да бір оғаш, оспадар ойды немесе езу тартқызатын ерсі қылықты, әрекетті суреттеу үшін қолданылады.

Сөздің мағынасының кеңейгенін Француз академиясының сөздігінен (1740) көруге болады. Барокко ауыспалы, бейнелі мағынада

қисынсыз, ақылға сыймайтын, жөнсіз нәрсені (ой, пікір, қылық, сырт келбет) білдіру үшін қолданылады.

Ағылшын зерттеуішісі Рой Дэниэлс «Ағылшын әдебиетіндегі барокко стилі» еңбегінде: «Барокко» түсінігі жағымсыз тұрғыда қарастырылып келді. Ағылшын әдебиеті готикалық стилін қабылдағанымен, барокконы тұрпайы мағынада түсініп, сыннан алшақтатты. Жазушы Раскин өз шығармаларымен барокко стилін қалыптастырды» [4] деп көрсетеді.

Кейбір деректерде барокко терминін француз сыншысы Теофил Готье «арабеск», «гротеск» ұғымдарымен бір уақытта енгізген. Басқа ғалымдардың пікірінше, бұл терминді XIX ғасырдың соңында швейцариялық Я. Буркхардт пен Г.Вельфлин теоретиктер енгізген, олар қайта өрлеу дәуіріне қарсы тұрған әртүрлі мәдениеттердің соңғы кезеңдерінің барокконың мәңгілік стилін тарихтан тыс жасаған деп есептеген. Ренессанс пен барокко ауыспалы стилистикалық принциптер ретінде қарастырылды. Евгенио д'Орс барокконы Ницшенің «Дионисий» өнеріне жақын өркениеттер дамуының мәңгілік қайталанатын кезеңі деп санайды [1, 264 б.].

XVIII ғасырдың ортасында «барокко» термині XVII ғасырдағы сәулет өнерінің көркем және экстравагантты стилін сынау мақсатында қолданылды. Кейінірек ол теріс реңкті жоғалтып, мүсін өнерінде, кескіндемеде, музыкада, әдебиетте қолданыла бастады.

Барокко терминінің отандық зерттеушілер: «Барокко – шығармашылықтың еркіндігі, шексіз қиялға берілу. Әдеби туындыларда адамның тағдыр алдындағы қорқынышы, белгісіз жағдайларға қатысты үрейленуі, өлімді күту, қаталдық пен әділетсіздікке кездесуден қауіптену секілді эмоциялық күйлер суреттеледі. Бұл адам баласын тығырық күйден шығудың амал-тәсілдерін ойлауға, қандай тұрғыдағы да шектеуліктен шығуға бастайды. Сондықтан бароккаға тән сипат – бейне мен тілдік қолданыстың әдейі күрделенуі, әдемілік пен сезімнің тым асқақтығы. Барокко тілі өте күрделі, ол қалыптан тыс тәсілдерді, бейнелеудің аса бір өрнектілігін, айшықтылығын қолданады. Өмірдің иллюзияланған болмысын көру арқылы күрделі символдарға, метафораларға, декоративтілікке, аллегорияға көп сүйенеді. Барокко әдебиеті үнемі шынайылылық пен жалғандық, ақиқат пен ойдан шығару, «болу немесе елестету» секілді қарама-қайшылықпен бетпе-бет келіп отырады...», – деп көрсетеді [6, 43–44 бб.].

Бұл термин өнердің алуан түрлерінде қолданылады. Музыкада құлаққа жағымсыз және біртүрлі естілуі, басқаша айтқанда, бароккода үйлесім болмайды. Сәулет өнерінде барокко шеңбер мен шаршы пішіндерінің бұзылуымен, ою-өрнектерінің қисынсыздығымен сипатталады. Сурет өнерінде барокко суретшінің қыңыр ырқына ғана бағынып, пропорция дегенді білмейді

Әдебиетте бароккоға тән оғаштық жалпыға ортақ ережелерден алшақтауды білдіреді, тәуелсіздікке, фантастикалық эксцентриситетке деген ұмтылыспен ұқсастырылады.

Материалдар мен әдістер

Мақалада барокко терминінің шығу тарихын, әдеби термин ретінде қалыптасу кезеңдерін шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасау арқылы салыстырмалы зерттеулер жүргізілді. Терминнің толық мәнін ашу, көркем әдебиеттегі қолданысын қарастыру мақсатында деректерді жинастыру, талдау, жүйелеу жұмыстары жүргізілді.

Нәтижелер және талқылау

Барокко – қайта өрлеу мен классицизм арасындағы кезеңде болған (XVI–XVII ғасырлар, ал кейбір елдерде XVIII ғасырға дейін), ренессанс пен ренессанс гуманизмінің дағдарысынан туындаған көркем мәдениеттің дамуының бүкіл тарихи кезеңін қамтитын термин.

Барокко классицизмге қарсы ағым ретінде, қайшылықтарды еңсеруге ұмтылу, шығармашылық қиялға ерік беру, серпілу мағынасына ие болды. XVIII ғасырдың II жартысынан бастап бұл ұғымның мағынасы семантикалық тұрғыдан «варварлықпен», «ортағасырлық қараңғылықпен», «готикамен» ұштастырылады, бірақ тарихи орныққан стильді емес, айқын және үйлесімді антика стилінен өзгеше «нашар талғам» дегенді білдіреді. Осылайша, «бұрыс», «біртүрлі» барокко стилі «талғамсыздық» ретінде қарастырылады, өйткені пропорция, өлшем және үйлесім ережелеріне емес, автордың ұшқыр қиялына бағынады.

XIX ғасырдың соңына дейін бароккоға қатысты ғылыми тиянақтылық талаптары қойылған жоқ. Өнер теориясы сарапшыларының көпшілігі екі стиль: иррационал, экстравагантты барокко және ұтымды, теңдестірілген классицизм арасындағы нормаға айналған қарсылыққа негізделген ескі көзқарастарды ұстанады.

Француздар барокконың «біртүрлілігіне» дәлірек лингвистикалық анықтама беруге тырысып жатқан кезде, неміс өнер тарихшылары бұл құбылыстың эстетикалық табиғаты туралы жаңа сөздерді енгізді. Тарих және өркениет профессоры Якоб Бурхард өз еңбектерінде барокко архитектурасын Қайта өрлеу сәулетімен салыстыра отырып, барокконы Қайта өрлеу дәуірінің өнеріндегі құлдыраудың бір түрі ретінде сипаттайды. Оның шәкірті, швейцариялық өнер тарихшысы Г.Вельфлин (1864–1945) барокко өнерін бағалау мен түсіндіруде түбегейлі төңкеріс жасайды. Ол өнердегі стилдің шығу, даму тарихын зерттейді. 1886-1888 жылдары Италияда тұрып, бұл елдің өнерімен танысып, ол «Қайта өрлеу және барокко» [7] атты барокко стилін бұрыс анықтамадан ақтайтын ғылыми еңбегін жазады. Кейінірек,

20 жылдан кейін, өзінің «Өнер тарихының іргелі қағидаттары» (1915) [8] атты басты еңбегін жариялайды.

Г. Вельфлин үш қағидатқа сүйене отырып, барокко стилінің трансформациясы туралы өз тұжырымын жасайды:

- көркем суреттің безендірмелік әсері, әртүрлі бояулар (шындықтың болар-болмас басымдығы, жарық көлеңкесі, ретсіздік);

- массаның әсері (массалық ауқымға, ауыр салмаққа ден қою, пішіннің жоғалуға дейін түрленуі, дөңестігі, элементтердің әртүрлілігіне баса назар аудару қажет);

- қозғалыс әсері (бағытпен жүру сезімі, биікке, көкке ұмтылу, мотивтердің біркелкі бөлінбеуі, метрикалық емес, ырғақты сабақтастық, пропорциялардың тұрақсыздығы). Бұрын зерттеушілер классикалық идеалға сүйене отырып, «пішіндердің жұтаңдығы» туралы ойлар қозғаса, Г. Вельфлин бароккадағы шындықтың бейнелеуін ойынға теңейді, экстравагантты контурлардан аспан мен жер арасында тербеліп тұрған иллюзияны құру моделін әсерлі деп таниды.

Бұл ғалымдардың ұзақ уақыт бойы Қайта өрлеу өнерінің құлдырауы, деградациясы деп санаған барокко өнеріне деген жаңа көзқарасын қалыптастырды. Барокко өнердегі стиль, сондай-ақ тарихи кезең болып табылады. Бұл стильді ол Қайта өрлеу дәуірі өнерінің жаңа кезеңге көшуі немесе түрленуі ретінде қарастырады. Жаңа дәуір жаңа пішіндерді тудырады. Вельфлиннің пікірінше, Қайта өрлеудің соңғы кезеңінің ұлы шеберлері барокко өнерін өздері жасайды.

Автор өз зерттеуінде классика мен барокко арасындағы айырмашылықтарды түсіндіруге тырысады. Әдебиеттегі барокко туралы заманауи ойлардың бастауы оның жаңалықтарына негізделген. Қайта өрлеу (шамамен 1500 ж.) және келесі ғасырдағы (XVI ғ. аяғы-XVII ғ. басы) сурет, картина, гравюра, мүсіндерді мысалға алып, олардың сәйкессіздіктеріне тоқтала отырып, ол барокко өнерінің даму сатысының келесі ережелеріне сүйене отырып, төмендегіше сипаттайды:

1) сызықтардан кескінге, көркем суретке көшу. Классикалық өнерде заттар шын кейпінде, бастапқы өзгермейтін тұрақты тұрпатында берілсе, барокко өнерінде олар бұрманалып, орнықсызданады.

2) Жоспарды елестете білуден тереңдікті елестете білуге көшу. Бұл қарама-қайшылық кеңістікті пен уақыттың, шығарманың бөліктері арасындағы байланысқа қатысты. Классикалық өнерде тұтас заттың бөліктері анық жоспарларда орналасады, ал барокко құбылыстарды алға қарай шығарады және артқа қарай ысырады. Бірінші жағдайда кеңістік шектеулі, көлденең қабаттарға бөлінеді, фигуралар түзу сызықпен орналастырылады.

Екіншісінде кеңістік тереңдікке бойлайды, фигуралар мен элементтер жасырын орналасады;

3) Жабық пішіннен ашық пішінге өту. Классикалық өнерде болмыс эпизоды немесе көрінісі табиғи аяқталған түрде беріледі, барокко өнерінде кадр немесе көрініс аяқталмаған сипатқа ие, шығарма оның иесінің кездейсоқ көріп қалған және суретке түсірген шындығының үзік фрагменті болып табылады. Вельфлиннің зерттеулерінің арқасында барокко классика биігіне көтерілді.

Стиль дәуірдің көрінісі болып табылады. Жаңа өмірлік мұраттар мен басымдықтар барокко өнерінде көрініс табатыны айдан анық.

XX ғасырдың басында барокко өнердегі стиль болып танылды. М. Реймон жазған пікірге үңілсек: «Классицизм өкілдері авторитаризм, қатаң дәстүр, формулаларды берік ұстанады, ал барокко – бұл бостандық» [9, 9 б.]. Бұл идея XIX–XX ғасырлар тоғысындағы еуропалық авторлардың еңбектерінде көрініс тапты.

Сонымен, «Барокко туралы» (1931) кітабында испан философы Э. д'Орс eon baroque (барокко рухы) деп аталатын теорияны жасайды. Категория немесе тұрақты шама деп аударуға болатын eon термині төңірегіндегі ғалымдардың даулары басылмағанына қарамастан, бұл кітап барокко тарихнамасы үшін маңызды кезең болып табылады. Әртүрлі мәдени құбылыстарды қарастыра отырып, автор барокко құбылысы тек өнер үшін ғана емес, бүкіл өркениет үшін де қызықты деген қорытындыға келеді. Д›Орстың айтуы бойынша, «...классикалық рух пен барокко рухы арасындағы қарым-қатынас – бұл АҚЫЛ-ОЙ мен ӨМІР арасындағы байланыс мәселесі. Бұл тайталастың түрлі қырлары болуы мүмкін: Аполлон – Дионис, тәртіп – аласапыран, табиғи – жалған» [10, 70 б.]. Барокконың уақытқа бағынбайтын ұғым екенін, оның әртүрлі көріністері әртүрлі дәуірлерде және әртүрлі елдерде байқалып отырғанын алға тартқан ғалым барокконы мәдениет стиліне жатқызады және оны транзисторизм құбылысы ретінде айқындайды: әртүрлі уақытта және әртүрлі елде оның әртүрлі нұсқалары мен өзіндік схемасы кездесіп отырды.

Барокко термині келесі кезеңде жан-жақты түсіндірілуін шектейтін диалектикалық қозғалыс мағынасына ие болады, бұл жерде стилистикалық қолданылу аясы кеңейіп, тарихи анықтамасы тарыла түседі. Айталық, А. Фосийон «Пішіндердің өмірі» (1936) атты кітабында барокконы пішіндердің өмірінің бір сәті ретінде анықтайды, оған тән ерекшеліктерді тізбелейді: «Ең алдымен, еркіндік: пішіндер өздеріне қойылған шектеулерден асып шығып, кеңістікті басып алуға тырысқан кезде өңдері бұзылады. Әрі қарай, өнер синтезі жүреді: олардың тамырлары бір-бірімен бітісіп, шекараларды еңсеріп, бір-бірінің қасиеттерін тартып алады. Түптің түбінде

өткенге деген сағыныш басылмайды: барокко бұрынғы, ескі пішіндерден шабыт алады, демеу іздейді» [11, 25 б.]. «Пішіндердің өмірі» еңбегінде ғалым әртүрлі дәуірлерде, әртүрлі стильдерде кездесетін белгілі бір кезеңдерді көреді: архаизм фазасы немесе эксперименттік – тепе-теңдік пен доктринаны іздеу; классикалық фаза – өркендеу және тәртіпке келтіру кезеңі; барокко фазасы – талғампаздық, қиял, даму дәуірі. «Осылайша Қайта өрлеу дәуірінен кейінгі өнердің өзіндік ерекшеліктері мен артықшылықтары мол болуына байланысты ол дәуір Грециядағы эллиндік кезең немесе орта ғасырдың аяғындағы өнердегі жалынды готика сияқты барокко деп аталуға әбден лайықты» деп тұжырымдайды [11, 28 б.].

Қорытынды

Барокко – қайта өрлеу дәуірінің көркемдік бағыты, ол осы дәуірдегі дағдарыстық бейбітшілік пен тұлға тұжырымдамасын бейнелейді. Барокко стилінің кейіпкерлері – бұл өмірдің мәні мен құндылығы туралы өзін-өзі танытқан немесе оның сүйкімділігін бағалайтын күмәнге толы жоғары тұлғалар. Барокконың көркемдік тұжырымдамасы – гуманистік тұрғыдан бағытталған, алайда әлеуметтік тұрғыдан күмәнға толы, адамның мүмкіндіктеріне таңдануы, болмыстың пайдасыздығын сезіну және зұлымдыққа қарсы күресте жеңіліске ұшыраған жақсылыққа толы сәттер бейнесі.

XX ғасырдың 70–80-ші жылдарында барокконы зерттеу библиографиясы саны мен сапасы жағынан жоғары дәрежеде жүргізілді. Қазіргі зерттеушілердің пікірінше, барокко стиліне қатысты екі түрлі көзқарастар қолданылуы тиіс: таптаурын белгілері жағынан және мәдени, әлеуметтік, психологиялық шындықтың «әсерлі символы» ретінде. Барокко сырбаз декорацияларға, толысқан пішіндерге, қиялға, әсемдікке толы. Белгілі бір тарихи дәуірге (XVI–XVII ғасырдың аяғы), географиялық кеңістікке (Еуропаның басым бөлігі), пайда болған жеріне (Италия) қатысты барокко ірі мәдени қозғалысты білдіреді. Барокконы көркем стиль ретінде зерттеу бүгінгі күнге дейін жалғасуда.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Борев, Ю. Б.** Эстетика [Текст]. – М. : Высш. шк., 2002. – 511 с.

2 **Михальченко, Т. В.** К вопросу об этапах изучения художественного стиля барокко [Текст]. //Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. – 2008. – № 1. – С. 97–105.

3 **Ménage, G.** Dictionnaire etymologique de la langue Françoise. 1613–1692 [Текст]. [Электронды ресурс]. – https://archive.org/details/b30456459_0002 (Қаралған уақыты: 15.05.2023)

4 **Daniells, R.** Baroque Form in English Literature [Текст] // University of Toronto Journal. – 2013. – Vol. 14(4). – P. 393–408

5 Философиялық сөздік. / Құраст.: Нұрғали Р. Н., Ақмамбетов Ғ. Ғ., Әбділдин Ж. М. – Алматы : «Қазақ энциклопедиясы», 1996. – 525 б.

5 Гуманитария. Анықтамалық. 350 сөз. / Құраст. : Байтанасова Қ. М. (жауапты ред.), Аймұхамбет Ж. Ә., Оразбек М. С., Айтуғанова С. Ш., Сағынадин Г. С., Кәпұлы Д., Миразова М. Н. (орындаушылар). – Алматы : «ARDA» баспасы, 2020. – 244 б.

6 **Вельфлин, Г.** Ренессанс и барокко [Текст]. – Санкт-Петербург : «Азбука-классика», 2004. – 284 с.

7 **Вельфлин, Г.** Основные понятия истории искусств: учебное пособие [Текст]. – Санкт-Петербург: Лань: Планета музыки, 2020. – 2-е изд. – 244 с.

8 **Raymond, M.** Baroque et Renaissance poetique [Текст]. – P., 1985. – 172 p.

9 **Ors, E.** d' Du baroque. – P., 1983. [Электронды ресурс]. – https://archive.org/details/dg-2862-450-455-dg-2862-450-455 (Қаралған уақыты: 10.04.2023)

10 **Guilbert, B.** Le baroque litteraire francais. – P., 1997. – 272 p.

References

1 **Borev, Yu. B.** E`stetika [Aesthetics] [Text]. – Moscow : Higher School, 2002. – 511 p.

2 **Mikhalchenko, T. V.** K voprosu ob etapakh izucheniya khudozhestvennogo stilya barokko [On the question of the stages of studying the Baroque art style] [Text]. //Filologichni studii: Naukovij visnik Krivoriz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universiteti. – 2008. – № 1. – p. 97–105.

3 **Ménage, G.** Dictionnaire etymologique de la langue Françoise. 1613-1692 [Text]. [Electronic resource]. – https://archive.org/details/b30456459_0002 (date of the application: 15.05.2023)

4 **Daniells, R.** Baroque Form in English Literature [Text] // University of Toronto Journal. – 2013. – Vol. 14(4). – P. 393-408

5 Filosofiyalyq sozdik [Philosophical Dictionary] / Qūrast..: Nurgali R. N., Aqmambetov G. G., Abdildin Zh. M. – Almaty : «Qazaq enciklopediyasy», 1996. – 525 p.

6 Gumanitariya. Anyqtamalyq. 350 soz [Humanitarianism. Reference. 350 words.] / Qūrast. : Baitanasova Q.M. (zhauapty red.), Aimukhambet Zh. A., Orazbek M. S., Aituganova S. Sh., Sagynadin G. S., Kapuly D., Mirazova M. N. (oryndaushylar). – Almaty : «ARDA» baspasy, 2020. – 244 p.

7 **Vel`flin, G.** Renessans i barokko [Renaissance and Baroque] [Text]. – Sankt-Peterburg: «Azbuka-klassika», 2004. – 284 p.

8 **Vel`flin, G.** Osnovnye ponyatiya istorii iskusstv: uchebnoe posobie [Basic concepts of art history: a textbook] [Text]. – Sankt-Peterburg: Lan: Planeta muzyki, 2020. – 2 izd. – 244 p.

9 **Raymond, M.** Baroque et Renaissance poetique [Text]. – P., 1985. – 172 p.

10 **Ors, E.** d' Du baroque. – P., 1983. [Electronic resource]. – https: // archive. org/details/dg-2862-450-455-dg-2862-450-455 (date of the application:10.04.2023)

11 **Guilbert, B.** Le baroque litteraire francais. – P., 1997. – 272 p.

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**С. С. Сагидуллиева[1], Р. Б. Султангалиева[2], М. С. Оразбек[3]*
[1,3]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2]Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
Республика Казахстан, г. Уральск.
Принято к изданию 08.09.23.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СТИЛЯ БАРОККО В ЛИТЕРАТУРЕ

В искусстве стиль можно увидеть в построении текста и содержания. Стандарты стиля барокко постоянно обновляются и обогащаются новым содержанием. До последних лет термин барокко трактовался негативно. В статье, рассматривая историю происхождения, развития термина барокко, мы остановились на специфике стиля, способе передачи и художественном выражении в области искусства, в литературе. Барокко – стиль, требующий изящества, элегантности, многообразия форм и форм в изображении действительности в искусстве и литературе, высоты воображения авторов. Стиль барокко характеризует стремление авторов к свободе. До сих пор стиль барокко систематически рассматривался в изобразительном, архитектурном, музыкальном искусстве, в нашем исследовании мы пытались раскрыть его предпосылки и своеобразие в становлении как литературного термина. Кроме того, в статье рассматривались различия между классицизмом и барокко.

В ходе исследования были использованы методы обзора теоретических работ, сравнительного исследования. С целью уточнения теоретической формулировки термина, периода становления было проведено историческое исследование, обзор научных трудов. Руководствовались исследованиями Ф. Монэ, П. Помея, А. Фюретьера, Т. Готье, Г. Велфлина и отечественных ученых Р. Нургали, Ж. Аймухамбета, С. Айтугановой, К. Байтанасовой, М. Оразбека и др.

Ключевые слова: Художественная проза, стиль барокко, классицизм, ренессанс, художественное направление.

**S. S. Sagidulliyeva[1], R. B. Sultangaliyeva[2], M. S. Orazbek[3]*
[1,3]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]M. Utemisov West Kazakhstan University,
Republic of Kazakhstan, Uralsk.
Accepted for publication on 08.09.23.

INTERPRETATION OF THE BAROQUE STYLE IN LITERATURE

In art, style can be seen in the construction of text and content. The standards of the Baroque style are constantly updated and enriched with new content. Until recent years, the term Baroque was interpreted negatively. In the article, considering the history of the origin and development of the term Baroque, we focused on the specifics of the style, the method of transmission and artistic expression in the field of art, in literature. Baroque is a style that requires grace, elegance, a variety of shapes and forms in the depiction of reality in art and literature, the height of the imagination of the authors. The Baroque style characterizes the authors' desire for freedom. Until now, the Baroque style has been systematically considered in the visual, architectural, and musical arts, in our study we tried to reveal its prerequisites and originality in becoming a literary term. In addition, the article considered the differences between classicism and Baroque.

In the course of the study, methods of reviewing theoretical works and comparative research were used. In order to clarify the theoretical formulation of the term, the period of its formation, a historical study and a review of scientific papers were conducted. They were guided by the research of F. Monet, P. Pomey, A. Furetier, T. Gauthier, G. Velflin and domestic scientists R. Nurgali, J. Aimukhambet, S. Aituganova, K. Baitanasova, M. Orazbek and others.

Keywords: Artistic prose, Baroque style, classicism, renaissance, art direction.

SRSTI 16.41.21

https://doi.org/10.48081/MLVG7496

***R. Zh. Saurbayev*[1], **A. K. Zhetpisbay*[2], *N. R. Omarov*[3]**

[1]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[2,3]Pavlodar Margulan Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
*e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

ON THE ISSUE OF THE MEANS OF SUBJECT NOMINATION IN MODERN ENGLISH

This article examines the problem of the means of subject nomination in modern English. A necessary condition prerequisite for the functioning of language as a means of human communication is its ability to name because it designates various objects and phenomena of objective reality by linguistic means. Nominative units of language are, so to speak, the building material for communicative units since the process of information transfer in the act of linguistic communication is based on the direct introduction into the utterance of words signifier previously unmentioned denotations. In general, naming can be defined as the relation of the planes of the signified and the signifier, represented by the connection of the linguistic unit with the real object.

In this article only one type of linguistic nomination is considered – subject nomination. Subject nomination differs from the other types of nomination mainly by the nature of the so-called real objects. The plane of the signified is represented in it by a set of designations, the main feature of which is «materiality», (subjectivity in a broad sense), whereas denotations of other types of nomination are characterized either by processuality (verbal nomination) or by characterization (adjectival and adverbial nomination).

The study of the subject nomination in English is carried out both in terms of the signified (the structure of the denotation) and in terms of the signifier (the linguistic means of expressing the denotation). The starting point of the analysis is a set of linguistic units that serve to express subject denotations.

Keywords: means of communication, language means, subject nomination, plane of the signifier, plane of the signified, denotation, global nomination, dissected nomination.

Introduction

The article aims to solve two main tasks: a) to inventory and describe the means of subject nomination in the English language, b) to investigate the mechanism of linguistic naming by analyzing the relationship between the structure of the denotation and the means of its expression.

The main means of expression in the language of subject denotations is the noun, which provides the opportunity to think objectively, in the form of a name, even abstract concepts of qualities and actions [1]. In English, nouns are divided into five structural types: simple (dog, tree, sugar, idea), derivatives (director, ornament, freedom, construction), semi-complex (chairman, ironmonger, spoonful) [2], complex (swordfish, dancing-floor, blackbird. night-cap) and difficult-derivatives (old-timer, honeymoon).

Alongside the noun, the means of the subject nomination include phrases, phraseological units, as well as substantive formations of uncertain status that have a ford of binary phrases. The need to classify phrases and phraseological units as nominative means of language follows from the specifics of language functioning. According to V. V. Vinogradov, «A phrase is a complex name. It has the same nominative function as the word. It, as well as the word, can have a whole system of forms. In the field of vocabulary, this concept corresponds to the concept of the phraseological unit of the language» [3].

Of the whole mass of substantive phrases of the English language, it is advisable to consider only attributive phrases as independent units of the subject nomination, i.e. phrases with subordinate relations between components, such as red rose, woman in dream, book to read, the document of importance, etc. This provision is based on the features of attributive communication that distinguish it from other types of relations between linguistic units. The attributive connection forms «such combinations that in the sentence act as integral units, as integral complexes included in the sentence in assembled, ready-made form.» In attribute complexes, one word is so subordinate to another that it has no independent meaning for the sentence. By its strength, the attributive connection approaches the connection between the components of a complex word, i.e., the connection of a lexical nature.

As it concerns substantive phrases formed by using a compositional connection (for example, women and children, father and son; table, sofa, cupboard and many chairs; friend, but not enemy), they do not represent single nominative complexes, but perform the function of nomination by autonomously correlating

their components with individual objects of reality. The nominative structure of such phrases is reduced to a simple sum of the designations of several real objects, expressed by a set of concomitant nouns.

The nominative autonomy of the components of compositional phrases allows us to consider them as purely functional formations, and on this basis not to include them among the «ready-made» linguistic means of the subject nomination.

Along with the attributive phrases, binary attributive formations are also among the means of subject nomination, the dependent component of which is expressed by a noun in the common case without a preposition, for example, silver spoon, blood type, car thief, street corner, etc.

The problem of determining the status of these formations is known in linguistics as the «stonewall»-type formation problem [4]. The complexity of this problem is explained by the peculiarities of the structure of the English language, which suggest the possibility of an attributive function for nouns in the common case, as well as the paradigmatic non-formality of the adjective. The in distinguishability of a noun in the function of a prepositive definition and an adjective performing the same function leads to the fact that recognizing the dependent component of an attributive formation as the basis of a noun, we are obliged to attribute the entire complex to complex words; defining the same component as an adjective, we are forced to consider this attributive formation of a phrase. The complexity of localization of such formations in the language system is supported by the absence of strict objective criteria for a complex noun, such as stable accent structure, graphic integrity, etc.

The described features of the structure of nominative units of the «stonewall» type allowed A. I. Smirnitsky and O. S. Akhmanova to define them as «unstable complex words that easily disintegrate and turn into phrases» [5]. Such units are designated by the term «convergence», or «substantive convergence», borrowed from Russian studies, where convergence is defined as «connections of two words that are independent in form and meaning and belong to the same part of speech» [5]. The term «substantive convergence» means a separately formed nominative complex formed by the juxtaposition of two nouns connected by an attributive connection like the components of a compound word [6].

The class of substantive approximations is an intermediate level between complex nouns and binary attributive phrases, differing from the former by its separateness, and from the latter by the use of a noun in the function of a prepositive attribute, which is atypical for word combinations.

Substantive phraseological units represent the last of the classes of units of the subject nomination. This includes binary and polynomial formations characterized by subordinate and compositional relationships between components: for example,

red tape, best man, black market, a man about town, cakes, and ale, all the world and his wife, etc [7].

Phraseological units as a kind of units of subject nomination belong, along with the noun, to one of the most regular means of expressing subject denotations in the nominative inventory of the language. The regularity of the use of phraseological units for the purposes of the nomination is explained by their equivalence to the word. According to A. I. Smirnitsky, the equivalence of a phraseological unit to a word consists in the fact that every phraseological unit has two characteristic features of a typical word: semantic integrity and existence as a ready-made unit in language, its reproducibility in speech [8].

The question of the equivalence of phraseology to the word has not found an unambiguous solution in the works of modern researchers. Most scientists emphasize the relative nature of the equivalence of these two linguistic units, which allows us to speak only about the correlation of the phraseological unit with the word [9, 10]. Research in terms of correlation allows us to identify features that bring phraseological units closer to words and phrases. They are brought closer to words by the semantic solidity of components, reproducibility in finished form, and the ability to function as a single word-forming basis. They are brought together with phrases by their separateness, the possibility of structural variants, and the distant structure of some types.

Materials and methods

The theory of correlation of a phraseological unit with a word, developed in modern research on phraseology, in no way, denies the understanding of the equivalence of these two units within the meaning of A.I. Smirnitsky [11] and B. V. Vinogradov [3]. While N.N. Amosov recognizes the equivalence of the phraseological unit to the word in terms of their relationship to language and speech, arguing that «both phraseology and the word are units of language usually used in speech as units of the nomination» [12].

The described means of subject nomination are isofunctional in the sense that they all perform a nominative function in the language, however, this function is implemented by various means in different ways depending on the method of naming, the nature of the relationship between the structure of the denotation (the plane of the signified) and the structure of its linguistic expression (the plane of the signifier), as well as depending on the degree of semantic cohesion of components (for complex formations).

According to the method of naming, all the means of the subject nomination can be divided into the means of the global nomination and the means of the dissected nomination.

In the global nomination, the object of naming is a separate object of reality, and its signs and properties do not receive an independent linguistic expression.

Due to this circumstance, the nominative unit has the property of designating not only a specific object but also the entire class of objects similar to it, (cf.: wolf as the name of a specific animal) This wolf, a wolf) and wolf in its generic meaning, signifier a certain type of animal: The wolf is a ferocious animal. The means of the global nomination are characterized by different relations between the plane of the signified and the plane of the signifier, in connection with which the means of symmetrical relations and the means of asymmetric relations are allocated.

Discussion and results

Nominative formations also belong to the category of means of symmetrical relations, in which there is a one–to–one correspondence between the units of the signified plane and the units of the signifier plane-root morphemes. In English, this category is represented by such means of nomination as nouns of simple morphological structure (man, table, water idea, house, meat, beauty, etc.), as well as derived nouns: professor, authoress, meeting, astonishment, etc. Symmetrical relations between the plane of the signifier and the plane of the signified, characteristic of these units of the nomination can be presented in the form of the following scheme:

Scheme 1

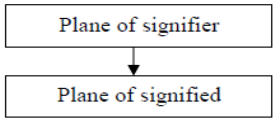

The asymmetric relations between the plan of the signified and the plan of the signifier are manifested in the representation of a simple denotation by a complex nominative complex consisting of several linguistic units:

Scheme 2

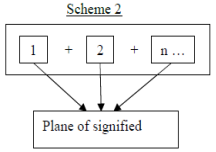

The means of asymmetric relations include, first of all, complex nouns and binary phraseological units, in which there is either a more complete rethinking of the meaning of the core word or its use in a figurative sense. For example, slowcoach «slow, stupid person», night-cap «a glass of alcohol at night», sweetmeat

«candy, lollipop», egg-head «intellectual, polymath»; small fry «small fry», big time «success», red tape «bureaucracy», red tape «unexpectedly victorious contestant», etc.

Despite its complex structure, these formations, like simple and derived nouns, call objects globally, that is, they represent expressed denotations as classes of identical objects of reality without indicating their signs or properties. (The concept of a feature expressed by the first component of a complex nominative complex – for example, red in the phraseological unit red tape – does not correspond to the real feature of the subject of reality, since the core word does not name this subject. Naming is carried out only by the totality of the values of the components of a complex, which merge and relate to the real object as an indivisible whole, different from the sum of the values of the components: cf. red «red», tape – «ribbon, ribbon», but red tape – «bureaucracy».

The asymmetric relations between the plan of the signified and the plan of the signifier are also characteristic of the polynomial phraseological units of the substantive composition with a complete rethinking of the meanings of the components, such as a handle to one's name «title, title», wear and tear «fatigue», the man at the wheel «pilot, leader», airs and graces «mannerism, affectation», the butcher, the baker, the candlestick-maker «people of different professions», etc.

The essence of the dissected naming of objects of reality lies in the fact that a complex nominative complex not only names an object but also indicates with the help of a special word or root morpheme one or another characteristic inherent in this subject, for example, red rose, jet plane, door-knob, a document of importance, blackbird, bank-manager, etc.

As it can be seen from the examples given, all the means of dissected nomination are symmetrical in the sense of the nature of the relationship between the plane of the signified and the plane of the signifier: the core component of these formations regularly correlates with any subject denotation, while the dependent component always expresses a characteristic denotation that is in direct connection with the subject:

Scheme 3

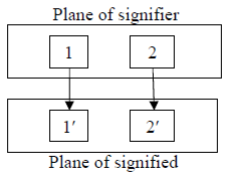

In terms of the designating component of the nominative complex, expressing the characteristic denotation is dependent with respect to the core component. This position is confirmed by the fact that the syntactic function of the whole complex in a sentence is regularly reduced to the syntactic function of its core component, but not vice versa, cf.: *Jane likes red roses → Jane likes roses, but Jane likes red.*

Due to the symmetry of the attributive complexes, this subordination is projected onto the units of the signifier plane, therefore attributing any attribute to some object in the form of an attributive connection does not go beyond naming the object as a single object.

At the same time, as already noted, the presence or absence of a pronounced characteristic denotation determines the method of nomination characteristic of a particular substantive education. The means of global nomination described above get the opportunity to combine the designation of a specific subject with the designation of a whole class of similar subjects precisely because their subject denotations are not specified by characteristic denotation. For example, the word table denotes not only a specific object (table), but, at the same time, the entire class of objects corresponding to the concept of «table», i.e. «an object having a flat surface, used as a place for writing, eating, etc.».

The presence of a formally expressed indication of one or another feature of the designated object invariably narrows the scope of the concept transmitted by the core component of a complex nominative unit, as a result of which this unit does not denote the entire class of objects represented by the core component, but only a part of the objects of this class that have some feature or property. So the complex word writing-table denotes a part of the items belonging to the class of tables, whereas table denotes any item of this class. Thus, it can be stated that the word writing-table denotes the subject not globally, but dissected.

In English, there are two types of means of dissected nomination, differing from each other by the nature of the expressed meaning: the means of a whole nomination and the means of a separate nomination.

It should be noted that «the integrity of the nomination» and «the global nature of the nomination» are not identical concepts. The term «integrity of the nomination» was introduced by O. S. Akhmanova to denote the nature of the meaning of phraseological units capable of expressing a single concept, while the term «global nature of the nomination» [13] does not define the meaning of the nominative unit, but the way of naming the object of reality characteristic of it (representing the subject as a class of homogeneous objects).

The concept of «integrity of the nomination» applies to all formations of the global naming method, as well as to a part of the units of the dismembered naming method. Thus, the stable terminological combination jet plane «jet plane» denotes the corresponding concept not globally, but dissected, although there is

a wholeness of the nomination created by the meaning of the word jet, which denotes a permanent and essential feature of the object called the word plane.

The integrity of the nomination of complex nominative complexes is manifested either in the form of idiomaticity or in the form of the terminological meaning of their meaning.

The idiomatic meaning of the units of the dissected nomination is created as a result of rethinking the meaning or figurative etc. use of the dependent component. Such units include complex nouns such as butterfly «butterfly», «short-bread» «shortbread», air-brick «unbaked brick», greatcoat «coat», green-room «artistic foyerП, etc., as well as binary phraseological units such as common sense «common sense», black market «black market», hard cjal «anthracite», hammer blow «heavy blow», dead lock «mortise lock», hedge rose «rosehip», etc.

In the examples given, the dependent component, despite the «fictitiousness» of the sign denoted by it, narrows the scope of the concept expressed by the core word when used independently (hedge rose means, unlike the rose, only one of the varieties of roses). This shows the difference between these formations from idiomatic complexes of the global nomination, where the dependent and core components act as an indivisible whole, representing the designated object as a class (cf.: sweetheart «beloved», air-castle «fantastic, unreasonable project», blind alley «dead end, the hopeless situation», etc.).

As it was noted, the terminological meaning of a complex is explained there that its dependent component denotes a permanent, regularly present, and essential feature of an object called a core component. Terminological units include the rotor plane «helicopter», motor sag «passenger car», the jet engine «jet propulsion», service brake «foot brake», etc. The analysis of the material shows that the use of terminological phrases is limited to the fields of science and technology.

The means of separate nomination are characterized by a transparent semantic structure, i.e. the complete absence of idiomatic meaning. The core and dependent components of nominative complexes are used in their direct meaning and autonomously denote the subject and its attribute. As a result, the value of the whole complex is equal to the simple sum of the values of its constituent components and is easily deducible according to the rule, for example, coffee-cup «coffee cup» = coffee «coffee» + cup «cup»; silver spoon «silver spoon» = silver «silver» + scroop «spoon»; green grace «green grass» = green «green» + grass «grass», etc.

The category of means of separate nomination includes complex nouns (non–idiomatic), such as sofa - bed, luggage-car, picture-gallery, riding-coat, etc., as well as substantive approximations similar to the formations stone wall, middle class, blood type, ship-boy, apartment house, factory accident, etc.

The bulk of the means of separate nomination is represented in English by free attributive phrases formed directly in the act of communication to name objects

of the surrounding reality. Of all the considered means of language nomination, the attributive phrase is the most flexible and mobile, since it can designate an almost infinite number of objects of reality by combining the names of objects and their signs in its composition. For example, the word bird can be defined by an unlimited number of features, as a result of which more and more objects will be displayed in the language: singing bird «singing bird», bluebird «blue bird», small bird «small bird», twittering bird «chirping bird», flying bird «flying bird» etc.

The described inventory of the means of the subject nomination of the English language can be schematically presented in the following table:

means of the subject nomination			
global naming		dissected naming	
symmetrical relations	asymmetric relations	integral nomination	separate nomination
1. water, man, table, sun	1.slowcoach, sweetmeat	1. green-room, greatcoat	1. coffee-cup, nail-brush
2. writer, freedom	2. red tape, small fry	2. black market, common sense	2. stone wall, factory accident
	3. a man about town	3. motor car, jet plane	3. mild wind, desire to sing cry of joy

Conclusion

The described means of subject nomination are isofunctional, they fulfill a nominative function in language. This function is fulfilled by different means in different ways, depending on the nature of the denotation, the nature of the relationship between the structure of the denotation and the structure of its linguistic expression, and the degree of semantic connectivity of its constituents.

A necessary condition for the functioning of language as a means of human communication is its ability to give names, since it designates various objects and phenomena of objective reality by linguistic means. Nominative units of language are the building material for communicative units, since the very process of information transmission in the act of linguistic communication is based on the direct introduction into the utterance of words that designate previously unnamed designations. Naming is defined as the relationship between the levels of signifier and signified, represented by the association of a linguistic entity with a real object.

Subject naming differs from other types of naming primarily in the nature of the so-called real objects. The level of the signifier is represented in it by a set of designations whose main feature is «materiality» (subjectivity in the broader sense), while the designations of other types of nomination are characterized either

by processuallity (verbal nomination) or characterizing (adjectival and adverbial nomination).

The presence of a formally expressed indication of one or another feature of the designated object invariably narrows the scope of the concept transmitted by the core component of a complex nominative unit, as a result of which this unit does not denote the entire class of objects represented by the core component, but only a part of the objects of this class that have some feature or property.

References

1 **Bloch, M. Ya.** Theoretical foundations of grammar. [Text]. – Moscow : Vysshaya Shkola, 2004. – 232 p.

2 **Bloch, M. Ya.** Theoretical grammar of the English language. [Text]. – Moscow, Higher School, 2008. – 421 p.

3 **Vinogradov, V. V.** Russian language. Grammatical teaching about the word. [Text]. – Moscow, 1972. – P. 46.

4 **Graham, B., Casey N.** Human Studies. [Text]. – № 1. – Vol. 8. Springer, 1985. – P. 3–55.

5 **Smirnitsky, A. I., Akhmanova, O. S.** Formations like a stone wall, speech sound in English. In the book: «Reports and Communications of the Institute of Linguistics of the USSR Academy of Sciences». [Text]. – Moscow, 1952. – 287 p.

6 **Saurbayev, R. Zh., Omarov N. R.** Complicated sentence of the modern English language. [Text]. – Pavlodar, Publishing House of PSPU, 2020. – 254 p.

7 **Arnold, I. V.** The English Word. [Text]. – Moscow, 1986. – P. 76–77.

8 **Smirnitsky, A. I.** Syntax of the English language. [Text]. – M., 1957. – 174 p.

9 **Ufimtseva, A. A.** Lexical nomination (primary neutral). [Text]. – Moscow, Ed. 2 URSS. 2010. – 88 p.

10 **Kolshansky, G. V.** The ratio of subjective and objective factors in language. [Text]. – Moscow, 1975. -–P. 67–89.

11 *Smirnitsky, F. I.* Lexicology of the English language, [Text]. – Moscow, 1956. – 208 p.

12 **Amosova N. N.** Fundamentals of English phraseology Ed. stereotype. [Text]. – Moscow : URSS, 2017. - 243 p.

13 **Akhmanova, O. S.** Essays on general and Russian lexicology. [Text]. – Moscow, 1957. – P. 168–170.

Accepted for publication on 08.09.23.

*Р. Ж. Саурбаев[1], *Ә. Қ. Жетпісбай[2], Н. Р.Омаров[3]*
[1]Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[2,3]Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ПӘНДІ НОМИНАЦИЯЛАУ ҚҰРАЛДАРЫ ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕ

Бұл мақалада қазіргі ағылшын тіліндегі пәнді номинациялау құралдарының мәселесі қарастырылады. Тілдің адами қарым-қатынас құралы ретінде жұмыс істеуінің қажетті шарты-оның атаулар беру қабілеті, өйткені ол тілдік құралдармен объективті шындықтың әртүрлі объектілері мен құбылыстарын білдіреді. Тілдің номинативті бірліктері, былайша айтқанда, коммуникативті бірліктер үшін құрылыс материалы болып табылады, өйткені тілдік коммуникация актісіндегі ақпаратты беру процесі бұрын айтылмаған денотаттарды білдіретін сөздерді мәлімдемеге тікелей енгізуге негізделген. Жалпы, атауды тілдік бірліктің нақты объектімен байланысы арқылы ұсынылған жазықтықтардың қатынасы ретінде анықтауға болады.

Бұл мақалада лингвистикалық номинацияның тек бір түрі – пәндік номинация қарастырылады. Пәндік номинация номинацияның басқа түрлерінен негізінен нақты объектілер деп аталатын сипатта ерекшеленеді. Таңбаланғанның жазықтығы онда белгілердің жиынтығымен ұсынылған, оның басты ерекшелігі – «материализм» (кең мағынада субъективтілік), ал номинацияның басқа түрлерінің белгіленуі процестілікпен (ауызша номинация) немесе сипаттамамен (сын есім және қатысушы номинация) сипатталады.

Ағылшын тіліндегі пәндік номинацияны зерттеу белгіленетін (денотат құрылымы) және белгіленетін (денотат өрнегінің тілдік құралдары) тұрғысынан жүзеге асырылады. Талдаудың бастапқы нүктесі – тақырыптық белгілерді білдіруге қызмет ететін тілдік бірліктер жиынтығы.

Кілтті сөздер: қарым-қатынас құралы, тілдік құралдар, пәндік номинация, белгілеу жазықтығы, белгілеуші жазықтығы, денотация, глобалды номинация, бөлінген номинация.

*Р. Ж. Саурбаев[1], *А. К. Жетписбай[2], Н. Р. Омаров[3]*
[1]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[2,3]Павлодарский педагогический
университет имени Әлкей Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Принято к изданию 08.09.23.

К ВОПРОСУ О СРЕДСТВАХ НОМИНАЦИИ ПРЕДМЕТА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматривается проблема средств номинации предмета в современном английском языке. Необходимым условием функционирования языка как средства человеческого общения является его способность давать названия, поскольку он обозначает различные объекты и явления объективной реальности языковыми средствами. Номинативные единицы языка являются, так сказать, строительным материалом для коммуникативных единиц, поскольку процесс передачи информации в акте языковой коммуникации основан на непосредственном введении в высказывание слов, обозначающих ранее не упомянутые денотаты. В целом, именование может быть определено как отношение плоскостей означаемого и означающего, представленное связью языковой единицы с реальным объектом.

В данной статье рассматривается только один вид лингвистической номинации – предметная номинация. Предметная номинация отличается от других видов номинации главным образом характером так называемых реальных объектов. Плоскость означаемого представлена в нем набором обозначений, главной особенностью которых является «материальность» (субъективность в широком смысле), тогда как обозначения других типов номинации характеризуются либо процессуальностью (вербальная номинация), либо характеристизацией (прилагательная и деепричастная номинация).

Изучение предметной номинации в английском языке осуществляется как с точки зрения означаемого (структура денотата), так и с точки зрения означающего (языковые средства выражения денотата). Отправной точкой анализа является набор языковых единиц, которые служат для выражения предметных обозначений.

Ключевые слова: средство общения, языковые средства, предметная номинация, плоскость означающего, плоскость означаемого, денотация, глобальная номинация, расчлененная номинация.

SRSTI 17.71.91

https://doi.org/10.48081/RLFM6931

X. S. Selezneva[1], *A. Sh. Zhumasheva[2], G. S. Ercan[3]

[1,2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]Dokuz Eylul University,
Republic of Turkey, Izmir
*e-mail: anara-zhash@mail.ru

ARCHETYPICAL PLOTS IN ENGLISH FOLK TALES: FEMALE ARCHETYPES OF THE MOTHER AND STEPMOTHER

This article discusses the female archetypes presented in the characters of the stepmother and mother in English folk tales as the embodiment of the image of one of the most significant literary archetypal images «Mother».

The purpose of this article is to analyze the archetypes of the stepmother and mother, which are a manifestation of the light or dark side of one archetype of the «Mother» on the material of some magical and everyday English folk tales. The work presents excerpts and examples from such folk tales as «The rose tree», «The Well Of The World's End», «Kate Crackernuts», «The House in The Lake», «Fate of the Children of Lir», «Jack and His Golden Snuff-Box», «The Red Ettin» «Lazy Jack».

In addition, an attempt is being made to present variants of the classifications of female archetype images, which today is ambiguous and not always specific. The archetype «Mother» is not necessarily the mother of the hero, it can in fact be any woman of the older generation who has a psychological influence on the hero, on his life and worldview and is not in a relationship with him

The authors come to the conclusion that the female archetypal image can become a source of strength for the hero, endowing him with the ability to survive and stand against trials. However, in a negative aspect, it dooms the hero to powerlessness in the face of difficulties, weakens, makes dependent.

Keywords: folk tale, English fairy tale, female archetypes, archetypal plots, linguocultureme.

Introduction

Fairy tale symbols are important not only for studying the national spirit of a certain people, but also for understanding the mechanisms of psychological resolution of crisis situations adopted in a particular culture.

A fairy tale is a unique cultural phenomenon that contains a description of personal transformation that is accessible to any representative of a particular culture. That is why many researchers discover the connection of fairy tales with ritual activities that accompanied the life cycles of our ancestors, along with myths and legends. Therefore, fairy tale motifs cannot lose their attractiveness and relevance, especially since they often retain a reflection of the primary archetypes of culture, and therefore remain emotionally close to many dozens of generations of people of a certain culture.

Materials and methods

The method of theoretical analysis of scientific literature on the research problem was applied in the work, as well as methods of comparative, stylistic, descriptive, definitional, contextual-situational, etymological analysis.

The object of the study of this article were several dozens of English folk tales (more than 30) in which we were looking for female archetypal images for analysis, namely a stepmother, mother and stepdaughter.

Results and discussions

If we turn to theory, then A. I. Nikiforov defines a fairy tale as «... oral stories that exist among the people for the purpose of entertainment…» [1, p. 20]. V. P. Anikin emphasizes that fairy tales are «traditionally preserved by the people» narratives, drawing attention to the historical nature of these legends [2, p. 46]. In the dictionary of S. I. Ozhegov, one can find the following definition of a fairy tale: «a fairy tale is a narrative, usually folk-poetic work about fictitious persons and events, mainly with the participation of magical, fantastic forces» [3, p. 968]. According to V. Ya. Propp, a fairy tale is a narrative genre with an oral form of existence. The purpose of a fairy tale is entertainment and edification [4]. The fairy tale is based on an unusual (fantastic, wonderful or worldly) event.

The term archetype became famous thanks to C. Jung and his work «Archetype and Symbol», in which he explains the essence of this concept as follows: at the same time, they are autochthonous individual products of unconscious origin. The prototype or archetype is the formulated result of the vast technical experience of countless ancestors. It is, so to speak, the psychic residue of innumerable experiences of the same type. [5, p. 175].

Jung's definitions of an archetype vary widely throughout his books. But in general, they can be defined as some kind of structural schemes, structural prerequisites for images (existing in the sphere of the collective-unconscious and,

possibly, biologically inherited) as a concentrated expression of psychic energy, actualized by the object.

As a product of the direct realization of archetypes, Jung and his followers (J. Campbell, E. Neumann and others) considered the mythology of the peoples of the world.

Jung singled out the most important mythological archetypes or archetypal mythologems - the archetypes of «mother», «child», «shadow», «animus» («anima»), «wise old man» («wise old woman»). For example, «Mother» expresses the eternal and immortal unconscious element, and «Child» symbolizes the beginning of the awakening of individual consciousness from the elements of the collective unconscious. The «Shadow» is the unconscious part of the personality that remains beyond the threshold of consciousness, which can also look like a demonic double. «Anima» for men, as well as «animus» for women embody the unconscious beginning of the personality, expressed in the image of the opposite sex, and the «wise old man» («old woman») is the highest spiritual synthesis that harmonizes the conscious and unconscious spheres of the soul in old age. Both Jung and the other theorists mentioned above, speaking of archetypes, have in mind, first of all, not plots, but a set of key figures or objects-symbols that give rise to certain motives.

The currently existing methods for studying archetypes can be divided into several groups: the genetic method (their task is to study the origin of archetypal images and symbols of culture); the historical and retrospective method (investigating the development of archetypal images and symbols in time); philological (based on the study of the original meaning of signs and symbols expressing significant archetypes of culture) and philosophical (involving a synthesis of the above-named approaches). There are also the hermeneutic method, structural analysis, comparative typological approach, etc.

A major researcher of archetypes in fairy tales M.-L. von Franz notes that after analyzing a large number of European, Japanese, Chinese and African fairy tales, we can conclude that the structure of fairy tales is almost the same (they always contain a sorcerer, a prince or a king, a witch and animal helpers), but here are the plot features or life situations depend on the culture of the people: «If you compare European fairy tales with Japanese ones, you will see the same characters, but in a completely different environment» [6, p. 116] Therefore, by exploring the archetypes of folk tales, the researcher can get direct access to the collective unconscious within the framework of a particular cultural tradition.

Moving from the general to the particular, we note that not only the plot of the fairy tale itself was endowed by researchers with archetypal properties, but also the fairy-tale hero, his magical assistants, other characters, inanimate objects of the fairy tale, etc.

Female archetypal images in literary works are extremely significant. Since archetypes embody the collective experience of mankind, it is natural that images reflecting gender roles and their interaction are often key in the work, representing the oppositional relationship of «female» and «male». In literary criticism, the understanding of female images-archetypes today is ambiguous and not always specific, there are several options for classifying these archetypes. The most famous and ancient classification can be considered the triad Young Woman-Woman (Mother)-Old Woman, formed on the basis of obvious physiological changes and stages of a woman's life. «Young Woman» embodies young spontaneity, lack of life experience, a special romanticized view of the world, trust in people, moral purity. Woman (Mother), as an element of the triad, embodies the age and social state in which motherhood and marriage are possible. A distinctive feature of this stage is the responsibility for decisions that affect not only the fate of the woman herself, but also the prospects for her family: husband, children. A woman has a more visible social status, more rights, more significance. The image of the Old Woman is associated with age-related changes, during which a woman grows old, acquires special qualities: wisdom, insight, the ability to use and transfer accumulated experience, and significant social influence.

However, this classification is not the only one. Both in psychology and in literary studies, attempts have been repeatedly made to consider female archetypes based on the images of mythical female characters. As a rule, images of ancient Greek goddesses act as a mythological base; in particular, Jean Bolen proposes to single out seven female archetypes (Demeter, Aphrodite, Persephone, Artemis, Athena, Hera, Hestia); in the classification of G. B. Bednenko, the eighth type, Hecate, joins the indicated seven types. At the same time, the characteristics of the archetypes are naturally based on the plots of the myths of Ancient Greece: Demeter embodies the combined features of the image of the mother, Aphrodite - the beloved, Persephone - the daughter, Artemis - the sisters, Hera - the wife, Athena – the wise strategist, Hestia - the keeper of the hearth, Hecate - the matchmaker, witch. The researchers also point to the age sequence of the manifestation of archetypes in a woman's personality, as well as the possibility of the influence of one or another archetype on a woman's behavior at any age.

Another classification is the use of the terminology of closely related ties in the names of archetypes, since these lexemes reflect the basic concepts of human life in the conditions of a tribal system, and it was during this period that stable images of the collective unconscious were formed, recorded in myths and folklore. Thus, it is proposed to single out four archetypes: mother, wife (bride), sister, daughter. It is important to understand that these terms (mother, sister, wife, daughter), emphasizing the relationship of the female archetypal image with the hero, do not limit the description of the archetype to formal kinship.

Mother in a positive aspect helps the hero, gives him vitality, helps to overcome difficulties, blesses. However, in a negative aspect, on the contrary, she can create difficulties for the hero and make him weak.

A sister is a woman of about the same age as the hero, but existing independently of him. In a positive manifestation - a colleague, girlfriend, comrade-in-arms; in the negative – a rival, competitor.

The bride (wife) is a woman who contributes to the moral transformation of the male hero, changing his status from a young man to a husband, and changing his inner world, relations with the surrounding reality and other people.

A daughter is a woman of the younger generation who needs guidance, guardianship, and protection. Depending on how these values are assimilated and what consequences this leads to, the archetype of the daughter appears in the text from a positive or negative (shadow) side.

We would like to note that, according to analytical psychology, the manifestation of the light or dark side of the Mother is associated with the appearance in a myth or fairy tale of the archetype «Child» (which is a symbolic reflection of the fairy-tale protagonist). The child, as a symbol of individual consciousness, becomes that element, the appearance of which sets the archetype of the Great Mother in motion, and from the primary source of life and prosperity, the Mother suddenly reincarnates into images of chaos, fate, evil fate: it is «... wild nature, a sorceress, blood, death; the flight from the mother and resistance to her begins» [7, p. 6].

Like any other archetype, the mother archetype reveals an almost limitless variety in its manifestations. The first in importance are the mother, grandmother, stepmother, mother-in-law (mother-in-law); next comes any woman with whom the person is in some kind of relationship, such as a nanny, governess, or distant ancestor. Then come the women who we call mothers in a figurative sense of the word. Goddesses also belong to this category. Mythology gives many variations of the mother archetype.

In Jung's works, we can find a generalized description of the mother archetype, according to him, maternal traits are associated with it: showing attention and sympathy; wisdom and elation that extends beyond formal logic; any useful instinct or impulse; all that is called kindness; everything that gives care and support promotes development and fertility. Of the negative aspects of the maternal archetype, we can note everything secret, hidden, dark; the world of the dead; everything that causes horror and is inevitable, like fate itself.

The archetype of the mother is closely associated with that part of the psyche that remains completely in the power of nature: that is why we often use the expression Mother Nature. The opposite pole must be the Spirit-Father. The archetypes of father and mother represent the two main principles of being. They

can exist together, forming a harmonious whole, or they can oppose each other. The father embodies an active, creative principle; mother – receptivity and caring. Although, the negative impact of the maternal principle can be so strong that it turns into an obstacle to the spiritual aspirations of a person.

«With the image of the Great Mother, various witches of fairy tales and folklore stories and the fairy-tale stepmother, who is also often endowed with the features of a witch, are probably genetically related. At the same time, as a mother in the proper sense, as the mother of a god or a hero up to the «Madonna», she acquires a purely positive coverage. In any case, the primordial deep ambivalence gives way to a distinct differentiation» [7, p. 47].

The Earthly Mother is embodied in fairy tales in the form of an elderly woman: a witch or a good fairy who lives in the forests or near water. Her characteristic feature is a close relationship with animals. This is a collective symbol, a generalized image, since human experience includes the conquest and spiritualization of nature. In fairy tales, nature is not dead, it is animated.

If in general to compile a list of the main female images of archetypes in English fairy tales, then it will look like this:

1) mother, embodied in the image of a good mother, a poor widow, or an evil stepmother;

2) a daughter, embodied in the images of the poor daughter of the main character, or the daughter of a king, duke, etc., who is given in marriage;

3) witches, fairies, sorceresses, the embodiment of mythological, mystical ideas of the people.

The Mother archetype is found in almost all cultures and, in fact, like all female archetypes, is twofold. On the one hand, it plays an important role, as it is primarily associated with the source of life, love and care. On the other hand, in many cultures, the image of the mother often has opposite features. In many fairy tales, the image of an evil stepmother appears, who seeks to harm or embroil other characters. The mother archetype has various incarnations - mother, godmother (good), stepmother (evil). For example, the stepmother archetype is the opposite, negative side of the mother archetype. According to E. Meletinsky: «A stepmother is an analogue of a witch within the family, a representative of an alien family» [7, p. 23].

In the tales of the evil stepmother, there is a sharp conflict between the figures of mother and daughter, and it often goes so far that the stepmother even tries to take the life of her stepdaughter. Not every fairy tale gives us a clear idea why the stepmother turns out to be so evil. For example, it could be jealousy. Jealousy is the other side of love. She gives love bitterness and puts obstacles in its path. However, when a terrible, evil stepmother experiences jealousy, one must look for new values that can resist this feeling, which excites all the worst that is in a person.

One of the archetypal plots in fairy tales is the conflict between stepmother and stepdaughter. Persecuted daughters usually become queens at the end of fairy tales, which means that they are destined by fate to be at the pinnacle of power, and also find happiness. But they succeed, having endured many hardships at the beginning of the tale, they almost always have to go through various trials.

One of the typical characteristics of the stepmother archetype is the *direction / command to perform some action that should harm the protagonist.* More often than not, these tasks should result in the death or suffering of the stepdaughter. Here are examples of this characteristic of the archetype:

1) «Child,» said the stepmother one day, *«go to the grocer's shop and buy me a pound of candles.»* («The Rose Tree») [8, p. 16];

2) At last, one day, the stepmother thought to get rid of her altogether; so she handed her a sieve and said to her: *«Go, fill it at the Well of the World's End and bring it home to me full, or woe betide you.»* («The Well Of The World's End») [8, p. 134];

3) So next morning early, the queen (stepmother) said to Anne, '*Go, my dear, to the hen-wife in the glen, and ask her for some eggs.'* («Kate Crackernuts») [8, p. 124];

With the image of a stepmother, the verb *«hate» «envy»* is almost always used, she hates / envies his stepdaughter, mainly for her beauty and kindness.

1) And her stepmother *hated* her because she was more beautiful than herself, and she was very cruel to her («The Well Of The World's End») [8, p. 134];

2) Her brother loved her dearly, but her wicked stepmother *hated* her («The Rose Tree») [8, p. 16];

3) The queen was *jealous* of the king's daughter being bonnier than her own, and cast about to spoil her beauty («Kate Crackernuts») [8, p. 124].

Quite often, the stepmother is associated with *witchcraft and the forces of evil:*

1) That same night the queen, *who was a noted witch,* stole down to a lonely dungeon wherein she did her magic and with spells three times three, and with passes nine times nine she cast Princess Margaret under her spell («The Laidly Worm Of Spindleston Heugh») [8, p. 115];

2) *By the magic arts of my cruel stepmother* I was changedinto a trout, and cast into this lake a year and a day before the evening when you restored me tothe waters the second time («The House In The Lake») [10, p. 22];

3) Bad was our stepmother with us,
She played her magic on us,

Sending us north on the sea
In the shapes of magical swans («Fate of the Children of Lir») [9, p.7].

Summarizing, the composition of the plot «Stepmother and Stepdaughter» corresponds to the passage of four stages:

1 The life of the heroine in the space of Love with her parents, a loving mother.

2 The death of the mother and the appearance of the stepmother (mistress, mother-in-law).

3 The life of the heroine in the absence of Love with her stepmother, her daughter (or daughters); viability test period.

4 The appearance of the heroine of a new Love (groom).

The plot of the tale presupposes the physical death of the mother, in life it is completely optional. The death of the mother in this case symbolizes the end of an important period in the life of the heroine. The end of the old and the beginning of the new. The loss in this context helps in the development of the heroine, evidence of her readiness for the test of vitality and independence. Also, it symbolizes the first stage of female initiation, female initiation. At this moment, a woman realizes her own autonomy, uniqueness, natural strength.

Not a single fairytale stepdaughter fights with her stepmother, arranges verbal and physical fights with her, does not look for allies to fight the offender. Of course, one could say that the model of female obedience is shown in fairy tales. But this would not be entirely correct in relation to ancient knowledge. The stepdaughter derives benefit from any task for herself.

In fairy tales, the image of the stepmother is presented much brighter, but the mother is present in almost every fairy tale, but often plays an insignificant role in the plot.

In a positive way, this archetype is associated with «maternal care and sympathy, the magical power of a woman, wisdom and spiritual perfection, any sublime impulse or useful instinct – in a word, everything that is associated with kindness, caring or support and contributes to growth and fertility. Mother dominates where magical transformations and resurrection take place, as well as in the underworld

The archetypal role of the Mother involves constant creation, the transformation of one into another. Simple ingredients: flour, yeast, water, eggs turn into dough and then into a delicious cake. Ordinary words are filled with Love and turn into amazing lullabies for a child. Simple threads and pieces of matter turn into a dress. The maternal principle will manifest itself in everything that a woman does.

The main task of a mother in a fairy tale is to *help the main character to realize his potential, to strengthen his positive qualities,* often to give a blessing

and education, an incentive to do something. Any female character that gives the hero wisdom and support can become the mother archetype.

1) The old woman begins by saying to her son before leaving, «Well, well, my poor boy, if you want to go, it's better for you to go, and *God be with you.*» («Jack and His Golden Snuff-Box») [8, p. 52];

2) So his cake was very small; yet small as it was, his mother asked him if he was willing to take the half of it *with her blessing,* telling him that, if he chose rather to take the whole, he would only get it with her curse. («The Red Ettin») [8, p. 83];

3) His mother could not get him to do anything for her, and at last told him, one Monday, that if he did not begin to work for his porridge *she would turn him out to get his living as he could.* («Lazy Jack») [8, p. 97].

Conclusion

Thus, the study showed that fairy tales are a vivid example of the embodiment of the cultural and national characteristics of the people, their ideas, but, despite this fact, common characteristics can be found in the tales of different peoples.

The Mother archetype is found in almost all cultures and, in fact, like all female archetypes, is twofold. On the one hand, it plays an important role, as it is primarily associated with the source of life, love and care. On the other hand, in many cultures, the image of the mother often has opposite features.

The analysis of the presented English fairy tales proved the importance of female archetypes for the plot of the fairy tale, presented in the role of mother, stepmother – the main characters, and as secondary ones – daughter, wife, witch, etc.

Positive aspect associated with this archetype are maternal care and sympathy, the magical power of a woman, wisdom and spiritual perfection, everything that is associated with kindness, caring or support and promotes growth and fertility.»

In a negative way, it is the conflict between the stepmother and stepdaughter. The test that the stepdaughter has to go through: the tasks of the stepmother, exile, the fight against the forces of evil – everything, in the end, leads her to happiness and the achievement of her goals. Stepmother's tasks can serve as a kind of «initiation» rite for a young girl.

References

1 **Никифоров, А. И.** Сказка и сказочник [Текст]. – М. : ОГИ, 2008. – 376 с.

2 **Аникин, В. И.** Русская народная сказка [Текст]. – М. : Учпедгиз, 1959. – 186 с.

3 **Ожегов, С. И.** Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Л. И. Скворцов [Текст]. – М. : Мир и образование, 2013. – 1376 с.

4 **Пропп, В. Я.** Русская сказка. Собрание трудов В. Я. Проппа. Научная редакция, комментарии Ю. С. Рассказова [Текст]. – М. : Издательство «Лабиринт», 2000. – 416 с.

5 **Юнг, К. Г.** Архетип и символ [Текст]. – М. : Канон, 2015. – 336 с.

6 **Франц, М.-Л.** фон. Феномены Тени и зла в волшебных сказках / Пер. с англ. В. Мершавки [Текст]. – М. : Класс, 2010. – 360 с.

7 **Мелетинский Е. М.** О литературных архетипах / Российский государственный гуманитарный университет [Текст]. – М., 1994. – 136 с.

8 **Jacobs, J.** English Fairy Tales [Текст]. – A Penn State Electronic Classics Series Publication, 2005. – 170 с.

9 **Jacobs, J.** More Celtic Fairy Tales [Текст]. – New York : G. P. Putnam's Sons, London : D. Nutt, 1895. – 234 с.

10 **Leamy E.** Irish Fairy Tales [Текст]. – M. H. Gill, 1906. – 155 с.

References

1 **Nikiforov, A. I.** Skazka i skazochnik [Fairy tale and storyteller] [Text]. – M. : OGI, 2008. – 376 p.

2 **Anikin, V. I.** Russkaya narodnaya skazka [Russian folk tale] [Text]. – M. : Uchpedgiz, 1959. – 186 p.

3 **Ozhegov, S. I.** Tolkovy`j slovar` russkogo yazy`ka / S. I. Ozhegov, L. I. Skvorczov [Explanatory dictionary of the Russian language] [Text]. – Moscow : Mir i obrazovanie, 2013. – 1376 p.

4 **Propp, V. Ya.** Russkaya skazka. Sobranie trudov V. Ya. Proppa. Nauchnaya redakciya, kommentarii Yu. S. Rasskazova [Collection of works of V. Ya. Propp. Scientific edition, comments by Yu. S. Rasskazov] [Text]. – Moscow : Izdatel`stvo «Labirint», 2000. – 416 p.

5 **Jung, C. G.** Arxetip i simvol [Archetype and symbol] [Text]. – Moscow : Kanon, 2015. – 336 p.

6 **Franz, M.-L.** von. Fenomeny` Teni i zla v volshebny`x skazkax / Per. s angl. V. Mershavki [Phenomena of Shadow and evil in fairy tales / Translated from English by V. Mershavka] [Text]. – Moscow : Klass, 2010. – 360 p.

7 **Meletinsky E. M.** O literaturny`x arxetipax / Rossijskij gosudarstvenny`j gumanitarny`j universitet [About literary archetypes / Russian State University for the Humanities] [Text]. – Moscow, 1994. – 136 p.

8 **Jacobs, J.** English Fairy Tales [Text]. – A Penn State Electronic Classics Series Publication, 2005. – 170 p.

9 **Jacobs, J.** More Celtic Fairy Tales [Text]. – New York : G. P. Putnam's Sons, London : D. Nutt, 1895. – 234 p.

10 **Leamy E.** Irish Fairy Tales [Text]. – M. H. Gill, 1906. – 155 p.

Accepted for publication on 08.09.23.

*К. С. Селезнева[1], *А. Ш. Жумашева[2], Г. С. Ерджан[3]*
[1,2]Торайғыров Университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Докуз Эйлюль Университеті,
Түркия Республикасы, Измир қ.
Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

АҒЫЛШЫН ХАЛЫҚ ЕРТЕҢГІЛЕРІНДЕГІ АРХЕТИПТІК ӘҢГІМЕЛЕР: АНА МЕН ӨГЕЙ АНА АРХЕТИПТЕРІ

Бұл мақалада ағылшын халық ертегілеріндегі өгей ана мен ананың кейіпкерлеріндегі әйел архетиптері маңызды әдеби архетиптік образдардың бірі «Ана» бейнесінің іске асуы ретінде қарастырылады.

Бұл мақаланың мақсаты – кейбір сиқырлы және күнделікті ағылшын халық ертегілерінің материалы бойынша «Ананың» бір архетипінің жарық немесе күңгірт жағының көрінісі болып табылатын өгей шеше мен ана архетиптерін талдау. Жұмыста «The rose tree», «The Well Of The World's End», «Kate Crackernuts», «The House in The Lake», «Fate of the Children of Lir», «Jack and His Golden Snuff-Box», «The Red Ettin» «Lazy Jack» сияқты халық ертегілерінен үзінділер мен мысалдар келтірілген.

Сонымен қатар, әйелдер архетипі бейнелерінің классификациясының нұсқаларын ұсыну әрекеті жасалуда, олар бүгінде екіұшты және әрқашан нақты емес. «Ана» архетипі міндетті түрде батырдың анасы емес, ол шын мәнінде кейіпкерге, оның өмірі мен дүниетанымына психологиялық әсер ететін және онымен қарым-қатынаста болмаған ага ұрпақтың кез келген әйелі болуы мүмкін.

Авторлар әйел архетиптік бейнесі кейіпкерге күш-қуаттың қайнар көзі бола алады, оған аман қалу және сынақтарға төтеп беру қабілетін береді деген қорытындыға келеді. Бірақ жағымсыз жағынан ол кейіпкерді қиындықтарға қарсы белсіздікке ұшыратады, әлсіретеді, тәуелді етеді.

Кілтті сөздер: халық ертегісі, ағылшын ертегі, әйел архетиптері, архетиптік сюжеттер, лингвокультурема.

*К. С. Селезнева[1], *А. Ш. Жумашева[2], Г. С. Ерджан[3]*
[1,2]Торайгыров Университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]Университет Докуз Эйлюль,
Турецкая Республика, Измир.
Принято к изданию 08.09.23.

АРХЕТИПИЧЕСКИЕ СЮЖЕТЫ В АНГЛИЙСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ: ЖЕНСКИЕ АРХЕТИПЫ МАТЕРИ И МАЧЕХИ

В данной статье рассмотрены женские архетипы, представленные в героях мачехи и родной матери в английских народных сказках как воплощение образа одного из наиболее значимых литературных архетипических образов «Мать».

Цель данной статьи –анализ архетипов мачехи и родной матери, которые являются проявлением светлой или тёмной стороны одного архетипа «Матери» на материале некоторых волшебных и бытовых английских народных сказок. В работе представлены отрывки и примеры из таких народных сказок, как «The rose tree», «The Well Of The World's End», «Kate Crackernuts», «The House in The Lake», «Fate of the Children of Lir», «Jack and His Golden Snuff-Box», «The Red Ettin» «Lazy Jack».

Кроме того, проводится попытка представить варианты классификаций женских образов-архетипов, что на сегодняшний день неоднозначно и не всегда конкретно. Архетип «Мать» – это не обязательно родная мать героя, это по сути может быть любая женщина старшего поколения, имеющая психологическое влияние на героя, на его жизнь и мировоззрение и не состоящая с ним в отношениях

Авторы приходят к выводу о том, что женский архетипический образ может стать источником силы для героя, наделяющей его способностью выживать, противостоять испытаниям. Но в негативном аспекте она обрекает героя на бессилие перед трудностями, ослабляет, делает зависимым.

Ключевые слова: народная сказка, английская сказка, женские архетипы, архетипические сюжеты, лингвокультурема.

ҒТАМР 17.82.31

https://doi.org/10.48081/BYOM2324

***А. М. Смагулова[1], К.А.Толеубаева[2]**

[1,2]Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
*e-mail: aizada220513@gmail.com

М. МАҒАУИННІҢ «ҚЫПШАҚ АРУЫ» ХИКАЯТЫНДАҒЫ ДРАМАТИЗМ МӘСЕЛЕСІ

Бұл мақалада Қазақстан өз тәуелсіздігіне қол жеткізген уақытта жарыққа шыққан Мұхтар Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаятына ғылыми саралау жүргізілді. Драматизмнің әдеби-эстетикалық ұғым ретінде хикаят жанрында алатын өзіндік орнының ерекшеліктері талданды. Қазақ әдебиетіндегі сюрреалистік үрдістегі тақырыптардың маңыздылығы, драматизмі, әдеби-тарихи шығармалардың даму жолы, олардың негізгі ойы мен тақырыптық-идеялық көрінісі қарастырылады. Мақаланың кіріспесінде көркем әдебиеттің халық тәрбиесінде алатын орны, сюрреалистік бағыттағы әдеби-тарихи шығармалардың қазақ халқының жанын, болмыс-бітімін, арманы мен мақсатын, қуанышы мен қайғысын бейнелейтін жанр екендігіне шолу жасалады. Негізгі бөлімінде қазіргі заманғы ең көп оқылған хикаяттардың бірейегейі М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» атты хикаятындағы драматизмнің философиялық мағынасы сөз етіледі. Ең бастысы, туынды құрамындағы драматизм, оның туындау, айқын шарықтау сәттері, оған себепкер болған жайттар бейнеленген. Қорытынды бөлімінде қазақ повесттеріндегі оқиға желісінің көркем шығармадан ерекшелігі, тарихи сананың ұлттық мінезбен түйісуі, Отанға деген шексіз сүйіспеншіліктің ғасырлар тоғысынан тарихи жадымызда келе жатқандығы тұжырымдалады. Қазақ прозасында сюрреализм тақырыбында жазылған повестер мен хикаяттардың өзектілігі мен өткірлігі, шынайылығы мен аңыздық желісі талқыланады.

Кілтті сөздер: драматизм, сюрреализм, тарихи жад, ұлттық болмыс пен рух, қазақ өнері, адам болмысы.

Кіріспе

Қазақ әдебиеті тарихында сюрреалистік бағытта жазылған шығармалар көп емес. XX ғасыр қазақ әдебиеті үшін ең көп романдар, повестер, көркем шығармалар әкелген жемісті ғасыр болды. Әдебиет ғылымына еуропа елдерінен келген ағымдармен бірге ұлттың мінез-құлқы, этика және мораль заңдылықтары өзгеріске түсті. Осындай жағдайда ұлттық мінездің қанық түсін жоғалтып алмас үшін жазушы қауым тарихи еңбектер жазуға ұмтылды. Осынау қиын таңдау жасауда қоғам қайраткері, дарынды қаламгер М. Мағауин тарихты зерттеп қана қоймай, ерте замандағы қазақ халқының ерліктерін, болмысын, өмірге құштарлығы мен болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілікті сезіну үшін оқырман қиялын көне дәуірлерге сапар шектірді. Демек, өткеннен жеткен тарихи әпсана, шежіре, аңыз арқылы ұлт тарихындағы алапат тартыс, драмалық коллизиялармен дүниеге келген өркениет белгілеріне үңілді. Белгілі сыншы А. Кеңшілікұлы «Қазақ халқы үшін зор еңбек сіңірген, «Бес ғасыр жырлайды» атты жыраулар мұрасын түгендеп санатқа қосу үшін барлық саналы ғұмырын сарп ету арқылы, ұлттық санамызды оятқан екі адам болса, соның бірі – Мұхтар Мағауин емес пе», – дейді [1, 150].

«Қыпшақ аруы» шығармасының көпшілік оқырман арасында танымал болуының бірнеше себептері бар. Ол ұмытылған тарихты қайта жаңғырту арқылы ұлттың өзін тануға ұмтылысы, қоғамдық сананың жетілуі, Отан анаға қатысты кез келген дүниені қадірлеу дер едік. Әдебиет ғылымындағы негізгі себеп жазушы тілінің шеберлігі мен драматизм элементтерінің оқырманды баурап алуы. Прозадағы драматизм адам қиялын биікке самғатып, ақыл-ойдың дамуына ықпал етері сөзсіз белгілі.

Зерттеудің нысаны: Тәуелсіздік жылдарында жазылған, тарихи шығарманың аздаған болса да элементтері бар хикаяттардың дүниетанымдық ұстанымы, дедукциялық тәсілмен ұлттық көзқарасты анықтау және олардың ұрпаққа берер өнегесін қарастыру. М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаятындағы драматизм табиғатына әдеби-теориялық талдау жасау мақаламыздың басты нысаны болып табылады.

Зерттеудің пәні: Қазақ әдебиетінің тәуелсіздік жылдарында жазылған хикаяттардағы драматизмнің маңыздылығы мен мәні.

Мақсаты: Халқымыздың асыл қасиеттері мен парасаттылығын әдеби шығармалардан ұғынуды үйрену. Хикаяттардың ұлттың сана-сезімінде қалдырар таңбасы мен ой-қозғалыс үдерісін талдау және оқиға желісіндегі драматизм арқылы ұлттың болмысын көрсету.

Міндеттері: Тәуелсіздік жылдары жарық көрген шығармаларға деген қоғамның қызығушылығын арттыру, тарихнамалық білімнің болу

шарттылығын ескеру, ұлттық рухты сана биігіне жеткізудің ең тиімді тәсілі әдеби шығармаларды насихаттау және оқуды жүзеге асыру болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде әдебиеттану ғылымында драматизм категориясына байланысты жазылған ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Сонымен қатар тәуелсіздік жылдарындағы қазақ прозасындағы жаңа ізденістер мен жаңашылдықтар туралы жазылған зерттеулер қарастырылды. Жұмыс барысында саралау, теориялық талдау және жинақтау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ әдебиеті ұлт өмірінің шынайылығын бейнелейді. Қандай бағытта жазылмасын көркем әдебиетте ұлттың болмысы айқын көрініп тұруы керек. Талғамы жоғары оқырман өз бойына керегін сіңіре отырып ұлтқа адал қызмет етіп, ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелейді. Қазақ прозасындағы тұғыры биік шығарманың бірі М. Мағауиннің 2004 жылы жарық көрген «Қыпшақ аруы» хикаяты. «Аласапыран» атты тарихи романды жазып, қазақ әдебиетінде даралығымен, даналығымен ерекшеленетін жазушының еңбегі үлкен. «Қазақ ұлтының рухын, оның болмысын құрайтын тарихының бүгінге дейін насихатталмай келе жатқанын жазушы «Қыпшақ аруында» түйіндеп бергендей» [2, 115].

Әдебиеттанушы ғалым Р. Нұрғали қазақ әдебиетіндегі драматизм туралы зерттегені белгілі [3]. Ол М. Мағауиннің әлем әдебиетінің классикасын түгел оқығанын және аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандарды есте сақтау қабілетінің ерекшелігіне жоғары баға берген [4]. Қазақстанның тәуелсіздік жылдары жазылған хикаяттардың ішінде М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаяты ең көп оқылған, сұранысы жоғары әдеби шығармалардың қатарында тұр.

Хикаят сюрреализм стилінде жазылған. «Еуропа әдебиетінің өзінде де әлі күнге даулы, әлі біреуі мойындаса да, біреуі мойындамайтын, бірақ иландыра білетін, еріксіз бас игізетін сюрреализм әдісіне ден қойған. Бұны біз қарапайым жайдақ тірліктен бас тартып, тек өз әлемі арқылы өмір сүріп, өзі іштей жасап алған әсем әлеміне біржола еніп, сіңіп жоқ болып кеткен Саржан бейнесінен көреміз. Ал бұл өнер саласының бастау-бұлағы дегеніміз – адам санасының терең түкпірінде бұғып жатқан құпия әлемді зерттеу деп ұғатын сюрреалистердің тұжырымдамаларымен сәйкес келетін бағыт.» [5].

«Қыпшақ аруы» еш уайым, алаңсыз, өз ұғымдарына салсақ, «өткенге салауат, бүгінгіге – тәуба, болашаққа – үміт» қағидасымен ғұмыр кешіп келген жазушының, Саржан мүсіншінің кенеттен ...иә, кенеттен, жабайы инстинкт емес, табиғи, әлде тәңірден, әлде Аруақтан, әлде біз біле бермейтін ғарыштың өзінен келген табиғи инстинкпен өткеніне оралуы. Өткенде бәрі бар екен. Тарих та, пәлсапа да, түркі, қыпшаққа ғана тән ұлттық болмыс та ... Бәрі де,

... бірақ мына жандар сұлулықтың символы – Қыпшақ аруына ден қойыпты. Мүсінші әрекеті, өткенге үңілген жады Саржанды ғана емес, жазушыны да өз иіріміне әкетіп бара жатқандықтан, автор (жазушы) да, мүсінші де өткен жақтағы жадымен беттесіп, біріншіден, сюжеттік-композициялық даму үрдісіне мүмкіндік туғызған.

М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаятындағы маңызды мәселелерінің бірі – адамды жаңа дүниетанымдық белеске жеткізу. Мүсінші Саржан қалыпты өмірінен басқа күйге түседі. Саржанның бүгінгі заманнан көне қыпшақ дәуіріне өтудің себебі өзінің жанымен күресуі, ата-баба мұрасын іздеуі, өткенге қайту арқылы қазақы рухын табуы еді. Жазушы мифологиялық сарынды қолдана отырып, адам жанының күрделілігін, қарама-қайшылығын, санадағы төңкерісті көрсете білген. «Қыпшақ аруы» хикаятының драматизмі де басты кейіпкердің өз жанымен күресуінде жатыр.

Осылайша, оқиғаның ең басында Саржанның өміріндегі мистикалық сәттердің қызықты желісі басталып кетеді. Мүсінші Саржанның қазақ өнері үшін жанын құрбан етуге дайын және шындықты іздеуші бейнесі пайда болады. Шынында да, М. Мағауин тарихинаманың жазушысы, тіпті осы кейіпкерге қатысты эпизодтардың жазылу стилі де осыны айғақтайды.

Бүгінгі замандағы Саржанға өмірдің мәні неде екенін ешкім түсіндіре алмайды. Алайда ол көп ұзамай бұл сұраққа тылсым күшпен Қыпшақ ханының баласына айналу арқылы жауап алады. Ежелгі түркі әлемі оған өмірдің мәні болашақ ұрпақтың игілігі үшін еңбек ету екенін түсіндіреді. Біздің ойымызша егер жаңа өмірдегі кейіпкердің екі заманда уақыт пен кеңістікке бағынбай еркін шарламай осы заманмен ғана шектелсе, жаңа өмірге ата-баба рухымен қайта қосылуда драматизм болмас еді. Жаңа замандағы зиялы қауымға еуропалық тәрбие берілсе де жан түкпірінде ата-баба қаны жібермейтін ұлттық рух сайрап жатыр деген идея бар.

«Қыпшақ аруындағы» драматизм қаһармандық болмаса да батылдықта, яғни қалыпты нәрселерден бас тарту арқылы шынайы табиғатын іздеу, өзіндік «Менін» табуда жатыр. Атаққа ерте жеткен, табысты, талантты мүсінші Саржан Көбековтың шынайы өмірінің қайшылықтарынан туындайды. Басты кейіпкердің ерекше қиялы немесе жеке өмірінің шығармашылығына әсер етуі, кейде өзінен тәуелсіз сыртқы күштерден шабыттану және өткен замандардың елесі болған кездегі мистикалық сәттерінен драматизмді көруге болады.

М. Мағауиннің бұл хикаятындағы тартыс элементтері мен солардың әсерінен болған кейіпкердің басынан кешкен оқиғалары көбінесе көркем шығармаларда терең идеялық ой толғау мен бағалау нысанасына айналып, өзіндік пафос туғызады. Бірақ Саржанның өз болмысын түсіну мен өнерін бағалау басқа бағытқа ие болмай ұрпаққа мұра болатын жаңа мүсінді жасап шығарады. Жазушы кейіпкерге жол сілтеуші, дос ретінде оның арман-

мақсатын жүзеге асыру жолындағы күресіне, тағдыры мен өмірі, өнері мен қиял арпалысы үшін терең түсіністікпен қарай алады.

«Қыпшақ аруы» хикаятындағы драматизмнің ең ұтымды жері мына бір үзіндіде айқын көрінеді: «-Кететін болдық, -деді Саржан. Мүсінді жасап бітем, содан соң екеуміз баяғы заманымызға қайтадан көшеміз. Тура 1173 жылға. Айсұлу нақтылап айтты, мен бүгінгі мағлұм тарих бойынша тағы тексердім мың емес, сегіз жүз жыл бұрын екен. Айсұлу – он жетіде, мен- жиырмадамын. Жаңа ғана қосылғанбыз. Бүгінгі кезімізге, яғни мүсін әуелгі мүсін жасалған жылға дейін ғұмыр кешеміз. Содан соң екеуміз де өлеміз. Былайша, сырттай, қарағанда. Ал шын мәнісінде 1787 жылға дейін, біржола шағылып қалғанша, қартаймай, қам қайғысыз, қосағымызбен, тағы да алты ғасыр ғұмыр кешеміз. Содан соң, бәлкім бүгінгі күн. Біздің мәңгілік ғұмырымыздың үшінші айналымы... Яғни, көлденең көзге ақиқат көрінетін өлімнің ешқандай қорқынышы жоқ» [6, 36]. Айсұлу- бегім қазақ әйелінің идеалды бейнесі. Айсұлу-бегім сияқты парасатты аналардан қаншама қыпшақ ұрпағы тарады десеңізші. Жазушы Айсұлу-бегім бейнесі арқылы қазақ әйелдерінің мәртебесін қалайша биікке көтеретініне тамсана қарайсың. Бірден өз тарихи жадымызда Айсұлу-бегімнен қалған сарқытты іздейміз. Хикаяттың тереңдігі де осында жатыр емеспе!

Бүгінгі заман Саржанының өткен дәуір Қыпшақ ханзадасы Саржаннан екеуі екі бөлек адам емес, біртұтас қазақ баласы екені туралы терең мәні бар. Жазушы халқымыз қанша орыстандыру саясаты мен отарлық езгіден, ұлттық ар намыстың тапталу кезеңдерін бастан кешсе де өткен тарихи санадан алшақтамады. Ұлттық рух түпсанамызда жасырынып сәл тыныстады. Хикаяттағы Саржан сияқты ендігі жастар тек жатпай өз бойынан ғасырлар қатпарындағы бейнесін табуы керек. М. Мағауин «Қыпшақ аруы» кейіпкердің жазушы досымен диалогі арқылы артық пафосқа ұрынбай драматизм элементтерін ұтымды пайдаланады. «Қыпшақ аруындағы» мұндай сәттер адам жанына сәйкес тәжірибелерді қалыптастырады, әсіресе өнер адамдарына – терең қорқыныш пен азап, күшті толқу мен шиеленіс сезімдерін оятады. Бұл хикаятта драматизм кейіпкердің ұлттық және еуропалық болмысымен күресуге деген жігерінің табандылығында деп есептейміз. Мысалы Саржанның «-Тәңірі жарылқасын! - деді Саржан мені құшақтап. – Міне, толығымен дайын болдым. Осы қалпымда тура ұлы бесін әлеті, 1173 жыл, маусымның 17 жаңасы, ежелгі жұртым Қыпшақ ұлысына, атам Көбек ханның ақ ордасына барып жетем! Ал бұдан тура бір апта бұрын хан үйіне келін боп түскен Айсұлу-бегім әуелден әзір. – Мейірлене жымиып, оң қолын көтерді...» деген тұсында қуанышы мен өжет те қайсар тұлғасы көрінеді [6, 57].

Драматизмге толы хикаяттардағы кейіпкерлердің басынан кешкен оқиғалары көбінесе көркем шығармаларда терең идеялық ой толғау мен өмірді бағалау дәрежесіне ие болады. М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» шынайы өмірдегі жағдайлары мен тарихпен біте қайнасып жатқан жаны адамзаттың түрлі бейсаналы әрекеттеріне жетелейді. Бірақ көбінесе сыртқы жағдайлардың әсері адамның санасында ішкі қарама- қайшылықты, жан-тәнімен күресуді тудырады. Одан кейін мистикаға ұласады. Ешқандай да мүсінші Саржан Көбеков болмаған, бұл тек түс болып шығады. Хикаяттың осылай аяқталуы драматизмнің енді оқырманның тарихи санасына әсер беруі үдерісі басталады. Осылайша білгір жазушының тарих тақырыбындағы хикаяттары ұрпаққа тікелей немесе жанама түрде болсын өнеге болады.

Драматизм – ауқымы жағынан хикаяттағы бірер эпизоттық сипаттағы кейіпкерлерді ғана емес, авторды баурап, еліктіріп, оның аузына ең соңында мына сөздерді салушы, «...Дәл солай! Ел Анасы - Ұмай Ана! Сенің жарқын заманда туып, көлеңкелі күндерден өтіп жеткен сынық жүзіңнің өзі менің азғана ғұмырымды өлшеусіз ұзартты. Тасың тозбасын, суретің ескірмесін деп, сегіз ғасыр биігінен туған жұртын тағы да алқай берсін деп, осы әсіресіз хикаятты өшпес таңбаға түсірдім. Бүгінге жалғасқан ежелгі ұлысың, еселеп өсер кейінгі ұрпағың аман болса, ғасырдан-ғасырға өтесің, мәңгі жасайсың!...» [6, 76].

Қорытынды

Бұл мақалада тарихи элементтері бар көркем шығармалардың өзектілігін көрсетіп және олардың негізгі ұлттық идеясын талдауға тырыстық. Қазақ әдебиетіндегі тарихи жанрдың дамуына үлкен үлес қосқан белгілі жазушы М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаятын арқау ете отырып, ата-бабамыздың рухани мұрасы ұрпаққа жететін аманат екенін көрсетуге талпындық. Қашанда тарихи-мәдени дәстүр қазақ әдебиетінде көрініс тауып қана қоймай, жаһандану дәуіріне тұспа-тұс келіп отырған біздің заманымызда ұлттық ерекшелігімізді, салт-санамыз бен дүниетаным көкжиегімізді бағалауға үйретері сөзсіз ақиқат.

«Қыпшақ аруы» хикаятының мазмұнын талдай келе ата-баба рухы өлген жоқ, ол бүгінгі және ертеңгі келер ұрпақ санасында жаңғыра бермек деген ойға келдік. Қазақ әдебиетіндегі драматизм мәселесін әдістемелік, көркемдік жағынан ғана емес, философиялық тереңдігін зерттеудің қажеттілігін дүниетанымдық негізде қарастырдық. Ұлттық идеологияға тікелей жол сілтеуші бағдаршам қазақтың тарихи жанрдағы хикаяттары екеніне күмән жоқ. Қазіргі уақытта әсіресе, драматизм табиғатын толық ашуға ғылыми ізденістердің аздығын алға тарта отырып, болашақта басқа да шығармаларды зерттеуді жалғастыру қажет деген қорытындыға келдік.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Кеңшілікұлы А.** Шеберлік пен шындық [Мәтін] – Алматы : «Дәуір», 2020. – 348 б.

2 **Ісімақова А.** Қазіргі әдебиет пен әдебиетті зерттейтін қауым [Мәтін] – Алматы : «Елтаным баспасы», 2015. – 344 б.

3 **Нургали Р.** Движение жанров [Текст] // Вопросы литературы. 1980. – № 7.

4 **Нұрғали Р.** Сырлы сөз. Әдеби сын зерттеу [Мәтін] – Алматы : «Жазушы», 2000. – 400 б.

5 **Қажығали Мұхамбетқали.** Ғасырларды сөйлеткен…[Электрондық ресурс]. – https://aqtobegazeti.kz/?p=30016

6 **Мағауин М.** Қыпшақ аруы [Мәтін]. – Алматы : «Атамұра», 2006 ж. – 250 б.

7 **Елеукенов Ш.** Әдебиет және ұлт тағдыры [Мәтін] – Алматы : «Жалын», 1997. – 368 б.

8 **Дәдебаев Ж.** Адам және заман [Мәтін] – Алматы : «Өнер», 2007. – 365 б.

9. **Ергөбек Қ.** Сарасөз. Әдебиеттану, сын әлемі [Мәтін] : – Алматы : «Қазақстан», 2013. – 571 б.

10. **Әшімбаев С.** Азаматтыққа адалдық. Әдеби сын мақалалар, зерттеулер, толғаныстар [Мәтін] : – Алматы : «Раритет», 2007. – 334 б.

References

1 **Kenshilikuly A.** Sheberlik pen shyndyk [Skillfulness and reality] [Text] – Almaty : «Dauir», 2020. – P. 348

2 **Ismakova A.** Kazirgi adebiet pen adebietti zertteitin kauym [Modern literature and literature studying community] [Text] – Almaty : «Eltanym baspasy», 2005. – P. 344

3 **Nurgali, R.** Dvıjenıe janrov [The movement of genres] [Text] – Voprosy lıteratury, 1980. – No. 7.

4 **Nurgali, R.** Syrly soz [A mysterious word] [Text] – Almaty : «Zhazushy», 2000. – P. 400.

5 **Kazhygali Mukhambetkali.** Gasyrlardy sojletken…[The one who made centuries speak] [Electronic resource]. – https://aqtobegazeti.kz/?p=30016

6 **Magauin M.** Kypshak aruy [Kipchak beauty][Text] – Almaty: «Atamura», 2006. – P. 250.

7 Eleukenov Sh. Adebiet zhane ult tagdyry [Literature and the fate of the nation] [Text] – Almaty: «Zhalyn», 1997. – P. 368

8 **Dadebaev Zh.** Adam zhane zaman [Man and time] [Text] – Almaty : «Oner», 2007. – P. 365

9 **Ergobek K. Sarasoz.** Adebiettanu syn alemi [The Queen of Words. Literary Studies, Criticism] [Text] – Almaty : « Kazakstan», 2013. – P. 571

10 **Ashimbaev S.** Azamattykka adaldyk. Adebi syn makalalar, zertteuler, tolganystar. [Loyalty to citizenship. Literary criticism articles, research, reflections] [Text] – Almaty : « Raritet », 2007. – P. 334

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**А. М. Смагулова[1], К. А. Толеубаева[2]*
[1,2]Карагандинский университет
имени академика Е. А. Букетова,
Республика Казахстан, г. Караганда.
Принято к изданию 08.09.23.

ПРОБЛЕМА ДРАМАТИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИИ М. МАГАУИНА «КИПЧАКСКАЯ КРАСАВИЦА»

В данной статье научно проанализирован рассказ «Кипчакская красавица» Мухтара Магауина, изданный во времена независимости Казахстана. Анализируются особенности драматизма как литературно-эстетического понятия в жанре рассказа. Рассмотрены значение тем в сюрреалистическом направлении в казахской литературе, драматизм, пути развития литературно-исторических произведений, их основная идея и тематико-идеологическое выражение. Во введении статьи дается обзор места художественной литературы в воспитании народа, литературно-исторические произведения сюрреалистического направления представляют собой жанр, изображающий душу, существование, мечты и цели, радости и печали человека. В основном разделе рассматривается философский смысл драматизма в одном из самых читаемых современных рассказов М. Магауина «Кипчакская красавица». Отмечается что самое главное – это драматизм произведения, его истоки, четкие кульминационные моменты и факторы, вызвавшие его. В заключительной части делается вывод о том, что сюжетная линия данного рассказа отличается от художественного произведения тем что историческое сознание переплетается с национальным характером и что безграничная любовь к Родине осталась в нашей исторической памяти с рубежа веков. Обсуждается актуальность

и острота, достоверность и перекликание рассказов и повестей с легендами, написанными в сюрреалистическом направлении в казахской прозе.

Ключевые слова: драматизм, сюрреализм, историческая память, национальное самосознание и дух, казахское искусство, природа человека.

**A. M. Smagulova[1], K. A. Toleubaeva[2]*
[1,2]Karaganda University named
after Academician E. A. Buketov,
Republic of Kazakhstan, Karaganda.
Accepted for publication on 08.09.23.

THE PROBLEM OF DRAMATISM IN THE STORY «KIPCHAK BEAUTY» BY MUKHTAR MAGAUIN

This article scientifically analyses the story "Kipchak Beauty" by Mukhtar Magauin, published at the time of Kazakhstan's independence. The features of dramatism as a literary and aesthetic concept in the story genre are analyzed. The meaning of themes in surrealistic direction in Kazakh literature, dramaticism, ways of development of literary-historical works, their main idea and thematic-ideological expression are considered. The introduction of the article gives an overview of the place of fiction in the education of the people, the literary-historical works of surrealistic direction is a genre depicting the human soul, existence, dreams and goals, joys and sorrows. The main section examines the philosophical meaning of drama in one of the most readable modern stories by M. Magauin, «Kipchak Beauty». It is noted that the most important thing is the dramatism of the work, its origins, clear culmination and the factors that caused it. The final part concludes that the storyline of the story differs from the work of fiction in that the historical consciousness is intertwined with the national character and that the boundless love for the motherland has remained in our historical memory since the turn of the century. The author discusses the relevance and poignancy, credibility and echo of the stories and novels with the legends, written in a surrealistic direction in the Kazakh prose.

Keywords: drama, surrealism, historical memory, national consciousness and spirit, Kazakh art, human nature.

ҒТАМР 17.09.91

https://doi.org/10.48081/YIEU2754

***С. Н. Сутжанов[1], Б. Ш. Құралқанова[2],
Э. С. Құрманғожаева[3]***
[1,2]Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Алматы менеджмент университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
*e-mail: S_sutzhanov@mail.ru

ШЫҒЫС-ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РУХАНИ-МӘДЕНИ ҚАТЫНАСТАР

Мақалада өткен ғасырлар тоғысындағы Шығыс-түркі әдебиетіндегі рухани-мәдени қатынастар сөз етіледі және сол тұста діни-ағартушылық арна аясында мұсылман жұрты оқығандарының өзара тығыз байланыстар жасағаны нақты мысалдар арқылы дәйектеледі.

Бұл ретте, діни-ағартушылық бағыт шығыс елдерін жақындастыратын басты факторлардың бірі әрі рухани алмасулар негізі ретінде қарастырылады. Өйткені адамдардың дін бірлігі мен ислами оқу үрдісі – олардың өзара байланысы мен қарым-қатынас жасауының бастау көзі саналды. Сол себепті бұл бағыттағы оқу жүйесі Шығыс өңірі елдерінің рухани өрісін кеңейтетін мәдениет ошағы ретінде қалыптасты. Екі ғасыр аралығындағы мұсылманшылық Шығыста осы бағыт ерекше қарқын алды. Әсте ол елдердің өзара рухани-мәдени қатынастары да осы арнада тоқайласты.

Жалпы, 19 ғасырдың орта шенінен бастап, Шығыстың Батысқа тәуелді бола бастауы зиялы қауым арасында алаңдаушылық туғызды. Батыс Еуропа мемлекеттерінің әлемдік қоғамдық-саяси әл-ахуалға ықпал ете бастауы елінің ертеңіне елеңдеуші Шығыс зиялыларын тыныш жатқызбады. Осы кезеңде дәстүрлі арнада қайта қалыптаса бастаған діни-ағартушылық ағым қоғамдық-саяси жағдайға байланысты өрбіді. Және ол ұлттық мұрат тұрғысында өркендеді.

Жазылымда осы мәселелер төңірегінде ой қозғалып, шығыс-түркі ғалым-қайраткерлерінің адамзаттың рухани жаңғыруындағы ролі, ықпалы баяндалады.

Кілтті сөздер: Шығыс-түркі әдебиеті, рухани-мәдени қатынастар, діни-ағартушылық бағыт, ұлттық мұрат, ағартушылық идеясы

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші ширегі шығыс халықтарының тарихында өзгерістер мен төңкерістерге толы кезең ретінде айшықталады. Олай деуге негіз толық.

Ең алдымен, сол тұста батыс елдердің экономикалық дамуы, капиталының өсуі мұсылман елдерін оларға тәуелді ете бастады. Құлдық бұғаудан құтылуға ұмтылған халықтардың арпалысы, жан дауысы тарихта өз ізін қалдырды.

Екіншіден, ұлт зиялылары халықтың саяси, рухани жағынан өсіп, әлем жаңалықтары мен құндылықтарының аясында дамуына түрткі болды.

Үшіншіден, қоғамдық-тарихи факторлардың әсерінен туындаған түрлі ағым, ұйымдардың ұсынған негізгі концепция, айқындамалары ғасыр бедерін дұрыс анықтауға септігін тигізді.

Әр халықтың жеке ұлт болып қалыптасып, өрлеу кезінде ағартушылықтың жетекші рөл атқаратыны мәлім. Екі ғасыр аралығындағы мұсылманшылық Шығыста осы бағыт ерекше қарқын алды. Әсте ол елдердің өзара рухани-мәдени қатынастары да осы арнада тоқайласты.

Материалдар мен әдістер

Шығыс-түркі әдебиетінің өткен ғасырлар тоғысындағы мәдени-рухани алмасуларының басты арнасы ағартушылық болды. Мақаланың материалы ретінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі шығыс-түркі әдебиеті туралы зерттеулер, осы кезеңдегі әдебеиет қайраткерлерінің шығармашылықтары нысана ретінде алынды. Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми еңбектерді сұрыптау, талдау, тарихи-салыстырмалы, мәтіндік талдау, жүйелеу әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелерді талқылау

XIX ғасырдың орта шенінен бастап шығыстың батысқа тәуелді бола бастауы зиялы қауым арасында алаңдаушылық туғызды. Тығырықтан шығар жол іздеп, батысқа қарап бой түзеді, тереңге бойлап ой жүзді.

Осы кезеңде дәстүрлі арнада қайта қалыптаса бастаған шығыс елдеріндегі ағартушылық ағым қоғамдық-саяси жағдайға байланысты өрбіп, ұлттық мұрат тұрғысында өркендеді.

Бұл ретте түрік ағартушы қайраткерлердің тарихи, әдеби, публицистикалық, фәлсафалық туындылары жаңа идеологияның негізін қалады. Олар қоғамдық санаға азаттық, теңдік, әділеттілік идеяларының ұшқынын түсіріп, күрес рухын септі. Сөйтіп, әлемдік деңгейдегі қоғамдық сананың өсуіне қозғаушы күш болды.

Түріктің белгілі ағартушысы Намық Кемал «Өркениет» атты мақаласында: «Адамның құқы мен мақсаты - тек жай өмір сүру емес, еркін өмір сүру» [1, 51], – деп атап көрсетеді. Азаттық пен теңсіздіктің болмау себебін ол елдегі экономикалық дағдарыстан іздейді. Сондықтан Түркияда ағартушылық идеясын көтерген қоғамдық-саяси қозғалыс қайраткерлері қоғам дамуының қозғаушы күші ретіндегі ой-пікір, сөз, тәрбие және білім ісіне айрықша мән берді.

Осы тарапта ағартушы-жазушы Ахмед Мидхаттың шығармалары көңіл аударарлық. Ол тәрбие мен білімге үлкен сенім артып, халық рахаты, ел берекесі соған байланысты дегенді айтады: «Жалпы, жазушы ой-пікірлер тоғысын жеткізуші ретінде болады не оны жұртшылыққа уағыздаушы рөлін атқарады. Ал әлемдік өркениет баспасөзге тәуелді» [2, 22].

Түрік ағартушылары өнер туындыларының тарихи үрдістегі рөліне де ерекше көңіл бөлді. Мәселен, Намық Кемал театрдың халық тағдырына ықпалын айрықша атап көрсетеді. Сондай-ақ, ол халыққа қызмет етуді әдебиеттің барлық жанрына міндеттейді.

Жалпы, XIX ғасырдың аяғындағы түрік қоғамында ағартушылық идеологиясы қалыптасып, ол жүйелі түрде қоғамдық-саяси, діни-этикалық әрі эстетикалық мәселелерді қамтыды. Нақтырақ айтқанда, сол тұстағы зиялы қауымның саяси көзқарасында «жоғарғы өкімет», «әділ басшы» мәселесі үлкен орын алды. Мысалы, «тамаша, таза халиф» бейнесі Абдулхақ Хамиттің «Тарих» атты пьесасында көтеріледі. Ал өз билігін халық талабына қарай бейімдеген әділ патша образы автордың «Тезер» трагедиясында сомдалған. Мейірімсіз билеушіге қарсы халық көтерілісін суреттеген драмалық туындыларға Абдулхақ Хамиттің «Сарданапал», «Тезер», Намық Кемалдың «Гүлнихал» пьсалары жатады [3].

Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысында түріктің ағартушылық әдебиеті қоғам өміріне белсене араласып, ескірген феодализмнің күйреуіне түрткі болды. Ағартушы қаламгерлер өз шығармалары арқылы әдеби дәстүрлерге соны мазмұн, жаңа формалар енгізді.

Түріктің ағартушылық бағыттағы әдебиеті көршілес туысқан шығыс халықтарына да өз әсерін тигізбей қоймады. Олар туғызған рухани дүниелер ислам әлемінің аясындағы ортақ арнада тоғысты.

XIX ғасырдың бірінші жартысында қоғам дамуына демеуші болған ағартушылық идеясы шығыстағы араб елдеріне де бойлап ене бастады.

Осы бағытты жақтаушылардың алдында үлкен міндет тұрды, ол – әдеби дәстүрді бұзбай, оған батыстық-ағартушылық идеялар ұрығын себу. Сөйтіп, классикалық араб тілі мен әдебиетін жаңартып дамытты. Жалпы, бұл құбылыстардың сол тұстағы қоғамның өсу деңгейіне ықпал еткен ағартушылық идеологияға байланысты туындағанына шүбә келтіруге болмайды.

1828 жылы араб тілінде «Әр-Уәкана әл-Мысыри» газеті шықты. Оның бірінші редакторы белгілі әдебиетші әрі аудармашы Рахиа ат-Тахтави болды [4]. Ат-Тахтави өз кезінің көрнекті ағартушыларының бірі әрі мысыр мәдениетінің алдыңғы қатарлы өкілі еді. 1836 жылы Мысырда оқу орнының директоры бола отырып, ат-Тахтави жастарға француз, ағылшын, түрік және араб тілдерін оқытып, мемлекетке қажетті мамандарды дайындауға бар күш-жігерін сарп етті. Сөйте жүріп, ол шығармашылықпен де айналысты.

Реформаторлар жаңа буржуазиялық идеологияны жақтап, қоғамдық-саяси ой-пікірлерді мұсылманшылыққа теліп, ғылыми жаңалықтарды Құран-Кәріммен байланыстырды

Ислам реформаторларының бұл күресі өз нәтижесін берді де. Мәселен, сол тұстағы жетекшілердің бірі, қоғам қайраткері Ж. Әл-Афгани (1839–1997) «Құдайсыздарға жауап» деген трактатында мұсылман жұртшылығының бірлігін уағыздады. Ал көрнекті діntанушы Мұхаммед Абдо (1849–1905) мұсылманшылықты шынайы ислам арқылы қалыптастыруға күш салды. Осы мақсатпен 1898 жылы «әл-Манар» («Мұнара») журналы шыға бастады. 1900 жылы Мысырда М. Абдоның басшылығымен «Араб ғылымдарын дамыту қоғамы» құрылды. Ортағасырлық араб мәдениетін жақсы біліп, ислам әлемін терең тануы оны өз кезеңінің фәлсафалық және әлеуметтік мәселелерін шешуге итермеледі.

М. Абдо кейбір ғылыми жаңалықтардың баламасын Құраннан тапты, сөйтіп, білімнің бастау көзі сонда екендігін дәлелдеуге тырысты. Сонымен қатар «аль-Урбат аль-Буска» («Тар бұғау») газетінде жарияланған мақалаларында жазбагер араб мәдениетін күйреуден сақтайтын бір ғана жол – бүкіл мұсылман жұртшылығын біріктіретін таза исламды ұсынды [5].

XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген тағы бір көрнекті араб ағартушысы Абд ар-Рахман әл-Кабани (1849–1902) ислам реформаторы ретінде халықтық мәселенің мемлекеттік деңгейде шешілуін қалады. «Деспотизм табиғаты» атты еңбегінде түрік үстемдігі жағдайындағы Осман империясын оған тәуелді араб халифатына қарсы қою арқылы арабтардың ұлттық сана-сезіміне қозғау салады. Әл-Кабанидің түсінігінде – шынайы ислам ілімі бойынша адамзат бір Аллаға ғана тәуелді, яғни әміршілдік, билеп-төстеушілік исламға жат [6, 120].

XIX ғасырдың екінші жартысында араб елдеріндегі мәдени өмірдің жандануына ғылыми-мәдени қоғамдардың ықпалы мол болды. Насыр әл-Иазыжи (1800–1871), Бутрус әл-Бустани (1819–1883) секілді белгілі қайраткерлер мәдениеттің өркендеуіне айтулы үлес қосты. Олардың бастамасымен Сирияда алғаш рет мәдениет қайраткерлерінің қоғамы құрылды. Қоғам ауқатты әрі зиялы адамдардың басын құрады.

Ал ғасыр аяғында бірқатар араб ағартушылары саяси-әлеуметтік мәселелер төңірегінде ой қозғап, тәуелсіз ел болу жайын көтерді. Сондай-ақ екі ғасыр аралығында құрылған бірнеше әдеби үйірмелерде, атап айтқанда, «Шығыс қоғамы» (1877 ж.), «Рамсес» (1905), «Жоғарғы оқу орындарының үйірмесі» (1906), «Ғылым үйі» (1907) секілді ұйымдарда ағартушылық идеясының дамуына қолдау көрсетеді.

Шынында, араб ағартушылары ғасырдың орта шенінен бастап қоғам өміріне белсене араласып, үлкен рөл атқарды. Әсіресе, белгілі ағартушы әл-Бустанидің еңбегі атап өтуге тұрарлық. Ол «Араб тілінің грамматикасы» мен арифметика оқулығын жазды. Және ол «Мұхит әл-Мұхит» атты түсіндірме сөздікті құрастырушы да болды. 1867 жылы әл-Бустани жаңа бағдарлама бойынша жүргізілетін ұлт мектебінің негізін қалады. Ол осы жылдары бірнеше газеттер де шығарып үлгерді және 1875 жылы «Білім аясы» («Даират әл-Мориф») деген араб энциклопедиясын шығаруды бастады [6, 151].

Ал ливандық ақын Насыф әл-Иазыжидың әл-Бустанимен таныстығы оны халық ағарту ісіне итермеледі. Ол өз тұсындағы ғылыми қоғамдарға мүше болды, ұлт мектебінде сабақ берді. Оның қаламынан араб әдебиеті мен тілі және музыка, медицина туралы зерттеулер туды. Әл-Назыжидың ғылыми тұжырымдамалары араб елдерінің тарихына деген қызығушылықты туғызды.

Әл-Назыжидың игілікті іс-дәстүрін оның ұлы Ибраһим ақын (1847–1906) жалғастырды. Ол әкесі мен оның замандастарының бастамасын әрі қарай жалғастырып қана қоймай, тың ойлармен толықтырды.

Араб әдебиетшілерінің алдында тың тақырыптарды игеріп, жаңа жанр, стиль енгізу мәселелері тұрды. Сөйтіп, XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басында араб әдебиеті роман, повесть, әңгіме және очерк, эссе секілді жанрлармен байыды.

Бұл ретте мысырлық сөз зергері Мұстафа Люткфи әл-Манталутидің (1876–1924) еңбегі атап өтуге тұрарлық. Қаламгердің әдеби-рухани қалыптасуында Мұхаммед Абдоның жаңашыл идеялары үлкен рөл атқарды. Шығармашылық қызметін поэзиядан бастаған әл-Манфалутиге сүбелі өлеңдер шоғыры тиесілі. Сондай-ақ ол ортағасырлық араб классиктері Руми, әл-Масри және өзімен тұстас ақындар Хафиз Ибраһим, Халил Мутраналардың шығармашылығын сипаттайтын сыни еңбектер жазды. Онысы кейін «әл-Манфалути хрестоматиясы» деген атпен кітап болып шықты. Ол жазып

қалдырған әңгіме, новелла, очерктер барынша шынайы әрі поэтикаға толы болып келеді [6, 152].

Осы тұста араб әдебиетінің эссе жанрында қалам тербегендердің бірі - Мұстафа Камил (1874_1908). М. Камил ағартушылықты, ұлттық идеяны өрістету тәуелсіздік үшін күрестің бір тәсілі деп білді. Сол себеппен ол 1900 жылы «Ватанистав» («Отандастар») партиясының органы саналған «Лива» («Жалау») газетін шығарады. 1898 жылы оның ынта-ықласымен жаңа ұлттық мектеп ашылды. Бұл мектептерде оқушылар санының күрт өсуі халық санасының өскендігін байқатады. «Сонымен қатар Кемалдың тәуелсіздік пен исламиятты қатар өрбітіп, өзек еткен қоғамдық-саяси көзқарасын білдіретін «Ұлт өмірі», «Шығыс мәселесі» атты еңбектері сөз зергерінің саяси публицистиканың негізін қалаушы әрі ұлт азаттығының ұраншысы болғандығын білдіреді» [5, 176].

Өзінің публицистикалық еңбектерін мұсылман әйелдерінің бас бостандығына арнаған Қасым Әмин (1865–1908) «Әйелдер бостандығы», «Жаңа әйел» атты эсселер жинағында араб әйелдеріне аз ғана жеңілдік беруді талап етеді.

Жалпы, араб публицистикасының қалыптасуы ағартушы қаламгерлердің әдеби қызметімен тығыз байланысты. Мәселен, әл-Кабани, әл-Иазыжи және т.б. өздерінің қоғамдық-саяси көзқарастарын трактат түрінде емес, мақала, очерк сияқты қысқа жанрда жазып білдірді.

Араб публицистикасы шешендік өнер дәстүрін жалғастырушы ретінде де жанданды. Мысалы, рифмалық проза стилі, қайталау және басқа да көптеген риторикалық айшықтау түрлері негізінде шешендік өнерден бастау алады. Және шешендік өнер көсемсөз үлгісінде, үгіт-насихат түрінде бертінге дейін (тіпті қазір де) мешіттерде жаңғырып қолданылып келді. Ал ғасыр басындағы публицистика жанрының дамуымен қатар шешендік өнер де жандана бастады.

Шындығында, шығыс елдерінде ағартушылық ислам дініне негізделінді. Ағартушы реформаторлар ескі қоғамдық жүйені сынай отырып, өздерінің озық ойларын Құран қағидалары мен Пайғамбар хадистерімен үйлестіруге тырысты. Мұсылмандық ел зиялыларының барлығы дерлік ислам әлемінен бастау алытын шығыстық сипаттағы діни-ағартушылық әрі азатшылдық бағыт ұстанғаны мәлім.

Екі ғасыр арасындағы парсы әдебиетіндегі ағартушылық идеясы ескі қоғамдық тәртіпке қарсы бағытталған мазмұнының прогрессивтілігімен ерекшеленеді. Нақтылай айтқанда, 19 ғасырдың ортасында Иранға капитализмнің енуі елде түрлі қайшылықтардың туындауына әкелді. Парсы елінің батыс мемлекеттеріне тәуелділігі халықтың наразылығын тудырып, шаруалар көтерілісі күшейді. Осылайша Батыс капиталының ықпалынан

туындаған экономикалық және саяси дағдарыстар Иран мемлекетін біртіндеп капиталистік даму жолына түсірді.

Парсыдағы экономикалық өзгерістер мәдени өмірге ешқандай әсер еткен жоқ. Еуропа елдерімен тығыз қарым-қатынас батыс мәдениетінің элементтерін енгізуге әкелді. Өйткені уақыт мемлекеттік басқаруға қажетті сауатты мамандарды қажет етті. Батыс елдерінің әлеуметтік және әдеби-мәдени өмірімен таныс парсының оқыған азаматтары өз елінде прогрессивті идеяларды таратушылар ретінде әрекет етті. Атап айтқанда, баспахана ұйымдастырылып, алғашқы газет-журнал, кітаптар шығарыла бастады. 1852 жылы «Дар ол-фонун» оқу орны ашылды. Бұл оқу орнына қажетті оқулықтар жазып, басып шығару жұмыстары парсы зиялыларының пайда болуымен тығыз байланысты болды. Олар, ең алдымен, Батыс Еуропа халықтарының тілдерінен оқулықтар мен әдеби-көркем шығармаларды аударумен айналысты.

Әрине, қоғамдық пікірді қалыптастыруда, озық идеяларды таратуда баспасөздің рөлі зор. Алайда қатаң тәртіп пен цензура жағдайында елдің ішкі мүмкіндіктері мұны қатты шектеді. Мысалы, Мысыр баспасөзіне әлеуметтік және саяси мәселелерді талқылауға қатаң тыйым салынды. Сондықтан әрбір басылым өзінің алғашқы санында қандай мәселелерді қамтитынын жариялап, материалдармен, олардың тақырыптары мен мазмұнымен қамтамасыз етті. Осылайша газет-журналдар саяси мәселелерден алшақтап, оқу-ағарту ісіне ден қойды.

Жалпы, бұл ақын-жазушылардың шығармашылығында ағартушылық идеясы өте айқын сезілді. Олар – Мырза Мәлкім хан (1833–1908), Зейін әл-Абедин Мараген (1837–1910) және Абдар-Рахим Талиби (1834–1911).

Мырза Мәлкім хан жоғары мемлекеттік және дипломатиялық қызмет атқарып, ағарту ісімен айналысады [7]. Оның гуманистік, ағартушылық көзқарастарының қалыптасуына әзірбайжан философы және жазушысы Мырза Фатали Ахундовпен (1812–1876) танысуы үлкен әсер етті. Сөйтіп, 60-жылдары «Фарамушхана» қоғамын құрды. Бұл қоғам мүшелерін толғандырған басты мәселе адамның өзін-өзі жетілдіруі және гуманизм қағидаларын насихаттауы болды. Сондықтан Малкім хан өз еңбегін «Адамгершілік қағидалары» деп атаған. Жұмыс осы қоғамның теориялық негізі болды. Жазушы адамның өзін-өзі жетілдіру жолындағы міндеттерін жеті кезеңге бөледі: 1) жаман мінез-құлықтан аулақ болу; 2) қайырымдылық жасау; 3) қысымды шектеу; 4) бірлік пен келісім; 5) білім мен ғылымға ұмтылу; 6) имандылықты уағыздайды; 7) тәртіпті сақтау.

Бұл жеті гуманистік қағида трактат және идеялық ағым ретінде қарастырылып, парсы ағартушылық ғылымын зерттеуде үлкен қызығушылық тудырғаны анық. Бұған көрнекті шығыстанушы ғалымдар

Е. Е. Бертельстің [8], И. С. Брагинскийдің, Д. С. Комиссаровтың парсы әдебиетіне қатысты құнды еңбектері дәлел.

Мұқият қарасаңыз, Мырза Мәлкім хан көтерген гуманистік ой-пікірлер орта ғасырдағы парсы классиктерінің шығармаларына арқау болғанын байқауға болады. Шығыс данышпандары өз ұғымдарын сопылық танымменұштастыра білгені белгілі. Демек, адамның өзін-өзі жетілдіруі мен жоғарыда аталған еңбекте айтылған діни ұстанымдар сопылық алғышарттармен үйлеседі. Сопылық дәстүр сабақтастығымен қатар шығыс ағартушылығының өзіндік ерекшелігін де байқалады.

Сонымен қатар Мәлкім хан араб жазуын өзгертуді көздеген. Ол реформаны мұсылман елдерінің идеалды болашағының қайнар көзі деп білді. Сөйтіп, ол араб жазуының стенографиялық үлгісін ұсынды. Бұл ойды демократ жазушы М.Ф.Ахундов қуаттады. Алайда олар өз ойларын жүзеге асыра алмады.

Сол кезде-ақ Мырза Мәлкім хан бірінші болып мұсылман елдерінде кең тараған (1870 жылдары) «усул-жәдиттік» оқу үлгісін идея ретінде ұсынды да, оны татар ағартушысы И.Гаспиринский жүзеге асырды.

Бұл ағартушылық идеясы жазушының (М.Мәлкім хан-С.С.) «Прогресс негіздері», «Шейх пен шах» шығармаларында айқын көрініс тапқанын айта кеткен жөн. Сондай-ақ ескі феодалдық құрылысты сынау сол кездегі шығыс зиялы жазушыларына тән болды және бұл ерекшелік Мырза Мәлкім хан драматургиясында да байқалды. Оның «Араб билеушісі Ашрап ханмен болған оқиға», «Заман хан, губернатор Боруджердтің басқару әдісі» және т.б. пьесаларында ащы жексұрындық пен сол кезде орын алған жаман мінез – зорлық, немқұрайлылық әшкереленді [7].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, Зейін әл-Абедин Мараген парсы әдебиетіндегі ағартушылық бағыттың дамуына зор үлес қосты [9]. Атап айтқанда, оның «Ибраһим бей саяхатнамесі» («Сияхатнами Ибраһим бей») атты көлемді прозалық шығармасы өз заманында кеңінен таралды. Өйткені романда Иран еліндегі мемлекеттік және қоғамдық құрылыс сынға алынады. Сөйтіп, жұртшылықтың санасына үлкен әсер етіп, ирандықтардың сүйікті кітабына айналды. Бұл шығарманың өзі Кеңес өкіметі тұсында орыс тіліне аударылып, одақ орталығында басылып шыққаны белгілі. Әрине, бұған Зейін әл-Абединнің Ресейде ұзақ жылдар тұруы себеп болса керек.

Түптеп келгенде, аты аталған қаламгердің пікірінше, қараңғылық пен сауатсыздық бақытсыздыққа себепші болса, ғылым-білім елдің болашақ дамуының негізіне айналады. Осы тұрғыда Зейн әл-Абедин баспасөз бен әдебиетке үлкен үміт артып, оларды прогрестің басты құралы санайды.

Жазушы Әбдірахим Тәлиби шығармашылығы Иран халқының оянуы мен озық ой-пікірлерінің қалыптасуында ерекше рөл атқарды. Ол Табризде

(Ирандық жер атауы – С.С.) туып-өссе де, біраз уақыт Ресейде болған еді. Бұл оның ағартушылыққа негізделген шығармалар жазуына түрткі болды. Бұған жарқын мысал ретінде әзірбайжан ғалымы М. М. Манафидің жазғандары дәлел болмақ [10].

Ғалым атап көрсеткендей, ағартушылық идеясы – Тәлиби шығармашылығының негізгі арнасы. Атап айтқанда, ол «Талибидің кемесі», «Ахмед кітабы» («Сафине-и Талиби-иа», «Кітап Ахмед») атты еңбектерінде Иран елінің артта қалу себептерін ашып, ілгерілеу жолдарын көрсетуге тырысты.

Жоғарыда аталған парсы жазушылары шығармашылығының басты ерекшелігі халық арасында ғылым-білімді тарату, феодалдық құрылысты сынау арқылы әділетсіздік пен қанаушылықты шектеу, конституциялық заңдарға негізделген жаңа прогрессивті қоғам құру болды.

Қорытынды

Бір сөзбен айтқанда, 19 ғасырдың ортасынан бастап ағартушылық идеясы әдеби-тарихи үдеріс негізінде Таяу Шығыс елдерінде кеңінен қолдау тапты. Тек пен дін бірлігі, тіл ұқсастығы мұсылман қауымын бір бағытта біріктірді, сөйтіп, әдеби-мәдени тығыз байланыс жасауға итермеледі.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Namik, K.** Kulliyat [Metin] : 2 ciltlik. C. 2 / K. Namik. – Ankara, 1960. – 108 p.

2 **Hizarci, S.** Tanzimat edebiyati antologisi [Metin] : antoloji / S. Hizarci. – Istanbul, 1955. – 49 p.

3 **Kazpat, K.** Cagdas turk edebiatinda sosyal konular [Metin] : araştırma / K. Kazpat. – Istanbul, 1962. – 56 p.

4 **Кахарова, Н.** Рифао Рахиа ат-Тахтави [Текст] // Известия отделения общественных наук АН Таджикской ССР. – № 1. – 1968

5 **Крачковский, И.** Мустафа Камиль и Жюльетта Адан [Текст] : Избранные сочинения Т. 3 / И. Крачковский. – Москва-Ленинград, 1956. – 180 с.

6 **Аль-Фахури, Х.** История арабской литературыры [Текст] : Т. 2. / Х. Аль-Фахури. – М., 1961. – 120 с.

7 **Будаген, А.** К вопросу о пьесах Мирзы Мальком хана [Текст] // Вестник общественных наук АН Армянской ССР. – № 10. – 1968.

8 **Бертельс, Е.** Из истории попыток реформы арабского алфавита. Культура и письменность Востока [Текст] : Т. 3 / Е. Бертельс. – Баку, 1928. – 100 с.

9 **Зеин-аль-Абидин, М.** Дневник путешествия Ибрагим-бека [Текст] / М. Зеин-аль-Абидин. – Москва-Ленинград, 1963. – 96 с.

10 **Манафи, Ш.** Жизнь и творчество М. А. Талибова [Текст] : дисс. на соиск. канд. филол. наук / Ш. Манафи. – Баку, 1966. – 26 с.

References

1 **Namık, K.** Kýllıat [Mátin]: 2 tomdyq. T. 2 / [Namik, K. Kulliyat [Text] : 2 volumes. V. 2] – Ankara, 1960. – 108 p.

2 **Hızarchı, S.** Tanzımat ádebıetiniń antologıasy [Mátin] : antologıa [Tanzimat literature anthology [Text]: anthology] / – Istanbul, 1955. – 49 p.

3 **Qazpat, K.** Qazirgi túrik ádebıetindegi áleýmettik máseleler [mátin]: zertteý [Social issues in Cagdas turkish literature [Text] : research] – Istanbul,1962. – 56 p.

4 **Кахарова, Н.** Rıfar Rahıta at-Tahtavı [Rifar Rahita at-Takhtavi [Text]] // Proceedings of the Department of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Tajik SSR. – No. 1. – 1968

5 **Krachkovskıı, I.** Mustafa Kamıl jáne Djýletta Adan [Mátin]: tańdalǵan shyǵarmalar T. 3 [Mustafa Kamil and Juliette Adan [Text] : Selected works Vol.3] – Moscow-Leningrad, 1956. – 180 p.

6 **Ál-Fahýrı, H.** Arab ádebıetiniń tarıhy [Mátin]: T. 2. [History of Arabic Literature [Text] : Vol.2.] – Moscow, 1961. – 120 p.

7 **Býdagán, A.** Myrza Malkom hannyń pesalary týraly suraqqa [On the question of Mirza Malkom Khan's plays] // Bulletin of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. – No. 10. – 1968.

8 **Bertels, E.** Arab alfavıtin reformalaý áreketteri tarıhynan. Shyǵys mádenıeti men jazýy [Mátin] T. 3 [From the history of attempts to reform the Arabic alphabet. Culture and writing of the East [Text] : Vol. 3] / – Baku, 1928. – 100 p. 10. Bertels, E. Arab alfavıtin reformalaý áreketteri tarıhynan. Shyǵys mádenıeti men jazýy [Mátin] T. 3 [From the history of attempts to reform the Arabic alphabet. Culture and writing of the East [Text]: Vol. 3] / – Baku, 1928. – 100 p.

9 **Zeın-ál-Abıdın, M.** Ibrahım-bekke saıahat kúndeligi [Travel diary of Ibrahim bey] – Moscow-Leningrad, 1963. – 96 p.

10 **Manafı, Sh.** Talıbovtyń ómiri men shyǵarmashylyǵy [Mátin] : dıss. izdenýge. kand. fılol. ǵylymdar [Manafi, Sh. The life and work of M. A. Talibov [Text] : diss. on the job. candidate of Philology] – Baku, 1966. – 26 p.

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**С. Н. Сутжанов[1], Б. Ш. Куралканова[2], Э. С. Курмангожаева[3]*
[1,2]Павлодарский педагогический
университет имени Әлкея Марғұлана,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]Алматинский университет менеджмента,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Принято к изданию 08.09.23.

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ВОСТОЧНО-ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассматриваются духовно-культурные отношения в восточно-тюркской литературе на рубеже прошлых веков и на конкретных примерах подтверждается, что мусульманские просвитители установили тесные связи между собой в рамках религиозно-просветительского направления.

При этом религиозно-просветительская направленность рассматривается как один из главных факторов сближения стран Востока и основа духовного взаимообмена. Потому что религиозное единство людей и исламский процесс обучения являются источником их взаимодействия и общения. Поэтому система обучения в данном направлении сформировалась как очаг культуры, расширяющий духовный горизонт стран восточного региона. На мусульманском Востоке на рубеже прошлых веков это направление набирало особый импульс. В этом же русле переплетались взаимные духовно-культурные отношения стран.

В целом, начиная с середины девятнадцатого века, Восток стал зависеть от Запада, что вызвало беспокойство среди интеллигенции. Начало влияния западноевропейских государств на мировое общественно-политическое положение не могло не беспокоить восточную интеллигенцию. В этот период религиозно-просветительское течение, которое начало возрождаться в традиционном русле, развивалось в связи с общественно-политической ситуацией и процветало в контексте национального идеала.

В статье рассматриваются роль, влияние восточно-тюркских ученых-деятелей на духовное возрождение человечества.

Ключевые слова: Восточно-тюркская литература, духовно-культурные отношения, религиозно-просветительское направление, национальный идеал, идея просвещения

*S. N. Sutzhanov[1], B. S. Kuralkanova[2], E. S. Kurmangozhaeva[3]
[1,2]Pavlodar Pedagogical University
named after Alkey Margulan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]Almaty University of Management,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Accepted for publication on 08.09.23.

SPIRITUAL AND CULTURAL RELATIONS IN EASTERN- TURKIC LITERATURE

The article examines the spiritual and cultural relations in the eastern-murkic literature at the turn of the last centuries and confirms by concrete examples that muslim enlighteners have established close ties among themselves within the framework of the religious and educational direction.

At the same time, religious and educational orientation is considered as one of the main factors of rapprochement of the countries of the East and the basis of spiritual interchange. Because the religious unity of people and the Islamic learning process are the source of their interaction and communication. Therefore, the system of education in this direction has been formed as a center of culture, expanding the spiritual horizon of the countries of the eastern region. In the Muslim East at the turn of the last centuries, this trend was gaining a special momentum. Mutual spiritual and cultural relations of the countries intertwined in the same vein.

In general, since the middle of the nineteenth century, the East has become dependent on the West, which caused concern among the intelligentsia. The beginning of the influence of Western European states on the world socio-political situation could not but worry the Eastern intelligentsia. During this period, the religious and educational trend, which began to revive in the traditional way, developed in connection with the socio-political situation and flourished in the context of the national ideal.

The article examines the role and influence of Eastern-Turkic scientists and figures in the spiritual revival of humanity.

Keywords: Eastern Turkic literature, spiritual and cultural relations, religious and educational direction, national ideal, idea of enlightenment.

ҒТАМР 16.01.33

https://doi.org/10.48081/RHFC9875

А. Х. Халелова
Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: khalelovaaiga@mail.ru

ЕУРОПАДАҒЫ БИЗНЕС ТІЛІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ

Бұл мақала бизнес тілінің пайда болып дамуын көрсететін екі дәуірге бағытталған: б.з.д. 500 жылдан б.з. 250 жылға дейінгі ежелгі Еуропа, Жерорта теңізі әлемі және Ортағасырдағы Еуропа, Жерорта теңізінің іскерлік әлемі. Мақаланың негізі – екі тарихи кезең қазіргі заманғы әлемде іскерлік тілді қарастыруға болатын ағартушылық призманы қамтамасыз ете отырып, елдер мен мәдениеттердегі алыс, бірақ таңқаларлық тікелей корреляцияны көрсетеді. Таңдалған дәуірлердің айрықша белгілері анықталады. Мысалы, ежелгі тілдерде күрделі бизнес-терминологияның құрылуы, ерте кезеңдегі хат алмасу, бизнес әлеміндегі жанрлардың пайда болып дамуы, танымал іскерлік әдістер мен бизнесті жүргізудің бірқатар жаңа шарттарының әзірленуі және т.б.

Мақалада Еуропа ғалымдарының ғылыми еңбектеріндегі бизнес тілінің ежелгі әлемнен қазіргі заманға дейінгі даму тарихына талдау жасалды. Ғылыми әдебиеттерден тілдік фактілерді жинауда бақылау әдісі, сондай-ақ тарихи және аумақтық байланыстар нәтижесінде бір тілдің екінші тілге әсер ету дәрежесі мен сипатын, генетикалық байланысын зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдісі қолданылды. Этимологиялық талдау бизнес терминдердегі бастапқы морфемалық құрылымын, тарихи өзгерістердің сипаты мен олардың себептерін анықтаумен байланысты.

Кілтті сөздер: бизнес лингвистика, бизнес тілі, іскерлік тіл, іскерлік термин, терминология.

Кіріспе

«Бизнес-лингвистика» деген көзге түсер атауға сыртқы әлем біртекті мазмұнның болуын талап етеді. Алайда тарихи перспективада сауда-саттықтың өте қарапайым тілінен басталған бұл ерекше тіл, қазіргі қоғамда

еңбек бөлінісінің артуымен және бизнесті жүргізу әдістері мен экономикалық ойлаудың күрделілігімен кеңейе түскенін көрсетеді.

Ағылшын тілі – жаһандық бизнес тілі, lingua franca (байланыстырушы тіл), ол ортақ ана тілі болмаған жағдайларда халықаралық іскерлік байланыстарды қамтамасыз етеді. Британдық отаршылдық тарихта бірінші өнеркәсіптік революциядан кейін технология мен әдебиеттің тез таралуы, сонымен қатар АҚШ-тың жаһандық көшбасшы ретінде қалыптасуы ағылшын тілінің ауқымын едәуір кеңейтті.

Тарихи салыстырмалы әдістің нәтижесі назарымызды осы саладағы ағылшын тілінің үстемдігі салыстырмалы түрде жақын уақыттан бергі құбылыс екендігіне аудартады. Итальян, француз, неміс, тіпті араб, голланд және жапон тілдері де экономика мен бизнестің халықаралық тілінің сөздік қоры мен жанрларын қалыптастыруға үлестерін қосқан.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мәселесі бойынша Найджел Холден, Герлинде Маутнер, Франц Рейнер, Кристофер Росс, Жан Андрео сынды ғалымдардың еңбектеріндегі бизнес коммуникацияның ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі даму тарихына талдау жасалынды. Ғылыми әдебиеттерден тілдік фактілерді жинауда бақылау әдісі, сондай-ақ тарихи және аумақтық байланыстар нәтижесінде бір тілдің екінші тілге әсер ету дәрежесі мен сипатын, генетикалық байланысын зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдісі қолданылды. Этимологиялық талдау бизнес терминдердегі бастапқы морфемалық құрылымын, тарихи өзгерістердің сипаты мен себептерін анықтауда пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Ежелгі дәуірге шолу жасап, Еуропа елдерімен шектелетін болсақ, іскерлік тілдің құжатпен расталған тарихы біздің дәуірімізге дейінгі 4 мыңжылдықтан басталады. Маңызды ақпаратты құжаттау шумерлер, кейінірек аккадтықтар қолданған сазды тақтайшалардың ерекше беріктігіне байланысты. Бұл ақпараттың басым бөлігі үй мен құл сатып алу немесе бухгалтерлік есептің қарапайым түрі сияқты экономикалық операцияларға қатысты.

Аккад тілінде «гильдия тәрізді бірлестіктерді» құрған саудагерлерді *damgàr* деп атаған, ал *naruqqum* сөзі «сыртқы саудамен белсенді айналысатын саудагерге басқа саудагерлердің салған капитал қоры» дегенді білдіреді. Бұл деректер сол кездегі күрделі қаржылық тәжірибесінің болғанының дәлелі.

Тағы бірнеше мысал келтірсек, *kârum* термині «базар» деп аударылады, бірақ оның бастапқы мағынасы – «айлақ». Ол ежелгі теңіз саудасының дамуына айғақ болып табылатыны айқын. Финикия тіліндегі *tappatu* сөзі «пирамидтік серіктестік формасындағы» іскерлік ынтымақтастықты білдіреді [1, 4]. Ежелгі

ассириялық сауда колонияларының құжаттарында кездескен Хетт тіліндегі ең алғашқы тіркелген сөздердің бірі – «келісімшарт» [2, 6].

Осылайша, жоғарыда келтірілген сөздер ежелгі саудагерлердің өз қызметі, қарым-қатынасы мен ұйымдастырушылық формалары үшін қажетті сөздік қорының болғанын және этнологтар сипаттаған қарапайым өркениеттер деңгейінен әлдеқайда жоғары экономикалық даму деңгейіне жеткенін дәлелдейді.

Сыртқы сауданың дамуымен жекелеген үндіеуропалық тілдерде тиісті терминология пайда болды. Терминдер байырғы сөздер негізінде (латын ***mer****x* – «тауар» => *com****mer****cium* – «сауда», ***mer****care* – «сауда жасау» => ***mer****cator* – «саудагер»; ***ot****ium* – «бос уақыт» => *neg****ot****ium* – «бизнес» => *neg****ot****igari* – «бизнес жүргізу» => *neg****ot****iator* – «көтерме саудагер») немесе кірме сөздер арқылы (*arrhae* – «салым, депозит» (Финикия тілінен алынған)) құрылды [3, 16].

Рим әлеміндегі көптеген банктік және іскерлік терминдердің егжей-тегжейлі талқылауын Жан Андрео еңбектерінен табуға болады. Мысалы, римдіктерде *argentarius* – «банкир», *mutiuum* – «қарыз», *ratio* – «шот» деген терминдері болған. Яғни, банкир өз клиенттеріне шот ашып, қарыз берген. Қарызға ақша беретін кез келген адамды *fenerator* деп атаған [4, 30].

Ежелгі Грекияда жазу екі маңызды маркетингтік функцияны – *жарнама және брендингті* тудырды. Құмырашылар өз өнімдерін «арнайы базарларда сатып, сауда белгілерін, яғни өз брендін танытты, тіпті жағымсыз жарнамалар арқылы бәсекелестерін көпшілік алдында мазақ еткен» [5, 270]. Тағы бір ескерерлік жағдай, гректер өз өнімдеріне, әсіресе шарапқа, «сауда белгісін реттеуін» еңгізді. Бұл импорт брендтің құнын төмендетпеуі үшін жасалған шара. Осы тәжірибе Римде де қайталанды [6, 63].

Әрине, қазіргі стандарттарға сәйкес Рим мен латын экономикасы салыстырмалы түрде қарапайым болды. Заманауи бизнес әлемінің белгілері – банк айналымдағы ақша, қолма-қол ақша, облигациялар мен акциялар, сондай-ақ вексель мен қос бухгалтерлік есеп сияқты коммерциялық құралдар қолданыста болмаған. Дегенмен аккад пен латын тілдері бизнеске қатысты қарым-қатынастарды, әдістер мен ұйымдық формаларды сипаттау үшін сөз қорын байытқан ежелгі тілдердің көрнекі мысалдары болып табылады.

Ерте ортағасырда ежелгі дәуір терминдерінің бірқатары ғана қалған. Латын тіліндегі *merx* сөзі, «тауар» деген ұғымды білдіретін сөз, жартылай сақталған, бірақ итальяндық *mercanzia* мен француздық *merchandise* деген заманауи терминдер осы түбірден шыққан. *Finis* – «төлем» ескі француздық *fin* сөзінде жалғасын тапты. Ал, *finer* – «төлеу» және *finance* – «төлем» терминдері *fin* сөзінен бастау алғанын көреміз.

Ерте ортағасырда бизнес-тілдік зерттеулер саласында алғаш пайда болған герман тілдерінің кезі. Ең көне ағылшын бизнес тілі алғаш рет Цюрих университетіндегі Бернхард Фердің докторлық диссертациясында зерттелді. Фердің деректеріне сүйенсек, ерте ортағасырдағы англосаксондарда «меншік», «ломбард», «ақша», «баға», «борыш» және «өсімқорлық» деген ұғымдар болған.

Сауда қызметін білдіретін ежелгі неміс терминдерінің кейбіреулері латын тілінен шыққан. Мысалы, ежелгі неміс тіліндегі *managâri* – «саудагер» (ағыл. *monger*) латын тіліндегі *mango* – «(құл-) сатушы» сөзінен, *kaufen* – «сатып алу», латын тіліндегі *caupo* – «қонақ үй иесі, дүкенші» сөзінен пайда болса, *markt* (ағыл. *market)* – «нарық» латын тіліндегі *mercatus* сөзінен шыққан, ал kosten (ағыл. to *cost*) – «тұру» (ақшалай бағасы туралы) *costare* сөзіне барып табан тірейді [3, 20].

Батыс Рим империясының герман тайпаларының, одан кейін арабтардың шабуылы салдарынан ыдырауы Жерорта теңізінің сауда аймағы ретіндегі бірлігін бұзды. Еуропалықтар Оңтүстік-Шығыс Азия, Африка және Еуропа арасында делдал болған араб әлемімен тұрақты байланыста болды. *Tariff* сияқты еуропалық тілдердегі арабтардың көптеген іскерлік терминдері бұл фактіні айғақтайды.

Мыңжылдықтар тоғысында Еуропада саудаға қатысты жазбаша құжаттар кеңінен қолданыла бастады. Ғасырлар бойы тауарларын базардан базарға тасымалдаған көптеген саудагерлер енді негізгі сауда орталықтарына орнығып, отбасы мүшелері мен серіктестер желісінің көмегімен өздерінің сауда-саттық қызметін жалғастырды. Сыртқы сауданы ұйымдастырудың бұл жаңа тәсілі *іскерлік хат* пен *бухгалтерлік есепті* табысты сауданың екі негізгі талабына айналдырды.

Пергаменттен әлдеқайда арзан болған XII ғасырда арабтар Еуропаға әкелген қағаз Дамыған ортағасырдан бастап жазбаша іскерлік құжаттаманы тарату үшін өмірлік маңызға ие болғаны анық. Осылайша, Дамыған және Кейінгі ортағасырларда нарық саласында революция басталады [3, 21].

Латын тілі – ең көп бизнес терминдері бар тіл. Себебі бизнес пен басқаруға қатысты латын сөздері семантикалық тұрғыдан икемді болып келеді. Мысалы, *emere* – «сатып алу» және *vendere* – «сату» етістіктері «заңды мәтіндерде қолданылғанда, тауарларды, нысандар мен қызметтерді жалға беру немесе жалдау, кепілгер ретінде әрекет ету сияқты әр түрлі қызмет түрлерін сипаттап, сатып алу - сатудан гөрі кең ауқымды мәмілелерге қатысты болуы мүмкін» [7, 6].

Ерте орта ғасырларда хатты тану – латын тілінде хатты танумен пара-пар болды. Себебі шіркеу мен әкімшіліктің ғана емес, сонымен қатар сауданың тілі болып табылған латын тілі сол уақыттың *lingua franca,* яғни

байланыстырушы тіліне айналды. (*Lingua franca* термині ерте заманауи кезеңде Шығыс Жерорта теңізі аймағындағы итальяндық сауда тілінде қолданылған. *Lingua*, яғни «тіл» – итальяндық термин. *Franca* «еркін» дегенді білдіретін ескі француздық *franc*-тан шыққанмен, итальяндық *franco* болып қалды) [8, 81]. Нәтижесінде жергілікті тілдерге осы салада латын тілімен қарсыласуға біраз уақыт қажет болды. Италия – латын тілінің орнына халық тілдерін қабылдаған алғашқы ел. Тосканада табылған XI ғасырға жататын меншіктің, салықтар мен шығындардың жергілікті тізілімдері мен Флоренция банкінің 1211 жылы ескі тоскан тілінде жазылған бухгалтерлік кітабының үзінділері соған дәлел.

Солтүстік Еуропада XIV ғасыр Ганзалық лига үшін шешуші кезең болды, латын тілінен төменгі неміс тіліне көшу 70 жыл уақытты қажет етті. Осы уақыт ішінде екі тіл қатар, тіпті бір құжатта да қолданылды.

Англияда сауда бұрынғысынша негізінен ағылшын тілінде жүргізілді, тек осы процеске мемлекеттік лауазымды тұлғалар араласқан жағдайда ғана француз тіліне көшкен. Француз тілі ағылшындықтардың әкімшілік пен соттар тіліне айналғаны анық – бүгін де ағылшын заңгерлік терминологиясы тек француз тілінде. Патшалық кірістерді жинап басқарған қазынашылық ағылшын саудагерлерін бухгалтерлік есептің негізгі терминологиясының көп бөлігімен қамтамасыз етті: *account* – бухгалтерлік шот, *amount* – сома, *arrears* – төлеу мерзімін өткізу, *auditor* – аудитор, *control* – бақылау, *expenses* – шығындар және т.б. Сонымен қатар француз тілі нарық терминологиясына терең әсер еткенін атап кеткен жөн: *bargain* – сауда мәмілесі, *count* – есеп, *market* – нарық, *merchandise* – тауар, *merchant* – саудагер, *money* – ақша, *pay* – төлем, *price* – баға, *profit* – пайда, *value* – құндылық және т.б. [3, 23].

Сауданың күрделі ұйымдастырылуына байланысты ортағасырлық саудагер есеп айырысуды, бухгалтерлік есепті жүргізуді, хат жазуды және шет тілдерін меңгеруді қажетсінді.

Сөздік қор белгілі бір мақсаттар үшін кез-келген тілдің негізін құрайтыны сөзсіз, бірақ бизнес тіл тарихындағы зерттеулер терминологиямен ғана шектелмеуі керек. Бұл тұста бизнес әлеміндегі жанрлар туралы сөз қозғаған жөн. Мысал ретінде Фибоначчидің (Леонардо Пизано) 1202 жылы жарияланған *Liber Abbaci* трактатын келтіруге болады. Бұл трактат практикалық есеппен айналысатындарға, яғни саудагерлерге ондық арифметиканы ұсынып насихаттауға арналған. Сонымен бірге осы трактат арқылы Леонардо Пизано еуропалық оқырмандарды араб сандарымен таныстырды.

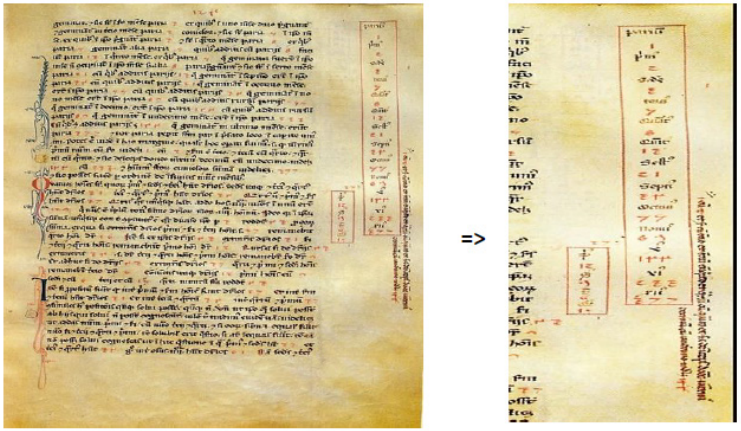

(Бұл Флоренция ұлттық кітапханасындағы «Liber Abaci» трактатының беті. Оң жақтағы тізімде 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, 233, 377 сандары көрсетілген. Бұл тізім Фибоначчи тізбегі деп аталады) [9].

XIV ғасырда Италияда қарапайым бухгалтерлік есеп жүйесінен екіжақты бухгалтерияға көшу басталды, сонымен бірге қолма-қол ақшаны тасымалдауды қажет етпестен елден елге ақша аударуға мүмкіндік беретін жаңа жанр – аударым векселі пайда болды. Ол *«litera di cambio»* деп аталып, келесі екі ғасырда оны итальяндық саудагерлер бүкіл Еуропаға таратты.

Бизнесті жүргізудің жаңа әдістерін әзірлеу негізінен Италияда болғандықтан, жаңа ортағасырлық іскерлік терминологияның басым бөлігі итальян тілінен келіп, басқа еуропалық тілдерге кірме сөздер немесе аудармалардың енуі түрінде берілген. Мысалы, *cassiere* – «кассир», бұл француздық *caissier*, неміс тілінің *Kassier* және ағылшын тілінің *cashier* сөздерінің негізін қалады. Сондай-ақ итальян тілі Еуропада шығыс елдерінің мәдениетінің таралуына септігін тигізді. Мысалы, «қойма» дегенді білдіретін араб тіліндегі *maxzan* термині, алдымен, итальян тілінде *magazzino* болып бейімделіп, кейін неміс тіліне *Magazin*, ал ағылшын тіліне *magazine* болып еніп кетті [3, 26].

Итальяндық бизнеске қатысты жанрлар мен терминдердің белгілі бір саны кейінгі орта ғасырларда басқа еуропалық тілдерге енгенімен, баспа білдегінің пайда болуы жағдайды түбегейлі өзгертті. Қайта өрлеу дәуірінде бухгалтерлік тіркелім, іскерлік хаттар, аударма вексельдері мен екіжақты бухгалтерия, сондай-ақ *commenda* – сақтандыру келісімшарты, *recordacione* – директивтік нұсқаулар, шот-фактуралар, көлік жөнелтпе құжаты сияқты

бизнесті жүргізудің озық әдістері туралы ақпарат енді негізгі еуропалық тілдердегі мәтіндер арқылы халықаралық деңгейде таратыла бастады.

Аталуы тиіс тағы бір жанр – іскерлік хат. Ортағасырлық іскерлік хат стилистикалық тұрғыдан өте қарапайым, тіпті дөрекі, әрі ауызша дискурске жақын болды. Қайта өрлеу дәуірінен бастап іскерлік жазу жанры бірнеше өзгерістерге ұшырады. Мысалы, қазіргі уақытта үйреншікті қолданыстағы неміс тіліндегі – *Herr,* француз тіліндегі – *Monsieur* құрмет білдіру сөздері хаттарда кеңінен пайдалана бастады [3, 31].

XVI ғасырда жағдай парадоксальды болып көрінеді, себебі сауда орталығы Жерорта теңізінен Атлантикаға ауысты. Италияндық іскерлік әдістер, жанрлар мен терминдер әлемді жаулап алғанымен, Италияның халықаралық саудадағы жағдайы айтарлықтай төмендеді. Бірақ лингвистикалық тұрғыдан қарағанда Кейінгі ортағасырлардың Ренессансқа біртіндеп өту жағдайы ешқандай өзгерісті көрсетпеді.

Сауда туралы алғашқы ауқымды трактаттар XVII ғасырда пайда болды. Әсіресе 1638 жылғы Джованни Доменико Перидің *«Il negoziante»* және 1675 жылғы Жак Саваридың *«Le parfait negociant»* [10] еңбектері ерекше назар аудартады. Бұл екі трактат Қайта өрлеу дәуіріндегі іскерлік әдебиетті дамытуда маңызды рөл атқарды.

Өнеркәсіптік революция тоқтаусыз өнертапқыштық кезеңіне айналды, оның басым бөлігі Британияда болғандықтан, сол кезеңнің тілі бүкіл әлемге Ұлыбританияның сауда желісі арқылы таралды. Әлемдік саяхаттар мен көші-конға қолжетімділікті арттырып, өнеркәсіптік баспа білдегінің көмегімен әдебиет алмасу процессін жандандырды, осылайша ағылшын тілі әлемде өз үстемдігін нығайтты.

Ағылшын тілінің бизнестің жаһандық тіліне айналғаны – ол әлемдік тарихтағы ең шығармашылық және инновациялық кезеңдердің бірі болған, ал қазір ол технологиялық революцияның негізгі тілі болып табылады.

Қорытынды

Мақалада «бизнес тілі» ұғымы уақыт өте келе маңызды өзгерістердің куәсі болғанын дәлелдейтін тұжырымдамалар ашылып ұсынылды. Ежелгі заманда бизнес тілін бизнеспен байланысты мамандандырылған мағынасы бар сөздерден тұратын жалпы тілден ажырату қиын болатын. Алғаш рет итальяндық саудагерлер кітап пен вексель сияқты мәтіндік жанрлармен сүйемелденетін танымал іскерлік әдістер мен бизнесті жүргізудің бірқатар жаңа шарттарын әзірлеген кезде бизнес тілі нақты мақсаттарға арналған ауқымды тілге айналды. Басқа еуропалық іскерлік тілдері, заманауи дәуірге дейін, итальяндық үлгіге өте тәуелді болды. Бірақ ақыр соңында француз, неміс және ағылшын тілдері өздерін тәуелділіктен босатып тілдік инновацияларға өз үлестерін қоса бастады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Holden, N.** A brief history of the language of business in three snapshots. 9th International GEM&L Workshop: Language in Global Management and Business: Theoretical, Methodological and Empirical Advances – Aalto University, School of Business, Helsinki, Finland – 2015. [Электронды ресурс]. – URL : https:// geml.eu/wpcontent/uploads/ 2014/10/Holden-GEML-paper-FINAL VERSION-2. pdf (Қаралған күні: 2.02.2023).

2 **Woodard, R.** The ancient languages of Asia Minor [Мәтін]. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 185 p.

3 **Mautner, G., Rainer, F., Ross, C.** Handbook of Business Communication. Linguistic Approaches [Мәтін]. – De Gruyter Mouton, 2017. – 711 p.

4 **Andreau, J.** Banking and business in the Roman world [Мәтін]. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 176 p.

5 **Lewis, D., Moore, K.** Birth of the multinational: 2000 years of ancient business history – 1999. [Электронды ресурс]. – URL : https://archive.org/details/ birthofmultinati0000moor (Қаралған күні: 8.02.2023).

6 **Roberts, K.** The origins of business, money and markets [Мәтін]. – New York: Columbia University Press, 2011. – 368 p.

7 **Aubert, J-J.** Business managers in Ancient Rome: A social and economic study of institores, 200 B.C.-A.D. 250. Leiden: E. J. Brill, 1994. [Электронды ресурс]. – URL: https://www.academia.edu/5159597 / Business_Managers_in_Ancient_Rome_A_Social_and_Economic_Study_of_ Institores_200_B_C_A_D_250 (Қаралған күні: 20.02.2023).

8 **Seidlhofer, B.** Understanding English as a lingua franca [Мәтін]. Oxford: Oxford University Press, 2011. – 240 p.

9 [Электронды ресурс]. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Liber_Abaci

10 **Кутер М. И., Гурская М. М., Шихиди А. Г.** Значение учения Жака Савари для развития бухгалтерского учета // Международный бухгалтерский учет. 2011. № 31. [Электронды ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru / article/n/znachenie-ucheniya-zhaka-savari-dlya-razvitiya-buhgalterskogo-ucheta (Қаралған күні: 16.03.2023).

References

1 **Holden, N.** A brief history of the language of business in three snapshots. 9th International GEM&L Workshop: Language in Global Management and Business: Theoretical, Methodological and Empirical Advances – Aalto University, School of Business, Helsinki, Finland – 2015. [Electronic resource]. – URL: https://geml.

eu/wp-content/uploads/2014/10/Holden-GEML-paper-FINAL-VERSION-2.pdf (Accessed: 2.02.2023).

2 **Woodard, R.** The ancient languages of Asia Minor. [Text]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 185 p.

3 **Mautner, G., Rainer, F., Ross, C.** Handbook of Business Communication. Linguistic Approaches [Text]. – De Gruyter Mouton, 2017. – 711 p.

4 **Andreau, J.** Banking and business in the Roman world. [Text]. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 176 p.

5 **Lewis, D., Moore, K.** Birth of the multinational: 2000 years of ancient business history – 1999. [Electronic resource]. – URL: https: //archive.org/details/ birthofmultinati0000moor (Accessed: 8.02.2023).

6 **Roberts, K.** The origins of business, money and markets. [Text]. New York: Columbia University Press, 2011. – 368 p.

7 **Aubert, J-J.** Business managers in Ancient Rome: A social and economic study of institores, 200 B.C.-A.D. 250. Leiden: E. J. Brill, 1994. [Electronic resource]. – URL: https://www.academia.edu/5159597/ Business_Managers_in_Ancient_ Rome_A_Social_and_Economic_Study_of_Institores_200_B_C_A_D_250 (Accessed: 20.02.2023).

8 **Seidlhofer, B.** Understanding English as a lingua franca. [Text]. Oxford: Oxford University Press, 2011. – 240 p.

9 [Electronic resource]. – https://en.wikipedia.org/wiki/Liber_Abaci

10 **Kuter M. I., Gurskaya M. M., Shihidi A. G.** Znachenie ucheniya ZHaka Savari dlya razvitiya buhgalterskogo ucheta [The importance of the doctrine of Jacques Savary for the development of accounting] // International accounting. 2011. № 31. [Electronic Resource]. – URL: https://cyberleninka.ru/ article/n/znachenie-ucheniya-zhaka-savari-dlya-razvitiya-buhgalterskogo-ucheta (Accessed: 16.03.2023).

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

**А. Х. Халелова*
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Принято к изданию 08.09.23.

КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ДЕЛОВОГО ЯЗЫКА В ЕВРОПЕ

Эта статья посвящена двум эпохам, отражающим зарождение и развитие делового языка: древней Европе, средиземноморскому

миру с 500 г. до н. э. до 250 г. до н. э. и средневековой Европе, средиземноморскому деловому миру.

В основе статьи лежит то, что два исторических периода демонстрируют далекую, но удивительно прямую корреляцию в странах и культурах, обеспечивая призму просвещения, через которую можно рассматривать деловой язык в современном мире. Определяются отличительные черты выбранных эпох. Например, создание сложной бизнес-терминологии в древних языках, переписка в ранний современный период, появление и развитие жанров в мире бизнеса, разработка популярных деловых методов и ряда новых условий ведения бизнеса и др.

В статье проведен анализ истории развития языка бизнеса от древнего мира до современности в научных трудах европейских ученых. Применялся метод наблюдения в сборе языковых фактов из научной литературы, а также сравнительно-исторический метод в изучении степени и характера влияния, генетической связи одного языка с другим в результате исторических и территориальных связей. Этимологический анализ связан с определением характера первичных морфемных структур, исторических изменений и их причин в бизнес-терминах.

Ключевые слова: бизнес лингвистика, бизнес язык, деловой язык, бизнес термин, терминология.

**A. Khalelova*
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Accepted for publication on 08.09.23.

A BRIEF OVERVIEW OF THE HISTORY OF THE ORIGIN OF THE BUSINESS LANGUAGE IN EUROPE

This article is devoted to two epochs reflecting the origin and development of the business language: ancient Europe, the Mediterranean world from 500 BC to 250 BC, Medieval Europe, the Mediterranean business world. The article is based on the fact that two historical periods demonstrate a distant but surprisingly direct correlation in countries and cultures, providing a prism of enlightenment through which business language can be viewed in the modern world. The distinctive features of the selected epochs are determined. For example, the creation of complex business terminology in ancient languages, the importance of

correspondence in the early modern period, the emergence and development of genres in the business world, the development of popular business methods, and a number of new business conditions, etc.

The article analyzes the history of the development of the business language from the ancient world to the present in the scientific works of European scientists. The method of observation was used in collecting linguistic facts from scientific literature, as well as a comparative historical method in studying the degree and nature of influence, the genetic connection of one language with another as a result of historical and territorial ties. The etymological analysis is connected with determining the nature of primary morphemic structures and historical changes in business terms and their causes.

Keywords: business linguistics, business language, business communication, business term, terminology.

МРНТИ 16.01.45

https://doi.org/10.48081/OJES8681

М. Т. Шакенова[1], У. А. Оспанова[2], М. К. Атанаева[3], Г. Н. Исабаева[4], М. К. Рысбаева[5]

[1,4,5]НАО «Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова», Республика Казахстан, г. Шымкент;

[2,3]АО «Национальный центр исследований и оценки образования «Талдау» имени А. Байтурсынова», Республика Казахстан, г. Астана

*e-mail: maigul1379@mail.ru

РАЗРАБОТКА ИНСТРУМЕНТАРИЯ ПО ИЗМЕРЕНИЮ ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ СРЕДИ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ

Настоящая статья посвящена актуальной проблеме современного казахстанского образования – повышению функциональной грамотности населения. В понимании функциональной грамотности, в том числе грамотности чтения, мы опираемся на методологические положения международных сопоставительных исследований PISA, PIAAC. Как показывают результаты исследования PIAAC–2018, взрослое население Казахстана, в том числе и молодые люди в возрасте 16-24 лет, обладают невысоким уровнем грамотности чтения. В связи с этим важно в процессе подготовки специалистов в вузах делать акцент на развитие грамотности чтения. Для этого необходимо разработать инструментарий по замеру грамотности чтения. Через систему тщательно отобранных текстов и разработанных к ним заданий следует измерять и формировать грамотность чтения у студентов, в частности, такие навыки работы с текстом, как нахождение, понимание, рассуждение и оценка. Развитие грамотности чтения у студентов позволить улучшить их образовательные достижения, повысить их конкурентоспособность на рынке труда, а также создаст возможности для улучшения их благополучия в общественной и личной жизни. Авторами публикации на основе методологии международных сопоставительных исследований PISA, PIAAC ранее была разработана теоретическая рамка оценки грамотности чтения. В этой статье описаны особенности разработанного инструментария по замеру грамотности чтения: описаны принципы отбора текстов, а также методологическая рамка разработки тестовых заданий.

Ключевые слова: грамотность чтения, текст, PISA, PIAAC, базовые процессы чтения.

Введение

В эпоху цифровизации и постоянного тренда Life Long Learning современный рынок труда требует специалистов, которые должны обладать не только профессиональными навыками, но и навыками Soft skills, умением постоянно учится, быть функционально грамотными. Важным компонентом функциональной грамотности является грамотность чтения как необходимого навыка современности, находящейся в условиях ежедневного, ежечасного, ежеминутного пополнения и обновления информационного потока.

Международное исследование PIAAC, измеряющее функциональную грамотность взрослого населения от 16 до 65 лет, показало, что результаты Казахстана по грамотности чтения (249 баллов) значительно ниже среднего показателя по ОЭСР (266 баллов). Ведущим уровнем владения грамотностью чтения взрослого населения (49 %), к сожалению, является второй уровень [1, с. 32]. Учитывая результаты данного авторитетного международного исследования, важно сфокусироваться на проблемных зонах вузовского образования, необходимо усилить работу по повышению уровня грамотности чтения и умений работать с информацией. В данной статье предложена система отбора текстов и разработки к ним заданий в контексте измерения грамотности чтения у студентов вузов Республики Казахстан.

Материалы и методы

В данном исследовании использован методологический инструментарий измерения грамотности чтения, основанный на международных системах оценивания читательской грамотности среди школьников (PISA) и взрослого населения, в том числе и молодые люди в возрасте 16–24 лет (PIAAC) [2], [3], [4].

Текст и базовые процессы грамотности чтения. Текст представляет собой сложный и многоаспектный феномен, являясь средством коммуникации, способом хранения и передачи информации, выражением национальной культуры и менталитета. Текст является главным объектом лингвистического познания, а текст и текстовая деятельность становятся центром воспитания и обучения личности. Текст представляет собой оформленный и завершенный продукт информации и коммуникации, зафиксированный в устной или письменной форме» [5, с. 282]. Текст является коммуникативной единицей с такими присущими ему признаками, как наличие коммуникативной задачи, смысловой завершенности и жанровой, типовой специфики [6], [7, с. 25]. При

работе с текстом в различных коммуникативных ситуациях в учебе и жизни формируется грамотность чтения, включающая базовые навыки нахождения и понимания информации, ее оценки и размышления над ней.

Нахождение. Т. М. Дридзе отмечает, что текстовая деятельность включает «не только способность продуцировать тексты, понимать их, но и способность извлекать из нее информацию, необходимую в учебной или повседневной жизни в различных коммуникативных ситуациях [8]. При чем извлекать информацию нужно уметь не только из одного источника, но и из нескольких, при это, возможно, представленных в разнообразных типах и жанрах текстов и различных форматах (например, гипертекст, изображения, видео, веб-форумы, социальные сети) и др. [9].

Понимание. Л. С. Выготский в своих работах писал о понимании текста, рассматривая его как «сохранение соответствующего пропорционального веса слов или изменение пропорций, пока они не дадут результата, удовлетворяющего цели чтения», при этом сравнивая данный базовый процесс грамотности с решением математических задач от отбора правильных элементов ситуации и соединении их в правильных соотношениях, а также в придаваний каждому из них правильного веса, влияния или степени важности...» [10]. Иными словами, понимание – это мысленное представление информации и ее интеграция со своими предыдущими знаниями [11], [12, с. 25–38].

Оценка и рассуждение. Оценка, как базовый процесс грамотности чтения, предполагает оценивание структуры и содержания читаемого текста. К примеру, это оценка таких факторов, как правдивость аргументов в тексте, точка зрения автора и соответствие текста целям читателя. Базовый процесс размышление связано с умение осмысливать информацию, размышлять над ней и связывать информацию, данную в тексте, с информацией извне. По мере того, как читатели расширяют свои знания, формируют убеждения, накапливают опыт, получая информацию, они постоянно проверяют ее на соответствие внешнему знанию.

Таким образом, текст является (1) способом взаимодействия со своим социальным окружением, (2) средством получения информации и (3) инструментом активного участия в жизни своего сообщества. Человек живет в тексте вне своего физического бытия, в тексте он слушает другого, разговаривает с ним, осмысливает себя через текст, поэтому очень важны все базовые процессы грамотности чтения: от понимания и нахождения информации к ее оценке и рассуждению о ней. В связи с этим необходимо отобрать тексты учитывая ряд критериев, заложенных в концептуальной рамке грамотности чтения: (1) контекст; (2) тип текста; (3) формат текста. Следует отметить, что все данные базовые умения грамотности чтения

взаимосвязаны, развитие которых возможно на качественных текстах, имеющих высокий образовательный и воспитательный потенциал, а также на продуманной системе заданий к ним.

Результаты и обсуждение

Разработка стандартизированного инструмента по замеру грамотности чтения среди студентов предполагала 2 основных этапа: (1) отбор текстов с учетом контекста, типов и формата; (2) разработка заданий по определению уровня сформированности базовых процессов грамотности чтения (нахождение, понимание, оценка и размыщление) согласно теоретической рамке проекта и иерархии уровней (низкий, средний и высокий).

Отбор текстов с учетом контекста, их типов и формата. Первый этап был посвящен созданию базы текстов объемом 100 единиц для последующей разработки к ним заданий. Были использованы тексты из художественной литературы, научные тексты, электронные версии словарей и справочников, официально-деловая документация и публицистические тексты. Отбор текстов был осуществлен с учетом контекста: частная жизнь, общественная жизнь и образование и обучение. Тексты учитывают реальные контексты, связанные с ситуациями, которыми студенты встречаются в повседневной жизни. В первый блок текстов *«Частная жизнь»* нами отобраны 25 текстов, в которых рассматриваются вопросы межличностные отношения и взаимоотношения в семье *(«Легенда о манкурте», «Похороны Казангапа», «Вельд»),* финансовая грамотность и экономика потребления: банковские услуги, сравнение цен, заполнение квитанций, составление заявки на открытие счета и об утрате кредитной карты *(«Как обезопасить себя от возможных неприятностей, связанных с банковскими карточками»)* и др. Второй блок «Общественная жизнь» текстов также включает 25 текстов, в которых рассматриваются темы волонтерской деятельности, участие в социальной и спортивной жизни вуза. В данный блок включены такие тексты, как *«Есть ли жизнь в общаге: журналист АП сравнил студентов лихих 90-х и наших дней», «В Казахстане функционируют 11 спортивных клубов для людей с инвалидностью» и др. Блок «Образование и обучение в университете и последующее трудоустройство»* самый большой и включает 50 текстов, учитывая контингент участников анкетирования – студентов вузов. В текстах представлены темы на получение образования в высшем учебном заведении по специальности на уровне бакалавриата, прохождение онлайн-курсов и тренингов; заполнение форм для найма на работу. Например, тексты *«Онлайн-обучение», «Гуманитарии и технари», «Профессии будущего», «Life long Learning», «Болашак»* и др.

Отбор текстов также был осуществлен с учетом типов текстов. В научной литературе встречается множество различных интерпретаций типов текста.

Попытки систематизировать существующие интерпретации этого понятия показывают, что эти интерпретации имеют тенденцию сосредотачиваться на предложении таксономий текстовых типов [14].

Нами выделены типы текстов, согласно теоретической рамке на основе на типологии текстов, используемой в международных исследованиях ОЭСР PISA и PIAAC: описание, повествование, экспозиция, аргументация инструкция и транзакция. Зачастую в дискурсивной практике не существует чистого типа текста, в основном в них происходит синтез нескольких типов текстов. Нами приведены примеры текстов, в которых тот или иной тип текста доминирует над остальными.

Таблица 1 – Типы текстов в контексте грамотности чтения

Тип текста и краткая характеристика	Темы текстов
Описание – тип текста, в котором информация относится к свойствам объектов в пространстве. Описательные тексты в основном предназначены для ответов на вопросы «Что?» или «Как?».	*«Невежество», «Легенда о манкурте», «Похороны Казангапа»*
Повествование – тип текста, в котором информация относится к свойствам персонажей и объектов во времени. Повествование обычно отвечает на вопросы «Что?», «Когда?», «Как?» или «В какой последовательности?».	*«Вельд», «Легенда о манкурте», «Похороны Казангапа».*
Экспозиция – тип текста, предназначенный для передачи понятий, явлений и других мыслительных конструкций, включающих набор взаимодействующих элементов. Текст дает объяснение того, как различные элементы взаимодействуют в значимом целом	*«Звериный стиль», «Десятичная система»*
Аргументация – тип текста, в котором представлены фактические или интерпретирующие утверждения о ситуации вместе с подтверждающими причинами и основаниями. Аргументативные тексты часто отвечают на вопросы «Почему?» и «Что, если?».	*«Зачем математика», «Где роботы не заменят», «Эсперанто»*
Инструкция – тип текста, который дает указания о том, что делать. Инструкции представляют собой указания для определенных действий с целью выполнения задачи.	*«Болашак. Инструкция для претендентов на стипендию»*
Транзакция – тип текста, который поддерживает межличностное общение: использование электронной почты, текстовых сообщений, блогов и социальных сетей для общения.	*«Путешествуя, я трачу меньше, чем дома»*

Также с учетом теоретической рамки, основанной на концепции международных исследований PISA и PIAAC, нами использовались следующие форматы текстов: сплошной (непрерывный), несплошной (прерывистый), смешанный и составной тексты. *Сплошные (непрерывные) тексты.* Несомненно, большая часть текстов созданной нами базы включает тексты данного формата, то есть текстов, состоящих из предложений, объединенных в абзацы. *Несплошные (прерывистые) тексты.* Данные тексты имеют визуальную организацию. К ним можно отнести списки, таблицы, графики, диаграммы, рекламные объявления, расписания, каталоги, индексы и формы (см. рис.1). *Смешанные тексты.* Данные тексты объединяют в различные представления для передачи информации, используемые как сплошных, так и несплошных текстах. *Составные тексты* объединяют несколько текстов, каждый из которых был создан независимо от другого и является связным и законченным. К примеру, могут быть соединены тексты, авторы которых выражают взаимоисключающие или взаимодополняющие точки зрения.

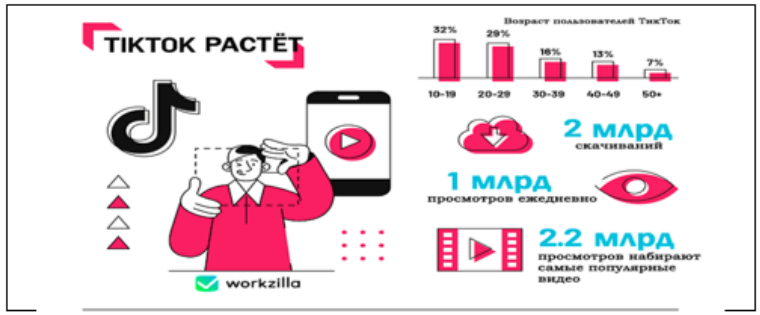

Рисунок 1. – Пример несплошного текста на тему «Социальные сети».
Разработанные задания к данному тексту представлены
в нашей статье, опубликованной ранее [15].

Разработка заданий на оперделение уровня (низкого, среднего, высокого) сформированности базовых когнитивных навыков: нахождение, понимание, оценка и рассуждение. Рассмотрим ряд примеров разработанных заданий на каждый базовый когнитивный навык по уровням.

Нахождение. Задания на нахождение направлены на проверку уровня развития следующих умений и навыков (низкий уровень, если дословно приведены фразы из текста; средний – если переформулированы; высокий – этой информации нет в тексте и это не подразумевается): 1) поиск информации

из нескольких источников различного формата и качества *(Ознакомьтесь с источниками и ответьте на вопросы к текстам; Ответьте на вопрос, используя материалы текстов 1, 2, ...; Какие ... не были названы в предыдущих текстах?);* 2) определение конкретной цели, проверка ввода текста на соответствие требованиям цели *(Какие действия необходимо предпринять для участия в ...; Каким образом осуществляется прием документов…);* 3) использование структур доступа (индексы, заголовки и табличная организация) *(Где верные характеристики ...? Приведите в соответствие графы таблицы; Какая информация представлена на диаграмме? Какую информацию можно извлечь, изучив рисунок, размещенный в тексте?).*

Понимание. Задания на понимание проверяют уровень развития таких умений и навыков, как: 1) получение общего понимания текста, а не значения отдельных слов или предложений (низкий уровень, если дословно приведены фразы из текста; средний – если переформулированы; высокий – этой информации нет в тексте и это не подразумевается) *(Какие предложения содержат соответствующие содержанию текста утверждения? Рассмотрите карту…, приведенную в тексте выше. Какую информацию можно из нее извлечь);* 2) интегрирование информации из текста с уже существующими знаниями читателя *(Ключевая идея текста содержится во фразах; Какие идеи не соответствуют концепции; Назовите предложения, где названы общие тенденции; К каким отраслям относятся названные ...?);* 3) в процессе декодирования текста используются знания словарного запаса для создания смысла *(Какие из дефиниций являются корректными?);* 4) широкий процесс интеграции (включение ментальных моделей того, как тексты соотносятся с миром) *(В каких сферах используются ...; Как понять, что .... перестанет быть ...? Выберите две фразы, прозвучавшие в отрывке, которые стали крылатыми);* 5) понимание взаимосвязи между различными частями текста, сути текста как одного целого и понимание замысла автора *(Как можно охарактеризовать…, исходя из данного отрывка? Подтвердите свое мнение цитатами из текста (выделите в тексте нужные фрагменты); Изучите словарные статьи и укажите толкование, соответствующее значению слова ...).*

Учитывая тот факт, что оценка и размышление являются когнитивными навыками более высокого уровня, нами выделены только средний и высокий уровни. *Оценка* предполагает задания, которые проверяют умение оценивать правдивость аргументов в тексте, точку зрения автора и соответствие текста целям читателя *(Прав ли в оценке ... автор текстов? Какие из перечисленных ниже идей содержатся в тексте? Найдите фразы, отвечающие на вопрос, почему?). Размышление.* Данный блок включает задания для проверки прочитанного на соответствие внешнему знанию, взвешивание идей автора,

использование ими риторических и других средств дискурса, определение точки зрения автора *(Как автор статьи отвечает на вопрос, есть ли разница в работе рядового работника и ведущего специалиста? Зачем нужно изучение ...? На основе прочитанных текстов (1, 2) и вашей эрудиции выберите аргумент (аргументы), позволяющий (позволяющие) считать ...).*

Таким образом, представленная система заданий к текстам должна охватывать рамку процессов грамотности чтения. Основными критериями грамотного чтения являются нахождение – поиск и выбор информации, понимание – сравнение и интерпретация текста, интеграция отдельных сообщений в единое целое, оценивание – формирование выводов, оценка текста, его качества и достоверности, рассуждение – осмысление и рефлексия по содержанию и формату текста [16, с. 93].

Выводы

Таким образом, полагаем, разработка инструментария по измерению грамотности чтения студентов вузов проводилась в два основных этапа: создание базы текстов с учетом контекста, типов и формата текстов (100 единиц); разработка заданий на выявление уровня сформированности базовых когнитивных навыков: нахождения, понимания, оценки и рассуждения, согласно уровням, определенным в теоретической рамке, составленной на основе концепции международных исследований PISA и PIAAC. На данный момент задания находятся в процессе апробации. Следует отметить, что с целью облегчения обработки результатов тестирования, а также соблюдения принципов объективности задания были сформулированы в закрытой форме. Считаем, что данный инструмент по замеру грамотности чтения в перспективе можно будет применять в методических целях, используя разработанные тексты и задания в процессе обучения старшеклассников, учащихся колледжей и студентов вузов.

Данная статья подготовлена в рамках реализации проекта «Разработка научно обоснованных подходов к совершенствованию содержания и управления среднего образования и научно-методических основ развития высшего образования», финансируемого Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № OR11465485).

Список использованных источников

1 Навыки взрослых в Казахстане: первые результаты исследования PIAAC. [Текст] : Национальный отчет / Н. Черкашина, К. Нурумов. – Нур-Султан: Министерство образования и науки Республики Казахстан, АО «Информационно-аналитический центр», 2019. – 114 с. – ISBN 978-601-7904-16-6

2 Literacy Expert Group. PIAAC Literacy: A Conceptual Framework OECD Education Working Paper No. 34 [Data resource]. – URL: https://www.oecd-ilibrary.org/education/piaac-literacy-a-conceptual-framework_220348414075

3 PISA 2018. Draft Analytical Frameworks // OECD [[Electronic resource]. – URL: https://www. oecd.org/pisa/data/PISA-2018-draft-frameworks.pdf

4 PISA. Test OECD [Data resource]. – URL: https://www.oecd.org/pisa/test/

5 **Щукин, А. Н.** Методика обучения речевому общению на иностранном языке [Текст] : учебное пособие для преподавателей и студентов языков вузов / А. Н. Щукин. – М. : Издательство Икар, 2011. – 454 с. – ISBN 978-5-7974-0259-5.

6 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. [Текст] : Изд. 5-е, стереотипное. Отв. ред. Г. В. Степанов. – М. : КомКнига, 2007. – С. 144 (Лингвистическое наследие XX века). – ISBN 978-5-484-00854-4

7 **Фоломкина, С. К.** Некоторые вопросы обучения чтению на иностранном языке в языковом вузе [Текст] // Общая методика обучения иностранным языкам: хрестоматия. – М. : Русский язык, 1991. – С. 254.

8 **Дридзе, Т. М.** Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. Проблемы семиосоциопсихологии [Текст] / Т. М. Дридзе; Отв. ред. И. Т. Левыкин. – М.: Издательство «Наука»; Академия наук СССР, Институт социологических исследований, 1984. – 267, [1] с.

9 **Kirsch, I., Guthrie, J.** Literacy: Profiles of America's Young Adults. Final Report. – National Assessment of Educational Progress, Princeton, Washington, 1986. – 263 pp. – ISBN-0-88685-056-8; NAEP-16-PL-10

10 **Выготский, Л. С.** Мышление и речь [Текст] // Выготский Л. С. Психология развития человека. – М. : Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с, ил. – (Библиотека всемирной психологии). – ISBN 5-699-13728-9

11 **ван Дейк, Т. А., Кинч, В.** Стратегии понимания связного текста [Текст] // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXШ. Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1988. – С. 155–180.

12 **Bamford, J., Day, R. R.** Extensive reading: What is it? Why bother? // The Language Teacher Online. 1997. № 21(5) [Data resource]. – URL: http: jalt-publications.org/old_tlt/files/97/may/ extensive.html.

13 **Kintsch, W.** Comprehension: A paradigm for cognition [Text]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Pp. 25-38. – ISBN 0521 58360 8

14 **Trosborg, A.** Text typology and translation [Electronic resource]. – URL: https://www.semanticscholar.org/paper/Text-typology-and-translation-Trosborg/0d80a9a641d70df6ebed35f92379432b28921320

15 **Шакенова, М. Т., Калдыгозова, С. Е., Оспанова У. А., Атанаева, М. К.** Потенциал медиатекстов в развитии грамотности чтения //

Русский язык и культура в фокусе современных образовательных технологий : сборник материалов I Международной научно-практической конференции (28–30 ноября 2021 г., Самарканд, Узбекистан). – Омск : Издательство Омского государственного университета, 2021. – с. 210–215.

16 Методические рекомендации по развитию грамотности чтения учащихся: учебно-методическое изадание / Ред. Н. У. Пернебекова, Р. А. Шеляг, А. С. Айтпаева. – Нур-Султан : филиал «Центр образовательных программ» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2020. – 44с. – ISBN 978-601-328-924-3

References

1 Navyki vzroslyh v Kazahstane: pervye rezul'taty issledovaniya PIAAC. [Tekst] : Nacional'nyj otchet / N. CHerkashina, K. Nurumov. – Nur-Sultan: Ministerstvo obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan, AO «Informacionno-analiticheskij centr», 2019. – 114 s. – ISBN 978-601-7904-16-6

2 iteracy Expert Group. PIAAC Literacy: A Conceptual Framework OECD Education Working Paper No. 34 – [Electronic resource]. – URL: https://www.oecd-ilibrary.org/education/piaac-literacy-a-conceptual-framework_220348414075

3 PISA 2018. Draft Analytical Frameworks // OECD [Electronic resource]. – URL: https://www. oecd.org/pisa/data/PISA-2018-draft-frameworks.pdf

4 PISA. Test OECD [Electronic resource]. – URL: https://www.oecd.org/pisa/test/

5 **SHCHukin, A. N.** Metodika obucheniya rechevomu obshcheniyu na inostrannom yazyke [Tekst] : uchebnoe posobie dlya prepodavatelej i studentov yazykov vuzov / A.N. SHCHukin. – Moscow : Izdatel'stvo Ikar, 2011. – 454 s. – ISBN 978-5-7974-0259-5.

6 **Gal'perin, I. R.** Tekst kak ob»ekt lingvisticheskogo issledovaniya. [Tekst] : Izd. 5-e, stereotipnoe. Otv. red. G.V. Stepanov. – Moscow : KomKniga, 2007. – S. 144 (Lingvisticheskoe nasledie HKH veka). – ISBN 978-5-484-00854-4

7 **Folomkina, S. K.** Nekotorye voprosy obucheniya chteniyu na inostrannom yazyke v yazykovom vuze [Tekst] // Obshchaya metodika obucheniya inostrannym yazykam: hrestomatiya. – Moscow : Russkij yazyk, 1991. – P. 254.

8 **Dridze, T. M.** Tekstovaya deyatel'nost' v strukture social'noj kommunikacii. Problemy semiosociopsihologii [Tekst] / T. M. Dridze; Otv. red. I. T. Levykin. – M. : Izdatel'stvo «Nauka»; Akademiya nauk SSSR, Institut sociologicheskih issledovanij, 1984. – 267, [1] s.

9 **Kirsch, I., Guthrie, J.** Literacy: Profiles of America's Young Adults. Final Report. – National Assessment of Educational Progress, Princeton, Washington, 1986. – 263 гг. – ISBN-0-88685-056-8; NAEP-16-PL-10

10 **Vygotskij, L.S.** Myshlenie i rech' [Tekst] // Vygotskij L. S. Psihologiya razvitiya cheloveka. – Moscow : Izd-vo Smysl; Izd-vo Eksmo, 2005. – 1136 s, il. – (Biblioteka vsemirnoj psihologii). – ISBN 5-699-13728-9

11 **van Dejk, T. A., Kinch, V.** Strategii ponimaniya svyaznogo teksta [Tekst] // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. – Vyp. HKHSH. Kognitivnye aspekty yazyka. – M : Progress, 1988. – S. 155-180.

12 **Bamford, J., Day, R. R.** Extensive reading : What is it? Why bother? // The Language Teacher Online. 1997. № 21 (5) [Electronic resource]. – URL: http: jalt-publications.org/old_tlt/files/97/may/ extensive.html.

13 **Kintsch, W.** Comprehension: A paradigm for cognition [Text]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Pp. 25–38. – ISBN 0521 58360 8

14 **Trosborg, A.** Text typology and translation [Electronic resource]. – URL: https://www.semanticscholar.org/paper/Text-typology-and-translation-Trosborg/0d80a9a641d70df6ebed35f92379432b28921320

15 **Shakenova, M. T., Kaldygozova, S. E., Ospanova U. A., Atanaeva, M. K.** Potencial mediatekstov v razvitii gramotnosti chteniya // Russkij yazyk i kul'tura v fokuse sovremennyh obrazovatel'nyh tekhnologij : sbornik materialov I Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii (28–30 noyabrya 2021 g., Samarkand, Uzbekistan). – Omsk : Izdatel'stvo Omskogo gosudarstvennogo universiteta, 2021. – s. 210–215.

16 Metodicheskie rekomendacii po razvitiyu gramotnosti chteniya uchashchihsya: uchebno-metodicheskoe izadanie / Red. N. U. Pernebekova, R. A. SHelyag, A. S. Ajtpaeva. – Nur-Sultan : filial «Centr obrazovatel'nyh programm» AOO «Nazarbaev Intellektual'nye shkoly», 2020. – 44s. – ISBN 978-601-328-924-3

Принято к изданию 08.09.23.

**М. Т. Шакенова[1], У. А. Оспанова[2], М. К. Атанаева[3], Г. Н. Исабаева[4], М. К. Рысбаева[5]*

[1,4,5]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» ҰАҚ, Республика Қазақстан, Шымкент қ.;

[2,3]«А. Байтұрсынов атындағы «Талдау» білім беру саласындағы ғылыми-зерттеу және бағалау ұлттық орталығы» АҚ, Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Басып шығаруға 08.09.23 қабылданды.

ЖОО СТУДЕНТТЕРІ АРАСЫНДА ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ӨЛШЕУ БОЙЫНША ҚҰРАЛДАР ӘЗІРЛЕУ

Бұл мақала қазіргі қазақстандық білім берудің өзекті мәселесі – халықтың функционалдық сауаттылығын арттыруға арналған. Функционалдық сауаттылықтың құрамдас бөліктерінің бірі-оқу сауаттылығы. Осы санатты түсінуде біз PISA, PIAAC халықаралық салыстырмалы зерттеулерінің әдіснамалық ережелеріне сүйенеміз. PIAAC-2018 зерттеуінің нәтижелері көрсеткендей, Қазақстанның ересек тұрғындары, оның ішінде 16-24 жас аралығындағы жастар оқу сауаттылығының төмен деңгейіне ие. Осыған байланысты жоғары оқу орындарында мамандарды даярлау процесінде оқу сауаттылығын дамытуға баса назар аудару маңызды. Ол үшін оқу сауаттылығын өлшеу құралдарын жасау қажет. Мұқият таңдалған мәтіндер жүйесі және оларға әзірленген тапсырмалар арқылы студенттердің оқу сауаттылығын, атап айтқанда, табу, түсіну, пайымдау және бағалау сияқты мәтінмен жұмыс істеу дағдыларын өлшеу және қалыптастыру қажет. Студенттердің оқу сауаттылығын дамыту олардың білім беру жетістіктерін жақсартуға, еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ олардың қоғамдық және жеке өміріндегі әл-ауқатын жақсартуға мүмкіндік береді. PISA, PIAAC халықаралық салыстырмалы зерттеулер әдіснамасы негізінде жарияланым авторлары бұрын оқу сауаттылығын бағалаудың теориялық шеңберін жасаған. Бұл мақалада оқу сауаттылығын өлшеуге арналған әзірленген құралдардың ерекшеліктері сипатталған: мәтіндерді таңдау принциптері, сондай-ақ тест тапсырмаларын әзірлеудің әдіснамалық шеңбері сипатталған.

Кілтті сөздер: оқу сауаттылығы, мәтін, PISA, PIAAC, негізгі оқу процестері.

*M. T. Shakenova[1], U. A. Ospanova[2], M. K. Atanayeva[3],
G. N. Isabayeva[4], M. K. Rysbaeva[5]
[1,4,5]NAO «M. Auezov South Kazakhstan University»
Republic of Kazakhstan, Shymkent;
[2,3]«Taldau» National Center for Research
and Evaluation in Education after A. Baitursynuly,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Accepted for publication on 08.09.23.

DEVELOPMENT OF TOOLS FOR MEASURING READING LITERACY AMONG UNIVERSITY STUDENTS

This article is devoted to the topical issue of the modern Kazakhstani education ¬ increasing functional literacy of population. Reading literacy is one of the components of the functional literacy. Our understanding of this literacy domain refers to the methodological guidance of the international comparative studies like PISA and PIAAC. As showcased by the results of the PIAAC-2018, the level of reading literacy of adult population in Kazakhstan, including young people aged 16-24, is low. In this regard, it is important to focus on the development of reading literacy in the process of professional training in universities. This will require developing adequate tools for measuring reading literacy. We approach the measurement and building of reading literacy in students through careful selection of texts and tasks (test items development) paying particular attention to such reading literacy skills as accessing to, understanding, reflection on and evaluation of textual information. The development of reading literacy in students will improves their educational achievements, increases their competitiveness in the labor market, and creates opportunities for improved well-being in community and private life. The authors of this paper developed a theoretical framework for reading literacy assessment on the basis of the methodology of international comparative studies PISA, PIAAC. This paper describes the features of the developed instrument for measuring reading literacy: the principles of text selection, and the methodological framework for test items development.

Keywords: reading literacy, text, PISA, PIAAC, basic reading processes.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абдрахманова Эльмира Амиржановна, докторант, әдебиеттану мамандығы бойынша, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: elmira1101@list.ru

Ағабекова Жазира Ағабековна, ассистент-профессор, қазақ тілі және түркітану департаменті, Назарбаев университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhazira.agabekova@gmail.com

Адилова Алмагул Советовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, «Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, филология факультеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: adilova2010@mail.ru

Акошева Маржан Касымовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехнткалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akmar2809@mail.ru

Аманғалиева Ақкербез Ербулатқызы, филология ғылымдарының магистрі, тілдер дамыту орталығының аға оқытушысы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.akkerbez81@mail.ru

Анесова Альбина Женисовна, қауымд. профессор, Торағыров университет, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Атанаева Мираим Қажымұхамбетқызы, мемлекеттік және жергілікті басқару магистрі, А Басқарушы директоры, Байтұрсынов атындағы «Талдау» білім беру саласындағы ғылыми-зерттеу және бағалау ұлттық орталығы, Астана қ., 010000, Республика Қазақстан, e-mail: miraim@mail.ru

Әбішева Клара Мухамедияровна, филология ғылымдарының докторы, профессор, «Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер» кафедрасы, Университет «Туран-Астана», Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abishevakm@mail.ru

Балтабаева Жаңалық Қылышқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: baltabaevazhanalik@mail.ru

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Бисалиева Нурбике Сериковна, аға оқытушы, Тілдерді дамыту орталығы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., 090000 Қазақстан Республикасы, e-mail: nurbikebisalieva@mail.ru

Бөрібаев Саят Махамбетұлы, магистрант, «Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік университеті» КЕАҚ, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sayat.bur@mail.ru

Даутбаева Құралай Белгібайқызы, докторант, «Шетел филологиясы» мамандығы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КЕАҚ, Астана қ., 010017, Қазақстан Республикасы, e-mail: dautbaeva.k@mail.ru

Дүйсекова Күләш Керімбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КЕАҚ, Қазақстан Республикасы, Астана қ., 010017, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuliash@yahoo.fr

Елікпаев Серік Төлеубайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Репубикасы, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Есенова Қалбике Өмірбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: kalbike_65@mail.ru

Жалалова Акшай Максутовна, PhD, доценттің м.а., Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akshaim01@mail.ru

Жетпісбай Әлия Қожамұратқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасының доценті, «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті», Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Жумабекова Бейбытнур Капаровна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Шетел филологиясы» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: beibitnur@mail.ru

Жумашева Анара Шариповна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Шетел филологиясы кафедрасы, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Жоғары аттестаттау комиссиясының

доценті Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anara-zhash@mail.ru

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru

Ибрагим Аягөз Маратқызы, докторант, «Қазақ филологиясы» мамандығы, филология факультеті, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: ibragimayagoz@gmail.com

Исабаева Гүлнара Насибжанқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы, Орыс тілі мен әдебиеті кафедрасы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: isabayeva.gyulnara@mail.ru

Искакова Шынар Гильмановна, аға оқытушы, Тілдерді дамыту орталығы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: shynar_iskakova@mail.ru

Кадирхан Алмажан Кадирханқызы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының ғылыми қызметкері, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: alma_1992@mail.ru

Камешева Юлия Олеговна, докторант, «Шетел филологиясы» мамандығы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: yuliya.kamesheva@gmail.com

Капанова Дамели Енсебековна, филология ғылымдарының кандидаты, ЖАК профессоры, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: damelia07@mail.ru

Каппасова Айгерім Шұғайқызы, докторант, «Филология» мамандығы, Филология факультеті, «Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: ai_kerim.k@mail.ru

Карбозов Ерхан Карбозұлы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: e.karbozov76@gmail.com

Карымхан Ақмарал Адилқызы, магистрант, «Шетел тілі: Екі шетел тілі» мамандығы, Филология факультеті, КЕАҚ «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ», Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: k.akmaral2309@gmail.com

Кеңес Барысгүл Ерланқызы, докторанты, «Қазақ филологиясы» мамандығы, 3-курс, филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Barysgul221196@gmail.com

Кузембаева Гульжана Айтжановна, PhD, доцент, «Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік университеті» КЕАҚ, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Кулахметова Мергуль Сабитовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, ҚЕАҚ «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті», Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kmergul@yandex.ru

Кылдыроглу Мехмет, филология ғылымдарының докторы, доцент, қазіргі түркі диалектілері мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық-әлеуметтік ғылымдар факультеті, Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия, 37000, e-mail: mkildiroglu@kastamonu.edu.tr

Қалиева Нұргүл Шамшархановна, аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurgul@mail.ru

Қапасова Бақытгүл Қасымбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Kapasova1970@mail.ru

Қобландина Қарлығаш Сұлтанбекқызы, PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: koblandina.karlygash@mail.ru

Қожахмет Айгерім Қожабекқызы, докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru

Құралқанова Ботагөз Шайкенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bota0975@mail.ru

Құрманғожаева Эльмира Сейфитденқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, тілдерді дамыту орталығы, Алматы менеджмент университеті, Алматы қ., 0500000, Қазақстан Республикасы, e-mail: elka_1972@mail.ru

Личман Елена Юрьевна, Философия докторы (PhD), профессор, Өнер және спорт жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар

педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы, e-mail: lichmane@mail.ru

Маликов Қуанышбек Тұрарбекұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: k.malikov@mail.ru

Мамбетова Маншук Құдайбергеновна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, Филология факультеті, КЕАҚ «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ», Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: mmanshuk@gmail.com

Муталиева Раушан Мамырқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: raushan_mutalieva@mail.ru

Нургазина Айман Бекеновна, филология ғылымдарының кандидаты, PhD, доцент, Теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: v-taisova@mail.ru

Ныгметова Бибигуль Джамбуловна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, «Шетел тілі: екі шетел тілі» білім беру бағдарламасы, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibigul-n@mail.ru

Омаров Нұрлан Рамазанович, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Орыс тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының доценті, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: omardos@mail.ru

Ораз Айдана Нурмаханқызы, докторант, «Қазақ тілі мен әдебиетінің педагогтерін даярлау» білім беру бағдарламасы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Aydana.oraz.1997@mail.ru

Оразбек Мақтагүл Социалқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті КАЕҚ, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Оспанова Ұлжан Абайқызы, аймақтану магистрі, Қолданбалы зерттеулер және әзірлемелер департаментінің директоры, А. Байтұрсынов атындағы «Талдау» білім беру саласындағы ғылыми-зерттеу және

бағалау ұлттық орталығы, 010000, Астана қ., Республика Қазақстан, e-mail: uljansbox@mail.ru

Рахимбекова Салтанат Абраевна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, «Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы, Esil University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: saltanat.nur@mail.ru

Рысбаева Майра Козыбаевна, аға оқытушысы, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mayra.rysbayeva@mail.ru

Сағидуллиева Сандуғаш Саматқызы, докторант, «Филология» білім беру бағдарламасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті КЕАҚ, Филология факультеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: samatovna2021@inbox.ru

Салимжанова Айжан Сериковна, Әлеуметтік және гендерлік зерттеулер орталығының директоры, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: aizhan.salimzhan@gmail.com

Саурбаев Ришат Журкенович, филология ғылымдарының кандидаты, профессоры, Шетел филологиясы кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Селезнева Ксения Сергеевна, докторант, «Шетел филология» мамандығы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: happy_me@bk.ru

Смагулова Айзада Муратовна, докторант, «Қазақ тілі және әдебиеті» мамандығы, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы, e-mail: aizada220513@gmail.com

Сұлтанғалиева Рита Бекжанқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті КАЕҚ, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: r.sultangalieva@mail.ru

Сүтжанов Сейфитден Назымбекұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: S_sutzhanov@mail.ru

Сыздықова Гүлбаршын Олжабайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: go.syzdykova@mail.rut

Тахан Серик Шешенбаевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: takhan_serik@mail.ru

Толеубаева Камшат Аманбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru

Төкенқызы Гүлназ, филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының жетекші ғылыми қызметкері, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: adon70@mail.ru

Халелова Айгерым Халелқызы, докторант, «Қазақ филологиясы» мамандығы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: khalelovaaiga@mail.ru

Шакирова Қатира Мирамовна, доцент, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Филология факультеті, Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институті, Арқалық қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: katira_1971@mail.ru

Шаһарман Әйгерім Пішенбайқызы, PhD докторы, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: shaharman.pvl@gmail.com

Шәкенова Майгүл Төлегенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: maigul1379@mail.ru

Эрджан Гульсум Сонгуль, филология ғылымдарының докторы, доцент, «Лингвистика» кафедрасы, Әдебиет факультеті, Докуз Эйлюль Университеті, Измир қ., 35220, Түркия Республикасы, e-mail: gsongulercan@gmail.com

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманова Эльмира Амиржановна, докторант, специальность «Литературоведение», Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева, Филологический факультет, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: elmira1101@list.ru

Ағабекова Жазира Ағабековна, ассистент-профессор, кафедра казахского языка и тюркологии, Назарбаев университет, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: zhazira.agabekova@gmail.com

Адилова Алмагуль Советовна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, НАО «Карагандинский университет имени Букетова», г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: adilova2010@mail.ru

Акошева Маржан Касымовна, кандидат филологических наук, доцент, кафедра Казахского и русского языков, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: akmar2809@mail.ru

Амангалиева Аққербез Ербулатовна, магистр филологических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: a.akkerbez81@mail.ru

Анесова Альбина Женисовна, ассоциированный профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Атанаева Мираим Кажмухамбетовна, магистр государственного и местного управления, управляющий директор, Национальный центр исследований и оценки образования «Талдау» имени А. Байтурсынова, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: miraim@mail.ru

Әбішева Клара Мухамедияровна, доктор филологических наук, профессор, кафедра Социально-гуманитарных и языковых дисциплин, Университет «Туран-Астана», Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: abishevakm@mail.ru

Балтабаева Жаналик Клышевна, доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: baltabaevazhanalik@mail.ru

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Бисалиева Нурбике Сериковна, старший преподаватель, Центр развития языков, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан

Бөрібаев Саят Махамбетұлы, магистрант, НАО «Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова», г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: sayat.bur@mail.ru

Даутбаева Куралай Белгибайкызы, докторант, специальность «Иностранная филология», Филологический факультет, НАО «Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева», г. Астана, 010017, Республика Казахстан, e-mail: dautbaeva.k@mail.ru

Дуйсекова Куляш Керимбековна, доктор филологических наук, профессор, НАО Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Филологический факультет, г. Астана, 010017, Республика Казахстан, e-mail: kuliash@yahoo.fr

Еликпаев Серик Толеубаевич, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Есенова Калбике Омирбаевна, доктор филологических наук, профессор, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: kalbike_65@mail.ru

Жалалова Акшай Максутовна, PhD, и. о. доцента, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: akshaim01@mail.ru

Жетписбай Алия Қожамураткызы, кандидат филологических наук, доцент ОП «Иностранный язык: два иностранных языка» Высшей школы гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Жумабекова Бейбытнур Капаровна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: beibitnur@mail.ru

Жумашева Анара Шариповна, доктор филологических наук, доцент, профессор, кафедра Иностранная филология, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anara-zhash@mail.ru

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru

Ибрагим Аягоз Маратовна, докторант, специальность «Казахская филология», КазНУ имени Аль-Фараби, Факультет филологии, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: ibragimayagoz@gmail.com

Исабаева Гульнара Насибжановна, магистр педагогических наук, старший преподаватель, кафедра Русский язык и литература, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: isabayeva.gyulnara@mail.ru

Искакова Шынар Гильмановна, старший преподаватель, Центр развития языков, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: shynar_iskakova@mail.ru

Кадирхан Алмажан Кадирхановна, магистр гуманитарных наук, Научный сотрудник, Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: alma_1992@mail.ru

Калиева Нургул Шамшархановна, старший преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: akshaim01@mail.ru

Камешева Юлия Олеговна, докторант, специальность «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: yuliya.kamesheva@gmail.com

Капанова Дамели Енсебековна, кандидат филологических наук, профессор ВАК, Академия физического культуры и массового спорта, г. Астана, 010000, Республика Казахстан

Капасова Бахытгуль Касымбаевна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук,Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Kapasova1970@mail.ru

Каппасова Айгерим Шугаевна, докторант, специальность «Филология», Филологический факультет, НАО «Карагандинский университет имени Букетова», г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: ai_kerim.k@mail.ru

Карбозов Ерхан Карбозович, кандидат филологических наук, старший преподаватель, КазНУ имени Аль-Фараби, факультет филологии, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: e.karbozov76@gmail.com

Карымхан Акмарал Адилкызы, магистрант, специальность «Иностранный язык: два иностранных языка», Факультет филологии, НАО «КазНУ имени аль-Фараби», г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: k.akmaral2309@gmail.com

Кенес Барысгуль Ерлановна, докторант, специальность «Казахская филология», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: Barysgul221196@gmail.com

Кобландина Карлыгаш Султанбековна, докторант, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: koblandina.karlygash@mail.ru

Кожахмет Айгерим Кожабеккызы, докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru

Кузембаева Гульжана Айтжановна, PhD, доцент, НАО «Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова», г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Кулахметова Мергуль Сабитовна, кандидат филологических наук, профессор, Высшая школа гуманитарных наук, НАО «Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулан», г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: kmergul@yandex.ru

Куралканова Ботакоз Шайкенкызы, Кандидат филологических наук, доцент, высшая школа гуманитарных наук, НАО «Павлодарский педагогический университет имени Әлкея Марғұлана», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bota0975@mail.ru

Курмангожаева Эльмира Сейфитденовна, кандидат филологических наук, доцент, центр развития языков, Алматинский университет менеджмента, г. Алматы, 0500000, Республика Казахстан, e-mail: elka_1972 @mail.ru

Кылдыроглу Мехмет, доктор филологических наук, доцент, кафедра современных тюркских диалектов и литературы, Факультет гуманитарных и социальных наук, университет Кастамону, Турция, 37000, e-mail: mkildiroglu@kastamonu.edu.tr

Личман Елена Юрьевна, доктор философии (PhD), профессор, Высшая школа искусства и спорта, НАО «Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан», г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан, e-mail: lichmane@mail.ru

Маликов Куанышбек Турарбекович, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: k.malikov@mail.ru

Мамбетова Маншук Кудайбергеновна, кандидат филологических наук, старший преподаватель, Факультет филологии, НАО «КазНУ имени аль-Фараби», г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: mmanshuk@gmail.com

Муталиева Раушан Мамыровна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: raushan_mutalieva@mail.ru

Нургазина Айман Бекеновна, кандидат филологических наук, доцент, кафедра теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: v-taisova@mail.ru

Ныгметова Бибигуль Джамбуловна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, образовательная программа «Иностранный язык: два иностранных языка», Высшая школа гуманитарных наук, НАО «Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан», г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: bibigul-n@mail.ru

Омаров Нурлан Рамазанович, кандидат филологических наук, доцент ОП «Русский язык и литература» Высшей школы гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: omardos@mail.ru

Ораз Айдана Нурмахановна, докторант, образовательная программа «Подготовка педагогов по казахскому языку и литературе», Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: Aydana.oraz.1997@mail.ru

Оразбек Мактагуль Социаловна, доктор филологических наук, профессор, НАО Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Оспанова Улжан Абаевна, магистр регионоведения, директор Департамента прикладных исследований и разработок, Национальный центр исследования и оценки в образовании «Талдау» имени А. Байтурсунова, 010000, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: uljansbox@mail.ru

Рахимбекова Салтанат Абраевна, кандидат филологических наук, ст.преподаватель, кафедра «Социально-гуманитарные дисциплины», Esil University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: saltanat.nur@mail.ru

Рысбаева Майра Козыбаевна, старший преподаватель, кафедра русского языка и литературы, Южно-Казахстанский университет

имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: mayra.rysbayeva@mail.ru

Сагидуллиева Сандугаш Саматовна, докторант, образовательная программа «Филология», Филологический факультет, НАО Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: samatovna2021@inbox.ru

Салимжанова Айжан Сериковна, директор Центра социальных и гендерных исследований, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: aizhan.salimzhan@gmail.com

Саурбаев Ришат Журкенович, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Селезнева Ксения Сергеевна, докторант, специальность «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук,Торайгыров Университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: happy_me@bk.ru

Смагулова Айзада Муратовна, докторант, специальность «Казахский язык и литература», Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, 100026, Республика Казахстан, e-mail: aizada220513@gmail.com

Султангалиева Рита Бекжановна, кандидат филологических наук, профессор, НАО Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: r.sultangalieva@mail.ru

Сутжанов Сейфитден Назымбекович, доктор филологических наук, профессор, высшая школа гуманитарных наук, НАО «Павлодарский педагогический университет имени Әлкея Марғұлана», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: S_sutzhanov@mail.ru

Сыздыкова Гульбаршын Олжабаевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: go.syzdykova@mail.ru

Тахан Серик Шешенбаевич, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: takhan_serik@mail.ru

Токенкызы Гульназ, кандидат филологических наук, Ведущий научный сотрудник Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: adon70@mail.ru

Толеубаева Камшат Аманбаевна, кандидат филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100026, Республика Казахстан, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru

Халелова Айгерым Халелкызы, докторант, специальность «Казахская филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: khalelovaaiga@mail.ru

Шакенова Майгуль Тулегеновна, кандидат филологических наук, доцент, кафедра русского языка и литературы, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: maigul1379@mail.ru

Шакирова Катира Мирамовна, магистр педагогических наук, доцент, кафедра казахского языка и литературы, факультет филологии, Аркалыкский педагогический институт имени Ы. Алтынсарина, г. Аркалык, 110000, Республика Казахстан, e-mail: katira_1971@mail.ru

Шаһарман Айгерим Пишенбайкызы, доктор PhD, ассоциированный профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140007, Республика Казахстан, e-mail: shaharman.pvl@gmail.com

Эрджан Гульсум Сонгуль, доктор филологических наук, ассоц. профессор, кафедра «Лингвистика», Факультет письма, университет Докуз Эйлюль, г. Измир, 35220, Республика Турция, e-mail: gsongulercan@gmail.com

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdrakhmanova Elmira Amirzhanovna, doctoral student in Literary Studies, Faculty of Philology, Eurasian National University named after L. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: elmira1101@list.ru

Adilova Almagul Sovetovna, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, Karaganda Buketov University, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: adilova2010@mail.ru

Abisheva Klara, Doctor of Philology, Professor, Department of Social, Humanitarian and Linguistic Disciplines, «Turan-Astana» University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abishevakm@mail.ru

Agabekova Zhazira Agabekovna, assistant professor, Kazakh language and Turkic Studies department, Nazarbayev University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhazira.agabekova@gmail.com

Akosheva Marzhan, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Kazakh and Russian Languages, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akmar2809@mail.ru

Amangalieva Akkerbez Yerbulatovna, Master of Philology, senior lecturer, Center of Language Development, West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.akkerbez81@mail.ru

Anessova Albina, PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Atanayeva Miraim Kazhmukhambetovna, Managing Director, Master of Public and Local Administration, «Taldau» National Center for Research and Evaluation in Education after A. Baitursynuly, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: miraim@mail.ru

Baltabayeva Zhanalyk Klyshevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: baltabaevazhanalik@mail.ru

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philology, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Bissalieva Nurbike Serikovna, senior lecturer, Languages Development Center, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan.

Boribayev Sayat, undergraduate student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sayat.bur@mail.ru

Dautbayeva Kuralay Belgibaykyzy, doctoral student in «Foreign Philology», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010017, Republic of Kazakhstan, e-mail: dautbaeva.k@mail.ru

Duisekova Kuliash, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010017, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuliash@yahoo.fr

Ercan Gulsum Songul, Dr., Associated Professor, Faculty of Letter, Linguistics Department, Dokuz Eylul University, Izmir, 35220, Republic of Turkey, e-mail: gsongulercan@gmail.com

Ibragim Ayagoz, doctoral student in «Kazakh Philology», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: ibragimayagoz@gmail.com

Isabayeva Gulnara Nasibzhanovna, Master of Pedagogical Sciences, Senior lecturer, Department of Russian Language and Literature, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: isabayeva.gyulnara@mail.ru

Iskakova Shynar Gilmanovna, senior lecturer, Languages Development Center, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: shynar_iskakova@mail.ru

Kadirhan Almazhan Kadirkhanovna, Master of Arts (MA), Researcher at the National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Sh. Shayakhmetov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: alma_1992@mail.ru

Kalieva Nurgul Shamsharkhanovna, senior lecturer, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akshaim01@mail.ru

Kamesheva Yuliya, doctoral student in «Foreign Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: yuliya.kamesheva@gmail.com

Kapanova Dameli Ensebekovna, Candidate of Philological Sciences, Full Professor, Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Kapassova Bakhytgul, Candidate of Philology Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Kapasova1970@mail.ru

Kappassova Aigerim Shugaevna, doctoral student in the specialty «8D02301-Philology», Faculty of Philology, Karaganda Buketov University, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: ai_kerim.k@mail.ru

Karbozov Erkhan, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: e.karbozov76@gmail.com

Karymkhan Akmaral Adilkyzy, undergraduate student in «Foreign language: Two Foreign Languages», Faculty of Philology, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: k.akmaral2309@gmail.com

Kenges Barysgul Erlanqyzy, doctoral student in the specialty 8D02305 – «Kazakh Philology» 3rd year, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Barysgul221196@gmail.com

Khalelova Aigerym, doctoral student in «Kazakh Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: khalelovaaiga@mail.ru

Kildyroglu Mehmet, Doctor, Associate Professor, Department of Modern Turkic Dialects and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kastamonu University, Kastamonu, 37000, Turkey, e-mail: mkildiroglu@kastamonu.edu.tr

Koblandina Karlygash Sultanbekovna, doctoral student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: koblandina.karlygash@mail.ru

Kozhakhmet Aigerim Kozhabekkyzy, doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru

Kulakhmetova Mergul Sabitovna, Candidate of Philological Sciences, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmergul@yandex.ru

Kuralkanova Botakoz Shaikenkyzy, Candidate of Philology Sciences, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bota0975@mail.ru

Kurmangozhayeva Elmira Sayfetdinova, Candidate of Philological Sciences, Language Development Center, Almaty University of Management, Almaty, 0500000, Republic of Kazakhstan, e-mail: elka_1972 @mail.ru

Kuzembayeva Gulzhana, PhD, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan, 030000, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Lichman Yelena Yurievna, PhD, Professor, Higher School of Arts and Sports, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan, e-mail: lichmane@mail.ru

Malikov Kuanyshbek Turarbekovich, Candidate of Philology, Associate Professor, Faculty of Philology, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: k.malikov@mail.ru

Mambetova Manshuk Kudaybergenovna, Candidate of Philological sciences, Senior lecturer, Faculty of Philology, Al Farabi Kazakh National university, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: mmanshuk@gmail.com

Mutaliyeva Raushan, Candidate of Philology Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: raushan_mutalieva @mail.ru

Nurgazina Aiman, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Theoretical and Applied Linguistics, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: v-taisova@mail.ru

Nygmetova Bibigul, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Educational Program «Foreign Language: Two Foreign Languages», Higher School of Humanities, Pavlodar pedagogical university named after A. Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibigul-n@mail.ru

Omarov Nurlan Ramazanovizh, Candidate of Philology, Associate Professor of Educational program «Russian language and literature», Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: omardos@mail.ru

Oraz Aidana Nurmakhankyzy, doctoral student in the educational program «Training of Teachers in the Kazakh Language and Literature», Faculty of Philology, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Aydana.oraz.1997@mail.ru

Orazbek Maktagul Socialovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Ospanova Ulzhan Abayevna, Director of the Department for Applied Research and Developments, Master of Regional Studies, «Taldau» National Center for Research and Evaluation in Education after A. Baitursynuly, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: uljansbox@mail.ru

Rakhimbekova Saltanat Abraevna, Candidate of Philological Sciences, senior lecturer, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Esil University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: saltanat.nur@mail.ru

Rysbaeva Mayra Kozybayevna, senior lecturer, Department of Russian Language and Literature, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: mayra.rysbayeva@mail.ru

Sagidulliyeva Sandugash Samatovna, doctoral student in «Philology», L. N. Gumilyov Eurasian National University, Faculty of Philology, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: samatovna2021@inbox.ru

Sa1imzhanova Aizhan Serikovna, Kazakh National Women's Teacher Training University, Director of Center for Social and Gender Studies, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: aizhan.salimzhan@gmail.com

Saurbayev Rishat Zhurkenovich, Candidate of Philology, Professor, Department of Foreign Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Selezneva Xeniya, doctoral student in «Foreign Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: happy_me@bk.ru

Shaharman Aigerim, PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140007, Republic of Kazakhstan, e-mail: shaharman.pvl@gmail.com

Shakenova Maigul Tulegenovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Russian Language and Literature, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: maigul1379@mail.ru

Shakirova Katira Miramovna, Master of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of the Kazakh Language and Literature, Faculty of Philology, Arkalyk Pedagogical Institute named after Y. Altynsarin, Arkalyk, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: katira_1971@mail.ru

Smagulova Aizada Muratovna, doctoral student in «Kazakh Language and Literature», E. A. Buketov, Karaganda Karaganda University Academician, 100026, Republic of Kazakhstan, e-mail: aizada220513@gmail.com

Sultangaliyeva Rita Bekzhanovna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Faculty of Philology, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: r.sultangalieva@mail.ru

Sutzhanov Seyfitden Nazymbekovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: S_sutzhanov@mail.ru

Syzdykova Gulbarshyn Olzhabayevna, PhD, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: go.syzdykova@mail.ru

Takhan Serik Sheshenbaevich, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, Eurasian National University L. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: takhan_serik@mail.ru

Tokenkyzy Gulnaz, Candidate of Sciences in Philology, Leading researcher, National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Sh. Shayakhmetov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: adon70@mail.ru

Toleubayeva Kamshat Amanbayevna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Academician E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru

Yelikpaev Serik, Candidate of Philology Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Yerlanova Ayaulym, doctoral student, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Yessenova Kalbike Omirbaevna, Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: kalbike_65@mail.ru

Zhalalova Akshay Maksutovna, PhD, acting associated professor, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akshaim01@mail.ru

Zhetpisbay Aliya Kozhamuratkyzy, Candidate of Philology, Associate Professor, «Foreign Language: Two Foreign Languages» Educational Program, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar,140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Zhumabekova Beibytnur, Candidate of Philological Sciences, professor, Department of Foreign Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: beibitnur@mail.ru

Zhumasheva Anara, Doctor of Philology, Professor, Department of Foreign Philology, Associate Professor of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anara-zhash@mail.ru

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес,. жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 20 000 (жиырма мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай ресімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 35-тен аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртекті) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-philological.tou.edu.kz/
- https://vestnik-energy.tou.edu.kz/
- https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/
- https://vestnik-cb.tou.edu.kz/
- https://vestnik-economic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-pm.tou.edu.kz/
- https://vestnik-law.tou.edu.kz/
- https://stk.tou.edu.kz
- https://localhistory.tou.edu.kz

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі 7 **беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс**.** Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, МеСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтылуы тиіс:

1. ҒТАМР (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффилиация (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффилиациясы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 – ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5-8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

***МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –https://transliteration-online.ru*/Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.**

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада <u>толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail</u> (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайгыров университет»
«Вестник Торайгыров университета»,

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статьей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 20 000 (двадцать тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайгыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатна.

*Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензензирование 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 35 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-philological.tou.edu.kz/
- https://vestnik-energy.tou.edu.kz/
- https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/
- https://vestnik-cb.tou.edu.kz/
- https://vestnik-economic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-pm.tou.edu.kz/
- https://vestnik-law.tou.edu.kz/
- https://stk.tou.edu.kz
- https://localhistory.tou.edu.kz

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста.** *Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) *см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Статья должна содержать:

1. МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов)*. Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов)*. Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов)*.

- **Выводы** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов)*.

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** *(жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:*

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – https://transliteration-online.ru/

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxx

С. К. Антикеева

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі,сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; ҚоҒамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effectivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ecologicheskomu obrazovaniu i vospitaniu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKиPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov к rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

**С. К. Антикеева*
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

**S. K. Antikeyeva*
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайгыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology»,Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxx

С. К. Антикеева
Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effectivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod к ecologicheskomu obrazovaniu i vospitaniu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKиPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov к rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева
Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeyeva
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайгыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology»,Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КЕАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КЕАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттары мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-20 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (- тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақытылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент(-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (- лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзуы деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (- ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайгыров университет»
«Вестник Торайгыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайгыров университет» «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайгыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайгыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайгыров университет» «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи единовременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикации, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикации результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 08.09.2023 ж. жіберілді. Басуға 29.09.2023 ж. қол қойылды.
Электронды баспа
3,32 МБ RAM
Шартты баспа табағы 23,77. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Тапсырыс № 4138

Сдано в набор 08.09.2023 г. Подписано в печать 29.09.2023 г.
Электронное издание
3,32 МБ RAM
Усл. печ. л. 23,77. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Заказ № 4138

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz